

स्थापनातो विज्ञायते । तथाहि १० पृष्ठे सूत्रधारवाक्यम्—“आर्यैः श्रूयताम् ।
उन्मादवासयदत्ताप्रभृतीनां काव्यानां कर्तुः कवेः शक्तिभद्रस्येदं
प्रज्ञाविलसितमि” ति ।

नाटके चास्मिन्नतिप्राचीना परमवैदुष्यपूर्णात्यन्तोपयोगिनी विवृति-
रप्सुपलभ्यते । या हि खलु विशदरूपेण मार्मिकनया च नाटकीयाप्रतिम-
भावगौरभोल्लासनेऽतिशय्य वर्तते । विवृतिकृता चाप्यत्र स्वविषये न
किञ्चिदप्सुल्लिरितम् । सप्तमाह्विवृतेरवसाने केवलमयं श्लोक समुपलभ्यते—

“भारद्वाजप्रामवासी कुमारिलमतानुगः ।

विप्रः कश्चिच्छक्तिभद्रकृतं व्याकृत नाटकम् ॥” इति ।

एतन्नाटकीयमाख्यानकं शूर्पणखासमागमादारभ्य रामायणमुपजीव्य
वर्तते । कविना स्वप्रतिभया क्वचित्परिवर्तितमपि कथावस्तुसौन्दर्यमेव
परिपुष्कति । नाटके चात्र प्रतिपाद्यविषया स्वभाषोक्तिमुन्दरा एव समु-
वर्णिता सन्ति, वैदर्भी रीति, प्रसादमाधुर्यभूयस्वधेयलं मुधीषु ।

विदुषामनुचरः—

स्रष्टुः इतीत्युपाह्वो विजयानन्दशशास्त्री ।

॥ श्रीः ॥

आश्चर्यचूडामणिर्नाम

नाटकम् ।

शक्तिभद्रविरचितम् ।

प्रथमोऽङ्कः ।

नान्द्यन्ते ।

(ततः प्रविशति सूत्रधारः)

सूत्रधारः—

घीचीस्थाने सहस्रं मरतकपरिघस्पर्धि विश्रद्धुजानां
उत्फेनो द्वारजालैरुणरुचिरनन्तादिरत्नप्रभाभिः ।

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीचूडामणिव्याख्या ॥

प्रस्तावे कर्मणां यस्य प्रणामं कुर्वते गुणाः ।

प्रत्युद्धाना निवृत्त्यर्थं तत्रमामि गजाननम् ॥ १ ॥

शुर्वो नः प्रसीदन्तु गुरुकारुण्यशालिनः ।

अन्तेवासिमनःपद्मसमुन्मीलनमास्कराः ॥ २ ॥

अथ नाटकारम्भे शिष्टाचारमनुविधानः कविनाट्यादौ सामाजिकान् प्रति
...तकेन प्रयोक्तव्यमारीर्वाद निवृत्तादि—घीचीस्थान इत्यादिना ॥ अस्य
च कविना नर्तकमुखेन देवतास्तुतिरूपमङ्गलपूर्वकं कृतस्यारीर्वादस्य नाटक-
निवन्धनाविघ्नपरिसमाप्तिः फलम्, नर्तकस्य च नाट्यादौ तत्कीर्तनाय भारम-
ना प्रयुज्यमानस्य नाट्यप्रयोगस्याविघ्नपरिसमाप्तिः । अतः च नान्द्यन्ते ततः
प्रविशतीत्युक्त्वा नान्द्याः कृतत्वेनानूपमानत्वात्कथासूत्रधारस्वैकायमारीर्वादः न
नान्दीसूत्रधारस्य । तथा चोक्तम्—“प्रसाध रक्षात्रिंशामेत्सूत्रधारः सशानुगः ।
प्रविश्य तद्दपरः काव्यार्थं स्थापयेत्प्रदः ॥” इति । नान्द्यन्ते प्रविशतीत्युक्ते
नान्द्यन्ते एव प्रवेशः न तु ततः पूर्वमित्यस्यार्थस्याभिधेयत्वात्प्रान्द्याः पूर्व-
सूत्रमेव सिध्यति न प्रवेशस्थानन्तर्वमित्यत उक्तं तत इति । आनन्त्योक्त्वा
चापरा कर्मान्तरानुष्ठाननिराक्षे व्यज्यते । तेन च नान्दीमारभ्यामरतशक्योक्तेः

विभ्राणः शङ्खमन्तश्चरमचरमनिर्वापणीयं च तेजः

पायाद्वः शार्ङ्गधन्वा शयित इव समुद्रैकदेशे समुद्रः ॥१॥

प्रयुज्यमानानां नाट्यकर्मणां परस्परसम्बन्धरसूचितः । अनुकार्यतादात्म्यबुद्धिगो-
चरस्य नटस्य प्रेक्षकैः मूलक्षेण सर्वमानतया गृह्यमायत्वात् सर्वत्रैव प्रविरासतीति
वर्तमाननिर्देशः । “अनपाह्वरमनेकार्यं सारथदूगुडनिर्णयम् । असोभमनवद्यं च
नावयं स्रष्टं प्रवक्षते ॥” इत्युक्तलक्षणं सूत्रं वाक्यं धारयतीति सूत्रधारः ।
एवं प्रविष्टेन सूत्रधारिण सामाजिकदृष्टपावर्जनायंभाशीर्वादः क्रियते—शार्ङ्ग-
धन्वा चः पायादिति ॥ “अतः “आधिकृतानभिकृतयोरभिकृते प्रतिप-
त्तिर्गोपनी” इति न्यायेन रामरूपस्य नारायणस्यैव नाटके नेतृत्ववापिकृतत्वात्
सर्वदेवतात्मकत्वाच्च भगवतः पातुत्वेन निर्देशः । तथापि शार्ङ्गधन्वेत्यनेन जग-
द्रक्षसप्रदाईं दर्शयति । रक्षणे प्रार्थ्यमाने रक्षणोपनस्यैव देवतस्यानुस्मरणं
शुक्रम् । “वाहरो वरव सङ्कल्पस्वाहारां तु फलं सृष्टम् ।” इति न्यायात् ।
धनुषध्वेयनट्मूलकः समाप्तान्तः । सम्बोधनेन विना च इति धुम्भङ्गप्रयोगः
तत्कार्यस्योपनिषत्स्य सिद्धत्वादिति मन्तव्यम् । सामाजिकानां हि नृतनोत्कृष्ट-
नाटकाभरसास्वादिना उत्पयोगदर्शनकुतूहलित्वेन नाट्यकर्मनिपुणनटवरप्रशान्मात्र
एवामिमुन्त्वं सज्जातम् । चः पायादिति स्वप्रभावोपैव सम्भसर्वायंत्वात् तेषां
पालनोपेक्षाशामित्तव्यं न तत्रत्त्वस्य लाभ इति दर्शितम् । अथ कथमनुप्राप्तये
नर्तकेनानुपाह्वकमाभिकृतिवय आशीर्वादः क्रियते इति चेत् तदाभरसादेव
तद्रक्षणमाशारस्य इति सूत्रः । स हि तदावस्थीविकोपायः तद्रक्षणमाशारस्य इति
शुक्रम् । भवता सर्वस्यैव भगवो रक्षस्य कर्मविविधनिबन्धनत्वात् कर्मविवेक-
सद्वीनत्वात् तद्रक्षणमाशारस्येते । यथोक्तम्—“अग्रीं आरतापुतिः सम्भगादिलमुव-
दिष्टे । आदित्याभ्यापने वृष्टिरेतेरसं ततः प्रजा ॥” इति । एवमेव निष्कृतस्य
भगवत्प्रणयसाध्यानुग्रहत्वेन परिकल्पितेषु वस्तु मूर्तिभेदेषु प्रधानभूतमूर्तिभेदं
देसावस्थाविरागान्यामनुबन्धानामे विशिनष्टि—समुद्रेति ॥ अस्मिन्समुद्रस्यैवदेशे
तेषु शयितः समुद्र इवेति । भवरः शुक्रवज्रमयः समुद्र इव । अस्मिन्समुद्रविविधार्थां
मरुतःपरिवारव्यवहारव्यवहृतिः इत्यात् । अथ मीरी पूज्योपमस्यारः । तथाहि—
“सापार्थ्यमुपना मेरे पूर्णां प्रजा च साधिमा । भीष्माधी च मेरेदापने समामे
तदिते तथा ॥” इति । यथा भगवतः समुद्रस्यार्थं सिध्यति तथा विशिनष्टि—

(परिक्रम्य नेपथ्याभिमुखमलोस्य) आर्ये ! इतस्तावत् ।

वीचीस्थान इत्यादिभिः षड्भिविंशोपखैः । मरतकपरिधस्पर्धि मरतकमयैः परिवैः स्पर्धितु रीलमस्य । भुजानां सहस्रं वीचीस्थाने विभ्रदिति ॥ शयितस्य भगवतः उपरिभागे वृत्त्या सङ्ख्याबहुत्वात् मरतकममानवर्णत्वाच्च वीचीसाधर्म्यं भुजानामुक्तम् । द्वारजालानां धावत्यात् ऊर्ध्वद्वैशवर्तितया च फेनसाम्नात् भगवतः उदरफेनत्वारोपः । अनन्तस्यादेः शेषस्य अनन्तानामहीना च रत्नप्रभाभिरिति । अत्र राध्दशेषोऽलङ्कारः । यदुक्तम्—“वाच्यभेदेन भिन्ना यद्युगपद्भाषणस्युपशान्तिः । श्लिष्यन्ति शब्दा शेषोऽसावधरादिभिरुपस्था ॥” इति । शङ्खं विभ्राण इति ॥ समुद्रविशेषणत्वपक्षे मङ्गलैकत्वमविवक्षितम् । एतच्च भुजान्तरवर्तिनामायुधान्तराणामुपलक्षणार्थम् । भगवद्भुजानां सहस्रायुध-
नृत्तजगद्रक्षकत्व च प्रसिद्धमेव । यथोक्तम्—“विश्वत्रायैकदीक्षास्तदनुगुणगुण-
घननिर्माणदक्षाः कर्तारो दुर्निरूपाः स्फुटगुण्यरासां कर्मणामद्भुतानाम् । शार्ङ्गं
बाणं कृपाणं फलकमरिगदे शङ्खपद्मौ सहस्रं विभ्राणारशखजालं मम दधतु
हरेर्वाहवो मोहहानिम् ॥” इति । अन्तः उदरे चराचरात्मकं जगत् विभ्राणः ।
न च प्रलयकाल एव भगवतस्तादवस्थमिति वाच्यम् । कृम्येन स्थितिकालेऽपि
आत्मोदरे सकललोकविस्तारस्य स्वभावे दर्शितत्वात् । अस्य समुद्रविशेषणत्वे
स्थावरान् पर्वतवनादीन् जङ्गमान् जलमानुषादींश्च विभ्राणः । अत्राप्येकत्वम-
विवक्षितम् । अन्तर्हृदयेऽनिर्वापणीयमविनाशयं नित्यं सच्चिदानन्दं ब्रह्मज्योतिः
विभ्राणः अन्यतौर्वाग्निम् । अत्रार्थशेषिकोऽलङ्कारः । देशतः कालतो वस्तुतश्चा-
परिच्छेदस्यात्मज्योतिषो हृदये विभ्राण इति देशपरिच्छेदः काल्पनिक इति
ज्ञेयम् । एवं विशेषणैर्भगवतः समुद्रसाम्ये सिद्धे समुद्रैकदेशे शयितः समुद्र
इवेत्युपमावाक्यस्यावृत्त्या उत्प्रेचालङ्कारोऽप्याश्रीयते । भक्तस्य भगवतः समुद्रत्वेन
संभाव्यमानत्वात् । यथोक्तम्—“संभावनमयोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत् ।”
इति । अत्र शार्ङ्गधन्वेलनेन जगद्रक्षणोत्साहवचनेन शार्ङ्गधनुर्विशिष्टत्वेन च भगवतः
उपादानं भासिञ्जाटके तदशभूतस्य जगद्रक्षणार्थमवतीर्णस्य रामस्य नेतृत्वं तच्च-
रितस्य जगद्रक्षणनिमित्तस्य धनुर्भाषारसाध्यरावणादिवधस्याधिकारिकवृत्तत्वं च
दर्शयति । एव प्रत्युद्दिनवारण्यसामाजिकावर्जनफलमारीर्वाद विधाय भारतीवृत्त्यङ्ग
भूतानुसङ्गप्रस्तावक्य परिक्रमण्यनेपथ्यशास्त्रलोकनपूर्वकं नटोपाकारयति—आर्ये

(प्रविश्य नदीं)

नदी—अज ! इअं न्हि । आर्य ! इयमस्मि ।

सूत्रधारः—आर्ये !

अभिरञ्जनीं जनानां

सहायसाध्यां गुरुपदेशेन ।

धुरमुद्गहामि गुर्वीं

नृप इव भरतादिभिर्बोढाम् ॥ २ ॥

इत्यादिना ॥ “भारती सस्कृतप्रयो वाग्व्यापारो नराभवः । भेदे. प्ररोचना-
युक्तेः वीथीप्रवसनामुखैः ॥” इति भारतीयलक्षणम् । आमुष्यैव लक्षितम्—
“सूत्रधारो नदीं ज्ञेत भारिय वा विद्वयकम् । सकार्यप्रस्तुताद्येपि चित्रोक्त्या
यत्तदामुखम् ॥ प्रस्तावना या १” इति । आर्ये इति । नदीसूत्रभूतोः परपरानुदान
भावेऽशब्देन कर्तव्यम् । यथोक्तम्—“भगवन्बोऽधरेर्बोच्या विद्वरेवर्षिलिङ्गिनः ।
विप्रामात्याप्रनाश्यायां नदीसूत्रभूतो मिषः ॥” इति । अत्रार्यशब्देन भेदप्रवाचिना
नाट्यप्रयोगोचितविशिष्टगुणसम्पन्नत्वमपि तस्या लक्ष्यते । इतस्तावद् भागम्यता-
मिति शेषः । तावच्छब्देन प्राथम्यवाचिना प्रथममागम्यता अनन्तर महाकार्या-
न्तरमप्यस्तीति सूचितम् । ततश्च तच्छब्दार्थोत्पत्त्येन तस्या भागमनसम्प्रमो दर्शितः ।
अत एव प्रविश्येत्युक्तम् । यत्र संप्रमादिचिचविकारमालम्ब्य पात्रमवेशः तत्र
त्वबन्तेन प्रवेशप्रियामुक्त्वाहेति उत्तरकियापदाध्याहारोऽयं वचनरोपतया प्रवेशान-
स्य निर्देशः । आर्ये इयमस्मीति ॥ भागतेति सिध्यति । तत्र प्रवृत्तिसिद्ध-
स्याप्यागमनस्य निवेदनेन तच्छब्दार्थोत्पत्त्येन स्वल्पते । एवं तदौत्पत्त्यदर्शनेन
प्रसन्नो भूत्वा विकारितं कर्म निवेदयति । आर्ये इत्यादिना ॥ आर्ये
नाट्यप्रयोगसहकारिषु प्रधानभूतेऽनस्तां विना कला अन्यथा एतन्निवेदयामि ।
इदानीं वञ्चिदुरमुद्गहामि अवरयकर्मभ्यस्तेनाप्यवरयामि । किञ्चनिति विशेष-
विज्ञासाधनाह—भरतादिभिर्बोढामिति ॥ अनेन नाट्यप्रयोगात्मिकां धुर-
निर्युक्तं भवति । भरतमुनिर्हि विशिष्टप्रयोगं नाट्यवेदमभ्यस्य तत्रप्रयोगं कृत्वा
तद्विषयनिष्पन्नं चकार । यथोक्तम्—“उद्बल्योद्बल्यं मार वमखिननिगमात्रात्पदे
विरिच्यन्ते तस्य प्रयोगं मुनिरपि भरतस्तावच्च नीलकण्ठः ।” इति । भरता
दिभिर्विश्वेनार्वाञ्जनानां नाट्यप्रयोगस्य तदुपस्थात् दर्शयति । भरतमुनिना कथा

प्रयोगप्रकारो निर्व्यूढः, तथा प्रयोक्तु ममाध्यवसाय इत्यपि दर्शितम् । आदिरा-
 श्चैन सम्प्रदायप्रवर्तकानामाचार्याणां ग्रहणम् । बोढामित्यस्यैवपदत्वेऽसाधुत्व
 पृथक्पदत्व वाराब्दस्य विशेषणमुच्चयार्थत्वेन कथञ्चिदुपयोगः । **शुर्वीमिति ॥**
 भरतोत्तप्रयोगप्रकारसम्पादनेन नायकेतिवृत्तरसादिमहिम्ना चानीपत्करप्रयोगाम् ।
 एव गुरुतर नाट्यप्रयोग कर्तुं कथमध्यवस्यसीत्यत आह—**गुरूपदेशेनेति ॥**
 बाल्यात्प्रभृति पश्चिच्छादिभि प्रसादिताना महातीर्थानां शिद्धापूर्वकेषोपदेशेन
 उपदिष्टस्य पुनः पुनरभ्यामेन चेत्यर्थः । यथोक्तम्—“कैशोरात्प्रभृति प्रसादितमहा-
 तीर्थस्य शिद्धाबलादभ्यासाच्च जितश्रमेण विदुषा येन प्रयोगश्रिया । विधायां
 निनया स्वतो गुणवता माधुर्यमाधीयते शाम्भीर्यं च पर स एव विदुषा सम्यक्
 प्रसूते रमान् ॥” इति । अत्र मदाह्वान किमर्थमित्यपेक्षायामाह—**सहायसा-
 ध्यामिति ॥** अनेनैकनायकप्रयोज्यभाषादिव्यवच्छेदः कृतः । यथोक्तम्—
 “भाणस्नद्धूतचरित स्वानुभूत परेण वा । यत्रोपवर्णयेदेको निपुण पयिष्ठतो
 विट् ॥” इति । सहायैरतत्तत्पात्रोचितपाठगातिगतिसप्रयोगादिनिपुणै सह
 साध्याम् । यतो निसर्गतो नाटकप्रयोगस्य सहायसाध्यत्व अत एव स्वदाह्वान
 कृतम् । एवमतिप्रयत्नसाध्याया धुरः किं प्रयोजनमित्यत आह—**अभिरजनी
 जनानामिति ॥** न हि कस्यचिदन्यस्य कर्मण एव सर्वजनानुरागफलत्वमस्ति ।
 जनानुरागश्च सर्वमन्त्रकारणम् । यथोक्तम्—“जनानुरागप्रमया हि सपद ” इति ।
 अतो जन्मान्तराभितस्तु कृतपरिपाकेनैवेव विधा लभ्यते । यथोक्तम्—“अपि लभ्येत
 विद्वद्भिर्मुक्तिरभ्यासकौशलात् । न तु नाटकविषये सर्वलोकानुरजनी ॥” इति ।
 अतोऽभ्यास कुषलमत्वात् परमप्रयोजनत्वाच्च अस्यां धुरि महानादर कार्यं इत्यर्थः ।
 नृप इवति ॥ यथापनो राजा पूर्वेण प्रवैभरतादिभिरुक्तं धुरमुद्रइति त्वेत्थं ।
 नानाविधानुप ष्णिवन्वजनानुरागानुग्रहनियमादिभ्याप रस्य परमेतस्साहस्राभ्यत्वात्
 गुर्वम् । अत्रार्थसाक्षादिगोचरो गुरूपदेश एवोद्बोधने हेतुः । अमाल्यादिसहाय-
 सापेक्षत्वं जनानुरागफलत्वं चात्रापि विपत्त एव । अत्र अर्थरूपस्योपमाह्वयम् । अत्र
 धार्थकेयस्य लक्षणम्—“किंरम वचन एवमिदम् यत्रानेकार्यंता भवेत् ॥” इति ।
 अत्र केचेष नृपनरपुरवोरपाश्र्वभ्योऽङ्गश्च एव एकरूपभ्यावापेद्रहनरमक नटरव
 नृपस्य इत्य प्रतीयत इति केचेष तदङ्गत्वम् । “प्रविरय रत्नादिभ्यामेव शूत्रधाररम-
 हानुग । श्वपक. प्रविरोत्त शूत्रधारसम इति ॥ दिव्यमर्थे स तदुपो निम-

नटी—अजस्र गरीशं दाव अहिभारं आश्रारो एव सूचति ।
 आर्यस्य गरीयांसं तावदधिकारं आकार एव सूचयति ।
 सूत्रधारः—अथ किम् । सुन्दरि ! ननु बहूनामसाधारणो दुर्गमः
 पन्थाः ।

मन्वतरस्तयो । सूत्रयेदस्तु बीजं वा मुखं पात्रमथापि वा ॥” इत्युक्तलक्षणात्
 सारेण वस्तुसूचनमपि कृतम् । रामो ह्यगस्त्यादीनां गुरूणामुपदेशेन सर्वराजसव-
 भात्मिका महोत्सादसाध्यसेतुबन्धादिगर्भत्वेन गुर्वी सहायभूतसुग्रीवादिभिः सह
 साध्यां जगद्रक्षयफलत्वेन सर्वजनानुरञ्जनीं धुरं कर्तुंमध्यवसायमकार्षीदिति ।
 गुरुशब्देन मातापितृविवक्षायां गुरूपदेशेन सहित इति योज्यम् । एवमुक्तविशे-
 षणविराष्टायां धुरो रूपकात्तरगोचरत्वेनाप्यवसानाय नाटकैकविषयत्वमवधार्य तद्विशे-
 षविशेषायां तदुक्तं गौरवातिशयमुक्तिसवाद्भूतेनानुमतेनालक्षयानुवदति—आर्य-
 स्येति ॥ अधिनिवृत्त इति कर्मव्युत्पत्त्या अधिकारो नाट्यप्रयोगः । तस्य गौरव-
 वृष्टेरुत्फुल्लमध्यस्वधीरत्वादिराकार एव तावत् प्रथमं वचनात्पूर्वमेव सूचयति । न
 तत्र वचनापेक्षा यत् आकारेण वचनादपि स्फुटतरमवगम्यते अतो अधिकारगौरव-
 न यत्कव्यमेव । अधिकारगुरुत्वेद्वस्तु वचनसापेक्ष इति वाक्यपर्यवसानम् । आर्यस्य
 आकार एवेत्यन्वयः । एव तदुक्तिमूर्चितजिज्ञास्यत्वं गौरवभेदं विवक्षन् उक्तमेवार्थं
 मनुमन्यते—अथ किमिति ॥ असाधारण पन्थाः बहूनां दुर्गमो ननु इत्य-
 न्वयः । अत्र बहूनामिति पठया न लोकाव्ययेति प्रतिषेधेऽपि दुस्त्यज किं धृषा-
 त्मनःमित्यादिशिष्टप्रयोगानुसारेण साधुत्वम् । पविशन्त्रो हि अमिमत्तदेशान्तर-
 प्राप्तिसाधने सस्कृते देशविशेषे सुरयया श्रुत्या प्रसिद्धः । तत्राभिमनसाधनत्वं नाम
 यो युष्मत्त लक्षयित्वा तद्गुणयोगिषु विधाविशेषेषु गौरवा श्रुत्या वसते । अत्र
 प्रकारेण अयं नाटके पर्यवस्यति । विद्यान्तरेष्वप्यस्य प्रयोगो दृष्टः । यथा—
 “अजुकुटिलनानापयजुषां नृषामेको गम्यरत्वमसि पयसामर्णव इव ।” इति ।
 गौरीवृत्तिः पूर्वैरेव लक्षिता—“अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिलक्ष्योष्यते । लक्ष्यमाण-
 गुणैर्योगाद्दृष्टेरिष्टा तु गौयता ॥” इति । प्रकृतमगाम्भीर्योदायप्रौढतादिवचनगुण-
 रालितया प्रतिपाद्येतिवृत्तातिगौरवेणासाधारणो लोकेत्कृष्टो यो नाटकविशेषः स
 बहूनां दुर्गमं दुष्परप्रयोग एव । ननुरेवार्थं । कस्यचित्तु पुण्यरालिनोऽभ्यासा-
 यनिशयेनातिप्रयत्नसाध्यप्रयोगोऽयं भवेदपि । अत एवभूतनाटकगोचरत्वेन ममाभि-

नटी—अज ! किं असाधारणं ति पृच्छदि ।

आर्य ! किमसाधारणमिति पृच्छधते ।

सूनधार.—आर्ये ! दक्षिणापथादागतमाश्वर्यचूडामणिं नाम नाट-
कमभिनयाप्रेडितसौभाग्यमभिलषाम इत्यार्यमिथ्याणां
शासनम् ।

कारस्य गुरुत्वं गुरुमेवेत्यर्थं । अथवा दुर्गमो य पन्था स बहूनामसाधारण-
साधारणो न भवति । अथाद्भोनीं ब्राह्मणं शनिवत् प्रसज्यप्रतिषेधे नम् ।
शास्त्रीयादिगुणयोगात् दुष्करप्रयोगो यो नाटकविशेषः स अन्यैरप्रयुक्तपूर्वत्वा-
दरमभिः प्रयोक्तव्यमाणस्सन् अरमा प्रत्यसाधारणो भवति । अतोऽस्यातिप्रयत्न-
साध्यत्वात् अधिकारस्य गुरुत्वमिति भावः । इह ननु बहूनामित्यारभ्य प्रशक्ति-
सहितमित्यन्तेन भारतीवृत्त्यङ्गमूला प्ररोचना क्रियते । यद्योक्तम्—“उन्मुखीकरण-
यत्नं प्रशंसते प्ररोचना ।” इति । कविकान्धप्रयोगादीनां प्रशंसया सामाजिक-
सहायादीनामौन्मुख्यापादनं प्ररोचनेत्यर्थं । एवमसाधारणशब्देनाध्यवसायस्या-
भिनवतादृक्त्वं शङ्कमाना परिपृच्छति—अजेत्यादिना ॥ अत्र पृच्छतेतलं चणयाऽ-
भिधानार्थत्वम् । असाधारणशब्देन को विशेषो विवक्षित इत्यर्थं । पुरातनानि
नाटकानि प्रायेणारमाभिरयैश्च प्रयुक्तपूर्वाण्यति तेषामसाधारणत्वं न घटते अद्यतन-
नाटकं तादृशं च मया नास्माभि इत्यसाधारणशब्देन को विशेषोऽभिप्रेत स-
उच्यतामित्यर्थः । अथ तमेव विशेष आर्यमिथ्यशासनरूपेण वचनेन सवदुमान-
माचष्टे—आर्य इत्यादिना ॥ तत्र प्रयोगनैपुण्यमनुरूपप्रयोज्यलाभात् सफली-
करिष्यामाति सम्बोधनमिप्रायः । दक्षिणापथादिति ॥ अतिदूरदेशोद्भूतमिम-
देशं प्राप्तं न त्वन्नस्तेन केनचिन्निमित्तमत्रैव वतमानमित्यर्थः । अनेन नाटकस्य
शुण्वत्तमत्वं लोकपरिग्रहानुवृत्त्या दशितं नाटकमागतमिति । न तु केनचित्
देशात्तर एवभूतं नाटकमस्तीति लोकवार्ताश्रवणेन तरेण गत्वा नीतम् । किन्तु
तत्तद्देशेषु तत्तदभियुक्तपरिग्रहेण नाटकं स्वयमेवागतमिति चेतनवशात्करयागमन-
सौकर्यं दर्शयितुमागमनकर्तृत्वनिर्देशः । वीरकार्याद्भूतरक्षभुव्येष्टत्वेन आश्वर्यकराया
चूडामणिरित्याश्वर्यचूडामणिरिति सशः । आश्वर्यभूतरक्षचूडामणिर्यैरिमन् प्रतिपाप-
त्वेनाङ्गीकृत इति वा । नाटकमिति ॥ प्रकरणादीनां रूपकातराणां प्रकृति-
भूतमितिहासपुराणादिप्रतिष्ठितवृत्तसहितं ब्राह्मिन्दुपताकाप्रकरीकार्यलक्षणार्थं प्रकृ-

नटी—अज्ञ ! अद्याहिदं खु पदे, आश्रासं पसवइ पुष्कं, सिञ्च-
दांश्रो तेजं उप्पादश्रंति, जइ दक्षिणश्राश्रो दिसाश्रो
आअदं णाडअणिवन्धणम् ।

आर्य ! अत्याहितं खल्वेतत्, आकाशं प्रसूते पुष्पम्,
सिकताः तैलमुत्पादयन्ति, यदि दक्षिणस्या दिशः
आगतं नाटकानिवन्धनम् ।

सूत्रधारः—आर्ये ! मा मैवम् । उपचिनु गुणम्, अपहस्तय
जन्माभिनिवेशम् । पश्य

तिपञ्चकोपेत प्रारम्भयत्प्रोत्प्लाशानियतातिफलागमावस्थापञ्चकसमन्वित मुखप्रतिगु-
स्त्रगर्भावमशौनिर्वहस्यससन्धिपञ्चकतदङ्गचतुष्पाटिसहित नीरसानुचितितृप्तयत्कवि-
पङ्कमप्रवेशकचूलिकाङ्कारयाङ्गवताराख्याधोपक्षेपकपञ्चकविशिष्ट महासत्त्वतादिगुण-
विशिष्टधरोदात्तापन्वतरनायक शीलार्जवादिगुणविशिष्टस्वीयोक्त्यकान्यतरनायिक
पीठमर्षवित्निद्रूपकादिसहायोपबृंहितनायकन्यापार निदर्भपाञ्चाललाटगौडाख्यदेशभे-
दोद्भूतरीतिचतुष्टयसम्पन्न भारतीयसाम्प्रतिकैशिकपारभटीसंज्ञकवृत्तिचतुष्टयोपशोभित
आध्वन्यापौरस्व्यादाख्यात्यामागधीनामधेयचतुर्विधप्रवृत्तिचतुर्वोपेत विभाषनु-
भाषन्वभिचारिसारिवकोपवृंहितरल्युत्साहस्वाप्यात्मकवीरशृङ्गारान्यतराङ्गिरम शुद्धे-
कानेकानुबन्धिमार्षिकामफल यद्रूपक तत्राटकमित्युच्यते । आश्चर्यचूडामणिनोम
नाटक भस्तीति शेष । तदभिनयाधेदितसौभाग्यमभिलषाम इति तच्छब्दोऽध्या-
हार्यः । अभिनयैर्वापिकाङ्गिकाहार्यैस्तारिद्वैराधेदितं सौभाग्य यस्येति विग्रहः ।
आधेदितशब्देनार्थपर्यालोचनास्वाद, पूर्वमेव सवृत्त इति दर्शितम् । इदानीं
प्रयोगदर्शनमभिलषाम इत्युक्तम् । महता नियोज्य प्रति निभाभिलाषनिवेदन
अभिलषितनियोगपरमेव भवतीति शासनमित्युक्तम् । श्वमुक्तस्य नाटकविशेषस्य
प्रविलसिदम्भनदक्षिणापधापादानत्वेनाविश्चसनीयत्वात् अप्रयोज्यत्व मन्वमाना
सापधासमाह । आदित सित तदतिक्रम्य वर्तत इत्यल्लाहित अयम्भूमित्यर्थः ।
आकाशं पुष्पं प्रसूते सिकतास्तैलमुत्पादयन्ति तर्हीति तिथ्यति । यदि दक्षि-
णस्या दिश आगतं नाटकानिवन्धनमिति ॥ निबन्धनमेव तावत्तत्र
भागत न दृष्टपूर्वं किं पुनर्विशिष्टं नाटकार्क्यं निबन्धनमिति दर्शयितुं निबन्धन-
मित्युक्तम् । यदि एत आगतं नाटकनिबन्धनं तदाह वृत्तान्तरं आकाशादिभ्यः

गुणाः प्रमाणं न दिशां विभागः
निदर्शनं नन्विदमेव तत्र ।

स्तनद्वये ते हरिचन्दनं च

हारश्च नीहारमरीचिगौरः ॥ ३ ॥

नटी — (आत्मानं विलोक्य) जुज्जइ, रञ्जणाश्चरो खु सो देसो ।

अज्ज ! कदमो उण सो कधी जो अत्तणो पञ्जरुवं णिवन्ध-
णव्याजेण देसंतरं पेसिदुकामो ।

युज्यते, रत्नाकरः खलु स देशः । आर्य ! कतमः पुनः स
कविः य आत्मनः प्रज्ञारूपं निबन्धनव्याजेन देशान्तरं
प्रेषितुकामः ।

पुष्पादिजननमेव तत्तुल्यमित्यर्थः । निदर्शनालङ्कारः । यथोक्तम्—“निदर्शना ।
अभवद्भक्तुसम्बन्ध उपम परिक्लृप्तकः ।” अत्रासमवनेत्रेव आकारादिपुष्पाद्योर्बन्ध-
जनकमात्रं उक्तः सन्नुपमाया पर्यवस्यति । अथ तस्य दोष भासादिनिवेशा निरस्य-
न्नाह । आर्य इति ॥ आर्ये मा मैवं बोच इति शेषः । अत्रोपचिन्वित्यनेन
गुणादानस्य पुष्पापचयसाम्यं चोक्तिम् । जन्मभूमिमुद्दिश्य योऽभिनिवेशः दोष-
प्राणनिर्वन्धः तमपहस्तस्य परित्यजेत्यर्थः । उभयत्रापि सदृष्टान्त हेतुमाह—
पश्येत्यादिना ॥ गुणा एवोपादाने प्रमाद्य कारणे हाने च दोषा एव
कारणमित्यर्थात् सिध्यति । उभयत्रापि न दिग्बिभागः कारणम् । इदमे-
वेति ॥ न अस्मत्प्रतिदिताए सन्प्रतिपत्राच्च सापीयोऽन्यत्रिदर्शनान्तरमस्ति ।
अथात्मगतहारहरिचन्दनावलोकनपूर्वकं सन्ननुमानं तदुक्तिमेव सवदति ।
युज्यते रत्नाकरः खलु स देश इति ॥ अभैवंभूतं नाटककरणममर्थं
कविं बहुमन्यमाना तत्रामधेयादिकं परिपृच्छति । आर्येत्यादिना ॥ य
आत्मनः प्रज्ञारूपं निबन्धनव्याजेन प्रेषितुकामः निबन्धननिर्माणारम्भसमये
सदृष्ट इति वाक्यपरिसमाप्तिः । कवयो हि स्वमुद्विग्यापारवैचित्र्यं देशान्तरे काला-
न्तरे च प्रकाशयितुं काव्यमारभन्ते । यथोक्तम्—“दिवमप्युपयातानामाकल्प-
मनल्पगुणगणा येषाम् । रमयन्ति जगन्ति गिरः कथमिव कवयो न ते वन्द्याः ॥”
इति । आधारेण पुरुषेण विना अधियस्य प्रज्ञारूपस्य देशान्तरप्राप्ते प्रतीय-
मानत्वादाद्यो विशेषोऽत्र लङ्कारः । यथोक्तम्—“विना प्रतिद्विमाधारमाधेयस्य व्यव-

सूत्रधारः—आर्ये ! ध्रूयताम् । उन्माद्वासवदत्ताप्रभृतीनां काव्या-
नां कर्तुः कवेः शक्तिभद्रस्येदं प्रज्ञाविलसितम् । अत-
स्त्वमपि पात्रावधानं कुरुष्व । अहमप्यार्यमिश्रान् विज्ञा-
पयामि । अये ! किन्तु खलु मयि विज्ञापनव्यग्रे शब्द इव
ध्रूयते । अह्म पश्यामि ।

(नेपथ्ये ज्याघोषः क्रियते)

सूत्रधारः—भवतु विज्ञातम् ।

सपत्नीकस्य रामस्य वर्तयन् वन्यमास्पदम् ।

सितिः । एकस्मात् युगपदृष्टिरेकस्यानेकगोचरः ॥ अन्यत्रकुर्वतः कार्यमशक्य-
स्यान्यवरत्नः । तथैव करणं चेति विशेषलिङ्गिधः रच्यते ॥” इति । अत्र
कार्यभूतवास्तवनिबन्धननिषेधपूर्वकं तत्कारणभूतप्रकारूपसमारोपसिद्धादर्शा-
तप्रतिबिम्बवत् स्फुटतरमवगम्यमानत्वादिभिः हेतवः । नापन्डुरिरलङ्कारोऽत्र
संभवति उपमानोपमेयभावामावाद् । एवं हि “प्रकृतं यन्निषिद्धान्यरम, प्यते सा
स्वपन्डुरितिः” इत्यस्य श्यास्यान उक्तम् । उपमेयमसत्यं कृत्वा उपमानं सत्यतया
वास्तव्यते सापन्डुरितिरित्यलं विस्तरेण । एवभूतः कविः पुनः स कतमः तत्प्रदेन
कवेरवरयाम्युपगन्तम्भत्वे दर्शयति । अत्र तत्रदुमानमुत्तरं ददाति । आर्ये उचित-
वादिनि विरचितवचनावकाशदानाद् समुचितं पदार्थं प्रथः । ध्रूयताम् । आर्य
पदार्थं धर्मो महाकविः । शक्तिभद्रस्येति ॥ रास्त्या कवित्वनिदानभूतं
संस्कारिण भद्र इत्यसंभुगतमेव नाम । प्रज्ञाविलसितमिति ॥ पूर्ववत्
तत्कार्यत्वेन निबन्धनस्य तत्कारोपः । उन्माद्वासवदत्ताप्रभृतीनां
काव्यानां कर्तुरिति ॥ पूर्वमेव बहुप्रबन्धनैरेन प्रसिद्धः । न केवलमिदा-
नमिदं निबन्धननिबन्धनेनैव । अनेनाभ्यासात्पूर्वप्रव-पेभ्योऽप्य विशेषो दर्शितः ।
एतोऽनेमेवंभूतमहाकविः कृतनाटकप्रयोगगोचरं पुरनुदशमि अत्रत्यमप्यत्येभिर्न
पार्थं प्रत्यवधानं तदेवकार्यं कुरुष्व । एवमित्यनेन प्रयोगसामग्रीप्रकारत्वात् उक्तः ।
एवं प्रयोगना कृत्वा प्रयोगातिशयेनाह्वयवाच्यप्रवेशं सूचयितुमुपक्रमते—अये
इति ॥ किं तु इत्येत्यादिना ॥ “एवोऽयमित्युपेयात्प्रवचनप्रयोगतः ।
पात्रप्रोक्तो एवैव प्रयोगातिशयो मत्तः ॥” अये इत्यपि तत्रोपगतप्रवेशवचनम-
बन्धेन उपपत्तिः । विज्ञापनार्थं अये प्रयोगवाचा द्वयत्तमवत् सुभमेव प्रवदिने

ज्याघोषेणैव सौमित्रिः पंकान् सत्त्वान् व्यपोहति ॥ ४ ॥

(निष्क्रान्तौ)

॥ स्थापना ॥

सति शब्द इव श्रूयते । इवशब्दे विरोधानवधारणद्योतनार्थः । किं नु सत्विति शब्दविशेष तद्भेदे च निरूपयति—श्रद्धं पश्यामीति ॥ अनादितो भूत्वा निचार्य निश्चिनोमोत्सर्गः । अथ नेपथ्ये क्रियमाणज्याघे ष श्रुत्वा निश्चित्याह— भवतु विशातामिति ॥ भवतुशब्दः मानसान्निध्यै । “भवत्वान्तरनिर्घोषे” इति । सौमित्रिज्याघे षेय पकान् परिणयान् । जायतेऽस्ति वर्धते विपरियमते अपचीयते श्रियत इत्यासा षण्यामवस्थाना मध्ये तुरीया विपरिणामावस्थां प्राप्तान् निरुद्धयौवनत्वेनातिदृप्तानित्यर्थः । सपत्नान् सिंद्भ्याम्रादीन् अपोहति निरस्यति किमर्थमित्यत्राह—सपत्नीकस्येति ॥ सपत्नीकस्य रामस्य मन्यमात्पशु निवासयोग्या पर्यशालाम् । वर्तयन्निति ॥ हेतौ शता । पर्यशाला-निर्माणार्थं दुष्टसत्त्वनिरासं करोतीत्यर्थं । अनेन केवलमङ्गापपात्रप्रवेश एव न सूचितः सपत्नीकस्य रामस्य प्रवेशोऽपि सूचितः । अत्रामुत्स्य कथो ज्ञातप्रवर्तकप्रयोगातिशयसदृशकानि त्रीणि असाधारणान्यङ्गानि उदात्तकावलिगितादीनि त्रयोदशवीथ्वङ्गानि साधारणानीति षोडशाङ्गमामुत्सम् । सर्वेषामङ्गानामेकत्र न नियमः । “तेषामन्यत्रमेतार्थं पात्रं वाङ्मिप्य सूत्रमुत् । प्रस्तावनान्ते निर्गच्छेत् ततो वस्तु प्रपञ्चयेत् ॥” इत्युक्तत्वात् । अत्र प्रयोगातिशयेनैव पात्रप्रवेशः सूचितः । यथा शाकुन्तले—“एव राजेव दुष्यन्तस्वारङ्गेषातिरहसा ।” इति । एव प्रारम्भत्वात् प्रयोगस्य तद्गारम्भविशेषन निरर्थक मन्यमानः तदकृत्यैवानन्तरोचितपात्रभूमिकपरिग्रहार्थं नदीसहितः सूत्रधारः नेपथ्यशालागुरोरथ निष्क्रान्तः । स्थापनेत्यामुत्सपर्यायः ।

॥ इत्यामुत्सम् ॥

(ततः प्रविशति धनुर्वाणपाणिर्लक्ष्मणः)

लक्ष्मणः—

ज्याघोषेण निराकरोमि भयदान् पर्यन्तभाजो मृगान्
पर्यैस्सञ्च समापयामि शयनं वध्नामि पुष्पच्छुदैः ।

अथावाचो “आशौ विष्कम्भकं कुर्यादङ्गं वा कार्यलुकितः । अपेक्षितं परित्यज्य
नीरसं वस्तु विस्तरम् ॥ यदा मन्दर्शयेच्छेषं कुर्याद्विष्कम्भकं तदा । यदा तु
सरसं वस्तु मूलादेव प्रवर्तते ॥ आदादेव तदाङ्गस्यादामुखाचेपमंश्रयः ।” इति
विष्कम्भस्य पाक्षिकत्वाभिधानाद्रामुराजाने न नियम इत्यामुखाक्षिप्तस्याङ्गस्यैव
प्रस्तावः कृतः । अङ्गश्चैव लक्षितः । यदा—“प्रत्यक्षनेतृचरितो विन्दुव्याप्तिपुर-
स्कृतः । अङ्गो नानाप्रकारार्थसंनिधानरसाश्रयः ॥” इति । अत्र भीरोदात्तस्य
रामस्य सर्वकार्येषु साहाय्यं प्रतिपद्यमानो लक्ष्मणोऽपि भारोदात्त एव न
भीरोद्भूतः । तल्लक्षणायां दर्पनात्सर्वादीनामननुगतेः महासरस्वतादीनामनुगतेश्च ।
भीरोदात्तगुण्याश्च तत्र तल्ल योजयिष्यामः । अथ लक्ष्मणो यौवनोदयेऽपि
भ्रातृगोचरभवत्यतिशयेन महासरस्वतया च कामानुभवमुत्सृज्य निरुद्धाभिवेकस्य
वन गतस्य रामस्य पदयोः छादेवानुगम्य तत्तदुपीयामाश्रमेषु निवसत्स्य
दशवर्षाण्यप्रत्यूरेण परिचर्यां विधाय राक्षसपीडितमुनिजनप्रार्थनया निखिलराक्षस-
वधं प्रतिज्ञाय नदिरसङ्घटनार्थं गोदावरीतीरं प्राप्तस्य भ्रातुः पर्यशालानिर्माणार्थं
नियोगमवलम्ब्य सिंहव्याघ्रादिदुष्टसत्त्वसमाकीर्णं तं देशमवलोक्य बद्धसत्राहस्त-
न्निराकरखोपायं पर्यशालानिर्माणप्रकारं च मनसा निर्धारयति—ज्याघोषेण-
स्यादि ॥ ज्याघोषेण मृगान् सिंहव्याघ्रादीन्निराकरोमि दूरीकरोमि । यथा पुनः प्रत्याग-
मनवाङ्क्षा न भवेत् तथा कठिनेन व्याघ्रादेन दूरं नयामीत्यर्थः । अनङ्गीकृतराज्य-
परिपालनार्थात् निदमित्त्वञ्च निदमस्यानौचित्यात् निराकरोमीत्युक्तम् । कृतः
पुनस्तन्निराकरणमत आह—भयदानिति ॥ आत्मनि तेषां भयजनकत्वा-
भावेऽपि सामर्थ्येन भयदानित्युक्तम् । यत आयांयात् प्रार्थयतीनादमागतानां आत्
स्मितारसन्तो भयं दास्यन्ति अतः पूर्वमेव निराकरोमीत्यर्थः । ननु भयदा
अपि ते यत्र न सन्निरुद्धते तत्र पर्यशाला कियत् मत आह—पर्यन्तभाज
इति ॥ आत्माभयदेशापेक्षया पर्यन्तशब्दः पर्यन्तानामदेशाम्भितिरिक्तान् सर्वदि-
ग्गुणचिह्नान् देशविशेषान् भयन्तीति पर्यन्तशब्दः । गोदावरीतीरप्रदेशान्तरानि

चेत्राणामुपपादयामि बलयैरायामिनां विष्टरं

सिञ्चामि क्षितिमार्द्रपङ्कजरज्जोविद्धैरपां रेणुभिः ॥ ५ ॥

(तथा कृत्वा) कथञ्चिद्देवमनुष्ठितमार्यशासनम् ।

अहो ! नु खलु विपन्नानामवस्था मेघादिनी यावदिमां

पर्णशालां परिसमाप्तां तावत् गोदावर्यास्तट्टकदेशे तर-

मस्त्रिहोत्रजलत्वेन प्रच्छावरीतलत्वेन च निवासगृहीकृत्य पुत्रकलत्रादिभिरसह
स्वैरमासीनान् न तु यदृच्छवागनानित्यर्थः । अनेन निराकरणस्यावश्यकतंभ्यत्वं
दर्शितम् । अत्र विशेषणद्वयस्य समुचित्यैव निराकरणहेतुत्वं न प्रत्येकम् ।

अतो दूरस्थानां भयदाना सन्निहितानामभयदानां च निराकरणे न सात्पर्यम् ।
पर्णशालायः पर्णभूविष्टत्वात् तन्निर्माणे तेषा प्रधानकारणत्वात् पर्यैरित्युक्तम् ।

एतच्च साधनान्तराणामुपनयनम् । समापदामोति समापननिर्धारणं करणप्रकार-
निर्धारणमप्याद्यपि अकृतस्य समापनायोगात् । चेत्राणा बलयैः बलवीकृतैर्वै-

रिणि बलवीकरणनिर्धारणप्रकारः । विष्टरमिति ॥ अतिनामासनविशेषम् ।
उपपादयामि उत्पादयामालयः । आयामिनामिति विष्टरस्य सन्धानकृतपारुष्या-

भाव दर्शयति । रायनीयस्य पर्णादिसाधनान्तरसंभवेऽपि मार्द्रवातिरायमामोद
चापादायितु पुष्पच्छदौरेत्युक्तम् । पुष्पदलैरित्यर्थः । आर्द्रनिसर्गो मध्वार्द्रः

पङ्कजरज्जोभिरार्द्राया नूतनाना तत्कालविकसिताना पङ्कजाना रज्जोभिर्विद्धैः सम्पू-
र्यैरपां रेणुभिः क्षितिं सिञ्चामि सेचनेन सस्करोमि । अत्रेतिवृत्तंजभूतो भयदर-

चोनिराकरणोत्साहः कविना लक्ष्मणमुखेन सूचित इति शयम् । तथा कृत्येति ॥
मृगनिराकरणप्रभृताना वास्तुबलिपर्यन्ताना कर्मणामनुष्ठानप्रकारो यथा निर्धारित-

तथेत्यर्थः । कृत्वा बिलोक्यन्नाहेत्यर्थास्तिष्यति । कथञ्चिदित्यपरिचयनिमित्तः क्लेशो
दर्शितः न तु यथावदनुष्ठानाभावः । एवमिति दृश्यमानप्रकारनिर्देशः । शासन-

मनुष्ठितमिति ॥ यद्यपि शासनस्य नियोगरूपवाक्यात्मकत्वादनुष्ठेयत्वं न
संभवति तथापि तद्गोचरकर्मानुष्ठानेन विना शासनस्यार्थवत्त्वाभावात् तदनुष्ठानं

शासनानुष्ठानमित्युपचर्येण इत्यदोषः । सर्वत्र हि प्रवृत्तिविषयस्य कर्मणः इष्टप्राप्ति-
हेतुत्वमनिष्टपरिहारहेतुत्वं वावगम्यैव प्रवृत्तिर्दृष्टा । इह तु तदवगमं विना प्रवृत्ति-

विषयस्य कर्मणः शासनविषयत्वबुद्धयैव प्रवृत्तिरिति दर्शयितुमेवमुक्तम् । अत्र
एवाह—“ आशा गृह्यामविचारणीया । ” इति । एवमारमनोऽपरिचितकर्मा-

कूमारुतैरध्वपरिश्रममपनयन्तमार्यमार्यया सार्धं विज्ञा-
पयामि ।

(परिक्रम्यावलोक्य)

अये श्ररण्यविरुद्धेयमाकृतिः । तथा हि—

अस्यातिमात्रायतलोचनस्य

नतध्रुणः कम्पयोधरस्य ।

श्राद्धर्यरत्नस्य विलासयोनेः

किमाकरो यौनुं वसुन्धरा नु ॥ ६ ॥

नुष्ठानसामर्थ्यं विविनवासरूपं विपदिलसितं मन्थनान्तरात्प्रमद्विमानं प्रति विस्मयम-
बलममान्तरात्प्रवृत्त्या निरूपयति—अहो नु खल्विति ॥ अत्रथा शक्तिः
मेधाविनी मेधया अतिशामिन्या बुद्धिवृत्त्या युक्ता । “अस्माकमिधासत्रो विनि.”
इत्यविज्ञापने विनिप्रत्ययः । अत्र विपन्नत्वमेव हेतुरिति निर्धायते । अविपन्नाना-
मेधभूतबुद्धिवृत्त्यदर्शनात् पुरुषधर्मस्यापि मेधातितपस्यावस्थायां समारोपः । तत्पत्नस्य
तत्त दर्शनादिति वेद्यम् । पूर्वपृथ्वात्मनेषु दगात्प्रापि निवसत्पत्नस्य मुनिजनानु-
भावात्ममात्मोद्दर्शनमहापत्न्याभावेऽपिः राजपञ्चमनशासादिषु नापीव विपद्बुद्धि-
जाता इदानीं विपन्नमनं प्राप्तस्य तत्राप्येवंनिवासस्यसन्नमानोच्यते । महती
विपद्बुद्धिर्जाता । एतत्त भाविनो मातृविषयमात्मस्य इतरता प्रतीयते । अत्र
विनिना विपन्नानामित्यनेन भीताविषोपासिना विपद्बुद्धिः । मेधाविनीत्यनेन
सुधीवमहत्तयेषुदन्तदुर्दर्शनसामर्थ्यं च युच्यते । एवं वर्ततायां शूद्रा
उत्प्रेरणस्यप्राप्तौ—यावदिति ॥ अत्रचक्रुः कार्यं प्रति पदंशतौ परिसमा

(चित्तविकारं निरूप्य)

किमिदम् नन्वहं रामानुजो लक्ष्मणः ।

किञ्चिदमभावना जाता तदैव तद्रूपवैचित्र्यदर्शनजनितेन विसयेन मायाप्रभाव-
जनितेन किञ्चिदौत्सुक्येन च स्तम्भितप्रसरोऽभूत् । कुत इत्यारण्यविरोधहेतुत्वेचा
दरीता । अस्याश्चर्यरत्नस्य किन्तु वसुधा आवरः किन्तु घौरिति किराभ्यस्य
पुराभ्याभ्यां सम्बन्ध । अतः “पाठक्रमादर्थक्रम प्रेषान्” इति न्यायेन पाठक्रमो
न विवक्षित । पाठक्रमाश्रयणे प्रथम स्वर्गाकारत्वेन निरूपितस्य पुनः भूम्यावरत्वपरि-
ग्रहेयापकर्षो भवेत् । अत एवोत्तरश्लोके सनाथाकुर्वाणा धराणिमिति प्रथम धरण्याकरत्व
वक्ष्यते । वसुन्धराशब्दः वसुन्धरैकदेशभूतविशिष्टजनपदाविवक्षया प्रयुक्तः । इतर-
धारण्यदेशस्यापि तदेकदेशत्वेन सन्देहकोट्यनुपवेशसंभवात् । आहरशब्दो हि धन-
धान्यादीनामुद्भवस्याने देशे प्रसिद्धः । अत्र हि रत्नोत्पत्तिस्य नदेशस्य जिज्ञासि-
तत्वाद् आकर इत्युक्तम् । औत्सुक्यजनितोऽयमाकरवितर्कः । अस्याश्चर्य-
रत्नस्येति ॥ सादृश्यनिबन्धना साध्यवसानिका लक्षणाप्रवृत्तव्या प्रस्तुतस्य
स्वरूपस्य निर्गोप्यैश्वर्यरत्नत्वेनाध्यवसितत्वात् । यदुक्तम्—“विषयगतं कृतेऽन्यं सिन्
सा स्वास्ताध्यवसानिका ।” इति । आश्चर्यशब्दोऽत्रायुष्टंमिति च कार्यकारण-
सम्बन्धहेतुकया सारोपया लक्षणयाश्चर्यकारणे वर्तते । अतो रत्नराजसामाना-
धिकरण्यसुपपन्नम् । यथोक्तम्—“सारोपान्वा तु यत्रोक्तो विषयी निषयस्तथा ।”
इति । स्त्रीरूपस्य रत्नाभेदप्रतीत्या वैशिष्ट्यमारोपफलम् । अत्राव्यभिचारित्वाव-
गतिस्वरूपफलम् । प्रायतनोचनस्येत्यादिमिर्विशेषणैः अङ्गप्रत्यङ्गमौष्ठप्रतिशब्दो
दर्शितः । अथ तात्कालिकान् विशेषणानाह—विलासयोनैरिति ॥ भिषग-
दर्शनकाले नेत्रादिभ्यापाराया विशेषेण लयन एव स विलासः । यथाह—
“तात्कालिको विशेषस्तु विलासोऽङ्गक्रियादिषु ।” इति । एतच्च शरीरात् भवस्य
ललितस्य हावभावादीनां चित्तविकाराणामप्युपलक्षणम् । यथाह—“सुकुमारोऽ-
ङ्गविन्यासो मस्यो ललितं भवेत् ।” इति । “निर्विकारात्मकात्सत्त्वात् भावस्वभावात्
विक्रिया । हेलाकृतस्तम्भारो हानोऽङ्घ्रिभ्रूविलासकृत् ॥” इत्यादि । दतोऽस्य
कीरलस्य महनीयदेशाकरत्वं अनोऽरण्यविरुद्धत्वमिति हेतुत्वेनैतदान्यपर्यवसानम् ।
एव चयमात्र तन्मायाप्रभावकृतरूपवैचित्र्यदर्शनजनितविसयोत्सुक्यव्याप्तिप्रसिद्धो
भूत्वा तदैवात्मस्थितिप्रबलमन्यात्माय चित्तविकारं निरूप्याह—किमिदमिति ॥

सनाथीकुर्वाणा धरणिमथवा धाम मरुतां

भवेद्देवा कामे विरमतु वितर्कश्चलधियाम् ।

घञः कर्तुं पित्रोर्वनमिदमवाप्तस्य वशिणे

घशे तिष्ठन् भ्रातुः स्मरपरवशः स्यां कथमहम् ॥७॥

अनेनात्मनि सञ्जानस्य चापलस्य सत्त्वबलमवलम्ब्य निरासः क्रियते । चापलस्या-
 लम्बयोगवत्त्वे हेतुमाह—नन्वहं रामानुजो लक्ष्मण इति ॥ लक्ष्मण-
 शब्दोऽत्र तन्माने प्रयोजनाभावात् स्वार्थमभिधाय तत्सहचारिभिनयपैर्थादिगुण-
 संपन्नत्वमवगमयति । लक्ष्मणशब्देन पैर्थादिशुखानामवगमे सति तेषां लक्ष्मण-
 स्वरूपान्तर्भावप्रतीतिः फल भवति । न स्वशब्देरभिधाने तदन्तर्भावप्रतीतिरस्ति ।
 एतदुक्तं भवति नैसर्गिकविनयपैर्थादिगुणयोगित्वेन प्रसिद्धं यन्मम लक्ष्मणत्वं
 तस्मात्तन्तमयोग्यमिदं स्मरचापल्यमिति । अथ रामानुजशब्दोऽपि स्वार्थमभिधाय
 तन्माने प्रयोजनाभावात् तत्तन्ममेतज्जवाय पात्तन्मत्वं गमयति । यदिह मात्वात्
 ममूनि निवमेन तत्पारतन्म्यात् सभंलोकप्रसिद्धं रामानुजत्वं तस्मात्तदस्त्वन्तमनु-
 चिनमित्यर्थः । लक्ष्मणशब्देनाभिधेयमर्थं विवृणोति—सनाथीकुर्वाणेति ॥
 पूर्वार्थेन यथा भ्रातृना धरयोः सनाथीकुर्वाणो काम भवेत् । अथवा मरुतां धाम
 स्वर्गं काममित्यनेनाभ्युदा हेतुस्तदभिलषनाया दक्षिता । नासाकमलिन् विषये
 मार्गदृष्ट्या दिक्त्वं स्वशब्दोऽप्यदातो यत्र स्वार्थात् वाक्यस्य पूर्ववस्तानम् । अतोऽ-
 यमात्राविच्छेदो विरमतु अनेनाकरशित्तर्वेण लमित्यर्थः । न सुविद्यागांचेर वस्तुनि
 परीक्षया किंचिद् प्रयोजनमिति भावः । न केवलं प्रयोजनाभावादेवाय वितर्को
 नाधीने किन्त्ववपाय रक्ष्यायेत्याह—वितर्कश्चलधियामिति ॥—वितर्क-
 शब्दस्य पूर्वोत्प्रेषदात्त्वात् सह सम्बन्धः । यत्र एवज्ञानीवको विनयेऽप्यभिधा-
 भयति अतोऽस्मात्पुत्रपुत्रंमानोऽपि विनयेऽप्यभिधाभवत्पादयति । न पारमा-
 र्थ्यमुक्तौने विनयपैर्थादिगुणानां विद्येन ननुपैर्थाभावादिनि तेष्वेव व्यति-
 रेकेऽर्थाऽप्युक्ते । रामानुजशब्देनाभिधेयमर्थं विवृणोति—घञः कर्तुं-
 मिति ॥ अथ अथ स्मरपरवशत्वात् न केनचि हेतुना स्मरपरवशत्वात्केश ।
 अथ हेतुः मातुर्वते निवृत्तिरिति । न तु अन्त्या निवृत्तेन वाक्येन शक्तिः
 स्वयमेव वरा प्राप्त केऽहं स्वयमेव वरं वस्तुमिति भावुपरिषर्वा परं भवे मानान
 पातन्त्य काल तदशो निवृत्ति तदशोऽनी अथ स्मरपरवशतो भवेदम् । अथवस्वित्-

(ततः प्रविशति ललितसुकुमारवेषा शूर्पणखा)

शूर्पणखा—(लक्ष्मणं निरूप्य) हं अग्रं चि सो एव्य । (वीडां

नाटयति)

हं श्रयमपि स एव ।

चित्तव हि तदा स्यात् विशेषत इदानीं आर्यसावसाविशेषे निरूप्यमाणेऽत्यन्त-
मनुचितमेवेदमित्याह—यच्च इति ॥ यदि राज्यस्वस्याननुष्ठितगुहनिवोगस्य वा
वशावतीं न स्यां तदा नात्यन्तं दोषाय भवेत् सप्रति पुनः गुरनिवोगमनुष्ठानु
वनदानकेरामनुभवतो धर्मानुष्ठानसाहाय्यमवलम्ब्य वर्तमानोऽहं कथं कामपरवराः
स्यामिति वनमिदमवाप्तस्येत्यनेनोक्तम् । पित्रोर्बंधः कर्तुमिल्यनेनार्थाचरितेनैव
गुर्वनुगमनस्य महिमानं जानानः कथमेवंभूतः स्यामित्यवमर्षो व्यज्यते । पुनरपि
हेत्वन्तरमाह—घशिन इति ॥ जितेन्द्रियस्य वरो वर्तमानः कथमजितेन्द्रियः
स्यामित्यर्थः । अत्र ललितादर्शनात्मकेन विधेनाकुलीकृतादपि गुरुपरिचर्याव्यव-
सायादचलितत्वेन नायकगुणो दर्शितः । यथाह—“व्यवसायादचलनं सैर्ष्यं विद्या-
कुलादपि ।” इति । अत्र पूर्वार्धगतयानादारोक्त्या निरीक्षणस्य निन्दागर्भत्व
व्यज्यते । एवं निन्दागर्भमोक्षिताया अपि तस्या अनिवर्तनेन पुनस्तत्रिवर्तनार्थं
परुषतरवीचरणमपि योग्यतया लभ्यत एवेति तदपि कृतमित्यवसेवम् । अथ नाटक-
प्रतिपाद्यस्य सर्वस्य नायकप्रतिनायकेतिवृत्तस्य बीजभूत शूर्पणखावृत्तान्तं लक्ष्मण-
मुखेन सूचितोपक्रमं प्रतिपादयति । इह खलु शूर्पणखा रावयनिदितमर्षका तत्रि-
योगेन लोकोत्तरं पुरुष पतित्वेन परिग्रहीतुमितस्ततः सञ्चरन्ती वनस्थानमासाद्य
गोदावरीतीरगतं खुवीरं दृष्ट्वा मदनाकुलहृदया आत्मनो रूपं तद्रूपयुधानुरूपं
मन्यमाना मायाबन्धेन ललितसुकुमारवेषा भूत्वा तमुपगम्य ततोऽलम्बमनोरया तेन
लक्ष्मणाभिगमनम्भावेन प्रत्याख्याता ततोऽपसर्पयमनिच्छन्त्यपि तत्रियोगकरणं
तत्प्रसादहेतुं मन्यमाना ततो निर्गम्य मार्गे गच्छन्त्येवात्माभिमुखमागच्छन्त सौमित्रि
दृष्ट्वा विस्मयौत्सुक्यविवशा रामसादृश्येन तमवगम्य सद्रूपातिरायं विभावयति—
हमित्यादिना ॥ हमित्यविचारितरूपातिरायदरशनप्रमथदर्पसमुत्थो नाभूपोऽनु-
भावः । सर्वेषामेव सौन्दर्यसौकुमार्यादीनां तदाभूतत्वेनैव दृश्यमानत्वात् स एवेति
तत्कारोपः । आरोपफलं च सर्वेषामभेदप्रतीतिः । अपिशब्दो गुणाश्रयसमुच्चयार्थः ।
तदरशनसमये पूर्वं तदेकाश्रयत्वेन ये निरूपिता गुणाः तेषां सर्वेषामसिद्धिः

लक्ष्मणः—प्रतिकूलमिदमाचरितम् । यदेषा—

आचाराननुचरता तपोधनानां

सावञ्च परुषतरं मयोक्षितापि ।

सत्रीडा वदनमधःकरोति कम्पात्

उत्तंसप्रगलितपदपदेन मूर्ध्ना ॥ ८ ॥

विद्यमानत्वात् अयमपि स एवेति समुच्चयोपपत्तिः । अयोगव्यवच्छेदार्थं एवराशब्दः । न हि तादृशः कश्चिदसाधारणो गुणोऽस्मिन् जागर्ति येन भेदमलयसापेक्ष तत्सदृशोऽयमिति सादृश्यं न रामोऽमित्यरामत्वं वा गम्येत । अनेन पृथक्त्वमात्रमेव भेदहेतुर्न प्रतीतिभेद इति न्यज्यते । पूर्वं रामसमीपादागच्छन्स्वास्तदानुकूल्यालाम लक्ष्मणस्वाताडुगुणत्वं च निरूप्यात्मानमधर्न्यं मन्यमानाया महान् निर्वेदो जातः । पुनस्तोदरागुणस्यास्य दर्शनेन सजातस्थानन्दस्य स एव निर्वेदः पोषेद्-दुरसंबुध इति ज्ञेयम् । एव तद्दर्शनानन्तरं उत्तमाङ्गनासमुचितव्रीडासाध्वत्तादिभिः स्तपुरतोऽपर्वमानमारमान पश्यतस्तस्य किञ्चित्सजातं चिच्चविकारमनुभावमुत्प्रे-लक्ष्य कृतार्था पुनः तत्तच्छादेव तस्य सामञ्च परुषतरं दृष्टिपातमवलोक्यारामानुरागा-परिष्ठानात् तस्यानुरागमङ्गमाराङ्ग्य विशेषतो व्रीडादिभिः आरमानुराग स्फुटतरं प्रकारय तत्पुरतोऽतिष्ठत् । व्रीडां नाटयनीत्यनेन व्रीडादीनामापिस्वमेवोक्तम् । शतरथा विलासयोगेनित्यनेन सावञ्चपरुषतरदृष्टिपातात् पूर्वमुदितस्य विलासयोगस्या-संभवः प्रसज्येत । अथ सौमित्रि. स्वभ्यापारविरहं निशाचरीव्यापारं निरीक्ष्य निरूपयति—प्रतिकूलमिति ॥ प्रलपेण दूरपमानमिदं, आचरितमाचरणम् । भवे निष्ठा । प्रतिकूलमसाधारणत्वात्स्वन्तविरहद्वय । कथं विशेष इत्युच्यते । यत् यत् एषा इदानीमरणमध्वे सहसा दूरपमाना अभिदिशतुपनामधेयादिश्च तपोधनानामाचाराननुचरता मया सावञ्च परुषतरं येक्षितापि सत्रीडा कम्पाद्धेतोः उत्तंसेभ्यः शिरोऽनङ्गारभूतेभ्यः कुसुमेभ्यः प्रगलिताः प्रभुताः पूर्वं परिमत्तादि-सौपुर्णयाकल्पिताः षट्पदा दक्षिन् । अत्र कम्पानिर्वायेनानुभावेन साध्वनातिशयो-क्यमे । तेन मूर्ध्ना सह वर्णमाना वदनमधः करोति । अत्रापोमुत्प्रेनानुभावेन भीटातिशयो गम्यते । यथोक्तम्—“दुराचारादिभिर्व्रीडा षट्पदांसावञ्चमुत्प्रेत् । साधीकृताहावत्यैरैर्यथांभोमुत्प्रेदिभिः ॥” इति । व्रीडाभाष्यनातिशयेनानु-रागातिशयः प्रकारयति तपोधनाकाशत्वात् । तपोधनानामिति ॥ परमप्रेमा-

शूर्पणखा—(स्वगतम्) किं तु खलु अयमपि भणिष्यति, होदु
 पत्तिञ्च दाव रुदहस्तम् । (प्रकाशम्) अञ्ज ! इदो दाव ।
 किं तु खलु अयमपि भणिष्यति, भवतु एतावत्तावत्
 कथयिष्ये । आर्य ! इतस्तावत् ।

स्पदत्वगुणयोगात् तपसि धनशब्दोपचार । सर्वस्यैव हि धनं प्रेमास्पद भवति ।
 तपस्विनां तु तप एव परमप्रेमास्पद भवति । अत एव तेषां तदेव धनम् । अनेनार्थ-
 कलत्रादिविषयाभिनाशे निरस्त । तेन तदाचारानुविधायिनोऽपि तदभावः प्रका-
 रयते । आचारान् यमनियमादीन् तदङ्गभूतास्त्रिषण्यज्ञानादींश्चानुचरता तददनु-
 विष्टता इत्यनेन तपश्चरणोच्यन्तद्भूतजटाबल्कनादिभारणं पर्यवस्था अस्या मदन्तिक्रान्त-
 मन् मत्पुरतोऽवस्थानं यानुचिन्तम् । तत्रापि कमनीयवेषामरणमात्मरमण्यमिवैवभूत
 मामवलोकयत्या यदिदं प्रीत्यादिभिरात्मानुरागप्रकारान् तदत्यन्तं विरद्वमिति
 पोतितम् । तत्राप्येव विलसन्ती निन्दागर्भमीक्षिता आत्मकान्तेन सादर प्रेरणमायेव
 पूर्वसादधिकतर यद्ग्राहादिभिरात्मानुरागानिरायप्रकारान् करोति तन्महात्वं निर्बन्ध
 योतयति । पुनर्निर्बन्धेऽपि परुष परुषतः च बीक्षिता निम्नप्रेयसा प्रपयानि-
 रायगर्भं विनोत्तयमानेव यदात्मानं तच्छ्रितासास्पदं करोति तदत्यन्तं दैन्यमापाद-
 यति । यथा यथा क्रमेण मया वैराग्यातिराय प्रकाशयते तथा तथैवा रागातिराय
 विभावयति तच्छ्रितत्वं क्वचिदपि न दृष्टपूर्वम् । अथ निराचरी एव विधासविरोधै
 प्रयत्नानापि उत्पन्नध्वस्तानुरागसानुरय सावच्छ्रुतिपात्राद्यनुमावैलुमाय चिन्त-
 यति—किं तु खल्वयमपि भणिष्यतीति ॥ रामेय यथोक्तं तदेव वा ।
 उक्तान्येव वेत्सि । एव निरूप्य अद्वैतार्थं इत्येवम् सत्पुत्राचारं कर्तुमुपक्रममाया
 प्रदातोऽनुत्तं तद्दृष्ट्वा आभिमुख्यमन्पादनप्रकारं मनसा निर्धारयति । अय-
 त्पिति ॥ अत्रपुराणो मानसनिश्चयमाह । तदाप्रथमं एतन्मार्गं कथयिष्यामि ।
 यावत्ता कचनेन भिन्नुस्य तन्नेत । परवाराभिन्नुस्ये सुकान्तेऽभिविष्टं निवेदना-
 म्ति भव । आर्य इतस्तावत् ॥ भाग्यदशमिति, गेव । किं शास्त्रान्तेदा
 प्येवभूतं जनमननिनयं विनिश्चयंति माह । एव तस्मात्पेष्टाविरोधैः कचन-
 विरोधेण च अगमविरोधेणमनार्थं दुरात्मन्यदमवग-दानदा सह समापययति
 प्रतस्तदनुदमवयं सानुवयं तद् प्रानुवयं नित्यं नित्यं च अहम् गददेहि
 निदिधे पुनर्नोऽहं तदुत्तरेऽप्यगमवयंदा इतिचन न दान्यन्निमय्यवयति ।

लक्ष्मणः—न समाधिः स्त्रीषु लोकज्ञः । (तूर्णो गच्छति)

न समाधिः स्त्रीष्विति ॥ लोको लोकवृत्तं भाग्यं प्रति स्वागतवचनादि । समाधिस्तं न जानाति । यद्यपि समाधियुक्तपुरुषानिष्ठ एव तद्देतुको लोकवृत्तान्तज्ञानाभावः तथापि समाधेरव्यभिचारेण तद्देतुत्वं दर्शयित्वा तदारोपो युज्यते । यदि समाधिस्ताई लोकज्ञत्वमपि नास्त्येव । तर्हि तदभावस्य पुरुषनिष्ठत्वकथनेनेति भावः । अत्र समाधिराभेदेन समाध्यवस्थायोग्यत्वमेवोच्यते । न तत्काले समाधियोगः । इतरथा “आत्मानं न परं वेत्ति योगी युक्तस्तमाधिना” इति न्यायेन स्वपरविभागज्ञानाभावः प्रसज्येत । अत एव स्त्रीष्विति लोकवृत्तज्ञानाभावस्य विषयनिषेधः कृतः । अतस्तुक्तं भवति तपस्विनां स्त्रीविषय लोकवृत्तान्तज्ञानं नास्तीति प्रतिबचनदानाभावेन न काश्चिदोप इति । समाधिर्नाम उपासकस्य ध्यानियमाद्यङ्गसप्तकसाध्य उपास्यनिष्ठश्चित्तलय उच्यते । अतस्तुक्तम्—“ध्यानियमासनपवनाभ्यामाः प्रत्याहृतिः सदैव धारय्या । ध्यानं चापि समाधिः प्रोक्तान्यङ्गानि योगयोग्यानि ॥ सत्यमहिंसा समता धृतिरस्तेयं क्षमाजैव च तथा । वैराग्यमिति यमस्स्यात् स्वाध्यायतपोऽर्चनाप्रतानि ॥” तथा—“सन्तोषश्च सशौचो नियमस्स्यादासनं च पञ्चविधम् । पद्मस्वरितकवज्रकमद्रकनीराह्वयाः क्रमात्तदपि ॥ रेचकपूरककुम्भकभेदात् त्रिविधः प्रमथनायामः । मुखेद्दक्षिणयानिलमभयानयेद्रामया च मध्यगया ॥ संस्थापयेच्च नाख्येत्येव प्रोक्तानि रेचकादीनि । षोडशराश्ट्रिगुणचतुष्पष्टिकमात्राणि तानि च क्रमराः ॥ चित्तात्मैकधृतस्य प्राणरयस्थानसंहृतिरस्थानात् । प्रत्याहारो ज्ञेयः चैतन्ययुतस्य सन्धगनिलस्य ॥ स्थानस्थापनकर्म प्रोक्त्वा स्याद्धारयेति तत्त्वतैः । यो मनसि देवताया भावस्त्वादास्य मन्त्रिण्यरसन्धक् ॥ संस्थापयेच्च तत्रेत्येवं ध्यानं वदन्ति तत्त्वविदः । सप्तमार्थं नित्यं शुद्धमपि निरञ्जनं च यत्प्रोक्तम् ॥ प्रविचिन्त्यं च यत्तस्मिन् चित्तलयस्स्यात् समाधिरुदित् ॥” इति । अथ निराचरी तूर्णो गच्छन्तं सामप्रयोगासाध्यं मन्यमानादृष्टराज्ञानकेन भेदेन “प्रयत्नसर्वथा कार्यो मतिमद्भिर्मनीषिते । वाचदत्तानुपेक्ष्यस्वादिमिषेतस्य वस्तुनः ॥” इति न्यायेन स्वाभिमतं साधयितुमशक्यत्वस्यन्ती किञ्चिदनुगम्य साभिप्रायमाह—

शूर्पणखा—(किञ्चिदनुगम्य) अञ्ज ! असदिसं विञ्ज अञ्जस्स
सरणाअदस्स उवक्खणं इत्थिआजणस्स ।
आर्य ! असदृशमिव आर्यस्य शरणागतस्य उपेक्षणं
स्त्रीजनस्य ।
लक्ष्मणः—न हि न हि मयोपेक्ष्यते भवती साम्प्रतमवस्थान्तर
शोचनीयस्य गुरोरलङ्घनीयेन शासनेन खलु ।

आर्येत्यादिना ॥ शरणागतस्य स्त्रीजनस्य उपेक्षणमायस्यासदृशमिव । न
कस्यचिदपि शरणागतोपेक्ष्य सद्दृश विरोधतो राज्ञा तत्रापि भवद्भवानां
ततोऽपि भयैकनिष्ठस्य भवत इत्याभिप्रायः । एव रक्षितुगत विरोधमुक्त्वा रक्ष्यगत
विशेषमाह—शरणागतस्य स्त्रीजनस्येति ॥ शत्रुरपि शरणागतश्चेत् नोपे-
क्षणीय किं पुनरनाथस्त्रीजन इति भाव । असदृशमिवेति ॥ निश्चये सत्यपि
असदृशमिवे युक्त तच्चिदानुवर्तनार्थं न केनापि हेतुनास्मदुपेक्ष्य सद्दृशमिति प्रति
भाति । उपेक्ष्यामहे च भवता वर्यं अनो भवद्भुमानादसद्दृशमिवेत्येव
वक्तुं शक्नुम इत्याभिप्रायो व्यञ्जने । अत्र व्यसनविशेषमनुक्त्वाैव शर-
णागतस्येत्युक्तिरेवमूत तस्या दुरभिप्राय सूचयति यदि साक्षादेन प्रति रमर-
सन्तापरूप व्यसनविशेष निवेद्यामि ततो विरक्तस्याख्यात्यन्तामुपेक्षैव भवेत् अत
शरणागतस्येत्येतावदभिहिते नेन सूचित व्यसनविशेषमसौ स्वयमेव पृच्छति—
कस्ते व्यसनविशेष इति । अनेनैवमनुयुक्ता यदि मदीय व्यसनमपाकर्तुं समर्थोऽसि
तर्हि वक्ष्यामीत्युक्ते पुनरसामर्थ्यप्रसङ्गभयात् प्रतिज्ञास्यति । सर्वथा ते व्यसनम-
पावरिष्यामीति । तद्विषयमुच्यतामित्युक्ते सन्त्यनहतापरूपमिदं मद्ब्यसन नि-
वेदयिष्यामीति ततः सत्यवचनसरक्षणपरत्वादभिच्छत्रपि मा परिमहीभर्ताति ।
एव तरया आत्मनोपेक्ष्यमाणाया अप्यनुगच्छन्त्या एवह रविशेषेण दुरभिप्राय
विज्ञाय व्यसनविशेषमपृच्छैव तदुपपादितमुपेक्ष्यस्यासदृशत्वं निषेधति—न हि
न हीति ॥ न हि न हीति द्विर्वचनेनासदृशत्वं साक्षिभ्यः परावमिति दर्शयति ।
न हि न हीत्यनेनैवार्थं दुःकादुक्तमुपेक्ष्यस्य योत्पत्त्वं हेतुनोपपादयितुं प्रतिब्रानानि ।
भवती मयोपेक्ष्यते यत्तत्साम्प्रतं युक्तमेवेत्यर्थं । कुत, इत्यत्र आह—अव-
स्थयेति ॥ गुरोः शासनेन हेतौ चर्तव्या । एद विषयविशेषानुक्त्या गुणशासन
शासनदुद्वेषानुष्ठेयम् । न शत्रु—विषयविशेषोपेक्षयेति दर्शयति । ननु शरणा-

शूर्पणखा—जइ एव्वं, इमं वि जणमन्तरेण आण्णा गुरुजणस्स,
ए खु दाव उवक्खणं अरुहदि ।

यद्येवम्, इममपि जनमन्तरेण आशा गुरुजनस्य न खलु
तावदुपेक्ष्यमर्हति ।

लक्ष्मणः—(सरोपम्) आः कस्तावन्मामाज्ञापयति ।

शूर्पणखा—(भयं निरूप्य) पसीददु पसीददु अज्जो । अज्जो
एव्व रामो आणवेदि ।

प्रसीदतु प्रसीदत्वार्यः । आर्य एव राम आज्ञापयति ।

गतरक्षणमपि तद्देव कर्तव्यमत आह—अलङ्घनीयेनेति ॥ न हि कर्तव्या-
न्तरमपेक्ष्य गुरुरासन लङ्घनीय भवतीत्यर्थः । अलङ्घनीयेनेत्यविशेषाभिधानं
नियोज्यविशेषापेक्षया देशकालाद्यपेक्षया वा गुरुरासन न लङ्घनीयमिति धोत-
यितुम् । ननु यावदनुष्ठितगुरुनियोगः कृतकृत्यतामुपयासि तावदह प्रतिपालया-
मीत्यत आह—अवस्थान्तरशोचनीयस्येति ॥ वनवाससत्प्रकेनावस्था-
विशेषेण शोचनीयस्येति अनेन यदैवायमवस्थान्तरमत्येभ्यति तावद् मम तत्परि-
चरत्येकमेव धर्म इति दर्शितम् । अथ तद्रचनेनैव तस्य गुरुनियोगाधीनत्वमव-
धार्य कृतार्था निराचरी निजाभिलषितगोचर गुरुरासनं निवेदयितुमुपक्रमते—
यद्येवमिति ॥ यदि गुरुरासनस्य सर्वभालङ्घनीयत्वं तर्हि शरणागतमिम
जनमन्तरेणाधिकृत्य भवन्ते प्रति या गुरुजनस्याशा सापि नोपेक्ष्यमर्हतीति ।
तावच्छब्दोऽवधारणार्थः । केनापि हेतुनोपेक्ष्यं नार्हत्येव शरणागतत्वेन शुभ-
श्या चाय जनोऽनुग्रहीतव्य एवेति भावः । अथ पूर्वमेव तस्या निर्वन्धातिशयेन
सञ्जातनिर्वेदरसोमिति पुनस्तदभिमतसम्पादनगोचरं गुरुनियोगमाकर्ष्य कुपितः
आह—आ इति ॥ आ इति कोपे । “आस्तु स्यात् कोपपीडयोः” इति । को
गुरुजनो भ्रातृपरिचरत्यर्थमेव वन मात मामन्यसिन्ननुचिते कर्मणि आज्ञापयति ।
हितोपदेशित्वाभावात् तस्य गुरुत्वमेव नास्तीति भावः । कस्तावदिति ॥ नित्य-
मेवार्यसमीपे वर्तमानस्यानवसिततदाशानुष्ठानस्यान्यमुखेनार्थकर्तृकं मध्ये कार्या-
न्तरविज्ञापनप्रसङ्गात् बुद्धिपर्यं नाध्यरुद्धत् यतस्तेनान्यपुद्गया कोपस्तभवतीति
भावः । केकेयीदुष्यांपारसङ्घेति केचिददन्ति । भयं निरूप्येति ॥ अत्रोपसर्गो
भाष्यार्थानुवर्तक इव । निलदुष्टमदङ्कुरसत्त्वजातायाः निखिलजनमपदायिन्या

लक्ष्मणः—(स्वगतम्) हन्त पूर्वमनया दृष्टः खल्वार्यः, भवतु,
प्रसादयामि गुरुवचनमुद्धर्तभाजनीभूतामन्नभवतीम् ।
(प्रकाशम्) भद्रे ! किमाज्ञापयत्यार्यः ।

शूर्पणखा—सुणोदु अज्जो । शृणोत्वार्यः ।

लक्ष्मणः—अवहितोऽसि ।

शूर्पणखा—अज्ज ! मय सह अत्तणो परिअरणं अज्जरामो
आणवेदि ।

आर्य ! मया सह आत्मनः परिचरणं आर्यरामः आज्ञाप-
यति ।

अप्यस्याः कोपावस्थायां तदाकारो भयजनकोऽमूढ । अनेन तस्यापरिच्छेदप्रभावत्वं
गम्यते । एवं अणुमात्रं भयविवशा भूत्वा गुरुराश्चार्थान्मयाज्ञानमेव कोपहेतुरिति
शक्त्वा तत्त्वनिवेदनेन तद्धममपनेतुं तत्प्रसादं प्रार्थयते—प्रसीदतु प्रसीद-
त्विति ॥ अत्र शिर्वचनेन प्रसादाप्रहातिरायो गम्यते । गुरुवचनशब्दाभिप्रेतमर्थं
स्पष्टीकरोति—आर्यो राम एवाज्ञापयति ॥ भवन्तं प्रति मन्मुखेन
यत्किञ्चित्कर्मण्यं कर्मान्तरमाज्ञापयतीति योज्यम् । इतरथाज्ञापनस्य वर्तमानत्व न
घटेते । एवशाब्देनान्यथा कोपं मा क्रुया इति गम्यते । अयं तद्वचनादेवार्थस्याश्लेष-
वगम्य सलज्जमाह—हन्त पूर्वमिति ॥ अहमविभूत्यकारित्वेनानया परिच्छिन्न
इति लज्जा इत्येवनेन कष्ट मया आन्त्याप्यार्थशासनमविवेकनिमित्तेन कोपेन
निरस्तमभूदित्यनुतापारमकः खेदो व्यज्यते । सगुरुराश्चोऽवधारणं । दृष्ट इति ॥
दरानं संज्ञापस्याप्युपलक्षणम् । पूर्वं कृतस्यावमानस्य प्रसादनमेव प्रायश्चित्त-
मित्यध्यवस्थिति—प्रसादयामीमि ॥ प्रसादने हेतुः—गुरुवचनभाजनी-
भूतामिति ॥ भवच्छब्दः प्रसाद्यतमे शुभदर्थे प्रसिद्धः । अत्राविशित्वा
शुभदर्थे प्रसाद्यतमत्वविवक्षयैवात्रभवतीमित्युच्यते । अस्याः प्रसाद्यतमत्वे गुरु-
वचनास्पदमेव हेतुः । एवं स्वयमेव निरूप्य ता प्रसादयति—भद्रे इति ॥
गुरोःशापप्रभूत्वेन मुहुनपरिपाकरालेनि इदानीमार्यः किं कर्मान्तरं कर्मण्यं
त्वन्मुतेनाज्ञापयतीति । अयं निशाचरी तद्वचनेनाभिलषितसिद्धिद्वारभूतेन श्लाघा-
वचनं प्रार्थयते—शृणोत्वार्य इति ॥ अनेन कार्यस्य गुरुवचनेन माऽप्यर्थं
प्रकाशयते । अयं कृपावगणं प्रति गुणं प्रति निवेदयति—आर्यं मया सह सह-
यति ।

लक्ष्मणः—(हस्तं परावृत्य) पश्य—

वासो वल्कलमास्पदं विटपिनो वन्यं शरीरस्थितिः

शय्या दर्भलता प्रसाधनमपां वर्षां जटानां भरः ।

बाले ! किं बहुना वने वनमृगन्यायस्य न त्वं पदं

सारङ्गादि ! तपोभृतः क्व तपसां शत्रुः क्व सङ्कल्पजः ॥६॥

त्मनः परिचरणमार्यराम आज्ञापयतीति ॥ अत्र भार्यात्वेन मम परिग्रहमाज्ञापयतीत्युक्ते मत्परिग्रहं गुरुपरिचर्यां विरोधिनं मत्वा पूर्ववत् मामुपेक्षेतैव । अतोऽस्य यदाभिलषितं गुरुपरिचरणं तत्र साहाय्यसम्पादनमेव गुर्वाज्ञागोचरत्वेन निवेदनीयम् । अतोऽनेन द्वारेण लम्बसन्निधाना पादप्रसारिकान्यान्येन क्रमेणाभिलषितं साधयिष्यामीत्येवंभूतेन दुरभिप्रायेण साक्षात् स्वाभिमतगोचरत्वेन गुर्वाज्ञानिवेदनं न कृतम् । तथा चोक्तम्—“यस्य यस्य हि यो भावः तेन तेन प्रविश्य तम् । स्वयं तद्भावसंयुक्तः क्षिप्रमात्मवरो नयेत् ॥” इति । अयं च वाक्यार्थः । पूर्वमेवार्थपरिचरणे सहायान्तराभावेन परिलिखितशरणागतमिमं जनदृष्ट्वा करुणार्द्रहृदयस्सन् एवं व्यजिज्ञपत् । हे ! लक्ष्मण ! त्वया परिचरणे निजनिग्रहमनिवर्तने च साहाय्यार्थमेवा परिगृह्यतां अनेन अयोदय भविष्यति यदस्या अनाभावास्सनाथत्वं यच्च भवतः साहाय्यलाभ इति मद्वचनादुच्यतामिति । एतत्सर्वं मया सहैत्यनेन सूचितम् । राम इति ॥ न केवलमाकारत एवाभिरामत्वं किन्तु दयामाधुर्यादिगुणगणविशेषैरपीति दर्शितम् । अथ सौमित्रिरनुचितकर्मगोचरत्वेनार्यस्य शापनं न संभवतीति निरूप्य वचसा निषेधे कालविलम्बमसहमानः विस्तारितपद्माङ्गुलस्य हस्तस्य परावर्तनेन निषेधे कृतसमयेन तदभिप्रेतमर्थनिषेधगत्राह—वास इत्यादिना ॥ हे ! बाले ! आत्महितवेदनासमर्थे । आत्महिताज्ञानमेव स्फुटीकरोति—वन इत्यादिना ॥ अत्र यच्छब्देन सह मम इत्यभ्याहारः कार्यः । यस्य मम वने नित्यं निवास इत्यर्थात् सिध्यति । सोऽहं न तव पदमिति वाक्यपर्यवसानम् । अथ हेतुं सम्बोधनेन दर्शयति—सारङ्गाङ्गीति ॥ सर्वाङ्गसुन्दरि ! सौन्दर्यादिगुणसम्पदा सुरलोकनिवासार्थाया भवत्या नित्यं वने वर्तमानोऽहं कथमनुरागावलम्बनं स्वामिति भावः । यदि वनेऽपि भोगयोग्यविभवसम्पन्नो भवेयं तर्हि वनवासोऽपि नात्यन्तं दोषमावहेत् तदपि नैवमित्याह—वनमृगन्याय-

शूर्पणखा—अलीश्रं अलीश्रं पदं । एं सो अज्जो अजाए सह वत्तदि ।

अलीकमलीकमेतत् । ननु स आर्य आर्यया सह वर्तते ।

लक्ष्मणः—भद्रे ! न जानासि परमार्थतो वृत्तमार्यस्य ।

शूर्पणखा—किं किं ।

स्येति ॥ वनमृगस्य न्याय एव न्याय आचारो वत्सेति विग्रहः । क्रीडाभृगव्यवच्छेदनार्थं वनराभ्येन विशेषणम् । नगरादिषु क्रीडार्थं लालितानां हरिणादीनां स्वादुतमचीरायास्वादो लभ्यते । वनमृगन्यायत्वमेव विवृणोति । यस्य मम परुषतमं मलिनं त्रिषवणस्नानादिभिरार्द्रकृतं च वल्कलं वासः । अत्र मुख्यस्य वाससोऽभाव एव वनमृगन्यायत्वमभिव्यनक्ति । वर्षावातातपहिमादिष्वपि विद्यपि न भास्यद गृहम् । अत्यन्तदरिद्रैरपि विवर्जितं वन्यं पथ्यमूलफलादि शरीरास्थितिः स्थितिराभ्येन तत्साधनं लक्ष्यते । शय्या दर्भलेतेति ॥ वनवासिनां संस्कृतस्थलविशेषोऽपि रायनार्थं न लभ्यते । अपां चर्षीति ॥ त्रिषवणस्नानेन जलधारावर्षणशीलो जटाना मरः प्रसाधनमलङ्कारः । अत्रापि मुख्यालङ्काराभाव एव वनमृगन्यायत्वम् । उक्तानां वासोऽगृहादीनामेकस्यैवाभावः पश्याति मम त्वदनुरागानालम्बनत्वं साधयितुं किं पुनस्त्वपेयान् । अनेन निर्भलशुकुमारदुकूलधातोनाशिमपमासादादिस्वादुतमचीरादिमृदुतरशयनीभरत्नाभरण्यामुपमोगसमुच्चिताया भवत्यास्तच्छादुग्निभवसम्पन्नो लोकोचरसौन्दर्यादिगुणशाली पुरुषवर एवानुरागपात्र भवतीति स्वविरेको न्यज्यते । ननु यस्मिन्नुराग उत्पद्यते स परिधाष्टः उत्पन्नश्च मम भवद्रोचरोऽनुरागः न हि रागोत्पत्तिर्बहिरुपाधीनोच्यते । यथोक्तम्—
“न्यतिजन्ति पदाभानान्तरः कोऽपि हेतुः न स्रुत बहिरुपाधीन् प्रीतय-
रसंभयन्ते ।” इति । अतः किमेनापीयत्वसमर्थनेन सर्वथा मयां स्वत्व-
चरणमेव रोचतेतरामत आह—किं बहुना न मम त्वं पदमिति ॥ अस्मिन्नपि साध्वे वासो वल्कलमित्यादि हेतुत्वेन सङ्गच्छत एव । शुद्धिपूर्वकमेव महनीयं वासोऽगृहादिकं परित्यज्य वनं प्राप्तस्याङ्गीकृतत्रय-
वल्कलादिधारणस्य तत्रिविधमवलम्ब्य वर्तमानस्य मम न त्वं पदं ससर्गा-
रपदं न भवतीत्यर्थः । भवतु नाम त्वार्थं पदमिति शुद्धिः न एव विवदाभे

लक्ष्मणः—यावदायस्तीर्णप्रतिज्ञः प्रकृतिमण्डलं गुरुजनं भरतं
 च न पश्यति, तावदेकमेव धर्ममवलम्बते ।

शूर्पणखा—जह एवंप्रत्य सा किं करोति ।

यद्येवमत्र सा किं करोति ।

लक्ष्मणः—यदहं करोमि ।

सर्वधामर्हं त्वां न परिगृह्णामि । किं बहूनेति ॥ बहवोऽत्र हेतव उक्ताः
 वक्तव्याश्च बहवरसन्ति किं तत्कथनेन कालविलम्बापादकेन । अनेन तत्रिंशत्स-
 नत्वरा प्रस्तुतकार्योत्सुक्यं च दर्शितम् । एतदेवार्थान्तरन्यासेन समर्थयते—
 तपोभृतः क सद्गुणपजः केति ॥ यथा वार्ताश्रवणमपि परस्परं दुर्लभं
 तथातिदूरदेशावर्तित्वम् । अनेन सद्गुणपजयोः परस्परान्वयायोग्यत्वं दर्श-
 यति । अत्र तपोभृत्त्वसामान्यस्य सद्गुणपजसम्बन्धाभावात्मकेन सामान्येनात्मनः
 तत्सम्बन्धाभावः समर्थ्यत इत्यर्थान्तरन्यासता । यथोक्तम्—“सामान्यं वा
 विशेषो वा यदन्येन समर्थ्यते । यत्र सोऽर्थान्तरन्यासः सामर्थ्येणैतरेण वा ।”
 इति । न चात्र विषमालङ्कारत्वं सिद्धसम्बन्धयोर्द्वयोर्वैयानुपपद्यमानताप्रतीतिः
 स प्रथमो विषमालङ्कारः । एतच्च केन्द्रं, वनमित्यत्र बक्ष्यामः । तपसा
 शत्रुरिष्यनेन भवत्याः परिग्रहो मम तपोभङ्गभावइति यतः अतस्त्वा न परि-
 गृह्णामीति दर्शयति । अनेन श्लोकेनौक्तमेवार्थं तपस्विधर्मेणेति बक्षयति ।
 अलीकमलीकमेतदिति ॥ यदिद मत्परिग्रहस्य तपोविरोधिरवगुक्तं तद-
 सत्यमेव । अवधारणार्थं पुनर्वचनम् । अत्र हेतुमाह—ननु स आर्य
 आर्यया सह वर्तत इति ॥ यो गुरुनियोगमङ्गीकृत्य तपस्विधर्म-
 नाचरति सोऽप्यर्थः धर्माधर्मविचारनिष्ठातः वामाङ्कनिषादिन्या भार्गवा
 सह नित्यं रममाण एव वर्तते गुरुनियोगं विना भागुल्लेहादेव वनं
 प्राप्तस्य भवतो मत्परिग्रहेण तपोविरोधरराङ्कितुमपि न शक्यत इति भावः ।
 अप्यसौमित्रिः पूर्वोक्तमेवात्मनः सम्बन्धानर्हत्वं स्मारयितुं भद्रे इति सन्वो-
 धयति । सर्वगुणसम्पन्ने त्वार्यं मत्परिग्रहनिर्वन्धो न शोभन इति भावः ।
 भार्यस्य वृषं परमार्थतो न जानासि इत्युक्ते किं किमिति सन्नमेण तथा
 घटः तत्रिवेदयति—यावदिति ॥ अत्रुदरासंवरसरान् तपोधनधर्ममवलम्ब्य
 वनवासं करिष्यामीत्येवंरूपा प्रीतहा तीर्णां वन स तादृशः वियोगपरि

शूर्पणखा—जह . श्रज्जं सा उवञ्चरदि तह तुमं चि अहं उव-
ञ्चरिस्सम् ।

यथा आर्यं सा उपचरति तथा त्वामप्यहमुपचरिष्यामि ।

लक्ष्मणः—भद्रे ! इदमपि प्रार्थनीयम् । पश्य—

यत्तते यस्य निष्कृत्यै जनस्सर्वोऽपि बुद्धिमान् ।

दास्यं तत्स्वयमिच्छन्ती भुग्धा त्वं मुग्धलोचने ! ॥१०॥

खिन्नानमात्यमुहञ्जित्पारीन् गुरुजन च कौसल्यादीन् वसिष्ठादींश्च विशेषतो
राज्यभारपरिखिन्नं भरतं च न परयति तावदेकमेवार्थकामानुबन्धरहित
धर्ममेव । अथवा गुरुनियोगानुष्ठानात्मकं धर्ममालम्बते । यद्येवमिति ॥
यदि कामानुभवमुपेक्ष्य गुरुनियोगानुष्ठानरत एव वर्तते तर्ह्यत्र सा किं
करोति तस्याश्चिरतरमपि विनृश्यमान वृत्तीयात्पुरुषार्थादन्यत् कार्यान्तर न
श्कुरतीत्यर्थः । यदहं करोमि सापि तदेव नान्यदिति वाच्यपर्यवसानम् ।
अयमभिप्रायः न खलु भार्यो भर्तृसमीपे कामानुभवं विना किमर्थं निवसतीति
चोपस्थावकारोऽस्ति । यतः पतिव्रतायाः पतिपरिचरणमेव परमो धर्मः ।
किञ्च दम्पत्योस्सर्वैव धर्मानुष्ठानं विहितम् । अनो नायमनुयोगः । यथोक्तम्—
“दानात्प्रभृति या नारी कर्मणा मनसा गिरा । पतिव्रता भवेन्नित्यं याव-
दायुः समाहिता ॥ सा भर्तृलोकानाम्प्रोति यथैवारुन्धती तथा । नास्ति स्त्रीणां
पृथग्यशो न ज्ञतं नाप्युपोषणम् ॥ शुश्रूषते यद्भर्तार तेन स्वर्गे महीयते ।”
इति । अथ निराचरी तद्वचनादेव लम्भावसरेण निषेवणात्मकेन साम-
विशेषेण तं वशीकृत्य निजामित्तवित्तं साधयितुमप्यवस्यन्ती सीतावदात्म-
नोऽपि तावन्मात्रेण परिवेष दशयति । यथा आर्यं सा कामानुभवमन-
पेक्ष्य धर्मवृद्धयैवोपचरति तथैवाहमपि त्वामुपचरिष्यामि । न हि परि-
चरणमात्रस्य त्वोविरोधित्वम् येन तत्प्रत्यादिश्येत अतस्तावन्मात्रमनु-
गृह्णात्विति प्रार्थनार्था वाक्यपर्यवसानम् । अत एव इदमपि प्रार्थनीय-
मिति वदयति । अथ सौमित्रित्पदभिप्रायं ज्ञात्वा प्रत्यादिराति—भ-
द्रे इति ॥ एवंभूतं दास्यानुभवं नाहंसीति सन्मुदयमिप्रायः—इदमपि प्रा-
र्थनीयम् ॥ अत्रिराभ्यो गहांयाम् । “गहांसनुष्यप्रभराह्वाप्तमावनास्वपि ।”
अत्र काकुत्स्थिद्वयेन राजसीत्येवमेव निषेधोऽप्यवस्यते । “निराभ्योऽप्यपिः प्रार्थः

शुर्पणखा—अज्ज ! किं सिण्हेहो तुल्लअदि गुणदासाणि ।

आर्य ! किं खेहस्तुलयति गुणदोषान् ।

लक्ष्मणः—(आत्मगतम्) एवं व्याहरन्तीमेनां किमिति प्रत्यादि-
शामि । (विचार्य) भवतु दृष्टम् । (प्रकाशम्) भद्रे ! आर्य-
स्य पर्णगृहप्रवेशानन्तरमत्रभवतीमभिप्रेतस्थाने द्रक्ष्यामि ।

काकुरित्याभिधीयते ॥” उपहासकाकुश्वेयम् । अत्यन्तगर्हणीयमिदं दास्य नैव
प्रार्थनीयमिति तत्पर्यम् । पश्येति ॥ अत्रास्याप्रार्थनीयत्वे मयोच्यमानं हेतुं
सावधानं निरूपयेत्यर्थं । हेतुमेवाह—यत्तत् इत्यादिना ॥ यो बुद्धिमान्
जनो भवतीव नाज्ञानभूयिष्ठः स जनस्त्वोऽपि न केवलं कतिपये जनाः इत्यपिश-
ब्देन गम्यते । यस्य दास्यस्य देवात् सञ्जातस्य निष्कृत्यै प्रतिक्रिया कर्तुं अर्थादस-
ञ्जातस्य प्रागभावपरिपालनाय च यत्ते । अद्यापि प्रत्यक्षतो मतमान एव दृश्यते ।
नात्र प्रमाणांतरं मृग्यामिति भावः । तदिदं सर्वजनानिन्ध दास्य न प्रार्थनीयमिति
योज्यम् । अत्र यच्छब्दवरादभ्याहृतेन तच्छब्देन यच्छब्दगुक्तोद्देश्यवाक्यप्रकारो
हेतुत्वेन परामृश्यते । यत् एवभूतं दास्य अतस्तथाविधं दास्य स्वयमिच्छन्ती ।
हेतौ शब्दा । न केवलं देवात्मजातस्य तस्य प्रतिक्रियायै न यत्ते । किन्तु स्वयमे-
वेच्छसि चेत्यर्थः । अतस्त्व मुग्धात्यन्तं मूढैव । प्रार्थनानुमितया इच्छया तव
मौह्य्यातिशयोऽवगम्यत इत्यर्थं । मुग्धलोचने इत्यनेन तव सौन्दर्यमेव बहुमानपद-
न तदनु रूपं प्रशानैपुण्यमिति गम्यते । किं खेहस्तुलयति ॥ विविच्य विज्ञा-
नाति गुणदोषान् । यद्यपि खेहो गुणदोषविचाराभावे निमित्तमेव तथापि तद-
व्याभिचारं द्योतयितुं तत्कर्तृत्वमारोप्य निराशब्देन प्रतिक्षिप्तम् । यदि स्नेहो भवति
तर्हि गुणदोषविचारो नास्त्येव । यथोक्तम्—“परित्राट्कामुकशुनामेकरस्यां प्रमदा-
तेनौ । कुणपः कामिनी मद्य इति तिस्रो विकल्पनाः ॥” इति । एव दृष्टराज्ञाज-
नेन भेदप्रयोगेऽप्यनुवर्तमानां तां दृष्ट्वा निर्विषयमानसरस्त्वं पुनरपि निवर्तनो-
पायं चिन्तयति—मृग्यामिति ॥ सर्वथा स्वत्परिचरणमेवाभिलषामीति पुनः
पुनरभ्याहरन्तीं किमिति प्रत्यादिशामि । यदि तूर्प्यां गच्छामि तेषां पूर्ववदनुग-
च्छत्येव कृतश्च भेदप्रयोगः । सामदाने तु नीचजने विफले एव । गुरीयश्चोपायः
स्त्रीष्वनुचितः अतः केनोपायेन निवर्तयामीति स्वयमेव निरूप्य निवर्तनोपायमव-
धार्याह—भद्रे इति ॥ प्रशस्तापूर्वकं सवोधनमभिधीयमानेऽर्धे विस्रग्मजनना-

शूर्पणखा—अह एवञ्च अज्ज ! तस्स पण्णसालस्स पस्सदो एव्व पडियालइस्सम् ।

यद्येवमार्य ! तस्याः पर्णशालायाः पार्श्वत एव प्रतिपालयिष्यामि ।

लक्ष्मणः—(आत्मगतम्) अस्तु कामं नास्त्यनन्तरायः कालक्षेपः । (प्रकाशम्) यदभिप्रेतं भवतु भवत्यै ।

शूर्पणखा—अं अज्जो आणवेदि । यदार्य आह्वापयति ।
(इति निष्क्रान्ता)

धम् । श्रीमद्द्वैपायनेनाप्युक्तम्—“क्षीणु नमं विवाहे च वृत्त्यर्थे प्राणसङ्केते । गोप्राणव्याधौ हिंसाया नानृतं स्याज्जुगुप्सितम् ॥” इति । “आत्मनारो भर्मनारो व्यसने सुमहत्परि । दोषाय नानृतवचो भवतीह न संशयः ॥” इत्यनेन न्यायेनात्रानृतवचनस्य न दोषः । भवत्यभिप्रेतं यत्स्थानं तत्रार्थस्य पर्णगृहप्रवेष्टानन्तरमागत्य दत्त्वामीति । अत्र भवतीमिति ॥ भवत्यब्धेन सुप्तदर्शनदेशाश्चाभिधीयमानेऽर्थे विस्मयजननार्थम् । अथ निशाचरी प्रायेण पलाहुरा अनृतं न भाषन्त इति मत्वा विस्मयमुपगता सङ्केतयति—यावदिति ॥ यावच्छत्रोऽप्यवसाये । अपिशत्रो नानयार्थमुच्ये । भवता त्वरिततत्कार्यः पर्णशालां नीयताम् । अहमपि तस्याः पर्णशालायाः पार्श्वत एव प्रतिपालयिष्ये । पार्श्वत एवत्वधारणेन ततोऽन्यत्र दवीयामि देशे गमनेन न भवन्तं हेरायिष्यामि । कालविलम्बश्चैव सति न भवेत् । अहमिदानीमेव गत्वा कार्यान्तराभावात् भवत्यभिपालनमेव वरामि अत्र आगमने कालविलम्बो माभूत् । “एषा भेदकरारणा मामेव प्रतिपालय वरतेत इति करुणया श्रीप्रमागच्छरिषति प्रतिपालयिष्ये इत्यनेन दातितम् । अथ सीमात्रं पर्णशालासमीपं सङ्केतितं श्रुत्वा भाविन ससर्गानुबन्धमुत्प्रेक्ष्य तदनुमानं प्रति संशयानः स्वयमेव विभूत्यावधारयति—अस्तु काममिति ॥ यदि तद्वचनानुमतिर्न क्रियते तर्हीदानीमेवापसारयितुं न शक्या । कृते त्वनुमननेऽयमेव दोषः यत्पश्चात्प्रतिपाल्याहृष्टा मरुमोपमात्प्रास्यतीति । एतदस्तु कामम् । काममित्यनेन भाविनस्मसर्गस्थानिष्टत्व सूचयति । यथाह—“अकामानुमती काम” इति । अननुमतेः अनुमननस्य श्लाघ्यत्व समर्थयते—नास्त्यनन्तरायः कालक्षेप इति ॥ प्रायेणोपरीषतास्य कार्यस्य कालक्षेपो विप्र कुर्वाणो दृश्ये ।

लक्ष्मणः—(सविमर्शम्) परीक्षास्पदमेषा । कुतः—

केदं वनं घनचरैरपि दुर्विगाहं

केयं वधूः कुवलयच्छविचोरनेना ।

हेमारविन्दमकरन्दरसोपयोगां

कः श्रद्धात जलधौ कलहंसकन्याम् ॥ ११ ॥

यतो भाविनरससंगेस्य विघ्नसभावनया स्वरूपमेव सन्दिग्ध भतोऽनुमन्यामह ए-
वानयोक्तमिति भावः । एवं स्वयमेवावधार्यानुजानाति—यदिति ॥ यद्-
वत्यं अभिहचिंत तत् भवत्वित्यर्थः । रुच्यर्थानां प्रीयमाण इति चतुर्थी । यदार्यं
आज्ञापयति तत्करोमीति वाक्यपरिसमाप्तिः । अथ प्रथमदर्शनं पवारण्यविरुद्ध-
मितीपत्सजातः तदेव विस्मयोस्सुवथादिभिः निरुद्धप्रसरस्सन् भ्रान्तरं तच्छेष्टावचन-
विरोधादिभिः बद्धस्यैवो भूत्वा तन्निवर्तनप्रव्यमाचिच्छरयालम्भावसर एव स्वावि-
त्वेन यः शङ्काभेदा घनस्थवतिष्ठ इदानीं सकलप्रतिबन्धकावगमेन लम्बप्रसाराव-
सर तमेवालम्ब्य निरूपयति—परीक्षेति ॥ अयमभिप्रायः । इदानीं प्रस्तुत-
कार्यानिवेदनाय त्वरमाद्यैरस्माभिरपरीक्ष्येव कथञ्चिद् प्रत्यादिष्ट । अत परमेषा
यत्किञ्चिदभिन्नाय इतस्तत् सञ्चरन्ती परीक्ष्यैव यथेवमेवास्मत्समीपमायास्याति ।
अत्र हेतुमाह—केदमिति ॥ ये नित्यमेवावसरारणाः जीवनार्थं मृगयां
कुर्वन्ति तैः समूय सन्नदेवदुर्भिननचरैः किरातादिभिरपि दुर्विगाहं दुष्प्रापम् ।
प्रवेश एव तावदरावयः । किं पुनरवस्थानमिति भावः । इदं घोरतरसिद्धव्याघ्र शिभि-
रसमाकीर्णं वन क इयमेकाकिनी माल्याद्यधिवासितरमणीयरत्नयान्तगुहनिवास-
समुचिता कुवलयच्छविचोरनेना सर्वाङ्गसुन्दरी वधूः केति दूरदेशस्वत्वेन उभयोश्च
पादान तत्सम्बन्धस्यात्यन्तायोग्यत्वं लक्षयति । यत् एवभूते वने एवभूताया
अस्या अवस्थानं न षट्ते अतः परीक्षास्पदमिति हेतुत्वेन पर्यवसानम् । प्रथमो
विषमोऽप्रालङ्कारः । यदाह—कथिपदातेवैषम्यात्त श्रेयो घटनामियात् । कर्तुः
क्रियाफलावाप्तिर्नवानर्थश्च यद्भवेत् ॥ गुणक्रियाभ्यां कार्यस्य कारणस्य गुणकिये ।
क्रमेण च विरुद्धे वस्तु एव विषमो मत्तः ॥” इति । एतदेव दृष्टान्तेनोपपाद-
यति—हेमेति ॥ हेमारविन्दस्य यो मकरन्दरसः तस्योपयोगः आस्वादन
यस्या इति व्याधिकरणबहुव्रीहिः । अथवा हेमारविन्दमकरन्दरसः उपयोगः उप-
जीवनसाधनं यस्या इति श्रियहः । आस्तिनपञ्चे उपजुन्वते अनेनेत्यकारे च

एष पूर्वोद्दिष्टः प्रदेशः ।

(ततः प्रविशति रामः सीतया सह)

रामः—देवि ! नगराधिवासात् सविशेष इव घनाधिवासो मे प्रतिभाति । पश्य—

कारके सहायामिति यन् । तिमिङ्गलमातङ्गमकरनकादिभिर्मन्दकुरम्य जलधर्मस्यै
दृश्यमानां कलहंसकन्या को विशसेत् । न कश्चिदपि कलहसकन्यैवेयमिति
विश्वासं विदध्यादित्यर्थं । अत्र दृष्टान्तोऽलङ्कारः । यथाह—“दृष्टान्तः पुनरेतेषां
सर्वेषां प्रतिविम्बनम् ।” इति । एव निरूप्य गन्धन् आर्यनिवासभूमिं प्रत्यभि-
जानाति—एष इति ॥ पूर्वं पर्यशालानिर्माणानन्तरं मयोद्दिष्टं प्राप्यरेनाङ्गी
कृतं प्रदेष पश्य । अथवा आर्येण पूर्वं निर्दिष्टं पर्यशालां कृत्वाऽश्लेषागच्छेति
सङ्केतितं इति । रामप्रवेशसङ्गनिसिद्धयर्थमिदं वचनम् । अथ
राघवं सर्वराघसवधप्रतिज्ञानन्तरं तदुत्साहमवलम्ब्य वर्तमानं पद्मवटीं
भयानकयातुधाननिषेधितामाकलयं सञ्जाततद्वरानोदेलकुन्दलं तत्रिवाधुं
राघसवैरसङ्घटनादारभूतं मन्यमानं सौमिसिर्षिताभ्यां सह
सन्मध्यगताया आर्यया गोदावरीस्तटमास्ताप पर्यशालानिर्माणार्थं
तदमण्यं नियुज्य तत्परङ्गसम्पर्कशीतलसमीरणसेवनापनीयमानाश्चपरिश्रमस्तन्
दश वर्षाणि अश्रयाश्रमे ऋषिपत्नीभिरसन्नालितया निवसत्या अस्या वन-
वासोऽप्येतावन्तं कालं साकेतनिवासतुल्यं एवाभूत् इदानीं पौरतने विव्रने-
ऽरिमन्त्रण्ये निवामो यद्यस्या अनभिमतस्त्यात् तर्ह्ययमुरघाह एतदनवासा-
भावेनाश्ववैरावकाशात्वात् कुण्ठप्रसर एव भवेदित्यालोभ्येत्साहास्येन
सीताया वनवासाभिरुचिनुत्पादयन् अपोभ्यानिवासात् वनवासस्य काप्यत्व
सन्पर्यये—देवीति ॥ पूर्वमलाक नगरे निवमता वनवासो सुदूर्तमपि
सोऽु न राघवत् इति प्रथमोऽभूत् इदानीं वनवासभीस्वभ्रमुनवतो मम न
केचन वनवासो नगराधिकास्तुल्य इत्येव बुद्धिदानये । किन्तु तलादय स-
विरोध इति प्रतिभाति । इतराभ्योऽस्तुत्यावगमे । यथा दूपाद् गवि दृश्यमाने
कश्चिद् गौरिव दृश्य इति । अत्र तु वनवासस्य सविरोधनिश्चये सादपि
अस्तुत्सेनानिधानं सौगायित्तनुवर्तनार्थम् । यदास्तुकेऽरिमन्त्रेण मन्त्रा
सवादं दर्शय मन निश्चय इति इतराभ्येन द्योयते । अनेन नापकस्य परस्परान्तु

उद्यानं वनभूमयः कुसुमितैरुद्धन्धयः पादपैः

शैला निर्भरहासिनो जलधरश्यामा गिरिः कृत्रिमः ।

नद्यः सारसमूर्च्छितोर्मिवलया घर्माभिपेकास्पदं

शीताः शीकरसङ्गमात् सुरभयो मित्रं सरोजानिलाः ॥१२॥

वर्तित्वलक्ष्यं दाक्षिण्यं दक्षिणम् । तदानान्तिनेन वनाभोगदर्शनेन प्रतिभाती-
ति प्रतिभानस्य वर्तमानत्वमुक्तम् । न तु उभयोस्तारतम्यविचारमात्रेण । वन-
वासस्य सविशेषत्वमेव दर्शयति—उद्यानमिति ॥ वने वसतामस्माकं कथ-
मुद्यानानुभवसौख्यमिति चिन्ता न कार्या । सर्वा एवेता वनभूमयः उद्यानमेव ।
अत्र वनभूम्यात्मकस्योद्यानस्यायत्नसाध्यात् सर्वदा तत्र निवासलाभश्च विशेषः ।
नागर उद्यानं दक्षसाध्यम् । तस्य काचित्कखात् सर्वदा तत्र निवासोऽपि न
लभ्यते । कथं वनभूमिनामुद्यानत्वमत आह—कुसुमितैः ॥ पादसान्निहित-
सरिरसरःकुल्यत्वेनान्योन्याबद्धस्निग्धतमनिबिडपर्णशाखोपशार्खनिरुद्धसूर्यमहोभिः पा-
दपेरुद्धतो गन्धो यासु ताः । प्रच्छायशीतलाश्वेत्यर्थात् सिध्यति । वनवासिनां कथं
क्रीडापर्वतारोहसौख्यानुभव इत्यत्र आह—एते शैलाः कृत्रिमो गिरिः क्रीडार्थं
निमित्तः पर्वतः । अत्राप्ययत्नसाध्यत्वं परिणार्थज्ञानत्याधिक्यं च क्रीडापर्वतादिशेषो
विद्यते । विशेषान्तरमप्याह—निर्भरेति ॥ शैलशरत्सान्ध्यात् प्रतीयमानः
शिलायोगः निर्भरहासित्वे हेतुः । अत्र शिलासङ्घट्टनेन उद्धतफेनैर्निर्भरैर्हसन्त इव
दृश्यमानाः सान्निहितनिर्भरजलत्वेनातिस्निग्धवीरुद्धरशालित्वात् जलधर इव
श्यामाः । अनेन श्यामत्वधावलदयोः सङ्करसञ्ज्ञातेन परमागविशेषेण क्रीडा-
पर्वतात् दर्शनीयत्वमत्यमुक्तम् । शैलारूढानां स्वच्छन्दमतर्षीयःपायोलाभेन छाया-
सम्पत्त्या च अन्नपरिभ्रमपिपासाद्युपशामः आतपाविपीडाभावश्च दर्शितः । प्रावृद्-
काले जलधरेः श्यामत्वमप्येषां संभवति । नद्युक्तेषु गुणेष्वेकोऽपि गुणः कृत्रिमगिरा-
वस्ति । ननु वने कथं खानार्थं तटाकादिलामः अत आह—नद्यः घर्माभिपे-
कास्पदम् ॥ घर्माभिपेकस्य घर्मकाले खानस्यास्पदम् । तटाकादिघर्मकाले
हि तटाकादिसलिलं न खानाय पर्याप्तमिति तत्काल एव ततो विशेषः स्फुर्यीमवति ।
अन्येष्वनुषु नादेयस्य पापसु भाषिको सत्यपि तटाकादिसलिलात् विशेषो न
स्फुरति यतस्तदानां तटाकादिसलिलं खानाय पर्याप्तमिति फलतो विशेषाभाव
भवेति भत्वा घर्मपदं प्रयुक्तम् । अत्रापि पूर्ववदयत्नसाध्यत्वादिविशेषा अभिप्रेत ॥१॥

सीता—अञ्जउत्त ! जाव अहं जीवामि दाव पत्थ एव वसिदुं
 मे बुद्धी जइ तह ण किलेमदि साकेदे गुरुजणो ।
 आर्यपुत्र ! यावदहं जीवामि तावदत्रैव वस्तुं मे बुद्धिः
 यदि तथा न क्लाम्यति साकेते गुरुजनः ।
 तदमण —(विलोभ्य) अये ! अयमार्यः, अहो ! नु खलु कष्टं
 विधे कर्म, नहि नहि मेकेय्या । अम्य ! कैकेयि !

विशेषान्तरमथाह । सारसाना सलिलानवासरताना बलाकादीनामिनस्तन
 उद्वायोद्गीय धावता पद्मवार्तेनैसर्गिकसमारखमदकारिभिर्मूर्च्छिता द्वियुष्म पथिता
 कर्मिबलया बलयाकारेण वर्तमानास्तरङ्गा याम् । अनेन तटाकादिभ्यो दर्शनीयतमत्व
 पर्याप्तसलिलत्व च दर्शितम् । कथं तर्हि वने व्यजनवायोस्समव अत आह—
 शीता इति ॥ एते सरोजसम्पृक्ता अर्जिता न मित्र म्यजनवायुः । यथोक्तम्—
 'मित्र म्यजनवायुस्स्वात्' इति । अत्राप्यवलमाध्यत्वादयो विशेषारसन्ति ।
 विशेषणद्वयेन पुनरशैत्य सौरभ्य चापर विशेष वनसमारखानां दर्शयति ।
 सरोजसम्पर्कं कुसुमितपादपससर्गश्च सारभ्यदेशु । शीकरसङ्गमे नदीसम्बन्धो
 निमित्तम् । अत्र बहुना वनभूमिशैलादीनां उपानक्रीडापर्वतादिगावस्यारोप्य विधी-
 यमानत्वात् उपानादिवहुत्वमपि वने विशेषोऽस्तीति केचिदख्यन्ति । वनभूमि-
 शैलादय सहस्रैव एकोपानक्रीडापर्वतादिभावमुपगच्छन्ति । एकवचनान्तोषानादि-
 शब्दै नगरगोपानादिस्थाने तत्त्वेनारोप्य विधीयमानत्वात् । अतो महत्त्वमेव
 विशेष न बहुवमित्यन्ये । अथ जानकी भर्तृपतिषाननिरस्तसकलमया तदुपपादित-
 मेवार्थं सविशेषमनुमन्यते—आर्यपुत्रेति ॥ न केवल चतुर्दशवत्सराण्येव वने
 वस्तु बुद्धि किन्तु यावदहं जावामि तावत् अत्रैव वस्तु मे बुद्धि । नगराधिवा-
 सवनवासयोरेषौल्यविशेषे विद्यमाने चिरकाल नगरेण विप्रयुक्तया अपि मम
 कदाचिदपि न गृहप्रवेशो रोचत इति एवशब्देन दर्शितम् । यदि तथा न क्लाम्यति
 साकेते भयोध्यायां गुरुजन । तथेति क्लान्तेरनिरागं दर्शयति । आदरपातिरादिन्या
 ज्ञान्त्या वनवास कर्तुं न शक्येत तादृशी क्लान्तिर्यदि न भविष्यतीत्यर्थः । अनेन
 न केवल तस्या कर्मैव भर्तृनुसारे किन्तु चित्तशुचिरप्यनुसारिणीति दर्शितम् ।
 तथा सीताया सम्पूर्णस्वीयालपण्यत्व दर्शितम् । यथोक्तम्—“सम्पत्तौ च विपत्तौ
 वा मरणेऽपि न मुञ्चते । सा स्वया तत्रत प्रेम भावते प्रथमकर्मणाम् ॥” इति ।

आर्यैणांशुकमुज्झता धृतमभूदापाटलं यत्कलं
 विन्यस्तं पदमार्यया वृकवधूपादाङ्कपांसौ पथि ।
 सन्तापैस्तनुतामुपैति भरतः पर्याकुलाः कोसलाः
 वैधन्यं हतमास्थिता त्वमपि ते धिक्कर्म सर्वङ्कपम् ॥१३॥

अथ सीमितेन्द्रदेवायं दर्शनसमुद्भूतानन्दभवत्यतिरेकसमाकुलः प्राइ—अयमय-
 मार्य इति ॥ अत्र दिवंचन हर्षातिशय घोतयति । अथ तत्त्वय एव मणिकुण्ड-
 लवेमाङ्गदमुकुटायाभरणध्वजचामर्यतिहासनादिपरिच्छद्रामात्ममुद्भृत्त्वादिपरिवारप-
 रिग्रहसमुचितं तदानीं तपोधनाचारजटाचौरधारिय भार्यामात्रसहायं वृष्ट्वा करुणा-
 दीकृतद्वयः विन्ययति—अहो नु राल्खति ॥ यत्र भार्येस्वायं दुरवस्थानुभवः
 पूर्वं स्वमेऽपि न निस्सवेन अत्र आश्चर्यमेवेद अथैतद्वरयान्तर विपिकृतं मन्यमानः
 सोद्रेगमाह—कष्टं विधेः कर्मेति ॥ अनुचितघटनाविषयत्वात् विधेः
 कर्मणः कष्टत्वम् । अथ तदानीमेवार्यवसनदर्शनसमुद्भूदकैकेयीगतेर्भावासनः
 पदुडभ्यांपारहेतुक दुरवस्थाविशेष निश्चित्य तस्य विपिकृतत्व निवेधति—
 नहि नहीति ॥ कस्य कर्मेत्वपेक्षायामाह—कैकेय्या इति ॥ कर्मेत्यनु-
 पज्ञः । अथ प्रसङ्गेन तदौरात्मविनासितहेतुकत्वेन सर्वसम्बन्धिजनदुःखातिशयं
 परागृह्य तद्रसकारण्येन कैकेयीगतेर्भातिशयेन च तामेव सम्बोधाह—
 आर्यैणेति ॥ अम् ! कैकेयि ! ते यदिदम्—“तन्मे वरदितयमाश्रुतपूर्वमेव
 याचे विमर्तुं भरतस्तव राज्यवत्सर्मा । वयांते निष्ठतु चतुर्दश दण्डवत्स
 सीमितिमैथिल्युतासहिष्ण रामः ॥” इत्येवंरूपेण वचनेन मन्थरागुणेनाभि-
 वेकानिरोधनादिक कर्म तत्पुरस्तथापि । सर्वदुष्प्रभवेन न केवलं परेषु मेव
 सन्तापकारणम् । किन्तु आत्मनोऽपीति दर्शितम् । सर्वदुष्प्रभवेन समुर्वदते
 आर्देत्स्वादिना वाक्यपक्षकेन । अथ तत्र कर्मणः प्रभावाद्गुरुमुज्झता नभू-
 त्मिज्जरा हाकल पदापाटल वत्कलं पृष्ठं च । अमुकताप्यो माण्डित्यव-
 लमुकुटारीनामपुत्रलघक । एवमुक्तय राज्यवत्सर्माभार्थमभिवेकानिरोधन-
 मेव कर्तव्यम् । तत्र पुनर्यदपरमादीत्य वनवासोद्धार्येन ह्य तत्र निमित्त-
 निपुः प्रवेशः एव कारणमिति भावः । अत्राशुकवरीलागवत्कलधारणयोः
 समकालवादिपक्षेन निवेदमहोत्सवदर्शनार्थं समागतानां दुःखवशेन तदवस्था-
 इव वरपत्नी महत्प्रणयनभूतिःति घोषते । अथ नाम महासम्पत्ता सर्व

यावदायंमुपसर्पामि । (उपसृत्य) जयत्वार्यः ।

रामः—लक्ष्मण ! किमवसितस्तवारम्भः ।

लक्ष्मणः—आर्य ! अथ किम् ।

रामः—तेन हि तस्य मार्गमादेशय ।

लक्ष्मणः—यदाज्ञापयत्यार्यः । इत इतः ।

(सर्वे परिक्रामन्ति)

व्यसनसहिष्णोरायस्य वनवासाम्बर्धनं यद्विदमार्थायाः शिरीषकोमलाङ्गयाः
वनवासप्रवर्तनासाहसिक्यं तदतीव नेष्टुण्यमावेदयतीत्याह—आर्यया शुकवपुर्नां
पादाङ्गाः लक्षणया पदाकिन्यासनास्तदाकाराः सस्थानविशेषाः येषु ते तादृशाः
पांसवो यस्मिन् । अथवा तत्याशानामङ्गाश्चिद्धमूतास्तदाकारत्वात् पांसवो
यस्मिन् । एतच्च व्याघ्रादिपदचिह्नानामप्युपलक्षणम् । अनेन विरलमनुष्य-
सञ्चारत्वेन क्रूरसत्त्वसान्निध्यसारकत्वेन च भयजनकत्वं मार्गस्य दर्शितम् ।
वधूराब्देन पूर्वं सखीभिर्दर्शितमार्गांवारस्त्रैर क्रीडार्यमुद्यानादिगमन इदानीं तस्याने
शुकवधस्तथाता इति करुणातिशयो व्यज्यते । तादृशे पथि पद विन्यस्तं
यस्य कर्मखः प्रमावादिति शेषः । यदयंमिदं कृतं तदप्यन्यथैव सजाग-
मित्याह—सन्तापैरिति ॥ न केवलं राज्यं नाद्रियते किन्तु आर्यवियोगपितृ-
विनाशादिहेतुकैः सन्तापैः सन्तापेः सन्तापेः कृशतामुपैति । उपगमनस्य बर्तमानत्वाभिधानेन
सन्तापानामपयावदनुवृत्तिं दर्शयति । अत्रापि त्वत्कर्मैव निमित्तम् । किञ्च
त्वत्कर्मनिवन्धनैः रामादिदुरवस्थाविशेषैः सर्वे एव कोसलवासिनो जनाः पर्या-
कुला बर्तन्ते । आसनामन्ये त्वमप्यात्मायेन कर्मणा इतमत्यन्तनिवृष्ट वैधव्य-
मास्थिता । न हि स्त्रीणां वैधव्यादन्यद् अन्यन्तनिवृष्टमवसान्तरमस्तीत्याह—
वैधव्यमिति ॥ अथ रामवस्तीताया वनवासामिश्रितमुत्पाप सत्त्वयेन कृत-
समुदाहारः पर्यंशालां प्रति गच्छन्नेव मध्येमार्गं तन्मुखारगं विलोक्य तस्य कैके-
यीवियसहेतुत्वमाराङ्ग्यं तदनुपुष्यमानं इव तद्भावप्रकारानार्थं कैकेयीकृतस्य
कर्मणः उपकारत्वमुपपादयति—मार्गं इति ॥ सरम्भदूषितहृदयस्यानवधान-
माराङ्गभावधानलामार्थं लक्ष्मणैति सम्बोधनम् । वयं कैकेयेन्द्रमुद्रया मात्रा
व्याजेन मुनिवर्गं नीताः । उपस्थाक्यगतो मुनिवर्गशब्दोऽत्रापि द्रष्टव्यः । कैकेयेन्द्र-
मुद्रयेत्यनेनाभिन्नसमुचितव्यापारसंभवं तस्यां बहुमानं दर्शयति—मात्रेति ॥ न

रामः—(लक्ष्मणस्य मुखरागं विलोक्य) वत्स ! लक्ष्मण !
 मार्गं निर्वृतिमार्गमार्गणपरानाराधयन्तो मुनीन्
 स्वैरं सेविततीर्थसिन्धुपयसो दूरं निरस्ताधयः ।
 मात्रा लक्ष्मण ! केकेयेन्द्रमुतया व्याजेन नीता घयं
 स्वामुत्सृज्य धुरं, भुवो मुनिवनं यातव्यमिदवाकुभिः॥१४॥

केवलं पिचृपत्तोत्वेनैव तस्या- मातृत्व अपि तु हितमेरणवापीति दर्शितम् ।
 तेन च भयलतिशयो व्यज्यते । व्याजेनेति ॥ अमी यौवनश्रीमदान्धाः
 स्वयमात्महित न दुष्यन्ते । बोधिता अपि-विषयभोगेच्छया न कुर्वन्त्येव ।
 अतो येन केनापि प्रकारेण अमी हिते प्रवर्तयितव्या इति मत्वा भरता-
 धिपत्यलामारमक व्याजमाश्रित्यैव कृतम् । अनेन तस्या वात्सल्यातिशयो व्य-
 ज्यते । नीता इत्यनेन यस्मिन् कर्माणि स्वयमेव प्रवर्तितव्यं इत्यतः तास्मिन् बलात्
 परमेरण्या प्रवृत्तिः सजाता इति पूर्वं स्वयमकरणात् सन्तापो व्यज्यते । कवं व्या-
 जेनेत्यवगम्यते यतो दूरं निरस्तापयोऽभूमेति वाक्यसमाप्तिः । आधिशब्देन दुरि-
 तापूर्वं लक्ष्यते । लक्ष्याफलं च तस्याधिवदत्यन्तदेवत्यावयमः । दूरनिरत्यनेन दुरित-
 निदानमृतस्याविद्यास्थाशानस्यापि निरासं दर्शयति । तेन न पुनः संसारादुत्पन्धा-
 धानो दर्शितः । दुरितापूर्वनिरासे हेतुमाह । मार्गे मार्गे स्वैरं तन्त्रावापादिराद्वर्षवि-
 न्ताभावात् यथेष्ट सेवित तीर्थभूतानां सिन्धूना गङ्गायमुनादीनां पयः यैः । अशा-
 ननिरासे हेतुमाह—निर्वृतिमार्गेति ॥ निर्वृतिप्राप्तये यो मार्गः श्रवणमनन-
 निदिध्यासनादिः तस्य मार्गं तत्स्वरूपप्रकारविचारः तास्मिन् परान् निरताम् मुनीन्
 निर्वृतिमार्गशानार्थमाराधयन्तः तेन तदुपदेशबलात्तन्मन्त्रमन्त्रानेनाविद्यानिरासो
 दर्शितः । यथोक्तम्—“भिद्यते हृदयप्रान्धिः क्षिद्यन्ते सर्वसंशयाः । चीयन्ते चास्य
 कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥” इति । ननु राशा राज्यपरिपालनमेव हि कुल-
 धर्मः । अतस्तत्परित्यागेन वनवासो दोषयैव भवेत् । अत आह—स्वामिति ॥
 इदवाकुभिरित्वनेनादिराजादिचवाकोरारभ्य सर्वेषामेव वनवासाविच्छेदं दर्शयति ।
 तेन च वनवासोऽपि कुलधर्मः इति दर्शितम् । उत्सृज्येत्यनेन पूर्वं पित्रापेक्षया
 राज्यपरिपालनमङ्गीक्रियते । यदा तत्समर्थः पुत्रोऽमाप्तो वा लभ्यते तदा तत्परि-
 त्यागेन वनवासमेवादिद्यन्ते इति वनवासस्य प्राधान्यं दर्शितमिति । अस्यापि
 वचनस्योपानं वनभूय इत्यस्यैव सर्वराजसर्वसर्वसाष्टात्पुत्रमस्येव । एथादि योऽव

लक्ष्मणः—सत्यमाह लोकः “न सन्त्यगुणा गुणवताम्” इति ।

रामः—लक्ष्मण ! किं नाद्यापि शान्तस्ते मातरि संरम्मः ।

लक्ष्मणः—श्राय्य !

मात्रोः प्रक्षयिभिस्स्तनैस्त्वयि मुदा सम्फुल्लदृष्टयोस्तयोः

तातस्याश्रुजलैस्समं शिरसि ते हैमात् क्षरन्त्यो घटात् ।

श्रापस्तत्र घसिष्ठमन्त्रजयिना मन्त्रेण रुद्धा यथा

तां लोकोत्सवकालरात्रिमद्यां मन्ये कथं मातरम् ॥१५॥

सर्वराष्ट्रसवधात्मकोऽर्थः प्रतिशतः तत्रैको लक्ष्मण एव सहायत्वेन निरूपितः । तत्र यदि सोऽपि राज्याभिलाषात् वनवास राष्ट्रसर्वैरसद्वटनाद्देतुभूतं नाभिनन्देत् ततो भिन्नमतित्वेन तस्य साहाय्यकमस्थिरमापनेत्तेन मत्वा वनवासस्य श्रेयस्तरत्व समर्थितम् । अनेनैवाभिप्रायेणोत्तरत्र निर्वन्धेन तत्तद्युक्तिविशेषैः राज्यस्य दोषवत्त्वप्रकारेणैव कैकेय्या, अपराधामावप्रतिपादनेन च लक्ष्मणेनैव संवाद कारविध्यते अहमेवापराह इति । सत्यमिति ॥ यतः अत्यन्तापकारिण्यामपि कैकेय्यामुपवृत्तिरशिलत्वमारोपितमतो लोको यदेवमाह तत्सत्यामित्यर्थः । कथमादित्यत्र आह । गुणवतां अज्ञानामगुणा जना न समीति । गुणवन्तः स्वान् प्रत्यपकारिण्योऽपि उपकर्तृत्वेनैव गृह्णन्तीत्यर्थः । अथ तस्य मातृदोषघातक वचनमाकर्ष्य किञ्चित्तज्ज्ञातेर्थ्यः तत्संरम्मोपरामनार्थं उपक्रमते—लक्ष्मणेति ॥ मातरीति ॥ अपराधिन्वपि माता सर्वथा वन्धैव । नापि भवन्तं प्रति मात्रा किञ्चिदपराहम् । अतस्तादृश्या मातरि संरम्म एव तावदनुचितः । जातस्यापि तस्य देवमद्य यावदनुवृत्तिः सात्यन्तमनुचितेति भावः । अथ मातृशब्दप्रयोगेण कुपितो भूत्वा तस्या मातृभावमनदहेय कर्मणा प्रतिक्षिपति—मात्रोरित्यादिना ॥ यथा मुदा प्ररनविभिः स्तनैः सह वर्तमानयोः तयोर्मात्रोः मुदा सम्फुल्लदृष्टयोः सत्योः । यस्य च भावेन भावतलक्ष्यमिति मत्तमो । तातस्याश्रुजलैस्समं हैमाद् घटात् शिरसि क्षरन्त्यः श्रापो मन्त्रेण रुद्धा इत्यन्वयः । अथवा स्तनरान्देन तदिकारस्तन्वं लक्ष्यते । प्ररनविभिरित्यनेन प्ररनवज्जलभूतं निम्बन्दनं लक्ष्यते । तत्रश्च निम्बन्दमानैः स्तनैरममं क्षरन्त्य इत्ययमर्थरसम्पद्यते । मत्सोरित्यनेन स्तनप्ररनवनदृष्टिविकासादिभिरनुभावैः कौसल्यावदेव सुमित्राया अपि वारसत्पानिरायो दारितः । क्षरन्त्य इत्यनेन प्रारम्भापरिममातरवावशिष्टस्य कर्मयो मध्ये विनारागेन दोषादिशयो

रामः--(कर्णौ पिधाय) शान्तं पापं शान्तं पापम् ।
 हृते राज्ये भवान् भक्त्या प्रत्याचष्टे स्वमातरम् ।
 अहो ! सन्तोषवाद्यानामधर्मैकरतं मनः ॥ १६ ॥

दर्शितः । निरुद्धा इत्यत्रापि स्तन्यैरश्रुजलैश्च सममित्यनुषज्यते । यतः कारण-
 भूतदर्पनिरोधेन तेषामपि निरोधो भवति अनेन भर्तृमनोरथमङ्गनिमित्तो दोषो
 दर्शितः । वरदितयाभ्यर्थनात्मकस्य वचनस्यानन्यश्रान्त्यत्वं दशरथकथंयोरेव
 निवेद्यमानत्वाद् मन्त्रत्वं वसिष्ठमन्त्राविरोधित्वप्रतीत्यर्थं मन्त्रशब्देन तदुपादानं
 कृतम् । वसिष्ठेन प्रयुक्तो यो मन्त्रः तं जयतीति । अयमभिप्रायः । अनुष्ठेयार्थप्र-
 कारानद्वारेण मन्त्रायामनुष्ठानाङ्गत्वं प्रसिद्धमेव माताधिकरणोक्तन्यायेन । अतोऽत्र
 वसिष्ठमन्त्रस्याभिपेकाङ्गत्वं, सोऽयमभिपेककर्मप्रकारानद्वारेण तन्निर्वर्तनाय प्रवृत्त-
 स्तन्निरोधविषयेण कैकेयीमन्त्रेण निवृत्तोऽभूत् । अनेन सर्वलोकमन्येन वसिष्ठेन
 क्रियमाणस्य कर्मणो निरोधान्महदतिक्रमनिबन्धनो दोषो दर्शितः । यथोक्तम्--“इति
 ज्ञेयांसि सर्वाणि पुंसो महदतिक्रमः ।” इति । लोकस्य उत्सव आनन्दः तस्य
 कालरात्रिः संहारदेवता अभिषेकनिरोधस्य निरुद्धेत्यनेनोक्तत्वात् । उत्सवशब्देन
 तदुत्सवमनिष्ठ आनन्दो लक्ष्यते । अनेन तस्यासर्वलोकविदेवास्पदत्वं दर्शितम् । सीनया
 सह घोरतरविषिण्वासप्रेरण्या भदयामित्युक्तम् । एवभूतां कथं मातरं मन्ये वस्तुतो
 मातापि सा न मातृवृद्ध्या सम्माननीयेति मन्य इत्यनेन दर्शितम् । अत्र रामो
 मातुरधिष्ठेपमसहमान कर्णौ पिधाय तच्छ्रवणोद्भूतस्य पापस्योपशममाशारते--
 शान्तं पापं शान्तं पापमिति ॥ भेदेनमातुरधिष्ठेपश्रवणसजातं पापं तच्छ्र-
 न्यत्तु । कर्मत्वयः आशंसायात् । तथा कारिकायामुक्तं अपनैकतो भेदात्परस्य
 स्वात्प्यानसमये आशंसायां वर्तमाने वार्धे लो वार्धेनीयः इति । द्विर्बचनमधिष्ठेप-
 श्रवणजनितमुद्देगातिराधे एवमिति । अत्र किञ्चित्प्रमनुष्यस्य तादृकरयसिधिप-
 स्थात्यन्तमयोऽश्रुवमुपपादयति--दृष्ट इति ॥ इति दुःसहेन्द्रतेन दुःसिठाश्रुनिधि-
 स्तेन स्वात्पन्तं गर्हणीये राज्ये भदयामिजापेण महान् स्वमातरमधिष्ठेपति वचन
 अहोऽतिकष्टं इति सम्बन्धः । मातरि भक्तिस्विता तर् न करोति, राम्ये पुनः
 प्रत्यास्थानमेवोचिष्ठं तत भक्तिं करोति चेति विपुर्वरकावोत्पावं दर्शयितुं भक्ति-
 प्रवचनम् । उक्तस्यावशान्तरस्यैवकापे हेतुं उतरवया कुर्या दर्शयति । सन्तोषो
 जग्मे परिशेषः अलम्भगोचरात्पुण्या रक्षितः उरगात् वाद्यानां तद्विदितानामि-

पश्य बाल ! पापात्मनः क्षत्रियस्य
 साधारणी नयविदां धरणिः कलत्रं
 अस्त्राणि मित्रमरयः सहजाः सुताश्च ।
 पापात् परस्य पतनं नरकेषु क्षाभः
 द्वे चामरे च सितमातपवारणं च ॥ १७ ॥

त्यर्थः । तेषां जनानामलम्बनाभारं मनोऽधर्मकरत दिसानृत्वाद्गुर्वधिवेषादितत्पर
 भवतीत्यर्थः । अयं च सन्तोषाख्यो गुण पूर्वस्मर्त्तुणोत्कृष्टत्वेनाभिरहितः । यथा—
 “अकेन्नोऽपि सन्तुष्टश्रोते सर्वाङ्गविजरः । असन्तुष्टोऽसकृत्क्षेरानाम्रोत्यपि
 सुरेश्वरः ॥” इति । अयं क्षत्रियस्य राज्याधिपत्ये दोषान् वक्तुमारभते—पश्येति ॥
 बाल ! गुणदोषविवेकासमर्थ ! मद्रचन सावधान विचारय । लम्बाधिपत्यस्य क्षत्रि-
 यस्य धरणिर्नाम कलत्रं नयविदां साधारणी । भोग्यत्वेन भरणीयत्वेन च भरण्या
 कलत्रत्वरोप । एकेन केनचिद्व्यविदा सादर परिगृह्य भुज्यमाना ततोऽधिक-
 मन्य नयवट्कोपायचतुष्टयप्रयोगनिपुण दृष्ट्वा तदैव प्रथम परित्यज्य तमेव पतित्वेन
 परिगृह्णाति । स्वैरिणीव सौन्दर्यादिगुणातिशयिन पुनस्ततोऽन्यमधिक दृष्ट्वा
 इममपि परित्यज्य तमभिमरति । प्रथममेवापरित्यक्त कालानुपयेनोत्कृष्टगुण नयवि-
 दामित्यविशेषनिर्देशेन क्षत्रियत्वमन्वत्कृत्य वैश्य शूद्र धान्य नयज्ञानाधिकमुपम-
 जतीति दर्शितम् । यदा पुनर्नयप्रयोगनैपुण्य बहूना समान भवति तदा भुगपदेव
 केनचिद्भोगेन तामनुवर्तते कदाचमधुरालापस्पर्शनालिकनादिभिः गणिकेव बहून् का-
 मिनः । एव कलत्रसौख्यस्याक्षिपस्त्वमुक्त्वा मित्रसम्पत्तेरविश्वसनीयत्वमाह—
 मित्रमिति ॥ क्षत्रियस्य मित्रमस्त्राण्येव । इतरपरिमह्यभापरं चैतद्रचनम् ।
 अनेन क्षत्रियस्य वन्धी विमृश्यमाने सर्वेषामेनाख्यतिरेकानां अमात्वसुहृद्भृ-
 त्यादीना वञ्चनशीलत्वेनाविस्त्रम्भणीयत्वाद्दत्तेष्वेवावञ्चकत्वेन मित्रत्व परिशिष्यत
 इति दर्शितम् । पुत्रादिसौख्याभाव दर्शयति—अरय इति ॥ लम्बाधिपत्यस्य
 क्षत्रियस्य सहजासुताश्च अरय एव न केवलमुपकार न कुर्वन्ति किन्त्वन्यत्रोप-
 कारकत्वेन प्रतिष्ठा अपि राजामत्यन्तमपकारिण एव भवन्ति । क्षत्रिया हि राज्य-
 निमित्त भ्रातर पितर च निहन्तो दृश्यन्ते । यथोक्तम्—“क्षत्रियाणामय धर्मः
 प्रनापतिविनिमित्त । भ्रातापि भ्रातर हन्याद् येन पौरतर तम ॥” इति । एव
 राज्यस्व पुत्रमित्राद्यैकिकफलविरोधित्वमुक्त्वा पारत्रिकफलविरोधित्वमाह—

लक्ष्मणः—नाहं राज्याभिलाषाद्भवीमि ।

रामः—किमन्यत्तव कोपकारणम् ।

लक्ष्मणः—विपर्यस्तः क्रम इति ।

रामः—यद्येवमहं तव प्रथममुपालम्भविषयः । पश्य—

इन्द्रकल्पे स्थिते राज्ञि ह्यहपर्यश्रुलोचने ।

अभिपेकाय निर्लज्जो यस्मिन्हासनमास्थितः ॥ १८ ॥

सीता—सद्यं एव भणिदं अज्जउत्तेण ।

सत्यमेव भणितमार्यपुत्रेण ।

दिति ॥ परस्य पापाक्षरकेषु पतनवर्णाश्रमानुरूप्येण यथाविधि धर्मस्थितिप्रव-
र्तनस्य पापीयसां दण्डधाना यथाहं दण्डनस्यानीपत्करत्वात् तत्रता दोषा राजान
प्राप्नुवन्तीति परस्य पापात् प्रत्ययामः । एवं तावदोषवहुलत्वेन राज्यस्यापरिग्राह्य-
त्वमुक्तम् । इदानीं दोषभूषिष्ठेऽपि तस्मिन् यदि वेश्यासङ्गमादाविष तात्कालिक
मुखं स्यात् 'तद्वस्तदपेक्षया तदाद्रियेतापि न तु तदस्तीत्याह—साम इति ॥
एतदपि वचनमितरपरिसङ्ख्यापरम् । लभ्यत इत्यनया व्युत्पत्त्या लाभ इति फलमेवो-
च्यते । चत्रियस्याधिपत्यफल किमिति विमर्शो क्रियमाणे श्वेतच्छत्रात् चामाह-
याच्च नान्यदसाधारण्य फलमस्ति श्वेतच्छत्रनामरदयातिरिक्तस्य फलस्याधिपत्येन
विनापि सुलभत्वेन न तदर्थमाधिपत्य प्रार्थनीयम् । श्वेतच्छत्रादेरपि नानन्यसा-
ध्यमुखहेतुत्वमस्ति । उपायान्तरेणाप्यातपनिरोधादिफलस्य साधयितुं शक्यत्वात् ।
अतः पूर्वोक्तदोषदुष्टत्वेन न विरोधतः किञ्चित्फलं लभ्यत इति भावः । अतो यः
चत्रियः पूर्वभूतं राज्यमभिलषति स पापात्मैव । तत्रश्च राज्याभिलाषेण मातु-
प्रत्याख्यानमनुचितमिति पूर्वश्लोके पर्यवसानं द्रष्टव्यम् । अथार्थस्य शिवापरं वचन
श्रुत्वा किञ्चित्प्रशान्ततरम्मः राज्ये मन्वत्येतेनोक्तं राज्याभिलाषस्य हेतुत्वं निर-
स्यति—नाहमिति ॥ नाहं राज्याभिलाषात् अभिपेकानिरोधस्याक्षोभ्यत्वं भवीमि ।
अथार्थेण किमित्यादिनां पृष्ठः क्रमविपर्ययास्य हेतुत्वं दर्शयति—
विपर्यस्त इति ॥ विपर्यस्त इव यतोऽरमतपूर्वैरनाचरितस्य क्रमविपर्ययास्य
माता निमित्तमभूत् । अत एव तद्विषयः कोप इत्यर्थः । यद्येवमिति ॥
यदि मयि स्थितवति भरतस्य राज्याधिकारः संशुच इत्यर्थं क्रममग्नौ जनन्युपाल-

लक्ष्मणः—“वयसा परिणतोऽहं” इति तातस्तथा त्वयि प्रतिपन्नः ।

रामः—ननु भरतः कनीयान् मे ।

लक्ष्मणः—अहमशक्तः शधिर्वा रक्षितुमिति ।

रामः—याव ! पश्य—

न कथं रक्षितुं शक्तः पृथिवीमात्मदेवताम् ।

दानयोन्मूलनं तेजो यस्य धामपि रक्षति ॥ १६ ॥

म्हैतुः तर्हि प्रथममहमुपालम्भविषयः अविधेयविषयः प्रथमं मया क्रमभङ्गस्य कृतत्वात् । क्रमभङ्गमेव दर्शयति—पश्येत्यादिना ॥ इन्द्रकल्प इत्यादि ॥ ईषदसमाप्तौ कल्पन्देवदेशीयतः इति कल्पप्रत्ययः । अनेन राज्यभरणासामर्थ्यं न निमित्तं मयि राज्यनिधाने इति दर्शितम् । किं पुनर्निमित्तमित्यत आह—
 स्नेहपर्यश्रुलोचन इति ॥ अनेन लेहातिशय एव मयि राज्यनिधाने निमित्त-
 मिति दर्शितम् । रात्रि स्थित इति ॥ क्रमप्राप्तं राज्यमङ्गीकृत्य जनानुराग-
 पालभूते स्थिते सनीत्यर्थः । योऽहं पितुरनुवादं श्रेयस्त्वेन मन्यमानः क्रमभङ्ग-
 विगण्य सर्वजनममञ्चं निर्लब्धो भूत्वाभिषेकाय सिद्धासनमास्थितस्तोऽहमिति
 पूर्वप्रन्धनान्वयः । सत्यमेव अखितमार्यपुत्रेणेत्यनेन लक्ष्मणवचनं स्मृताया अप्य-
 नभिमतमिति दर्शयति । अथ सौमित्रारथेण समर्थिगमुपालम्भविषयत्वं निरस्यति—
 वयसेति ॥ तात अहं वयसा परिणतो वार्धकमुपगत इति सन्नित्य तथा तेन
 प्रकारेण वसिष्ठादिकुलगुरुभिरमात्मैरसहं निरूप्य तदनुवादपुरस्तरमभिषेकपूर्वक
 त्वयि राज्यं प्रतिपन्नं प्रतिपादितवान् । तैरि निष्ठा । अन्तर्भावितव्यर्थत्वं च दृष्ट-
 व्यम् । अत्र परस्वत्वापादनस्वस्वत्वनिवृत्तयोर्भावात् प्रतिपादनं न्यस्तनमेव न
 दानम् । अत एव त्वयित्युक्तम् । अत्रेन्द्रकल्पपदेनाभिप्रेतस्य राज्यरक्षणसामर्थ्यस्य
 वयं परिणतिरूपेण निमित्तनापगममभिप्रेत्य वयसा परिणत इत्युक्तम् । तमभि
 प्रायमवानानं एव रागभद्रो वयमाधित्वमेव राज्यानिधाननिमित्तत्वेनोक्तमिति
 कृत्वाह—ननु भरतः कनीयान् मे इति ॥ अयमाभिप्रायः । यदि वयमाधि-
 न्यं मयि राज्यनिधाने निमित्तं तर्हि भरतमपेक्ष्य मम वयोऽधिकत्वेन मयि स्थित-
 वति तस्यापि राज्यपरिग्रहः समुचित एवेति । अथ लक्ष्मण स्वभिप्रायं विवृ-
 ष्योति—अहमिति ॥ न वयं परिणतिमार्त्रं मया निमित्तत्वेनोक्तम् । किन्तु तच्छत
 राज्यरक्षणसामर्थ्यं भवत पुनः वयं परिणतिकृतमसामर्थ्यं नास्तीति भावः । अथ

लक्ष्मणः—किन्तु पुत्रस्नेहात्तथा चापत्यं कृतमिति ।

रामः—एष लोकस्वभावः बहुपुत्राणामेकस्मिन् ईपत्यक्षपातः ।

तव किं साधारणो भ्रातृस्नेहः ।

लक्ष्मणः—किं बहुना, सर्वथा तातस्य मरणकारणं सैव संवृत्ता ।

रामः—मा मा । तातं प्रति निरपराधः स गुरुजनः । पश्य—

नियमसलिलं पित्रोर्हर्तुं निरीक्षणवन्ध्ययोः

क्षिपति कलशं तोयांधारे पटुध्यनितं सुते ।

उपसि मृगयां याता राज्ञा वनद्विपशङ्कया

रभसमिपुरुन्मुक्तः कालादसूनहरत् स्वयम् ॥२०॥

रापवस्तदुक्तां तातस्य तादृशीमशक्तिं प्रतिक्षिपति—वालेत्यादि ॥ लोकोत्तरप-
राक्रमे पितरि रक्षयसामिध्यां भावं शक्यमानस्त्वमत्यन्तं मूढोऽसीति भावः । पश्येति ॥
सर्वलोके गायमानं पितुः पराक्रममनुस्मरेत्यर्थः । भारमेव देवता यस्या इति
देवताशब्दो रक्षयगुणयोगेन दशरथे गौणः । सर्वदेवतात्मकत्वात् राणे मुख्यमेव
या देवतात्वम् । यथाह—“अष्टानां लोकपालानां, गाथाभिर्भिमितो नृपः ।” इति ।
अस्मिन् पक्षे स्वरवामिभावसम्बन्धमभिप्रेत्य बहुव्रीहिः । यस्य तेजः अनन्तदेवता-
मपि वामवामपि रक्षतीति द्रष्टव्यम् । रक्षतीति वर्तमाननिर्देशेन वयःपरिपत्ती
सत्यामपि रक्षयसामर्थ्यं दर्शितम् । एव क्रमभङ्गदोषे निरस्तेऽप्यपितुष्यन् मानरि-
दोषान्तरमाभिभावयति—किन्त्विति ॥ किन्वित्यनेन दौक्तिकशान्तेतुकः त्रम-
भङ्गाभावरथानिच्छयानुवादः सूचितः । अस्तु क्रमसङ्गामावः किन्तु तथा पुत्रस्नेहाद्य
चापलमभिलषितलाममुदिरय संभ्रमेणानुचितं वरं कृतमिति इत् स एव दोषः ।
अधैतरथाप्यदोषज्ञनाह । एष लोकस्वभावः न केवलमग्मन्मातुरेव इत् बहूनां
पुत्राणां मध्ये करिमाद्यिद् पुत्रे ईपरक्षपातः ईवदधिक इत्यप्याहारः ।
अथवा बहवः पुत्रा यातामिति बहुव्रीहिः । बहुपुत्राणां जननीनापि-
त्यर्थः । भवतु नाम स्त्रीस्वभावात् पुत्रलोहनिमित्तचापत्वं किमप्यपि स्त्रीस्वभा-
वः यद्गर्भं वेत्स्कारणवामित्याभिप्रायेणाह—सर्वथेति ॥ सर्वैः प्रकरिष्यथा पूर्वो-
क्तानां दोषाणां तेन तेन प्रकरोत्यान्यथात्वं समवितम् तथा तस्मात्तातस्य मरण-
कारकत्वाभावे हेतुत्वेन न कश्चिदपि प्रकरोऽस्तीति भावः । अत एव सैव-
नन्दकारणत्वनिश्चयः । न हि स्त्रीत्यामन्नात् प्रकरोत्यान्यथात्वं प्रकरोऽस्तीति भावः ।

सीता—जुञ्जइ तादृसेण विहिणा होद्व्वम् । का उण अएणहा
अत्ताणं लोअं अ विणासेदि ।

युज्यते तादृशेन विधिना भवितव्यम् । का पुनरन्यथा
आत्मानं लोकं च विनाशयति ।

लक्ष्मणः—यद्येवमहमेवापराद्धः । प्रसीदत्वार्यः । कथाप्रसङ्गाद्-
विदितान्तरमागतास्मः पर्णशालाम् । प्रचिशत्वार्यः ।

रामः—लक्ष्मण ! त्वयाप्येकान्ते परिश्रमोऽपनीयताम् ।

लक्ष्मणः—यदाज्ञापयत्यार्यः । (इति निष्क्रान्तः)

अथ मरणकारणत्वं निवेदयति—मा मेति ॥ एवं बोच इति शेषः । गुरुजन
इत्यनेन श्लेशविश्वासवद्गुमानात्मिका भक्तिः व्यज्यते । पश्येति ॥ रागदेपरहि-
तो भूत्वा तत्त्वं निरूपयेत्यर्थः । निरपराधत्वमुपपादयति—नियमेति ॥ मुनि-
द्युते कस्मिंश्चिन्मुनिवृन्दे एकस्मिन् दिवसे वपसि आमन्त्रे सति निरीक्ष्यवन्ध्ययोः
अन्धत्वेन वार्धकेन चाथमाद्वाहिः पदमपि चलितुमसमर्थयोरनन्यापत्यधोरात्मनः
पित्रोः । पिता माषेत्येकशेषः । नियमार्थं सलिलमाहर्तुं तोयाधारे नद्यां षडुष्मनितं
यथा भवति तथा कलरां प्रक्षिपति सति । ध्वनिपङ्कत्वं वनगजराड्वाबीजत्वेनोक्तम् ।
मृगया याता वनं प्राप्य नित्यमेवातिसक्त्वा कालविशेषमनानोच्य मृगयां कुर्वता
राशा न त्वन्येन केनचिदनुचरेण । असरित्वा ध्वनिस्त्रादृश्यनिमित्तया वनगज-
ग्रान्त्या रामस्य वेगेन भवितव्यतावलेन लक्ष्यस्वरूपमनवधार्यं मुनिद्युते श्पुरुमुक्तः ।
इष्टमोचनकथनेनैव शरय वधोऽर्थादावेदितः । तद्वधस्य साक्षादनुक्तिः तादात्मिक
वृष्टान्तमनुमन्दधतः कवणावैवश्यादिति द्रष्टव्यम् । मुनिद्युते चन्मुक्तो य इपुरिति
यन्धन्दाधाहारः । स एव कालात्काल प्रतिपाल्य तातस्वाप्यनवरय । मुनिकुमार-
वधेद्युक्तं मुनिराषं द्वारीकृत्य स शरः मरुगरेषुः सजात इति यावत् । अत्र
मुनिराषे विदुताशद्वेषेनोक्ते मुनेशेष उक्तस्त्वादिति मरणा तदनुक्तिः ।
यत्सत्तात्प्रादुर्भूतेन पूर्वकृतेन स्वकर्मस्यैवमवस्थान्तर सजातम् अतोऽत्र न कस्य-
चिदपशुभोऽस्तीति भाव इति । युज्यते तादृशेन विधिना भवितव्यम् । का
पुनरन्यथात्मानं लोकं च विनाशयति इति लोडायम्बस्य मृगम एवार्थः ।
यद्येवमिति ॥ यः पुत्रविशेषतः राद्वेषुस्वरूपविशेषेण मुनिराषेन विदुर्विनाश-
स्वर्धनेशरत्नाद्वा न मठा । पत्रेऽदानामया अनवशाभिन्वा मातृश्रावणमः इतः

रामः—(पर्यशालां प्रविश्य सर्वतो विलोक्य सविस्मयम्) देवि !

पश्य पश्य सर्वतोमुखनैपुण्यं यत्सलक्ष्मणस्य । इह हि
धनुर्व्यानिर्घोषैस्सरभसमपास्तं मृगकुलं

कृता पर्यशशाला शयनमपि पुष्पैः प्रतिनवैः ।

लताभिर्वेवाणां विरचितमभूदासनमिदं

जलैस्सिन्धोः सिक्ता बलिकुसुमभाजो वनभुवः ॥२१॥

सीता—अज्जउत्त ! कुसुमपल्लवसमिद्धिहिं परणसालाविभूदिहिं
कदरिद्यदो पासादवहुमाणो ।

अमर्यपुत्र ! कुसुमपल्लवसमृद्धिभिः पर्यशालाविभूतिभिः
कदर्थितः प्रासादवहुमानः ।

अतो यदशानाम्मया प्रलपितं तत्र बालोऽयमिति बुद्ध्या धन्तव्यमित्यभिप्रायिष्याह—
प्रसीदित्वायं इति ॥ अस्याः कथायाः न केवलमसदृशाननिवृत्तिरेव प्रयोजनं
स्मित्वयमपरोऽग्नाभिरनिरूपितः मार्गदेश्याशानात् सतिमिच्छेत्ताभावोऽपीत्याह—
कथाप्रसङ्गादित्यादि पर्यशालामित्यन्तेन ॥ अथ रामो लक्ष्मणस्य
कृतमपराधमुद्दिश्यानुतापयुक्तमालोच्य प्रमथो भूत्वा प्रविराट्कार्यं इति तदचनमा-
वर्ण्योविरताभसप्रणयणशालानिर्घोषादिपरिग्रहं तं येरेत्प्रमथः स तादिमिरा-
सद्य कृतार्थेचित्तमेकान्ते विद्यमानं नियुक्ते—त्वयापीति ॥ अपिराग्नेन
आवामस्यां पर्यशालायां मन्त्रिकालं विद्याम्बाव इति दर्शितम् । शुभवनसत्रिषो
शेरासिद्धामावमभिषेक्तम्—एकान्त इति ॥ अथ प्रावृत्तत्रेव विस्मयनीयाश-
हस्यंम्यानशालिनी पर्यशाला इत्या सीता इति लक्ष्मणं प्रहंसति—देवीति ॥
सर्वतोमुख सर्वत्र स्वासं नैपुण्यशब्देन इत्यावे संख्यानशालायादि लक्षणे ।
लक्षणाफलं आदर्शगतमतिविम्बवैपुण्यकायगतिः । तेन यं शिल्पसौष्ठ-
वानिराशो भ्यववते । 'मम धनुर्व्यानिर्घोषैस्सरभसमपास्तः' इत्यादिनहात्विप्रयोग-
दर्शनात् धनुर्व्यानिर्घोषप्रयोगस्वाशेषः । अपाम्नं मृगकुलमिति ॥ २-
हाणतो वापरां मृगाणां भयपारवरेदेना-नराभातमजालीवदिवादीवमद्वरापि पंशनि
इत्या पूर्व शून्यत्वं क्वापेपरव मृगनिरामोद्गुप्तं निश्चिनोर्ः/वयमभ्यम् । ७८.पो-
पेदेत्परव आत्माननयापि इत्यम् । आर्यपुत्र ॥ कुसुमपल्लवसमृ-
द्धिभिः ॥ कुसुमपल्लवसमृद्धिः वास्तु कामिः । पर्यशालाविभूतिभिः

रामः—देवि ! विविक्तं च स्थानमिदम् । सेव्यतां वनान्तमारुतः ।
तथाहि—

अशङ्किता शिथिलय पांसुधूसरं
स्तनांशुकं शुरुहरितं शुक्ालपे । ।
विशोपिताधरकमल विसर्पता
तरङ्गितं तव मुखगन्धवाहिना ॥ २२ ॥

कदर्थितः अधरीकृत । प्रासादवद्बहुमान इति ॥ अनेन सीताया वनवास
भिरुचैरनुवृत्ति प्रासादादावनास्था च दर्शिता । अथ सातामश्वपरिधानतां
दृष्ट्वा करुणाद्रहस्य प्राह—देवीति ॥ विविक्तं चेति ॥ च रा-दो हेतौ ।
यत इह स्थान पथशाल द्वार विविक्त विव्रन अतोऽव गुणत्रयमम्पन्नो वनातमा
रुतो यथेष्ट सेव्यताम् । अत्र न सेवामात्र विधेय तस्यायलमाप्यत्वात् । अपरसेवा
प्रकार एव विधेय । तमेव सेवाप्रकार दर्शयति—अशङ्कितेति ॥ शङ्काभावे
विविक्तत्व हेतु । शुक्ालपे इति ॥ शुकस्यालप आलाप स श्वालपो यस्या ।
न केवल मधुरया भाङ्गत्या नयनानन्दमेव वितनोषि । तत्त-मधुरालापौ शोचान-
न्दमपि वितरसाति भाव । अनेन प्रियवदस्त नाम नायकगुणो दर्शित । अध्व-
गमनसमुद्भूतेनादासिनात्सर्थ विसर्पता विविध निस्सरता । विशोपिताधरकमिते
विसर्पणक्रियानितोषणम् । यथापरो विशोपितो भवति तथा विसर्पता ।
कप्रत्यय तादृशमधर परयतस्तस्य करुणातिशय दातयति । तस्या
अध्वपरिश्रमादिव्यसनानुभावस्यात्मखेदानिमित्तत्वानुमन्धानेन श्रेयातिशयश्च
घोष्यते । तादृशेन तव मुखगन्धवाहिना मुखोद्गनेन नि श्वासमारुतेन । मुख
गन्धवाहिनेत्यनेन नि श्वासमारुतस्य स्वमुखगन्धोद्गहनलाभेनान्यभ्यो मारुतेभ्यो-
ऽतिपन्त्यत्वमस्त्वानि दर्शितम् । तेन च सीताप्रशम्भा घोनिता । न चास्य शब्दस्य
सशिमालपरत्वेनावयवार्थविवक्षा नारताति वाच्यम् । सीताप्रशम्भापरे वाक्ये प्रनी
यमानायास्तत्प्रशम्भायाः अपरित्याज्यत्वात् । यथोक्तम्—“प्रतीयमान पुनरन्यदेव
वस्त्यस्ति वाणीषु महाकर्वाणाम् । यत्प्रतिमावयवातिरिक्तमाभाति लावण्यमि
वद्भनाम् ॥” इति । एवभूतेन नि श्वासमारुतेन तरङ्गितं तरङ्गवद्वर्तमानम् । अने-
न कम्पातिशयोपलक्षितेन नि श्वासाधिस्येनादासातिशयो व्यज्यते । तेन च तस्या
महती विश्वमापेष्टा दक्षिणा । नायकस्य तदपसङ्गवर्षालोचनेन श्रेयातिशयश्च

सीता—जं अजउत्तो आणवेदि । यदार्यपुत्र आज्ञापयति ।
(निष्क्रान्तौ)

इति शक्तिमद्रचिरचिते चूडामणिनाटके
प्रथमोऽङ्कः ।

सूचितः । तद्व्यसनमवगम्य विश्वामर्यं तां नियुञ्जानस्य तस्य परच्छन्दानुवर्तित्व-
लक्षणं दादियममस्तात्यपि दर्शितम् । एवंभूतं शुकवदरित् पांडुधूमरितमेतत्
स्तनांशुः शिपिलेयीत शिथिलीकृत्याराकृता भूत्वा स्वैर वनान्तमार्गत सेवसे-
त्यर्थः । पांडुमसर प्रायसो मध्येकं भवतीति पांडुधूमरशब्देनाङ्गावसाने कालोप-
लक्षणमपि कृतमिति द्रष्टव्यम् । एतेनान्वङ्गस्यार्षदिवसमयोज्यत्वमपि शेषम् ।
अत एव महतः सूच्यस्येतिवृत्तस्वाभावादिः कम्भकादिचतुष्टयेन विनाङ्गावतारमा-
श्रित्य द्वितीयाङ्कारम्भोऽविच्छेदेन करिष्यते । एवं सति द्वितीयाङ्गावसाने मन्व्या-
वर्णनमुपपद्यते । अङ्गावतारश्चैव सञ्चितः । “अङ्गावतारस्वङ्गान्ते पातोऽङ्गस्या-
विभागतः ।” इति ।

इत्याश्चर्यचूडामणिभ्याख्यायां प्रथमोऽङ्कः समाप्तः ।

। अथ द्वितीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति ललितसुकुमारवेवा शूर्पणखा)

शूर्पणखा—(सनिर्वेदम्) पुणो वि तं एव रामं पतिभावे प्रसा-
दइस्सम् । जस्स वञ्चणप्पच्चरण लक्खणमासादिअ
मूढसमिद्ध सरस्सदी विअ अकिदत्था एव खिवुत्तमिह ।
अज्ज वि दाव मए परणसालस्स पस्से सुधा सो अअ
रणो अपुरुसो अधम्मिओ अदक्खणो सो मय्युत्सअंतु
पडिवाल्लो । अहो ! णु लु मए मन्दभाअए सेल्लो संपा-
दिअओ । अहवा एत्तिअइ वा तस्स भाअहेअण्णि जेण
अहं पच्चादिहमिह । होहु इमस्स पुव्वजस्स सव्वं णिवे-
दिअ पच्चा जाणिस्सम् । (परिक्रामति)
पुनरपि तमेव रामं पतिभावे प्रसादयिष्यामि यस्य

आश्चर्यचूडामणिनाटकेऽयमाद्यो यथातुद्धि निरूपितोऽङ्कः ।

अङ्को द्वितीयोऽपि गभीरहृषा म्यास्वास्वतेऽस्माभिरनन्यचिचै ॥

अथ निराचरी मदनमार्गविवशीकृतस्नान्ता, पर्यशालासमाप प्राप्य
लक्ष्मण्यागमन प्रतिपाल्य चिरमवस्थिता तमद्दृष्ट्वा दैन्यचिन्तेभ्यामपेसन्तापनिर्वे-
दजडताविषादादिभावपरम्परानरञ्जितविरहदुःखमयपारावारनिमग्ना जन्मशरीर-
शासादिभिरनुभावैरुपलक्षिता तत्र प्रतिनिवृत्त्य कथञ्चिदीपदात्मान सस्तभ्य किमि-
दानो मया कर्तव्यमिति सहाय्य चिर विमृश्यानन्तरकरणीय कर्म निश्चि-
नोति — पुनरपीति ॥ स हि पूर्वं लक्ष्मण इव मां बधितवानिति मत्वेद
सुखम् । तमेव राममिति ॥ अभिगम्यगुर्यैर्युक्त न लक्ष्मणवदतिदुर्धर्मम् ।
पतिभावे ॥ पतिभाव निमित्तोक्त्य । प्रसादयिष्यामीति ॥ न कठोरहृदय
लक्ष्मणमित्येवराभेन दासिणम् । यस्य वचनप्रत्ययेन ॥ लक्ष्मणवत्त्वां परिग्रही-
ष्यतीति वचने विशासेन । लक्ष्मणमासाद्य सरस्वतीय मूढसमृद्ध-
म् ॥ भावे मूढशब्दो निष्ठात् । मोहेनाज्ञानेनापिकमिल्यते । अत्र सरस्व-
तीपथे आसादन मूढोऽव्यमित्यवगममात्रम् । यथा सरस्वती मूढोऽमिति दाया
तन्नाश्चिर्वेदे त नाभिगच्छतीत्यर्थे । तथाइमपि कामगुह्यानामिह मात्रा

वचनप्रत्ययेन लक्ष्मणमासाद्य मूढसमृद्धं सरस्वतीधि
 अकृतार्थैव निवृत्तासि । अद्यापि तावत् मया पर्य-
 शालायाः पार्श्वे मुधा सः अकरुणः अपुरुषः अधार्मिकः
 अदक्षिणः स मनुष्यजन्तुः प्रतिपालितः । अहो ! तु सल्लु
 मया मन्दभाग्यया शल्यः सम्पादितः । अथवा एता-
 वन्ति वा तस्य भागधेयानि येनाहं प्रत्यादिष्टासि ।
 भवतु अस्य पूर्वजस्य सर्वे निवेद्य पश्चात् ज्ञास्ये ।

कृतार्थैव निवृत्तासि । अहतार्थेति सरसलया योजनीयम् । सरस्वतीवे-
 लनेन सरस्वतीप्रदात्मनेऽपि विरिञ्चापलाखेनाभिवासाभिर्वागं दर्शितम् । तेन
 तदोष एव निवृत्तिकारणं नात्मदोष इति घोषितम् । स एव रामः पुनः
 प्रसादितस्तान् मयैषा वृथा परिक्लेशितेति कल्यणकारणं मां परिभ्रष्टीभ्यतीति
 तद्बुद्धिरनेन वचनविन्वासेन गम्भते । अथ कदाचिदप्यननुभूतपूर्वमवमान-
 प्राप्तिमुद्दिश्य निर्वेदाधिकारमवलम्बमाना सातुनाप चिन्तयति । अद्यापि ताव-
 न्मया पर्यशालायाः पार्श्वे मुधा स मनुष्यजन्तुः प्रतिपालित इत्येकं वाक्यम् ।
 सो इत्यादि अदक्षिणयो इत्येकदन्तं वाक्यमप्यस्ति । एकयावपत्ने सत्प्रद-
 पर्याप्तंभवमसहाय । अद्यापीति ॥ सङ्केतसमयमनिकम्पापि विरक्तानं
 प्रतिपालित इति दर्शितम् । मनुष्यजन्तुरिति ॥ जननमाश्रित्यो
 दुःखभूयिष्ठः प्राणिनिशेषो जन्तुरित्युच्यते । एतोऽय भागधेयाम्नात् स्वमु-
 पगत सुखं देष्टि अतो जन्तुरेवेति भावः । यथोक्तम्—“एतानामेव हि ध्यर्षं
 मृत्वां जन्म मुखेदिशाम् ।” इति । अथोऽमदगतेनानुरागेण कोलापमाना सा पुनरपि
 लक्ष्मणं प्राप्यानागवकारणं पुरपरिचर्यापारतन्त्रमुपेया वेत्तनवपार्थ वरिर मया
 रामाभिगमनमारम्भं तलापनयः किं मे न स्वादित्वाराद्गुण स्वमेव तत्रालीति
 सदनपरशानुभूतरोषानुत्पत्त्येव निश्चिनोति—अकरुण इति ॥ एतेऽप्येव
 एकाकिनी शरणागता मां परित्यज्य सङ्केतध्यानेनागम्यत् अतोऽहस्य एवाव-
 धिति मन्दाकरुण इत्युक्तम् । अगलवारितेनापार्थिक इत्युक्तम् । एतमान-
 भिजापात् अपुरुष इत्युक्तम् । वदः प्रथमइशानमने तादृमात्रेपाप्यनभित-
 म्पुत्रो शनवान् अतोऽस्य दाक्षिण्येहोऽपि नाप्यति मत्तःरिषिष इत्युक्त-
 म् । अह हाविदर्थं परस्मिन्दातुवन्तिम् । एतस्य लक्ष्मण एवभूतः अतो राम-

(ततः प्रविशति रामः सीतया सह)

रामः—वैदेहि ! विदूरे सर्वं विस्मयनीयतया श्रूयते । पश्य—

शैलामिभिरभ्युवाहनिवहच्छायैस्त्रियामाचरैः

सेव्या पञ्चवटीति मे मतिरभूदुद्वेलकौतूहला ।

मेवानिवभूतमुपगम्य प्रमादविश्यामीति वाक्यपर्यवसानम् । एव पूर्वदृष्टेन स्वमा-
नेन लक्ष्मणस्थानधीनत्वं मन्यमाना गानभङ्गसगीरयत्तवधित्स्य विरहानलस्योपरा-
मोपायमपर्यवन्ती सानिवेदमात्मानमवजानाति । अहो ! नु खल्वित्यभ्यसमुदायो
नुराभ्रसामर्थ्याधिन्तायां वर्तते । यतो मया शल्यं संबुद्धं मन्दैव निर्भाग्यै-
वाहमिति । मन्दत्वमत्र विषेषम् । शल्यराशेन दुःखातिशयो लक्ष्यते । अनेन
शल्यसमुत्पद्युःखवद् सर्वदानुशुचिरसद्यत्वमप्रतीकार्यत्वं च दर्शितम् । अथ
निशाचरी प्रसादितो राम एव मदीयं शल्यं नूननपाकरिष्यतीति विचिन्त-
त्मनो निर्भाग्यत्वं निषेधति—अथवेति ॥ पद्यव्यावृत्तावयवशब्दः । पञ्चा-
न्तरं परिगृह्णाति—एतावन्ति वा तस्य भागधेयानि येनाहं प्रत्या-
दिष्टास्मि ॥ वाराहोऽनभारये । येन यस्मात् प्रैकोनयनाशस्य रावणस्य सहो-
दरी सर्वाभिलषणीयसम्बन्धाद् प्रत्याख्याता । अतस्तस्य लक्ष्मणस्य भागधेव-
मेतावदेव नाधिकं अल्पतममित्यर्थः । एवं रामपरिग्रहप्रत्यारायात्मनः स्मरस-
न्तापोपशममाशङ्क्य लक्ष्मणात् सजातस्य मानभङ्गस्य या काचिद् प्रतिक्रिया
कर्तव्येत्यध्यवस्यति—भवत्विति ॥ अमुष्य लक्ष्मणस्य पूर्वजस्य रामस्य सर्वं
प्रत्यादेशप्रकारं निषेध पश्चात् शास्यामीति वाक्यार्थः । अनेन वचनविन्यासे-
नैवभूतस्तस्या दुरभिप्रायो गम्यते । सर्वधानृतवचनेन मा वञ्चितवन्तं दुरात्मानं
लक्ष्मणमुदिरय प्रतिपरिमवः कर्तव्य एव । स यदि प्रत्यादेशप्रकारनिषेदनात्
पूर्वमेव क्रियते ततस्तद्वेत्तकेन कोपेन रामो न मामङ्गीकरिष्यत इति प्रथमं तद्विषेदन-
मेव कर्तव्यम् । पश्चात् स रामो यदि मां परिग्रहीष्यति ततः क्रमेण तं वशीकृत्य
तयोः परस्परं प्रदेषमापाप प्रतिपरिमवं करिष्यामि । यदि सोऽपि, लक्ष्मणवन्मा-
मवजानीयात् ततः तापुमावधिं प्रति यत्किञ्चिदकल्याणं कर्माचरिष्यामि ।
तत्किमिति पश्चात्किरूप्य शास्यामीति । अथ रावणः सीतया सह पर्येरा-
लामधिष्ठाय वनान्तमारुतसेवापन्नयमानाः परिश्रमो भूत्वा घातुषानदर्शनीत्यु-
क्तसन् भयङ्करानेकरावससमाकीर्णत्वेन श्रुतां वञ्चयतीमतथाविधां दृष्ट्वा समु-

सयं देवि ! चिरोचितामुपनयत्युद्यानयोग्यां श्रियं

श्रोतुर्विस्मनीयवस्तुविषयाः शैलाटवीसागराः ॥१॥

सीता—अज्जउत्त ! अत्थि मह वि कोट्टहलं यणत्तरप्पवुत्ताइ

अच्चरिथाइ . पच्चा अत्तेउरणिच्चवासस्स पुणो पुणो

कहअमाणए विह्वयं उप्पादेट्टुं ।

आर्यपुत्र ! अस्ति ममापि कौतूहलं वनांतरप्रवृत्तानि

आश्चर्याणि पश्चादन्तःपुरनित्यवासस्य जनस्य पुनः पुनः

कथ्यमानस्य विस्मयमुत्पादयितुम् ।

इमभ्यरथमुक्त्वेलगिरिशिखरनिवेशिताया लङ्काया अपि पूर्वं विस्मयनीयत्वेन श्रुता-
या अतयाविषयत्वमुत्प्रेक्ष्यात्मीयायाः पराक्रमराक्षेरुरूपपरिपन्थिनागाभावमा-
राङ्गयापरितुष्यन् प्रस्तुते विषयविशेषे अनुभूतस्य अवस्थानरूपदर्शनात्मकस्य
धर्मस्य सीतां प्रति सामान्यनिष्ठत्व प्रतिपादयति—वैदेहीत्यादिना ॥ यस्य
यदभिलषित तस्य तदुद्दिश्येष्टकनेन सह व्यवहारो इष्ट अतरसीता प्रत्येकत्रिवे-
दनेन राक्षसदर्शनेत्सुभयातिशयो गम्यते । विदूर इत्यनेन अरण्यमानन्तमेव न
विस्तबादः किन्तु चिरोच्येनेति दाशितम् । एतदेवोपपादयति—शैलेति ॥ पञ्च-
षटीति ॥ पञ्चवत्या एव घोरमस्वसमाकीर्णत्वेन श्रुताया कौतूहलवृत्तत्वपक्षि
विशेषतस्त्रिगामाचरे सेच्येति श्रुताया । सेच्येति ॥ सेवनयोग्यत्वामिधानेन ते-
षामन्यतो भयभावेन स्वेतश्रावणमात्र दाशितम् । त्रियामाचरैरिति ॥ सर्व-
प्राणिनामुपरिकाले सशरशीलत्वेन दीरास्त्वातिशयो भ्यङ्गते । पुनरपि
शैलापानिभिरमुवाहनिवहकक्षायैरिति विशेषणश्रेयान् वीरूहमातिशयवृत्तत्वमा-
वेदितम् । अनायेर्षा जनानां भयातिशयनिमित्तत्वेन श्वित्तस्यैवभूतराक्षम-
यवपुत्रस्य उदेलकीतुल्लहेतुत्वमुच्चमानमपरिष्येवानुभावात् मराठरावतां चैतरस्य
घोतवति—एता विस्मयनीयत्वेन श्रुता । इयं अविस्मयनीयत्वेन इरस-
माना । चिरोचितां चिरपरिविह्वमित्यर्थः । उद्यानयोग्यां श्रिय-
मुपनयति बुद्धिसाधिकां प्रापयति । उद्यानयोग्यामित्यनेन पञ्चवत्या न
केचन उच्चसहाश्रितान्मूलमेव विस्मयनीयत्वं किन्तु स्वरूपमित्यपरीति दाशितम् ।
पञ्चषटीसदृके अटवीविशेषेऽनुभूतं अवस्थानरूपदर्शनरमकं धर्म सामान्य-
निष्ठत्वेन सर्वराशेनोक्तं विवृणोति—श्रोतुरिति ॥ विषयताश्चाप्रपराधी ।

शर्पणया—(उपसृत्य) जेद् जेदु अजो ।

जयतु जयत्वार्थ ।

राम —सुन्दरि ! किं दृष्टस्त्वया लक्ष्मण ।

शर्पणया—आ दिष्टो । आ दृष्ट ।

राम —किं श्रुत तेन मे वचनम् ।

शर्पणया—सुद एव । श्रुतमेव ।

राम —किमिति तेन त्व प्रत्याख्याता ।

शर्पणया—तवस्त्रिधर्मेण श्रज उवश्ररन्तस्स मे किं तुप
समाधिभङ्गस्स णिमित्तभूदाण त्ति ।

तपस्त्रिधर्मेण आर्यमुपचरतो मे किं त्वया समाधिभ
ङ्गस्य निमित्तभूतयेति ।

अत्र माण्डरण्यारावणवधदेशापत्कारत्वेन स्वपराक्रमाननुरूपत्वमालाभ्यापरितोषो
भ्य पते । अत्र कविना सवराष्टमवधद्वतुक्वयार्थकाम नुबद्धस्य धर्मस्वस्य
नाट्यप्रत्यय हेतुभूत पर्याहालीनिवास अरम्भसङ्गोनावस्थाविशेषेण वार्था
शेन सह निबद्ध । तत्र एव तस्मिन्वयलक्षणो मुखसधिरप्यमिहित इति
शेयम् । “स्त्वोदिष्टस्तु तद्वदुर्वे ज विस्त्वावनेवधा ।” इति बीजलक्षणम् ।
‘अ’-सुखमात्रमारम्भ फललाभाय भूयसे । मुख बीजमसुखमिनामार्थ
रसमभवा ॥ इत्यारम्भमुखसङ्घोलक्षणम् । सर्वत्र बीजारम्भमुपसंधानाम
नातिभेदेनादृष्टमावात् उदाहरणत्वम् । अत्र एव दशरूपक-व्याख्याने उक्तम्—
“बीजारम्भादाहरणोप मुखस धुनारणमनुसंध तम्पर” इति । आर्षेपुत्र ।
पश्चात् वनवामानान्तर वनात्तरप्रवृत्तान्याथर्वणि आश्वदेकराण्यथातराणि पुन
पुन कथयत्या ममान्तर पुरनिववासस्य अनस्य विम्वयमुप दधिपुत्रुत्सम
रुर्नित्यवय । अत्र पुरनिववासस्येत्वेनेन कदाचित्पुत्रुत्सवस्तुदर्शनाभावेन तपसु
बलौद्युतवातिरायो दर्शित । पुन पुनरिति कथनस्य पौन पुन्य प्रथस्य पौन
पुन्यमपेक्षयति । अत्रोनाप्यौद्युतवा तरायो गम्यते । एतदुक्त मवति । न केवल
मम विरम्बन वचनार्थ-दर्शन एव कौतूहल सङ्गर्षे किञ्च तन्निवेदनेनात्त पुरवा
धिना अनस्य विरमये त्यादनेऽर्थेति । अत्र रावण दशरूपक-मरमसमीप प्राप्य कृत
समुदापरो वरगतरनवावनामवधे वय शिद्धि-सञ्जात-निवेदो-प्य सावहितो भूत्वा

रामः—(सस्मितमात्मगतम्) तस्यानेन वचनेन भवितव्यम् ।
 (प्रकाशम्) भद्रे ! पुनरपि भवतीं परिश्रमपथे नियोदयामि ।
 शूर्पणखा—मा मा एव्य अजेण भणितुं । एत्थ एव्य वसमा-
 णा अज्जपादाह अहं उवअरिस्सं ।

मा मैवमार्येण भणितुम् । अत्रेव वसन्ती आर्यपादाव-
 हमुपचरिष्यामि ।

सीता—एसा खु तवस्सिणी अज्जउत्तं अहिकारिअ उप्पण्णेषु
 सिण्णेषु अत्तणो गुणपक्खपादं विभावेदि ।

एसा खु तपस्विनी आर्यपुत्रमधिकृत्योत्पन्नेन केहेन
 आत्मनो गुणपक्षपातं विभावयति ।

रामः—(शूर्पणखां विलोक्य) भद्रे ! तवायं व्यवसायः मयापि

लक्ष्मणकृतप्रत्यादेशनिमित्तं प्रवागमनं जानन्नप्यजानान इव तत्प्रकारमुत्सवा-
 सादरं परिपृच्छति—मुन्दरीति ॥ लोकोत्तरसौन्दर्यादियुक्तसम्पन्नाया भवत्याः
 परिग्रहाभावो न घटते यतस्तस्माददरानमेव प्रवागमनानिमित्तत्वेन शङ्कयन् इत्या-
 रायः । दरानमेव सज्जानं न तत्फलमि-वभिप्रायेत्याह—दृष्ट इति ॥ तन्निमित्तमिमांश
 जानन्नप्यजानान इव पृच्छति—श्रुतमिति ॥ अत्रयपूर्वकं मद्बचनं तदर्थं नुष्ठाने-
 नाङ्गीकृतं किमिति भावः । ध्रुवमेवैश्वर्याभ्येन सचिनस्य प्रत्याख्यानस्य प्रकार
 पृच्छति—किमिति ॥ हेन प्रकारेणेत्यर्थं । अथ सा प्रत्याख्यानप्रकारं निवेद-
 यति—तपस्वीति ॥ तपरिभर्ता धर्ममवलम्ब्य नित्यमावेगुपचरतो मम किं त्वया
 समाधिभङ्गस्य निमित्तभूतयेति । अनेन वासो बरकलमित्त्वन्तोक्तं एवार्थोऽभिहित
 इति शेषम् । अथ रायः प्रत्याख्यानप्रकारं श्रवणेन दृष्टो भूत्वा लक्ष्मणं मनसा
 श्रवणं—तस्येति ॥ अनया मद्बचनेनात्मपरिग्रहे विद्यापिनेऽपि लक्ष्मणं वनां
 न परिगृह्णातीति लक्ष्मणगतेन विश्वासेन पूर्वं मया सा लक्ष्मणमिगमनाहं नियुक्ता ।
 इतः सत्त्वैव आश्रमिति हर्षं । तस्येति ॥ वास्त्याप्रभृति उन्मर्गं एवमवगच्छन्
 मन्वस्य । अनेन यच्चनेनेति ॥ समाधिभङ्गस्य निमित्तभूतां सां म परिगृह्णा-
 तीति एतद्रूपेणारतात्तात्पर्येण । न तु मद्बचननिव दण्डाप्रभारमित्यर्थं । तस्य
 पूर्वदृष्टत्वं एवमवस्थापुकारमेवैव वचनम् । अथ लक्ष्मणेनानयोक्तं इति वक्ष्यति

प्रार्थनीयः । किन्तु—

साक्षात्कृत्य समित्समिद्धमनलं यस्या गुरोराज्ञया

हस्तं दत्तमजात्मजेन मुनिना धर्मार्थमालम्बिषि ।

समाप्तिः । अथ प्रकारात् ता लक्ष्मणप्रत्याख्यानेन सानुराग एव भूत्वा प्रियवदत्व-
मपरित्यजेन्नैव प्रत्यादिशति—**पुनरपीति ॥** इन्द्रापरिश्रमानर्हामपि भवतीं गत्य-
न्तरामावात् पुनरपि परिश्रमपथेऽनिच्छन्नपि विनियोक्तुमारभे । अत्र लुटा नियोग-
प्रारम्भो दर्शितः । तेन च नियोगानर्हत्व मूच्यते । अयमाशयः । त्वदिधानामङ्ग-
नाना सपत्नीकपुरुषपरिग्रहेऽतिदुस्सह अत एव पुनरपि परिश्रमपथ नेतु त्वामा-
रभ्यते । ईरमात्सर्वोऽय परिश्रमस्तुखोदकत्वात् सोढव्य इति । अथ निशाचरी
भूयोऽपि लक्ष्मणाभिगमन नियोक्त्यमाद्यमाज्ञाय तन्निषेधति—**मा भेति ॥** भार्ये-
यैव भविष्यु मा मा व्यसहायः कियतामिति योजनायम् । लक्ष्मणाभिगमनहेतुक
पूर्वमनुभूत दुरवस्थाविशेषमनुरमृत्य मा भेत्युक्तम् । यदि लक्ष्मणाभिगमन निवो-
क्तुमारभ्यते तत्कदाचिदपि न करिष्यामाति भावः । तर्हि किं करिष्यस्यत्यत
आह—**अत्रैव त्वत्समीप एव नित्य वसन्ती अह्नार्थपादस्य पादाबुपचरिष्यामीति ।**
नाहमतः परमन्यत्र गच्छामीति भवत्पादपरिचरयादन्यत् न करोमि चेति भाव ।
अथ राघव तस्या आत्मपरिग्रहनिर्वन्धमवगम्य निसर्गसिद्धं गाम्भीर्यं प्रियंवदत्व
चापरित्यजेन्नैव गम्भीरया वाचार्थतः प्रत्यादेशपर्यवसायिन्या प्रत्यादिशति—
भद्रे इत्यादि ॥ व्यवसायशब्दे व्यवसायत इति कर्मव्युत्पत्त्या व्यवसितवचनः ।
योऽयं मया सह सवासः त्वया व्यवसितरसन् मा प्रति प्रार्थ्यते स मयापि प्रार्थ-
नीय प्रार्थयितुं योग्यः न तु प्रार्थ्यते इति भावः । प्रार्थनायोग्यत्वे हेतु सन्तुब्धया
दर्शयति—**भद्रे इति ॥** सौन्दर्यादिसम्पादि विमृश्यमानाया भवत्वा सह सवासः
प्रार्थनायोग्य एव न खलु तादृश भवत्वा किञ्चिदप्यवधमास्ति येन प्रार्थनायोग्यत्व
न स्यादिति भावः । एव तद्वयं जनोऽविलम्बमनुगृह्णातामित्याराद्धयाह—**किन्त्विति**
॥ यद्यपि भवत्या सह सुवासे सन्निधियोग्यता च विषय एव तथापि किञ्चिदु-
परोषो भवति । कः पुनरुपरोष इत्यत आह—**अक्षरं पदं जिगमिषोरिति ॥**
एतद्देशेणत्वेनोपाद्यमपि विषेयतया व्याख्येयम् । अनेनाकाङ्क्षाभाव एवोपरोष
इति दर्शितम् । पदशब्देन पद्यते गम्यते इति कर्मव्युत्पत्त्या मद्याभिधीयते । यत्

साप्येषा पद्मत्तरं जिगमिषोर्वन्धाय मे कल्पते ।

सन्नाहोऽयमतः परं सुवदने ! चिन्त्यस्त्वया चिन्त्यताम् ॥२॥

सर्वैर्विद्यास्थानैः, मद्देव प्रतिपाद्यते । अथवा जन्माद्यस्य यत् इत्यनेन न्यायेन जगदु-
त्पत्त्यादिस्थानत्वात् ब्रह्मण्य परराज्यवाच्यत्वम् । यद्यपि ब्रह्मण्यः स्वप्रकाशात्वेन निर्वि-
कारत्वेन च विद्यास्थानगम्यत्व जगदुत्पत्त्यादिकारणत्व वा पारमार्थिक नास्ति तथा-
प्युपनिषदर्थविचारजन्यस्य ज्ञानस्य ब्रह्मनिष्ठत्वात् भारम्भाधिकरण-न्यायेन जगतो
ब्रह्मनिर्वर्तनाभ्युपगमाच्च तदुत्पत्त्यहारो घटने । न चरति विकुरुन इति अक्षर जन्मा-
दिविक्रियारहितमित्यर्थः । नित्यमिवि यावत् । एतत्सत्यज्ञानानन्तानन्दवाच्यत्वकस्य
स्वरूपस्याप्युपलक्षणम् । बाधाहोऽय प्रपन्नः दृश्यत्वात् शुक्तिरजत्वदित्यनुमानेना-
त्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य भेदप्रपन्नस्य मिथ्यात्वादात्मनश्च स्वप्रकाशात्वेन दृश्यत्वामा-
वात् सत्यरूपत्व ज्ञानरूपत्व सुखरूपत्व च सुखमहमहात्पत्तिमिति सुतोऽद्वैतस्य सुखा
नुभवपरामर्शस्यापयानुपपत्त्या सुखत्वपरामर्शेनास्पदत्वादनन्यशेषत्वेन सर्वशेषि-
त्वाच्च द्रष्टव्यम् । सत्यज्ञानाद्युपनिषदात्रयेभ्योऽपि सुखादिरूपत्वमात्मनोऽपि ज्ञायते ।
अपनिषदस्तु पुरतत्कवाचनानर्थात् न लिखन्ते । जिगमिषोरिति ॥ जीव
ब्रह्मैश्वर्यनिष्ठेन ज्ञानेन नाह मनुष्यः, ब्रह्मैवाहमिति प्राग्विद्याप्रभाविमनुष्यत्वापस्था-
सनप्रतिषेधेनात्मनः, पूर्वोक्तलक्षणब्रह्मत्वावधारणमेव ब्रह्मप्राप्तिः । तामिमां ब्रह्मप्रा-
प्तिमिच्छतो मन एतपरिग्रहः कथं स्यादिति भावः । उक्तैरे विद्मन्मजननार्थमाह—
सन्नाहोऽयमिति ॥ अयमिति प्रत्यक्षेन्द्रियमानपर्येशालानिवासजटावल्कलादि-
धारणाद्यात्मकः सन्नाहप्रकारोऽत्र विधेयः । यत् एवारमाकमक्षरपदगमनवाच्या
भवति अत एव तदनु रूप सन्नाहोऽभ्यामिरवलम्बित इत्यर्थः । ननु यथा सीतया
सह संवास निर्वृत्तिमार्गवितोषो न भवति तथा मया सह संवासोऽपि तदिरोषो
न भवति अत आह—सति ॥ अत्र चन्देन परावृष्ट सीतया विरोधं दर्शयति—
साक्षादिति ॥ अहं गुणोराश्याजात्मनेन मुनिना साहितो भूत्वा सामिरसमिद्-
मन्तल साक्षात्कृत्य यस्या दंष्टं हस्तमालम्बिणीत्यन्वयः । धर्मार्थमित्यनेन परिणय-
नस्यानुरागपूर्वकत्व निरस्तं न तु कामफलत्व सत्यावर्तनीयत्वात् । न च विदा-
हस्य मोक्षपरिपात्रत्व तस्याभावे मोक्षसंवातिदे । तथा च मनुनोक्तम्—“श्रुत्वा
नि शीघ्रपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् । अनशाकृत्य मोक्षं तु सेवमानं पश्यत् ॥
अर्थात् विविधदेदान्पुत्राद्यैवात्मा धर्मतः । इष्ट्वा च राक्तो यैर्मनो मोक्षे

शूर्पणखा—जइ एव्यं ण सक्कुणोमि अरण्यदो गमिदुं । एत्थ
 . एव्य चसमाणा जीविअं परिच्छइस्सम् ।

निवेशेपत् ॥ अनधीत्य द्विजो वेदानगुत्पाय तथात्मवान् । अनिष्ट्वा चैव यशस्तु
 मोक्षमिच्छन् प्रवत्यधः ॥” इति । किञ्च “आश्रमादाश्रम गच्छेत्” इत्यादिना
 “गुरवे तु वर दत्त्वा स्नायीत तदनुशया । वेदव्रतानि वाचार नीत्वाप्युभयमेव वा ॥
 अविप्युनत्रक्षयौ लक्षया स्त्रियमुद्रहेत् ।” इत्यादिना च विहितत्वाद्ब्राह्मण्यव-
 रथकर्तव्यत्वम् । मोक्षार्थेना धर्मानुष्ठान कर्तव्यमेव जीवनं निमित्तीकृत्य विहितानां
 नैमित्तिकानामग्निहोत्रादीनामकामनया कृताना दसंपूर्णमासादीना चोपात्तदुरित
 घयान्त करणगुद्रथादिसमर्पणदारेण मोक्षरोपत्वात् । नचानूढमार्गस्याग्निहोत्रादि
 कर्मानुष्ठानं संभवति तस्याग्न्याधानानर्हत्वेनानर्हितत्वात् । तस्माद्धर्मानुष्ठानरोपत्वेनापि
 पारेष्ययनमवश्य कर्तव्यमेव । गुरोराज्ञयेति ॥ धर्मार्थोऽपि विवाहः पितुराज्ञयैव
 कृत् न स्वाच्छन्द्येनेत्यर्थः । अजात्मजेन मुनिनेति ॥ अननास्मत्कुलीने
 कुनगुरुणा वामिष्ठेन विना न किञ्चित्कर्मानुष्ठितपूर्वम् । अतो मयापि तेन विना न
 किञ्चिदनुष्ठेयमिति चोतितम् । हस्तं दत्तमिति ॥ “हरस्ता चौरदण्डमाकू”
 इति , स्मृत्या कन्यकाया अदत्ताया हरणे दोषपरमरादृष्टमित्युक्तम् । तत्र हस्त-
 दानेन कन्यादानमेवाभिधेयम् । यतः पापिमहण्यमेव कन्यकाया आदानेन तेन
 दानस्यापि हस्तमयानतया निर्देशः कृतः । दत्तमित्यत्र जनकावनिधालेनेति
 योग्यतया सिध्यति । पितरि सति अन्वस्य दातृत्वानर्हत्वात् । यथोक्तम्—“पिता
 पितामहो भ्राता सकुलवो जननी तथा । कन्याप्रदः पूर्वनारो प्रकृतिरथः परः परः ॥”
 इति । यत्पुनः पुरोहितकर्मक राजकन्यायाः स्मृत्या दत्तदानं विहितं तदा राजानन्दे
 नेत्यन्वाहारः । तस्मिन्पक्षे पूर्वमेव मन्त्रोच्चारणपूर्वकं दत्तायाः कन्यकायाः
 पापिमहण्यकाले हस्तयोपयन्तुहस्तमीपत्रापणमात्र दानम् । न हि हरणमात्रस्य
 स्वस्तस्वनिशुद्धि परस्त्वत्वापादन वासमवति । अत्रानर्हतेन मुनिना हस्त दत्तमिति
 केरिदाहुः । तदनुक्त उपयन्तुपुरोहितत्वेन तस्य सन्निधौ सत्यपि योग्यत्वाभावात्
 न च प्रापन्यात्तस्य योग्याय प्रशान्त्यस्य विधानाभावात् । न च दानपुणे-
 हिनभारोपेत्य तस्य विधिबिधयन्तम् । एकैस्वैव विधेर्गोणमुत्पन्नेन निषयभेद-
 प्रसङ्गादित्यनभिदूरमनेन । अत्र दत्तमित्यनेनेव विवाहरस्य मुख्यत्वमपि दाती-
 तम् । तथा च सप्तदे—“त्राहो विवाह आहूय दीयते राजानरक्षणा ।

यद्येवं न शक्नोमि अन्यतो गन्तुम् । अत्रैव वसन्ती
जीवितं परित्यज्यामि ।

तज्जः पुनात्युभयतः पुरुषानेकविंशतिम् ॥ यद्दस्यक्तत्विने, देव आदायापंतु गो-
दयम् । सह धर्मश्रयतामित्युक्त्वा यदीयतेऽर्थिने ॥ स कायः पावयेत्तज्जः पद्-
'बह्वंशयान् सदाशयना । आसुरो इविष्णादानात् गान्धर्वसप्तमयान्मिथः । राक्षसो
युद्धहरणात् पेशावः कन्यकाञ्चलात् ॥" इति । तस्मादुक्तप्रकारेण परिगृहीता सैषा
सीता न केनचिदपि हेतुना बन्धाय भवितुमर्हति । त्वत्परिमहस्तु पूर्वोक्तानां
धर्मार्थत्वगुरुनियोगादीनामभावात् दोषाथैव भवेदिति भावः । ननु यथा सीता
परिगृहीता तथैव गुरुनियोगादिपूर्वकं यथानिश्चयं जनोऽपि परिगृह्यतामि-
त्यत आह—सैषापि मे बन्धाय कल्पत इति ॥ अपिनिरोधे । वर्तमा-
नसमीप्ये वर्तमानवद्वेति प्रत्यासत्तरे भविष्यदर्थे लट् । अपिभ्रान्तः शङ्काघोतना-
र्थः । कल्पत इत्यनुपहसः कर्तव्यः । तथा च्चायमर्थः सम्यक्ते । लोकेन प्रकारेण
अचरपदमाप्स्यनुकूलापि सैषा सीता बन्धाय भविष्यतीति यस्य महती शङ्का
तस्य कथमन्याङ्गनापरिमहः त्वात् । निरोपतोऽरण्यमध्ये राहसा दृश्यमानाया
अद्विदितकुलनामधेयायाः स्वरिण्यास्तव परिमहोऽचन्तमधर्माथैव भविष्यतीति
भावः । यतो अदीवभवस्थान्तरमीदृशान् अतः परमन्यदेव चिन्त्यम् । अथवा
योऽयं भया सह संवासो व्यवसितः जनोऽन्यदेव चिन्त्यम् । तस्मैत्यदपि मदीयं
हितं स्वयैव विचिन्त्योपदिश्यतामिति पुनरप्यनुबन्धमाराङ्गमाह—त्वया चिन्त्य-
तामिति ॥ एतदपि मया न चिन्तनीयं को कारिमश्रुति स्तकटाच-
वशावदौ न भवति वो वा नाहमिव मुमुक्षुरित्यभिप्रायेत्याह—सुवदने
इति ॥ अयं निशाचरी तदुक्तिच्युतिवं साक्षात्प्रत्यादेरामाकल्प्य निर्वेदेष्वांमर्ष-
विषादादिविवशीकृतत्वान्ता भेदप्रयोगेयादृष्टदोषशङ्काशनकेन सं वराकिर्तुमारम-
ते—यद्येवमिति ॥ यद्यपः पर कर्तव्यं कर्म मयैव चिन्तयित्वा कल्पनोप-
मिनि तर्हि तन्निरूप्यावधारितमेव अहं भवद्गुणगणुपारानिगतिता भवत्सकारा-
दन्यत्र गमनं प्रवि न शक्नोमि । अनाराकिरेव हेतुः । एतन्निरूप्य कल्पितम्
एतत्तु विगृह्याप्यवधितं किं तदित्यत आह—अत्रैव निवसन्ती जी-
वितं परित्यज्यामि ॥ त्वदीयकारण्यतेरात्माभाराया कानिचिदिनाम्यत्रैव

सीता—अज्जउत्त ! ख खु दाव उवक्खणीओ से ववसाओ ।

आर्यपुत्र ! न खलु तावदुपेक्षणीयोऽस्या व्यवसायः ।

रामः—भद्रे ! भूयोऽपि लक्ष्मणाभिगमनार्थमेव भवतीं प्रार्थये ।

शर्षणाया—संदं पावं, संदं पावं, अज्जस्स वञ्चणं पमाणीकरन्तीए
मए अपहत्थिदो इत्थिआसमुदाचारो ।

शान्तं पापम्, शान्तं पापम्, आर्यस्य वचनं प्रमाणीकुर्वत्या
मया अपहस्तितः स्त्रीसमुदाचारः ।

रामः—भद्रे ! मा मैवम् । एष सनातनो धर्मः । पश्य—

निवृत्ताभि । यदि पुनस्तत्र लक्ष्मणे तर्हि दुःखास्पदमात्मानं मत्पुरत एव
परित्यक्तवामि लक्ष्मणः । अथ सीता तरया मरणव्यवसायमाशायं पर्याकुलहृदया
तस्यामनुग्रहं प्रार्थयते । आर्यपुत्र ! न खलु तावदुपेक्षणीयोऽस्या व्यव-
साय इति ॥ यत आर्यपुत्रनिबन्धनोऽस्या जीवितपरित्यागव्यवसायः अत
एव अभिमनसम्पादनेनानुगृह्यतामिलक्ष्मणं । अनेनार्जव नाम स्त्रीयागुणो दाशि-
तः । यथोक्तम् “स्वीया रीलाजंवादिपुक्” इति । अथ रामस्तस्या अत्यन्तापसर-
णमशक्य मन्यमानं तादाश्विकानुबन्धापाकरणार्थमाह—भद्रे ! इति ॥ सर्व-
गुणसम्पन्नादास्तत्रय साहसकर्मनिर्बन्धोऽत्यन्तमनुचित इति भावः । लक्ष्मणाभि-
गमनार्थमेवैत्येवशब्देन नात्यन्तं त्वां दूरीकरोमीति घोषितम् । प्रार्थये इत्यनेन
लक्ष्मणेन सह सवासं भावनोऽप्यभिमत इति ता प्रत्यवगमयति । शान्तं
पापं शान्तं पापमिति ॥ आशंसाया निष्ठा । इत्यमत्यन्तं देवानामुपपानिमिष
पापं शान्तमित्यर्थः । आर्यस्य वचनं प्रमाणीकुर्वत्येति ॥ पूर्वमप्रमाण-
त्वेनानुभूतमप्यावस्य वचनं शान्तं प्रमाणत्वेन मन्यमानवेत्यर्थः । हेतुगर्भं
चेन्नद्विरोधयम् । मया स्त्रीसमुदाचारोऽपहस्तितः ॥ अस्य भवत्रि
योगानुष्ठानस्येदानीं स्त्रीसमुदाचारपरित्यागत्मकमनिष्टं तावन्त्वनं सिद्धमेव इष्ट
तु फलं दूरे सन्दिग्धं चेत्यर्थः । अत्र विरक्तं प्रत्यनभिसरत्पमेव स्त्रीसमुदाचारत्वेना-
भिप्रेतम् । अथ दारारथिकानप्रति उरुवा अभिप्रायमभिसरत्पमाइमयोग्यत्वेनोक्त
मिति इत्या तस्य योग्यता समर्थयते—एष इति ॥ एषः क्वादां त्रिय प्रत्य-
भिसरत्प नाम धर्मस्मनाजन उक्तं एव । क्वमुत्सृष्टवमत्र आह—पश्येति ॥
अत्र मन्यमानं हेतुं साक्षयान् निरूपयत्यर्थः । परदेवस्य उच्छरणं सम्बन्धः ।

अभिसरणमयुक्तमङ्गनाना-

मिति तव सुन्दरि ! मा स्म भूद् वितर्कः ।

ननु पतिमगमत् स्वयं नदीनां

सरिदपि शम्भुजटामुहूर्तमाला ॥ ३ ॥

शूर्पणखा—अज्जपादेसु परवसा अहं किं ण करिस्सम् । (आत्मगतम्) होदु, जइ सो जणो दाणिं वि पञ्चादेसपरुसो म अन्तरेण भवे, पञ्चा अहं सहस्रं एव अत्तणो पंकिदि पडिवज्जिस्सम् । (इति निष्क्रान्ता)

आर्यपादेषु परवशाहं किं न करिष्यामि । भवतु, यदि स जनः-इदानीमपि प्रत्यादेशपरुषो मामन्तरेण भवेत्, पश्चादहं सहजामेवात्मनः प्रकृतिं प्रतिपत्स्ये ।

शम्भुजटामुहूर्तमाला सरिदपि नदीनां पतिं स्वयमगमदिति ॥ अयमभिषायः । सर्वाङ्गनानामुत्तमा पातकिनोऽपि सद्यःस्पर्शतमात्रेण पुनाना गङ्गापि मुक्तसञ्चयलभनिवासात् सुरलोकात् जगदीश्वरस्य जटाटवीं प्राप्य तेन लालितापि ततो महीतलमासाद्य बहुपत्नीकुमुदासीनमपि पारावार स्वयमेवान्यगमदिति प्रसिद्धमेव । अतोऽङ्गनानामयं धर्म उच्छृष्ट एव । ततरश्च अङ्गनानामभिसरणमयुक्तमिति योऽयं तव वितर्कः, स मा स्म भूत् सुन्दरीति ॥ आसिन् जगत्येदिकमुत्पार्थी को-वा तदणः एव सौन्दर्यादिगुणगणपूर्णा स्वयमेवाभिसरन्ती भवतीमवलोक्य औदासीन्यमवलम्बेतेति भावः । अत्राङ्गनाविशेषनिष्ठेनाभिसरणेनाङ्गनासामान्यनिष्ठस्याभिसरणस्य समर्थनादर्धान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ ३ ॥ ।

अथ निशाचरी लक्ष्मणाभिसरणमनिच्छन्त्यपि तच्चित्तानुसरणार्थमनुमन्यते । आर्यपादेषु परवशाहं किं न करिष्ये इति ॥ भावस्तेष्वपराधीनाहमत्वान्तर्दैन्यात्तदपि निरक्तं प्रत्यभितरण करोमीत्यर्थः । एवं मायावल्लभप्रदक्षिणेन रूपवैचित्र्येण बहुविधैः सामभेदैर्भेदविशेषैश्च रामलक्ष्मणयोः सत्त्वभ्रशामापादयितुमसमर्था अभीष्टाभावावमानप्राप्त्यादीनिदन्वनेन न्यम्भूतरागेषु देवेषु कतुपी-इतमानसा भूयोऽपि लक्ष्मणकर्तृत्वात्मनः प्रत्यादेशमाराध्य स्वयमेव तत्प्रतिनिर्या

सीता—अज्जउत्त ! एं तवस्सिणीं वालिअं पच्चादिसंतेण अज्ज-
उत्तेण अर्थं दाव जणो उक्कएठाभाअणं किदो ।

आर्यपुत्र ! ननु तपस्विनीं बालिकां प्रत्यादिशता आर्य-
पुत्रेण अयं तावज्जनः उत्कण्ठाभाजनं हृतः ।

रामः—देवि ! न संसर्गमर्हति कुटुम्बिनां अनर्गलः स्त्रीजनः ।

सीता—जइ पव्वं अविस्ससणीओ जणो किस्स हेदुणो कुमार-
स्स समीपे पेसिदो ।

यद्येवम् अविश्वसनीयो जनः, कस्य हेतोः कुमार-
स्य समीपे प्रेषितः ।

रामः—देवि ! तथा सह कुमारस्य सम्बन्धः कुतः । ननु तस्याः
प्रत्यादिशव्यपदेशः ।

निर्धारयति । भवत्विति मानसनिश्चये । स जनो लक्ष्मणो मामन्तरेण वदिश्य
इदानीं प्रत्यादेशो परसो भवेत् । सम्भावनायां लिङ् । इह परिग्रहप्रत्यादेशोऽत्यन्त-
सरोऽवश्यमासीत् । तथापि प्रत्यादेशस्यैव समव इत्यर्थः । अत्र हेतुः—स इति ॥
तच्छब्देन पूर्वांशुभूतनिर्दयत्वमपि परामृश्यते । इदानीमिति ॥ पूर्वं रामप्रसाद-
नदुराराणां प्रत्यादेशप्रतिक्रियामकृत्वैव प्रतिनिवृत्ता इदानीं तु तथा न करोमीति
भावः । पश्चात् प्रत्यादेशानन्तरमेव । आत्मनः सहजां प्रकृतिं प्रतिपत्स्ये ।
ततश्च प्रत्यादेशस्य फलं लक्ष्यं एव दर्शयिष्यामीति वाक्यस्य पर्यवसानम् । अत्र
कविना भाविनः स्वरूपधारिण्याः शरणागतायाः प्रेरेणस्य मूचनं कृतमिति मन्त-
व्यम् । अथ तस्यां निष्क्रान्तायां सीतां तत्प्रत्यादेशं प्रति अनुनापमवलम्ब्याह—
आर्यपुत्रेति ॥ तपस्विनीं बालिकामित्यनेन तत्रोत्तरकालकालातिरागो व्यज्यते ।
प्रत्यादिशतेति ॥ प्रत्यादेशो उत्कण्ठायां हेतुः । उत्कण्ठा व्यसनं अयं जनो
व्यसनस्य भाजनं हृतः । तस्यां अनाथायाः प्रत्यादिश्यायाः अतिशोचनीयसहस्या-
न्तरमालोच्य मम महत् व्यसनं जायते इत्यर्थः । अथ तस्यास्तत्त्वावरोधनेनानु-
तापमुपगतयति—कुटुम्बिनां गृहस्थानाम् । अनर्गलः ॥- अर्गलशब्देन
कुटुम्बसिद्धिदा मर्षादा लक्षणे । तन्मुमुक्षु इत्येतत्तः मद्यरथत्वभावः स्त्रीजनो
न संसर्गमर्हति । गृहस्थानां शरीर्याः परिग्रहस्य निषिद्धत्वात् अनर्गलस्य सप्तगंरो-

सीता—हा ! कुमारेण पञ्चाखिदे का उण से गई ।
 ' हा ! कुमारेण प्रत्याख्याते का पुनरस्या गतिः ।
 रामः—(सीतां निरीक्ष्य) देवि ! तिष्ठतु सर्वम् ।

चरणनलिनसाध्यं यानमाहार्यमम्भः

शयनमवनिपृष्ठं मण्डनं स्नानमात्रम् ।

तव तरुणि ! तथापि त्वं श्रिया चक्षुषी मे

हरसि पुरमयोध्यामावसन्तीष्व चित्रम् ॥ ४ ॥

कम् । अथ सीता लक्ष्मणेन तस्याः परिग्रहमाशङ्क्याह—यद्येवामिति ॥
 यथैवमविश्वसनीयो जनः, केन हेतुना कुमारस्य समीपे प्रेषितः । कुमारो ह्यहमिव
 तस्या निरर्गलत्वं ज्ञातुं न शक्नोति । निशेषतः पुनस्तयात्मपरिग्रहार्थमार्यपुत्रनिषेगे
 विश्वापिते निरर्गलत्वशङ्कापि नोदीयात् । अतोऽवश्यं कुमारस्य तथा सह संसर्गो
 भविष्यत्येवेति भावः । देवि ! तथा सह कुमारस्य सम्बन्ध इति ॥ कृतः
 कस्मादेतोः । न कश्चिदपि हेतुरस्ति । आत्मभार्या राज्योपभोगं च परित्यज्य
 मत्परिचरणार्थं वनं प्राप्तस्य स्वैरिणीपरिग्रहः शक्तिरूपमपि न शक्नोति इति भावः ।
 ननु तत्समीपप्रेषणस्य दोषहेतुत्वाभावेऽपि किं प्रयोजनमत आह—नन्विति ॥
 तस्याः प्रत्यादेशव्यपदेश इति ॥ प्रत्यादेशार्थो व्यपदेशः प्रत्यादेशव्यप-
 देशः । तत्समीपप्रेषणात्मक व्याजमाश्रित्य तस्याः प्रत्यादेशः कृत इति यावत् ।
 अथ जानकी पुनरप्युत्तमाङ्गनाभरणं हृदयमार्दवेन उमाभ्यां प्रत्यादिष्टावास्तस्याः
 गत्यन्तराभावमालोच्य सानुतापमाह—कुमारेणापि प्रत्याख्याते ॥ भावे
 निष्ठा । प्रत्याख्याते कृते । का नु स्वत्वस्या गतिरिति ॥ अथैवमपनी-
 ताप्यक्षमतया पञ्चशालानिवासेन च मायानिशाचरोपत्यादेशेन कृतार्थतयानव्य-
 चित्ससन् सीताया अनसूयावरप्रभावसमुदित कान्तिमहिमानमालोक्य विरमयौ-
 त्स्वयविबशीकृतस्वान्तो भूत्वात्मीय तदवस्थान्तरं सीतां प्रति निवेदयति—
 देवीति ॥ अन्तःसर्वं तिष्ठतु । न निरूपणीयमित्यर्थः । इदं तु कश्चित्ति
 निरूपणीयमित्यर्थात् सिध्यति ।

किं तदित्वपेक्षायामाह—चरयेति ॥ हे ! तरुणि ! तस्याः पूर्वमुक्ताना-
 दिगमनमपि शिबिकादिसाध्यं तस्या एव तवेदानीं कण्ठकिते शकैरिले दधीषसि
 मार्गे यानं चरणनलिनाभ्यां नलिनवस्तुन्दरशुभ्राभ्यां मण्डलं प्रकल्पेन साध्यम् ।

सीता—(आत्मगतम्) किं एषु खु ए जाणादि अज्जउत्तो एणं
महरिसिपदिणीए अणसुआए अस्समे मं विसज्जअन्तीए मए
दिण्णं वरं तुह भत्तुणो दंसणपहे सव्वं मएडणं भविस्सदित्ति ।
किन्नु खलु न जानात्थार्यपुत्रः ननु महर्षिपत्न्या अनसूयया
आश्रमे मां विसर्जयन्त्या मे दत्तं वरं तव भर्तुर्दर्शनपथे सर्वं
मण्डनं भविष्यतीति ।

(नेपथ्ये) तिष्ठ तिष्ठ पिशिताशने ! तिष्ठ ।

रामः—(आकर्ष्य) अये ! लक्ष्मणस्यैव स्वरः ।

सीता—हं सो एव । हं तस्यैव ।

(ततः प्रविशति लक्ष्मणः स्वरूपधारिण्या शर्पणस्रया
निष्कोशेन निस्त्रिशेन च)

लक्ष्मणः—तिष्ठ तिष्ठ पिशिताशने ! तिष्ठ ।

तथाहार्यमन्मोमात्र न रिग्धात्रादि । तथा शयनमवनिपृष्ठ केवलैव भूमि ।
तथा मण्डनमपि स्नानमात्रादन्वदनुलेपनाद्यपि दुर्लभम् । अत्र तद्व्यसनानु-
भवस्यात्मस्नेहनिमित्तस्वमनुसन्धतस्तस्य तस्या स्नेहप्रवृत्तेरतिशयो गम्यते ।
यद्यप्येतत्सर्वं ग्लानिनिमित्तं न शोभानिमित्तं तथापि अयोध्यां पुरमावसन्तीव
मे चक्षुषी शिवा हरसि विषयान्तरेभ्यो निवर्त्यान्त करणेन सदात्मतादात्म्यं भवति
इति यत् एतदस्य-त चित्रमाश्रयम् । असत्यपि शोभाकारणे शोभात्मकस्य
कार्यस्य दृश्यमानत्वात् आश्रयद्वैतत्वम् ॥ ४ ॥

अथ जानकी, स्वयमेव तत्कारणं विमृशति—किन्नु खल्विति ॥
भवभारयति । न जानात्थार्यपुत्रोऽनसूयानुग्रहमिति वाक्यपरिसमाप्ति । तमेवा-
नुग्रहमाह—गन्धिति ॥ महर्षिपत्नीत्यनेन महर्षिवदेव निग्रहानुग्रहशक्तत्वं
दार्शित्यम् । मां विसृजन्त्या गमनार्थमनुजानानया वनवासाच्चगमनादिनिबन्धना
शोचनीयामवर्षामवलोक्य स्वयमनुशोचमानया एवभूताया भक्त्या दर्शने मर्तु-
रात्मस्नेहनिमित्तमेवा व्यसनमनुभवन्तीत्यनुशासो मा भूदिति दयापरवशवानुदया
वर दत्तमेव । ननुवधारणे । तव भर्तुर्दर्शनपथे सर्वं मण्डनं भविष्य-
तीति ॥ एतच्च कविना सप्तमेऽङ्के लक्ष्याया ज्ञानवयाधिरमवासेनाराईनभोका-

रामः—(आकर्ण्य दृष्ट्वा) लक्ष्मण ! किमिदम् ।

भीमदंष्ट्रमरणोर्ध्वमूर्धजं -

शैलवर्षं जलदोदरच्छवि ।

ताटकां हतवतस्ततोऽपि मे

रूपमेतदवशं भयावहम् ॥ ५ ॥

सीता—(ससम्भ्रमम्) अज्जउत्त ! चारेहि चारेहि दाणिं रक्खसिं ।
आर्यपुत्र ! चारय चारयेदानीं राक्षसीम् ।

रामः—देवि ! न भेतव्यम् । किं न दृष्टुं त्वया चित्रमिच्छौ
पिशाचिकारूपम् ।

सीता—हिअअ ! किं एदं । एं एसो अज्जउत्तो । अज्जउत्तसखा-
हस्स तुह किं पडवेपणं ।

हृदय ! किमेतत् । नन्वेव आर्यपुत्रः । आर्यपुत्रसना-
थस्य तव किं प्रवेपनम् ।

पवादस्य रामस्य दृशेनसमये व्यभिचारनिश्चयोत्पादनद्वारेण बच्चमाथस्यादिप्रवे-
शान्ध, बीजावेनोपधितमिति ज्ञेयम् । अथ राम- सौमित्रैरात्मना प्रत्यादिष्टां
राक्षसीं स्वरूपधारिणोमवलोक्य कुपितस्य तिष्ठ तिष्ठेत्यादिकं सरम्भमर्भं नेपथ्ये
क्रियमाणं बचनमाकर्ण्य तदनुमारेण दत्तदृष्टिः निखिराहस्तेन लक्ष्मणेन सह वद
प्रविष्टा भयदुराकारा तामवलोक्य साविस्मयमाह—किमिदमिति ॥ दृश्यमान-
वस्तुस्वरूपजिज्ञानापरमेतदावयम् ।

अथ तापसीत्यवधार्यं तत्स्वरूपं साविस्मयं वर्णयति । एतद्रूपं ताटकां
हतवतोऽपि मे ॥ ततः ताटकायाः अभिकं भयावहमिति । यद्यपि तदानीं
दृश्यमाना राक्षसी न तस्य भयमावहति ताटकापि वा पूर्वं न भयहेतुरासात् ।
तथापि तस्या अत्यन्तं भयदुरत्वं प्रतिपादयितुं लोकावुत्थयनुसारेणाननोऽपि मया-
बृहत्त्वमापाद्यते । इतरथा शैलायामिभिरित्यनेन, पृथेन शून्यमिति-वर्तिभ्यामेव
प धोकेनस्य शोकापातकृतिः स्यात् । भीरोदात्तगुणो महासत्त्वता च भजेव ।
अवशमिति ॥ रूपविशेषणम् । ईर्ष्यातोषादिभिरवशं परवराभिसंपदं । मयदुर-
त्वमेवोत्पादयति—भोमेति ॥ शैलवर्षं जलदोदरच्छविं विशेषपर्यवे

स्यर्षणत्वा—दिष्टिश्चा बुभुक्षिताया मम तावत्सपिशिताशनजाद
 णिवेदाय सञ्च एव्य उच्यते इति सिद्धिसुखमाराह
 भक्त्यरूपाह । आं इमाह सादित्र सीदं अजलावणस्स
 उपाश्रयं करिस्सम् (इत्यभिधावति)
 दिष्ट्या बुभुक्षिताया मम तावत्सपिशिताशनजातनिर्वेदायाः
 स्वयमेवोपनते स्निग्धसुकुमारे भक्त्यरूपे । आं इमे खा-
 दित्वा सीतामार्यरावणस्य उपायनं करिष्ये ।

यथाश्रवण दर्शनेन कौतुहलातिरायो व्यज्यते ॥ ५ ॥

अथ सीता राजसीदर्शनेन भयपरवरा ससभ्रममाह—आर्यपुत्रेति ॥
 आर्यपुत्र ! वारय वारयेदानीं राजसीमिति ॥ इदानीमेव वारय अस्या
 वारये कालातिपातो मा भूत् । यतोऽस्मदभिमुखमेव त्वरिततरमागच्छति । अथ
 सीताभयोपशमनार्थं तस्या अस्मत्प्रतिपादयति—देवीत्यादिना ॥ किं
 न दृष्टपूर्वं त्वया चित्रभित्तौ पिशाचरूपमिति ॥ चित्रभित्तियत्रवि-
 शाररूपवद् दृष्टदपि रूपमत्यन्तमस्मत्प्रतिपादयति—अथ सीता आर्यपुत्रसन्निधाने
 भात्मनो मयानुपशममनुचित मन्यमानात्मदृष्टपमेवात्यन्तं परीकृत्य तद्भयत्वेनात्म-
 भयमारोप्य दृश्यमभिधिपति—दृश्येति ॥ किमेतत् । नन्द्यार्थपुत्र एषः ।
 आर्यपुत्रसनाथस्य तय किं प्रवेपनं साध्वसमिति । अथ निशाचरो
 प्रणयमुत्तङ्ग्य विनृम्भमायेन अर्भीष्टलामावावमानप्रापथादिनिबन्धनेन राम-
 तदमण्योचरेण कोपप्रकर्षेण निवशीकृतत्मा तदृष्टवन्द्यकारप्रतिक्रियाश्रवसावेन
 दर्शनासमवलम्ब्याह—दिष्ट्या इति ॥ अथ दर्शय कोपोपसर्जनत्वात्प्राधान्यम् ।
 एतान्तं कालं दुर्लभवल्लुगोचरय दुराराया महादुःखावमानापनुभूत्म् । इदानीं
 मम तस्या दुराराया अपयमेनेतावत् सुखं सञ्जातम् । अनेनैव हेतुना मम
 सुखान्तराद्यपि निर्भिन्नं सेतयन्तीत्यप्यवस्यति । बुभुक्षिताया तावत्सपिशिताशन-
 जातनिर्वेदायाः मम स्निग्धसुकुमारे दे राजकुमारारसशुके भक्त्यरूपे प्रहस्यो
 मञ्चौ । प्रहस्यता रूपमिति रूपश्रवणः । स्वयमेवोपनते सर्वत्र प्राकृतत्वात् बहु-
 बचनान्तत्वम् । तावत्सनाथार्यरावणानां पत्न्युपाश्रयानां पिशिताशनजातनिर्वेद-
 दुरारावणत्वेन च यतो निर्वेदो जातः तेन तस्मात्सनाथोपेयत्वात्पिशिताशनजातनिर्वेद-
 त्वत्वेन

लक्ष्मणः—अभिधावत्येषा ।

व्याजृम्भते जलधरोदरचुम्बिबाहु-

रावर्तते क्षणततोन्नतभूमिवक्रा ।

व्यादाय धक्त्रमभिधावति भीममस्मा-

नुद्धादितार्गलकघाटपुटा पुरीव ॥ ६ ॥

शुचिवास्मि तस्या भेदत्यर्थः । मघरूपत्व क्षिप्रदुर्गुमारत्वं च क्षयेण शुमुष्वा-
पुरौ निर्वेदापगमे च हेतुत्वेन योजयम् । स्वयमेवोपगते न तु स्वल्पेनापारम-
त्प्रयत्नेन । अनेनोपगमनस्य देवाधीनत्वं दर्शितम् । अस्मदन्वयगुह्या विधिनेव
पया छुत्परिपीडिता वर्तते अतोऽस्ये एयांत्वां स्वादीवरत्वं मद्यं देवमिति कस्या-
निक्रानेन मरुणार्धमरुणसामिभिमुपनोते क्षयर्थः । अनेन मघरूप प्रतिवन्धाभावो
दर्शितः । न हि देवाऽुपनीपमानं वस्तु कश्चिद् प्रतिवन्धानि । एवमनयोर्भेदस्य-
स्येककृतविररकारनिष्कृतिः छुत्तिवृत्तिश्च तावत् प्रथोऽने विधेते । अनेनैव कर्मणा-
भ्यन्महत्प्रयोजनमपि भविष्यतीति निश्चिनोति—भार्गिल्यस्यदमध्यवसाये । इमे
यादित्या स्मितामार्ग्यरावणस्योपायान् करिष्यामिति ॥ न तु
मघयामि यतो मघये इते तत्कालिकी वृत्तिरेव फलम् । भ्रातृकपावनीकृपा पेशा
यावद्दीर्घं कामोपभोगेशयनया उपयोद्भवते । अनयोर्भेदये इतेऽवरदयेर गान्तरा-
भावाद् रमयोपगृहोपानादिविभवनिर्लोभितनानभा मम भ्रातृर्गते वृत्तिभेदे । अतः
सर्वथा तावदेतां न मघविष्यामि । अत्र करिना मरुणस्योपायेन प्रतिनापक-
वृत्तान्तस्य सीगाहरपरव शोभमुपचितमिति मेवम् । इत्यभिधावतीति ॥
इति निश्चित्य मघमं सप्तमं मघपितुं तदभिमुत्तमभिधावतीत्यर्थः ।

अथ सदनयोऽभिधावतीति तां वृष्णाः सप्तमतामवधाय मघरूपेण उपगतेऽऽ-
मवर्षाकरोति । पयाऽस्मदभिमुखे वेगेन उपगमनतामप्यनीत्यर्थः । योऽस्मदो-
भियावृत्तितोऽशोऽनुवादः । मीमं मद्यदुं पया मयति तथा । धक्त्रं व्यादा-
यास्मान्मभिधावति ॥ पया जलधरोदरचुम्बिबाहुः भीमं व्या-
जृम्भते ॥ स्यान्मघरुपगमे मुखोऽर्धमरुणस्य मघरुपेतरनुम्बिषम् । अ-
र्धेन सदनुवादः । आर्धेनार्धेना प्रतिपद्य शोभमनारमनतायां मगनुर्धं च
भूमिपदं दरुदस्ता तदादिवा इनेने । रसंभूतेषा इन्द्रादिते रसंभूते मघ मघरुपं
व्यादापुटे मस्थारता तथापिवा अत्रवा काथन इतीव इति ॥६॥

रामः—एवैषा

गगनमुत्पतति क्षितिमण्डले

भ्रमति घावति तिष्ठति जृम्भते ।

नखमुल्लैरसिवर्ष्माभिरभ्यरे

जलमुचां शकलीकुरुते कुलम् ॥ ७ ॥

सीता—अज्जउत्त ! वारोहि वारोहि दाणिं रक्खसिं ।

आर्यपुत्र ! वारय वारयेदानीं राक्षसीम् ।

रामः—देवि ! न भेतव्यं न भेतव्यम् ।

शून्यमन्तररविन्दलोचने !

यन्त्रमेतदपरं न राक्षसी ।

लीढमीपदधुना मयायुधै-

रार्तनादमघनौ पतिष्यति ॥ ८ ॥

अथ रामोऽपि तच्चेष्टाः सकीतुकं प्रत्यङ्गीकरोति—एवैपेति ॥ दिवंचने पूर्वसत्रातराक्षसदरानौत्सृज्यस्य तस्य तद्दर्शनकौतूहलातिशयं चोत्पत्तिं । निगदभ्या-
ख्यानः श्लोकः । इह भीमदंष्ट्रत्वापाकारविरोधाद्यामुत्पतनभ्रमणादिचेष्टाविरोधायां
शान्तिवर्षा भयहेतुत्वेन रियतानां कौतूहलहेतुत्वं तस्य महासत्त्वतायावेदयति ॥ ७ ॥

अथ सीतामिषावन्ती राक्षसीं दृष्ट्वात्यन्तं भयविदग्धा भूत्वा तद्धारणं प्रार्थयते—
आर्यपुत्रेति ॥ इह शर्यङ्गाकारचेष्टामिर्वीभ्रतसरसो दर्शितः । तत्कार्यंश्च मया-
नकरसः सीतागवैरुत्तरपन्दनमुखरोषणहृदयकम्परोमोदमादिभिरनुभावैर्भ्यक्तो
दर्शितः । उक्तं हि मुनिना—“विकृतमुखमत्त्वदर्शनसंभ्रामारण्यशून्यगृहगमनात् ।
गुह्यनृपयोरपराधात् कृत्कश्च भयानको देवः ॥ गानमुज्ज्वलितभेदैरुत्तरत्मादिषी-
चणोर्देवैः । संमुखशोषणहृदयरपन्दनरोमोद्गमैश्च भयम् ॥” इति ।

अथ रामरसीताया भयमुपशमयन् असारतां तस्या उपादयति—
देवीति ॥ अरविन्दलोचने । एषा न राक्षसी किन्तु यतदपरं यन्त्रमेवाचेतनं
दार्वादिनिमित्तं तिर्यङ्मनुष्यापाकारं चेतनभ्यापारकौरावरोधेन भ्रमणादिविलासात्पर्यं
यन्त्रमित्युच्यते । इह राक्षसाः भयहृरचेष्टाविरोधयोगे सत्यपि यन्त्रवदेव मघहेतु-
त्वाभावं दर्शयितुं यन्त्रत्वमारोपितम् । अपरमिति ॥ यद्यपि परायत्तभ्याजारेभ्यो
बन्धान्तरेभ्योऽस्य स्वायत्तभ्यापारत्वेन भेदो विद्यते इह तदाप्यस्य यन्त्राबान्तर-

लक्ष्मणः—प्रसीदत्वार्यः । अहमेवैतां प्रतिबध्नामि ।

(इत्यन्तरं प्रविशति)

शूर्पणखा—हजि, अद्यादिदं खु एदम् । भक्षरूपाइ मे परकमंति ।
हा धिक्, अत्याहितं खल्वेतत् । भक्षरूपाणि मे
मन्ते ।

लक्ष्मणः—आः त्वामद्य विहङ्गेभ्यो विभजामि ।

शूर्पणखा—इमं दाव पुर्वं कडोरह्निअअं एकन्ते खादिस्सं ।

इमं तावत् पूर्वं कडोरह्दयं एकान्ते खादिप्यामि ।

लक्ष्मणः—एष गृहीतोऽहम् । अये । प्रमत्तोऽस्मि ।

भेदत्वमेव न स्वयन्स्वमित्यभिप्रायः । अत्र प्रकृत्या राघवस्या निषेधेनान्यस्य
समर्पनादपदात्तेरलङ्कारः । यथाह—“मकृतं यच्छिषिष्यान्पदं स्याप्यते सा स्वप-
इतिः ।” इति । यन्स्वयमेवोपपादयति—अन्तःशून्यमिति ॥ सतनवत-
शून्यमित्यर्थः । एवमत्यन्तमसारादप्येवस्मादपि स्त्रीत्वमावसुतमेव चापेक्षेन तत्र
भयं जायते तदा पठदद्वयत्वेन निवारयाम इत्याह—स्त्रीटमिति ॥ ममापुषैरी-
यशीदमेव न तु अयमपि तैर्विमर्शयमे भावो दुःखविभुरो नारो यस्मिन् एवमे
तथा भूवाभुनेवावनी प्रतिपति यतस्तरमात्र भेदम्यमिति । इह कविना वैभस्स-
कारेण विरोधिना भवेत् वीरसत्यापिनः, सर्वराघसम्भोत्साहस्यावाधो दक्षितः ।
यथाह—“विहङ्गेरिहङ्गेवो भावेविभ्विष्यते न यः । आत्मनां नयत्यन्यान् स
रघायो लवयाकरः ॥” “गृह्णारणोभस्सरात्ते तथा वीरमयानको । रीद्राहुती तथा
हारककर्णो वैरिणौ मित्रः ॥” इति ॥ ८ ॥

हा धिक्, अत्याहितं खल्वेतत् । भक्षरूपाणि मे पराकमन्त
इति ॥ अत्र लक्ष्मणस्तथा गृहीतः अथकालं प्रमथो भूत्वा तरेवात्मानं सख-
वलेनारमघातृत्वं सकोवसाह—आ इति ॥ आ इति कोपे । “मापु एवात्
कोपवीर्योः” इत्यमरः । भेददानमित्येव त्वां विहङ्गेभ्यो गृह्णादिभ्यो विभज्य
वदावीत्यर्थः । अत्र रीद्रासो भावितः अस्मत्स्य कारकत्वेनापदंरातभृशुती-
शुक्लपत्रिभिरनुभारैरानेगोपयादिभिः अग्निनामिभ्य विरिणो दक्षितः । इमं
तावत् पूर्वं कडोरह्दयं एकान्ते खादिप्यामीति ॥ अथशक्तिरागः ।
सामादिभिराश्रयमाना नरा दहतेन वरं नक्षमाना इत्यन्ते । तत्र प्रकृतं

रामः—तिष्ठ तिष्ठ ।

मुनयो न वयं कृतागसि

त्यज सरम्ममिदं धृतं घनुः ।

कुरुणाविमुखाः शिलीमुखाः ।

सततं राक्षसि ! राक्षसेषु नः ॥ ६ ॥

नीयमानोऽसौ यदि प्राणभयाद्रामायास्यति तर्हेन न भङ्गयामि । अथ कठोर-
हृदयत्वेन दण्डेनापि न साध्यो भविष्यति ततोऽग्नेन निर्विघ्नं क्षुत्पीडामपनयामि ।
सहिते पुनरस्मिन् अग्नेन क्रमेण रामेऽपि दण्डप्रयोगः कार्यः । यदि सोऽपि
न वशमायास्वति, ततोऽनुजपदवीमनुयापयामि । सर्वधानयोर्धुंगपद्मघण्टा न
कलंभ्यम् । तदिदं सर्वमेकान्त इत्यग्नेन दर्शितमिति वेदितव्यम् ।

अपान्तर प्राप्य राक्षसी निरुत्थानं तथा गृहीतं किञ्चित्प्रमत्तमालस्य
सरोधमाह—तिष्ठेत्यादिना ॥ हे ! राक्षसि ! कृतागसि कृतापराध जनमुद्दिश्य
वयं न मुनयः । यथा मुनयोऽराकेः तपोभङ्गमयाद्वा युष्माभिः कृतं तं तमपराध
घमन्ते वयं तु न तथा घमामहे । सद्य एवापराधिनां तत्कृतं दरोयामः । उत्प-
गामिनां त्वादृशां निघ्नोऽश्माकं कुलधर्मं श्वेति मावः । तस्मादिमं सरम्मं त्यज ।
अयं सरम्मोऽश्मास्तु अकिञ्चित्कर एवेत्यभिप्रायः । इदं धृतं घनुरिति ॥
येन राज्ञ्यभ्रष्टाः वनं प्राप्य जटावल्कलधारिणो भूत्वा मिक्षुद्वन्द्यायेन इतरत
सघ्नन्तं किं कुर्वन्तीति मत्वा सरम्मं मा कृया । कृतापराधानां त्वादृशां सद्य
एव निघ्नहायेदं वधुर्धुनमेव, आयुधप्रहायोपधयापि न कालविलम्ब इति मावः ।
किञ्च पूर्वमेव धर्मरिपयन्तरायनिरतेषु सर्वेष्वेव राक्षसजातीयेष्वप्यब्रवीत् वयं अतो
राक्षसजातीयत्वेनेव भवत्या निघ्नार्हस्व किं पुनर्महत्पराधि सतीत्यभिप्रायेणाह—
करणेति ॥ निरालीमुखा राक्षसेष्वविशेषनिर्देशात् राक्षसजात्युपपत्तिषु
मर्षेषु श्लोकात्पृथग्वादिष्वपि सततं कुरुणाविमुखा इति । शिलीमुखा एव राक्षससमं
विमर्शितेषु पर्याप्ताः तेषां बहुत्वस्य च शिलीमुखात्वमेव पर्याप्तम् । बटूनामपि
तेषामेकेनाप्यारम्भना न एवार्हस्वमिति धोतवित्तुमरत्नं कुरुणाविमुखाश्च शिली-
मुखेष्वारोपितम् । उभयत्रापि बहुत्वनाम्तोऽस्त्यच्छब्दः अरम्भो गौरवं बोधयति ।
अग्नेन वचनविन्यायेन निगूढाङ्कारात् नमः शरीरात्तुष्टो गन्धेन । यथाह—
“महासरोऽस्तिगन्धैर, घमाकान्दिव्यजन, विचरो, जिह्मूहश्चरो, चरेऽरुणे,

सीता—घत्तिस्सं । प्रयतिष्ये ।

(उभौ परिक्रामतः)

रामः—(परिक्रम्यावलोक्य) अये !

जगतीधरघातुसान्द्रमम्भः

सरितः सर्पति किन्तु काननान्तम् ।

तरुणारुणकान्ति लोहितं तु

च्युतमुत्पातपयोधरोदरेभ्यः ॥ १२ ॥

(ततः प्रविशति लक्ष्मणः)

लक्ष्मणः—(सानुक्रोशम्) हन्त ! धिङ्मां स्त्रीव्यपदेशिनीं प्रति
प्रथममुद्यतास्त्रम् । अथवा नेदमनुशयस्थानम् ।

भूमिकम्पं च दृष्ट्वा लक्ष्मणेन पातिता तामाशाय सञ्जातानन्दः तदन्वेषयार्थं
सीतामनुनयति—भद्रे ! इति ॥ पूर्वं मया भाद्रस्नेहेनैकाकिनीं त्वामुत्सृज्य
गन्तुमुपाक्रमि । तदा भवती यदि मां स्ववारिष्यसदा महानपनयोऽभविष्यत्,
अतोऽत्यन्तं समीचीनैव तव प्रेक्षानुद्धिरिति समुद्भवमिप्रायः । इत्थमवलम्ब्येति
मयोपरामनार्थम् । यत इदानीं लक्ष्मणेन भूमिष्ठेन भवितव्यम्, अतो लक्ष्मणमनु
चक्षिष्य गच्छामि इति । घत्तिस्सं प्रयतिष्य इत्यर्थः ।

अथ दूरत एव राघव्या अभिसमरं रुधिरप्रवाहमालोन्धान्यथा समावयन्नाह—
जगतीधरघातुसान्द्रम् पर्वतरथैर्धातुभिः सान्द्रं अत्यन्तं कलुषीकृतम् । अत
एवातिरक्तमम्भः कर्तुं । सरित उन्नतात् पर्वतान्निर्गच्छन्त्या नद्याः । काननान्तं
कर्म । पर्वतमधोऽधो वर्तमान वनमध्ये सर्पति किन्तु । अत्र सर्पणस्य वर्तमानस्य-
निर्देशेन प्रवाहरूपेणाम्भसोऽभिसरत्त्वस्याविरतिर्दक्षिता । अथ तत्समीपमुपगम्य
रुधिरमिति विज्ञाय तत्कारणमुत्प्रेक्षते—उत्पातपयोधरोदरेभ्यः जगद्दिनाश-
मूचकानां मेघानानुदरेभ्यश्च्युतम् । तरुणारुणकान्ति बालादित्यसमानकान्ति ।
लोहितं किन्तु इति ॥ १२ ॥

अथ लक्ष्मणः आत्मानमुद्धृत्य मध्येगगनमुत्पतन्वास्त्रस्याः पूर्वं मायाकृत-
विलासादिभिरात्मानं विलोमयन्त्या वैरूप्यकरण्येभ्य समुचितो दण्ड इति मत्वा
कूर्णैर्द्रव्यं ज्ञासिकां च विलूय निपात्य स्वयं मुर्धं प्राप्य कृते कर्मणि सानुक्रोशः क्षा-
नुतापो भूत्वाह । धिङ्मामिति ॥ क्लोति व्यपदेश शब्दमात्रमस्वामस्तीति

दृष्ट्वा तस्याश्च दौरात्म्यं ज्ञात्वा भ्रातुश्च निश्चितम् ।

न्यस्तमखं निशाचर्याः कथञ्चित् कर्णनासिके ॥ १३ ॥

यावदार्यमुपसर्पामि (उपसृत्य) जयत्वायैः ।

रामः—(सहस्रमालिङ्गय)

समुच्छ्वसिहि चेतस्त्वं कुशली लक्ष्मणोऽधुना ।

रेमे वनेऽपि येनाहमयोध्यामावसन्निव ॥ १४ ॥

(भूयः परिष्वज्य) कुमार ! क सा राक्षसी ।

लक्ष्मणः—(आत्मगतम्) किमिति वक्ष्यामि । (अधोमुखस्तिष्ठति)
(ततः प्रविशति साक्रन्दा शूर्पणखा)

शूर्पणखा—हा अज्जलावण ! हा अज्जकुंभअण्ण ! हा अज्जवि-
भीसण ! परित्ताअहि परित्ताअहि मं तापसव्वाजपडि-
च्छरण्णाणं मणुस्साणं अविण्णआदो ।

हा आर्यरावण ! हा आर्यकुम्भकर्ण ! हा आर्यवि-
भीषण ! परित्रायस्व परित्रायस्व मां तापसव्वाजप्रति-
च्छन्नयोर्मनुष्ययोरविनयात् ।

स्त्रीभ्यपदेशिनां । अनेन स्त्रीगुणा नामार्जवमार्दवादीनामभावो दर्शितः । अत्र
राक्षसीमिति विशेष्यमध्याहार्यम् । यद्यपि जातितः कर्मेश्च कुरतमायामत्याम-
रप्रयोगो न घर्मविरोधमावहति तथाप्यस्य स्त्रीविषयत्वेनायशोद्वेष्टत्वाद् देव्यापाद-
कत्वमिति भावः । अथवा आश्रा यदनुतिष्ठसितं तदेव मयानुधिनमित्यनुशासो न
कर्तव्य इत्यभिप्रायेणाह—अथवेति ॥

निश्चितं निश्चयः राक्षसीदमनाध्यवसाय इति यावत् । स्त्रीत्वकृत्वा जुगुप्सणा
कथञ्चिदित्युक्तम् । कर्णनासिके ॥ कर्णौ च नासिका च कर्णनासिकम् ।
“इन्द्रश्च प्रशखितुर्मेनाज्ञानाम्” इति इन्द्रस्यैकवद्भावात् एकवचनान्तत्वं नपुंसकत्वं
च ॥ १३ ॥

अथ रामो लक्ष्मणमालिङ्गयानन्दविवशो भूत्वात्महृदयमेव परीकृत्याह—
समुच्छ्वसिहीति ॥ सर्वत्र हृदयं परीकृत्योक्तिभ्यां चेषं बोधयन्ती तास्मिन्सहस्र-
शोकावतिराय बोधयति । हे ! चेतः ! अधुना समुच्छ्वसिहि । यतो लक्ष्मणः कुराली,

शार्पणखा--(लक्ष्मणं गृहीत्वा) इन्द्रि, लहृइ गिरिसिहराइ ।
हा धिक्, लघूनि गिरिशिखराणि ।

(खमुत्पत्य निष्क्रान्ता)

रामः--(सशोकम्) देवि ! किमद्यापि स्त्रीस्वभावं न मुञ्चसि ।

साध्वसेन सह धैर्यमास्थिता

मुञ्च मां हरिणमुग्धलोचने ! ।

तूर्णमुत्पतति वर्त्म वार्मुचां

रक्षसी भुजगृहीतलक्ष्मणा ॥ १० ॥

सीता--अज्जउत्त ! को मं रक्खदि ।

आर्यपुत्र ! को मां रक्षति ।

रामः--कुमारः केन रक्ष्यते ।

सीता--एं तस्स इत्थगदं आउहं ।

ननु तस्य इस्तगतमायुधम् ।

दृढमतः ॥” इति । अत्र धीरत्वादिन जसाहस्य राक्षसीदुर्भाषारदर्शनसमुद्बुद्धस्य
पतिगर्वधृतिप्रदर्शादिभिः अनुभावेः पौषं नीयमानस्य रसतया परिखिद्रंष्टव्या ।
तथा च--“कारपाल्यथ कायाणि व्यभिचारीण्यि यानि च । रथादेरथाविनेते
लोके तानि जेन्नाट्यकाम्ययोः ॥ विभावाश्चानुभावाश्च कथ्यन्ते व्यभिचारिणः ।
व्यतास्त तैर्विभावानैः स्वर्गा भावो रसः स्मृतः ॥” इति ॥ ६ ॥

लक्ष्मण गृहीत्वा खमुत्पत्याहेत्युत्तराक्रिया । लघूनि गिरिशिखराणि ॥
अस्य गौरवमेवेत्य गिरिशिखराणां लघुत्वमित्यर्थः ।

अथ नभोमार्गमुत्पतन्त्या राक्षस्या गृहीतं लक्ष्मण सीतां च भयविवशाम-
लोक्य सविषादमाह--देवीति ॥ हरिणमुग्धलोचन इत्यनया समुद्रया तराणी
मथानुश्लिष्टां रीता । अद्यापि लक्ष्मणवैश्वर्यदर्शनेन विषादे कर्तव्येऽपि स्त्रीस्वभाव
स्त्रीत्वकृतं भयं न मुञ्चसि । भयमोचनस्यावरयकत्वं दर्शयति--एत एषा राक्षसी
मुजगृहीतलक्ष्मणा भूत्वा वार्मुचां धर्मं नभोमार्गं तूर्णमुत्पतति यादुरेण वेगेन
मद्राणानां न गोचरीभवति तथा गच्छतीत्यर्थः । अतो धैर्यमास्थिता साध्वसेन
सह मां मुञ्च ॥ १० ॥

अथ सीतामनुज्ञावाक्यमनर्था अवावेवशां राक्षसीमन्डारितां जालयव शोच-

रामः—(सविपादम्) आयुधेन किं प्रयोजनं राक्षसीभुज-
गृहीतस्य ।

धिगहं मानुषं जन्म वसुधामात्रगोचरम् ।

राक्षसी लक्ष्मणं हत्वा तिरोऽभूत् पश्यतो मम ॥ ११ ॥

सीता—(सविपादम्) हृदापि मयि अज्जउत्तं पडियन्धमाणापि
कुमारो द्विअअसेल्लं कारिदो ।

हृतया मयार्यपुत्रं प्रतिबध्नत्या कुमारो हृदयशल्यं
कारितः ।

रामः—(शरमुद्धरन्) कस्य नु खलु दिव्यास्त्रस्यैषा विषयः ।

(नेपथ्ये) हं ! पादिदम्हि, अज्ज ! सरणं सरणं ।

हं ! पातितासि, आर्य ! शरणं शरणम् ।

रामः—अये ! स्त्रीस्वरश्च । कुतोऽयं भूमिकम्पः । नूनं पातिता
लक्ष्मणेन राक्षसी ।

सीता—अहं वि तं पव्व तक्केमि । अहमपि तदेव तर्कयामि ।

रामः—भद्रे ! हस्तमवलम्ब्य मामनुगच्छ, यावद्दहं लक्ष्मणमन्वि-
च्छामि ।

विषादादिविपुरो भूत्वाह—धिगिति ॥ अहं मानुषं जन्म भिक्षुं अत्यन्तं कुरु-
यामि । “उभसर्वतणो.” इत्यादिना द्वितीया । कुत्सने हेतुमाह—वसुधेति ॥
वसुधामात्र गोचर आश्रयः सञ्चरणस्थान यस्य तत्तथोक्तम् । वसुधामात्रगोचरत्वे
अन्मनः कथं कुत्सनीयत्वमित्यत्र आह—राक्षसीति ॥ राक्षसी पश्यतो मम
पश्यन्त मामनादृत्य । “पथी धानादरे” इति पथी । लक्ष्मणं हत्वा तिरोऽभूत् ।
यतो वयं दुष्टराक्षसीवृक्षसमर्था अपि मनुष्यत्वेन गणनयोग्यमनाशक्त्या तूष्णी-
माकाहे अतोऽतिनिन्दामिदं मनुष्यजन्मैल्लभं ॥ ११ ॥

अथ सीता आरामश्लेनार्थपुत्रप्रयाणप्रतिबन्धनेन लक्ष्मणस्य व्यसनमुत्प्रेक्षयानु-
तापमवलम्ब्याह—हृतया मया आर्यपुत्रं प्रतिबध्नत्या कुमारो हृदय-
शल्यं कारित इति ॥ अत्रोभयोरपि रावणोक्तवत्कलक्ष्मणहरणनिमित्तं दुःख
तदर्शनसमयमाविनो हर्षस्य पोषकतया निवद्धमिति शेषम् । अथ लक्ष्मणेन
पातिव्रत्या राक्षस्या अहं पातितासिमि आर्य ! शरणमित्याः क्वन्दितमाकलयमानन्तरमेव

रामः—लक्ष्मण ! पश्य पश्य—

सन्ध्याकृणा सलिलवाहपरम्परेव

शैलस्य धानुरंसधूसरितेव भित्तिः ।

बालातपप्रणयिनीव तमालवीथी

सन्दृश्यते सरसलोहितताम्रमूर्तिः ॥ १५ ॥

लक्ष्मणः—(स्वगतम्) दिष्ट्या कुत्सनीयं कर्मद्वार्यः स्वयमेव
परिच्छिनत्ति ।

रामः—लक्ष्मण ! युक्तं कृतं त्वया । ननु बधस्थाने स्त्रीणामेव एव

अहं येन बनेऽपि भयोपशामावमन्निव रेने । “उपान्वध्यादुत्सः” इति कर्म-
संज्ञा ॥ १४ ॥

आत्मकृतस्य कर्मणः कुरिसितत्वमालोचयाधोमुखत्वमुत्तरादानं च । अथ
क राक्षसीत्यनेन सूचिताया राक्षस्या रौद्रव्यापारकार्यभूतं कल्परासं दर्शयेत् द्वितीया
मनेऽं प्रसूति—ततः प्रविशतीति ॥ हा आर्घ्यराक्षण ! हा आर्घ्य-
कुम्भकर्ण ! हा आर्घ्यविभीषण ! तापसन्त्याजप्रतिच्छुन्नयोर्मनुष्य-
योरयिनयान्मां परित्रायध्वमिति ॥ शराम्भो दुःखालेशये । अना-
सन्नितानामपि रावणादीनामाहानं दुःखस्योन्मादतया परिणतिं दर्शयति ।
यथा—“भेदस्येष्टविधोयात् स्वादुग्भारश्चि सविमः । धननाशाभिघाताद्यैर्नोचानां
करुणामयः ॥ असम्बन्धप्रलापाभेदेऽप्येते विश्वैरेसो । भावोऽयं रसोपार्थम्”
इत्यादि । विह्वलैर्विकारेनुभावेः । तापसाविति एवंरूपेण व्याजिन प्रतिच्छन्नाभिति
विग्रहः । अभिगम्येन तापसवेषेण सर्वप्राणिनो बध्नित्वा निम्नगोरित्यर्थः ।
अविनयशब्देन तत्कार्यभूत आयुधप्रहारो लक्ष्यते । अथ रामः साक्रन्दितमवधं
दक्षदृष्टिस्तां परवन् बुतुरली भूया सीमिति प्रति तापसकर्मं दर्शयति—पश्येति ॥
परय परवेति दिव्यवनं कांक्षताविरायं चोत्तपति ।

इष्टमेव सद्रूपं वार्ययति—सन्ध्येति ॥ अरिमन् श्लोक एषा राक्षसीलब्धा-
हार्यम् । एषा राक्षसी सरसेन तत्कालविःसृष्टत्वादरवन्तं द्रवीभूतेन लोहितेन
ताम्रा मूर्तिर्बस्यालमाभूता सन्दरयते । एवंभूतेषा सन्ध्याकृणा सलिलवाहपरम्परेव
मपति । सलिलवाहशब्देन मेघानामुपादानं कालिमानमभिधनक्ति । सलिलवह-
नशाले तथा दूरवदान्तत्वात् । परम्पराशब्देन महत्त्वमौल्यं च दर्शयति । कति-

दण्डः ।

सैषा शूर्पणखा नाम वसन्ती दण्डके वने ।

खरदूषणयोर्ज्येष्ठा रावणस्य कनीयसी ॥ १६ ॥

इति श्रूयते ।

शूर्पणखा—सुमरह सुमरह मणुस्ता तुम्हाणं अविण्णं, तस्स

फलं अज्जप्पहुदि दन्निस्सह ।

स्मरतं स्मरतं मनुष्यो ! युवयोरविनयम्, तस्य

फलमद्यप्रभृति द्रक्ष्यथः ।

इत्या अयं दृष्टान्तः । अथ वेदनातिशयकृतवाराशक्या तावद्य एवासीनायाः उप-
मानान्तरमाह—शैलस्येति ॥ धातुरसेन भूसरिता शैलस्य मिथिरिनाठीना
दृश्यते । अथ सादमाचुषेणासितुमप्यशक्या तत्काल एव शयानाया उपमानान्तर-
माह—वालेति ॥ शयानेया बालानपप्रणयिनी बालातपसम्पृक्ता तमालबीबीव
दृश्यते । इहोपमानाना भेदेन तस्या वेदनातिशयेन प्रतिबन्धे रावनासनस्थित्यु-
भयनिवृत्तिर्घोष्यते ॥ १५ ॥

दिष्टयेति ॥ कुत्सनीयस्य कर्मणः स्वयमनभिधानादर्भः । स्वयमेव
परिच्छिनत्ति जानाति अत्रोऽस्माभिर्न वक्तव्यम् । अथ लक्ष्मण्य स्त्रीविषयरात्रप्रहार-
कृतया लज्जबाधोमुखमाहाय तामपनेतुं तस्य योग्यत्वं समर्थयते—युक्तमिति ॥

अथ मुनिवचनाच्छुनपूर्वा तामार्थरावयेत्यादिप्रलपितं श्रुत्वा प्रतिजानाति—
सैषेति ॥ या शूर्पणखा नाम रावण्यो अयते सैषेत्यन्वयः । अथसमुत्थानुभव-
कार्यस्य स्मरणस्यानुवर्तमानत्वाद् अथवस्य वर्तमानतया निर्देराः । तस्मैरथानुवृत्त्या
च तद्विद्वधाया अनुवृत्तिर्दर्शिता । अत्र एव उदेलकौतूहलेत्युक्तम् । खरदूषणयोर्ज्येष्ठा
रावणस्य कनीयसीत्वेनेन सोदरीन्यकारहेतुकस्तेषां वैरानुबन्धो दर्शितः । सर्वराक्षस-
वधोत्साहस्य लम्बप्रसरतया कृतार्थता व्यज्यते । अनेन उच्यते प्रतिपाद्यः सातादर-
यादि प्रतिनायकत्वात्तः तद्विष्कम्भकस्यः खरदूषणादिबन्ध कविना ध्वजितः ॥ १६ ॥

अथ निशाचरी सैषेत्यादिनात्मानमात्मसम्बन्धिजनगौरवं च ताभ्यां विदितं मन्य-
माना सगर्वमाह—हे ! मनुष्यो ! युवयोरविनयं स्मरतम् स्मरतमिति ॥
अविनयरात्रेण तत्कार्यं वैरूप्यकरणं लक्ष्यते । तस्य फलमद्य द्रक्ष्यथ
इति ॥ अथमाभिप्रायः । अनेन मर्दरूप्यकरणेन किमपि न भविष्यतीति मत्वा

लक्ष्मणः—आः अपेहि तावत् ।

शूर्पणखा—खरदूपणाय मे इमं श्रवत्थं देसइस्सम् । (निष्क्रान्ता)
खरदूपणयोः मे इमामवस्थां दर्शयिष्यामि ।

सीता—अज्जउत्त ! अज्ज उच्छसिदग्घि । अथवा इत्थं पडिभये
रक्खसीहि वणप्पदेसे तह लावण्यवती सुउमारगत्ता
सीमंतिणी क्हं विअ वत्तदि ।

आर्यपुत्र ! अयोच्छसितास्मि । अथवा इत्थं प्रतिभये
राक्षसीभिर्वनप्रदेशे तथा लावण्यवती कुकुमारगात्रा
सीमन्तिनी कथमिव वर्तते ।

(रामो लक्ष्मणमीक्षते)

लक्ष्मणः—(कर्णे) एवमिव ।

सीता—अज्जउत्त ! किं कुमारो मन्तेदि ।

आर्यपुत्र ! किं कुमारो मन्त्रयते ।

रामः—देवि !

चक्रेण स्फुरिताधरेण शफरप्रस्पन्दिना चक्षुषा
मध्येन स्तननध्रितेन पृथुलेनारोहचक्रेण च ।

स्वैरासिका मा कृपायाम् । अनेन कर्मणाचिरेणाप्रतिकार्यं महद्दयसन भविष्य-
त्येव, अतोऽयमपिनयोऽनुस्मर्तव्यं एव, अनुरमरणाभावे तत्रिकारणाय पूर्वमेव वानो
'न स्वात् तरमादस्य कर्मयो ब्यसनानुबन्धित्वमनुस्मृत्य पूर्वमेव तदुपशमनार्थं
वधाराति यतेयायाम् नत्वन्ननुशाप्य सहसा भ्यजेनागत्य किञ्चिद् करिष्याम इति ।
'खरदूपणयोर्मैऽवस्थां दर्शयिष्यामीति' ॥ 'अनेनाह्वान्त.पातिवृत्तं सूचि-
'तम् । अथ'राक्षस्या निष्क्रान्ताया सीता समावस्थाह—अद्येति ॥ अथ उच्छु-
सितास्मि । अथवेति ॥ यमाश्रातो न कर्तव्य एव कुन इत्यत्र आह—राक्षसी-
भिरीवृत्तीभिरपि इत्थं अनेन प्रकारेण प्रतिभये वनप्रदेशे तथा 'लावण्यवती कुकु-
मारगात्री एकाकिनी कथमिव वर्तते इति । 'रामो लक्ष्मणमीक्षते इति ॥
मया नियुक्ता त्वत्प्रदीपं प्राप्ता' सा किमकाधादितोऽप्याभिप्राय' । आत्मज्ञानं तस्या
'लक्ष्मणसमीपे प्रेषणमयुक्तं मन्यमानो वावा न पर्यपृच्छत् ।

अथ लक्ष्मणेन तद्वृत्तान्ते निवेदिते किं कुमारो मन्त्रयते इति सीतया पुरो

समीडं चकितं पदे पदगतं न्यस्तं यया लीलया

सा जाता भयकारणं तव विधेः शक्त्या द्विपो रक्षसाम् ॥१७॥

सीता—अलिश्रं अलिश्रं पदं । अलीकमलीकमेतत् ।

रामः—ननु लज्जणः कथयति ।

रामस्तद्बृहत्तान्तं निवेदयति—वन्त्रेणेति ॥ यथा पूर्वं मायाबलेन दर्शितया लालया लीलाविलासादिमाधुर्यादिभि रारिरारम्भैः स्फुरिताभरेण वक्त्रेण च राक्षसप्रस्पन्दिना चक्षुषा मीनवद् प्रस्पन्दिस्तु शीलमस्येति तथाविधेन चक्षुषा च । स्तननम्रितेन मध्येन च पृथुलेनारोहचक्रण जघनमण्डलेन च सह वर्तमानया समीडं चकितं पदे पदप्रमाणप्रदेशे पदरात पदानां पदमाप्ताना रात न्यस्तं कृतमित्यर्थं । सैव विमुक्तमाया स्वरूप प्राप्ता तव भयकारणं सञ्जाता । विधेः शक्त्येति ॥ योऽयं मायाबलेनात्मचिर्त्तव्यमोक्षमार्थो ध्यापार यच्च स्वरूप प्राप्त्य सा सच्चमण गृहीत्वा नभोमार्गमगमत् पुनर्लक्ष्मणेन तस्या वैरूप्यकरणं कृत्वा तदिदं सर्वं विधेः शक्त्या प्रयोजित्वा प्रयुक्तमिति साध्यमध्याहार्य धोवनीयम् । इतरथा राक्षस्या भयकारणत्वसम्भननमात्रे विधिशक्तिर्हेतु स्यात् तच्चानुचितम् । कस्य हेतोर्विधेरेवमकरोत् अत्र भाह—रक्षसां द्विप इति ॥ “कर्तृकर्मणो कृति” इति वसार्थे पठ्यते । कथमभिप्राय । रावणादिराक्षसपीडिता विलोकां वित्ते न्यासइमानेन विभिना लक्षाधिवासिनी निराचर्य अनस्थान प्राध्यामान प्ययोप्यावापिनो निमित्तान्तरेण वनमानीयानेन मंकारेणारमाभिस्तया वैरूप्य कारयता रावणादिनिराचरायाःमरमत्रोच्च महद्वैरमापाणारमाभि सर्वराक्षसतुल समुत्सृज्येतिमिच्छा हता इत्यनेन वैरानुशन्धिना कर्मत्यागुचीयत इति । इह शोकापामिमिरित्यथोदितस्यैतदुवाचस्व राक्षसवैरनिवन्धनादरानेन विच्छेदे प्रसक्ते तदविच्छेदकारणनिनिष्पत्त्या बिन्दुनाम द्वितीयायंप्रकृतिर्निबन्धा । यथोक्तम्—“श्रीर निन्दु पत्तका च प्रकरो कार्यमेव च । अदप्रकृतय एव कषादेइत्य देतव ॥ अवा- न्तराधेविच्छेदे बिन्दुरच्छेदकारणम् ।” इति । प्राप्यारा च कार्यस्य तृतीयावस्थानेन दारोगा । यथोक्तम्—“अवापपावराद्वाभ्यां प्राप्यारा प्राप्तिमयव ।” इति ॥१७॥

तरिदं परिहासवचनं मन्वा मीठया अनैकमर्ककनेत्यभिहितम् । अत्र एव ननु लज्जणं कथयतीति परिहासवचनत्वं तस्य प्रतीक्ष्यते ।

सीता—हं तस्मिन् जने मे विस्त्रम्भो आसीत् । अञ्जउत्तेण साह
शिवारिदो ।

हं तस्मिन् जने मे विस्त्रम्भ आसीत् । आर्यपुत्रेण साधु
निवारितः ।

रामः—वत्स ! लक्ष्मण ! कथं स्वया पूर्वमुपलक्षिता सा ।

लक्ष्मणः—(सस्मितम्) सर्वत्र दाक्षिण्यात् दोषं न पश्यत्यार्यः ।

कथमौष्यमज्ञेच्छ्रायते ।

रामः—सत्यमेतत् ।

दाक्षिण्यमृद्धी जनता शठानां पशयतिनी ।

स्वयमुद्धर्तुकामानां सतेवोऽभिभूतकण्टका ॥ १८ ॥

हमित्यनुनापकार्यभूतो वाधुोऽनुनापः । तस्मिन् जने विस्त्रम्भ आसीत् यत् तद् पश्य-
स्वयः । आर्यपुत्रेण स जने निवारित इति पदं तद् साधु इति शोचनीयम् । अत्र पूर्वमेव
लक्ष्मणमुद्राच्छ्रुतो यदनस्याः प्रत्याख्यानप्रकारः श्रापनीयत्वेनापीप्सितः स तावदशो-
षेनालम्बावसरो भूया मनस्यवृत्तिं तमेव तावदवसरप्रार्थं क्षापने—कथमिति ॥
स्वया सा कथं केन प्रकारेणाविश्वमनीयत्वेनोत्पलक्षिता विशाया न केनचिदपि
प्रकारेणाविश्वसनीयात् प्रतिमाशोत्सर्षः । सत्येन तस्या सावयवादिगुणपरिपूर्णा
दर्शिता । तस्या सावयवादिगुणगौरव्याशेषाविधौ भूया यत् प्रत्याख्यानमकृषाः
तदत्यन्तं समीचीनमिति प्रशंसापरत्वेन तदाक्यं व्याख्येयम् । न अत्र परत्वेन । अत्र
एवोत्तरं न दीयते । विदितदौरात्येनापि रामेण स्वदेशेन तद्दोषात्परिहाना-
देव साक्षात्प्रत्याख्यानमकृषा मया सा स्वसमपि प्रेषिता इति तदवयव प्रत्याख्यानोऽ-
पराधभावः सूचितः । लक्ष्मणः पुनस्तस्मिन्मभिप्रायमज्ञानानुः स्मिन्महाह—
स्वयञ्चेति ॥ दाक्षिण्यमत्र पश्यन्दानुकर्तव्यम् । सर्वत्राप्येव सत्येनैषु दाक्षि-
ण्यं गुणं यत्र दुर्बलेषु तदात्र यत्र मदीदिति दाक्षिण्यम् । दाक्षिण्यदेव तस्याः सा-
क्षात्प्रत्याख्यानं न कृतम् । न तस्या दौष्यात्परिहानादिनि कारः । यत् सा-
यंशैवद् दाक्षिण्यं स्वमाधिक्यत एव विदितदौरात्यवादाः तादात्म्यात्प्रत्याख्यान-
पात्रेण मत्पदीप्रेषणेन वा न कश्चिदप्यत्र कथमिदं कृतम्—कथमिति ॥
अत्र तदुक्तमैव दुर्बलतोभ्रातृव दाक्षिण्यं यत्र दोषात्प्रत्याख्यानपूर्वकं साक्षात्प्रत्या-
ख्यानं समर्पयते—सत्यमिति ॥ जनता जनगणैः दाक्षिण्येन युतः कथं कृतः

सा खलु स्त्रीसामान्यान्नाथमन्तव्या । दुष्करं खलु त्वया कृतम् ।
(लक्ष्मणः अधोमुगस्तिष्ठति)

सीता—अज्जउत्त ! दासिं वि रक्खसीं पेक्खामि विअ ।
आर्यपुत्र !-इदानीमपि राक्षसीं पश्यामीव ।

राम.—

त्रिभुवनरिपुरस्या राक्षसः पूर्वजञ्चे-
दसुलभ इति नूनं विश्रमः कार्मुकस्य ।

शठाना दुर्जनाना स्वयमेव बरावतीं यति । स्वयशब्देन बरांकरणे प्रयत्नापेक्षां वारयति । उद्धर्तुं कामाना पश्चादिव-धनार्थं लतोद्धरणार्थमुपगतानामुज्जितकष्टका निसर्गत कण्टकरहिता यथा स्वयं बरावतीनां कण्टकोच्छेदनादिप्रयत्नेन विना मुग्रहा भवति तथेत्यर्थं ॥ १८ ॥

आविद्यमानेऽपि दाक्षिण्ये तस्या प्रत्यादेशो दुष्कर एवेति प्रायेणाह—
सा पल्लित्ति ॥ खलुशब्देन प्रसिद्धिताचिना तस्या अन्यस्त्रीभ्यः सौन्दर्यादि-
भिर्महान्तं विशेषं प्रसिद्धत्वेन दर्शयति । स्त्रीसामान्यादित्यवगमने हेतुः न तात्रिपेधे ।
एषा या काचन स्त्रीति स्त्रीसामान्यतुल्या यदवगमनं भवेत् तस्यानर्हा लोकोत्तर-
सौन्दर्यादिगुणैरत्यन्तं श्लाघनीयत्वात् । अतो यदेवभूतायास्तरस्या प्रत्याख्यानं कृतं
तदतिदुष्करमित्याह—दुष्करमिति ॥

अथ शून्यं तावैरूप्यकरणमेव यथा प्रतिशतस्य सर्वराक्षसवधस्य परमं दार
स्यात् तथा निरूप्यावधारयति—विभुचनेति ॥ अस्या राक्षसः पूर्वज-
ञ्चेदिति ॥ अस्या इत्यनेन वैरूप्यकरणं राक्षस्या दौराम्यं च परामृश्यते ।
यद्यस्या निग्रहो वा तर्जनभस्मनादिकं वा कृतं तत्र फलवशेन कार्यन्तरस्यावेत्येव
वा तस्य विस्मरणमपि सम्भवेत् । वैरूप्यकरणं तु स्वमनेन्या रावयेन नित्यं द्रष्टुं
शक्यते । अतः तद्वर्जनसमुत्पत्त्यै वैरस्यानुशुचिरवश्यमादिनीति भावः । एषा
वैवभूतदौराम्यादौदासीन्यमवतम्बते । यथास्मान् नद्वाग् वैरानुकन्धो रावणस्य
अविभ्यति तथा यतिष्येते इत्यपि दर्शितम् । पूर्वज इत्यनेन कनोपस्थां वास्त-
व्यातिशयो दर्शितः । तेन तद्विकारदर्शनेऽनृम्भमाद्यनरता बोधयते । त्रिभुवनरिपुरित्य-
नेन यो मुग्रपदं दम्बरेपैकाकरमात् त्रिलोकीनिवासिनां जनानां पीडा करोति स
वधनात्यसोऽर्हावैरूप्यकरणं सोऽहं शत्रोर्हातिं दर्शितम् । वैरुदम्बोऽप्य लोकाप्रसिद्ध-

सीता—अज्जउत्त ! पेक्ख पेक्ख दिवसक्खअपाटलेहि किरणेहि
उद्धरिअ रत्नखसीए लोहितकदमं पाअवसिहराए
लिंपदि यिअ भअय सुज्जो ।

आर्यपुत्र ! पश्य पश्य दिवसक्षयपाटलैः किरणै
रुद्धृत्य राक्षस्या लोहितकर्दमं पादपशिखराणि
लिम्पतीव भगवान् सूर्यः ।

राम.—एष परिणतो दिवसः । वत्स ! लक्ष्मण !

खड्गं निधेहि शिथिलीकुरु कार्मुकज्या-
मङ्गैरपां विरजसामवगाहनाङ्गैः ।

अन्तर्नियम्य मरुतः पारिवर्त्य मन्त्रान्

सायन्तनं नियममद्य वयं चरामः ॥ २० ॥

इत्यविवेकमयविक्रमाद्ये । उत्साहभूत्स च दयारणदानयोगात् त्रेधा विनाश मति
गर्वधृतिप्रहर्षा ॥” इति । आस्मिन् श्लोके निधप्रतिपत्त्य सर्वरक्षोवधस्य साध्यत्व
प्रतीते प्रारंभस्य कार्यस्य नियतासिर्नाम तुर्यावस्थापि दारिता । यथाह—“अपा
याभावत प्राप्तिनियतापि सुनिश्चिता ।” इति । आर्यपुत्र ‘इदानीमपि राक्षसीं प्रेक्ष
श्वेति मन्वासानुवृत्तिर्दरिता ॥ १६ ॥

आर्यपुत्र ! प्रेक्षस्व प्रेक्षस्वेति द्विवचन कौतुकातिराग्य चेत्वेति । भगवान् सूर्यं
दिवसक्षयपाटलो पाटलैरतिरक्तै अत एव भूप्रदेशमुत्सृज्य मध्येगगनमुत्तै किरणै
करणमूठै राक्षस्या गभिरकर्दममुद्धृत्य पादपशिखराणि लिम्पतीव । क्रियोत्प्रेक्षेयम् ।
प्रकृतस्याप्रकृतत्वेन समावनमुत्प्रेक्षा । सा च जातिगुणक्रियाद्रव्याणामप्रकृतानामश्व-
वनेष्वनेन चतुर्धा भवतीति ।

अथ रामस्साय सन्ध्यामासत्र,माले,व्य सौमित्रिसीताभ्या सह उत्कालविहित
कर्म चिकीर्षुं लक्ष्मण प्रति परिपन्थिविषयसन्नाहविमोचनायाह—खड्गमिति ॥
पदेतत् खड्गनिधानकार्मुकज्याशिथिलाकरणाविधान गोधागुलित्रवचनरिसन्नाहान्त
रविमोचनस्याभ्युपलक्षणम् । विरजसा विगत रणे दोष यामवक्ष्य याम्भस्ता. विर-
जस । पागुराहितेनार्पा स्वच्छद्रा दारिता । एतस्वच्छता लाववदिगुणा-उत्पाणा-
मभ्युपलक्षणम् । निर्दोषत्वेनापा तीर्थत्वेन पावनत्व दर्शितम् । स्पर्शमात्रेण सद्य एव
शैत्यादिगुणसम्पत्त्वेनातदाश्वधमादिसमुत्थसन्नापहारिणोर्ना दीर्घत्वेन राक्षसीदर्शन-

‘लक्ष्मणः—यदाज्ञापयत्यार्यः । (तथा करोति)

राम—एष एषः—

• रथचरणायुधस्य चरणेन हतो रभसा-

अमस इव व्युतो नमुचिरस्त्रकणैः क्षरितैः ।

प्रतिनवबन्धुर्जाविकुसुमच्छविभिः सविता

शशिमुखि ! दिङ्मुखानि किरणैररुणीकुरुते ॥२१॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

इति श्रीशक्तिभद्रविरचिते चूडामणिनाटके द्वितीयोऽङ्कः ।

सभाषणस्पर्शनादिजनिताशुद्धिनिरसनसमर्थानां गोदावरीसम्बन्धिनीनामपामवगाह-
नेन । “कर्तृकर्मणोः कृति” इति कर्मणि षष्ठी । आर्द्ररङ्गैः सहिताः सन्तः । वयं
महतोऽन्तर्निगम्य । “ऊरुश्रोतानचरणसम्ये न्वरयेतरं करम् । उत्तानं किञ्चिदुग्रम्य
मुखं विष्टभ्य चौरसा ॥ निमीलिताक्षः सत्पत्यो दन्तैर्दन्तानसंस्पृशत् । पाशुरन्वापल-
जिह्वश्च संघृतास्याः सुनिरचलः ॥ सन्निरुधेन्द्रियग्राम नातिनीचोच्छिन्नासनः । दिगुणं
त्रियुणं वापि प्राणायाममुपकमेत् ॥” इत्यादिना मुनिभिरुपादिष्टेन मार्गेण चतुर्द-
शमुवनाम्यन्तर्भागे यशमुपनोय मन्त्रान् प्रणवव्याहृत्यादीन् परिवर्त्य सावर्तनं जप्त्वा
सायन्तनं निवर्तनं सायंकालेऽवश्यकर्तव्यत्वेन विशिष्टं कर्म चरामः अनुतिष्ठाम इति ॥२०॥

अथ राममुत्तेन कविः सन्ध्यावर्णनमाभित्याहुं समापयति । एष दिवसः परि-
श्रुतः अवभृताय इत्यर्थः । हे ! शशिमुखि ! सविता प्रतिनवानां बन्धुजीवकुसुमाना
छदिरिदं छविर्घेषां तेः अतिरक्तैः किरणैः दिशां मुखानि भरुणीकुरुते । अत्र मुख-
शब्देन प्रतिष्ठासमानमात्मयज्ञभमालोभ्य कोपेनारुणीकृतवदना इवेत्युत्प्रेक्षा व्य-
ज्यते । यथा पूर्वं देवासुरसङ्ग्रामे नमुचिर्नामातिवर्षोऽसुरः रथचरणायुधस्य
चक्रायुधस्य दैत्यैः रभसात् क्रोधात् मुहूर्तनेन शिरश्चिह्नत्वा चरणेन हतः प्र-
वित्तो रभसात् वेगात् नमसः व्युत्तः सन् पतनसमये शरितः क्षरितैरस्त्रकणैः दिङ्मु-
खान्यरुणीचकार तथावमप्यरुणीकुरुते इति । उपमाप्रालङ्कारः ॥ २१ ॥

इत्याश्चर्यचूडामणिव्याख्याया द्वितीयोऽङ्कः ।

अथ तृतीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति धमवानृषिकुमारः)

ऋषिः—तिष्ठतु चिराय दिवसकरान्धयो यं विभूषयता रामेण
परदूषणकर्णधारं यातुधानकेतुमर्तो जनस्थानतो यमस्थान-

भाश्वयंचूटामणिनादकेऽयनङ्को द्वितीवोऽपि यथामनीषम् ।

भ्याकायेयो चित्रकपासमेतमङ्क तृतीयं विष्टोमि राक्त्या ॥

अथ कविना नीरसानुचितररदूषणादिवधवस्तुजातं सूचयितुं विष्कम्भकं प्र-
थमं निवच्यते । मुनिकुमारवृद्धनापद्मभ्यां मध्यमपात्राभ्यां प्रयोजितस्यास्य विष्क-
म्भकस्य शुद्धत्वमवसेषम् । तदिदं सर्वं नाट्यवेदनिर्द्धारमिहितम्—“दिवा वि-
भागः कर्तव्यः सर्वत्रापि वस्तुनः । सूक्ष्मेव भवेत् किञ्चिद् इत्यं श्राव्यमथापरम् ।
नीरसोऽनुचितस्तत्र संसृष्यो वस्तुविस्तरः ॥ इत्यस्तु मधुरोदात्तरसभावनिरन्तरः ।
अयोपिज्ञेपकैः सूक्ष्मं पञ्चमिः प्रनिपादयेत् ॥ विष्कम्भचूलीकाङ्कस्वाङ्कारप्रवेशकैः ।
वृत्तवर्तिष्यमाणानां कर्षारानां प्रदर्शकः ॥ सङ्क्षेपापर्वस्तु विष्कम्भो मध्यपात्रप्र-
योजितः । एकमेककृतः शुद्धः संकीर्णो नीचमध्यमेः ॥” इति । अथ कश्चिन्मुनि-
कुमारोऽभ्यस्तममस्तविषयतया पण्डितप्रथमः सन् परिच्छिन्नमहादिषिपीलिकान्तसंता-
रिजनस्वभावो विषयनिरपेक्षो भूत्वा वीर्यानि सेवमानो मध्येमार्गं सौमित्रिकचनात्
रामेण कृतं खरदूषणयोस्तदधिष्ठितस्य बलस्य च वधमाहात्म्यं पद्धतिपर्यटनपरिधान्तोऽ-
प्यानन्दपर्याङ्कतो भूत्वा रघुवीर मनसाभिनन्दन् ततस्मन्पितृया तदरास्यैवाशि-
वमारापते—तिष्ठत्विति ॥ अयं दिवाकरान्धय एवमेवेदयमभ्युदय प्रातः वि-
रकाल निरुपद्रवमवतिष्ठतामिस्वयं । अगुमेव रामेण कृतं परमभुषकारमभिमेल
तदुत्पादिस्थानस्य दिवाकरान्धयस्याप्यारीर्वादः कृतः तमेव व्यक्तीकरोति—यमि-
त्ति ॥ यं दिवाकरान्धय विभूषयता विशेषेणालङ्कुरुवंत । यथा रामेण दिवाकरा-
न्धय उज्ज्वलोऽभूत् न तथान्येन केनापि पूर्वेण राषेति भावः । तथाभूतेन
रामेण सर्वा एव वनभूमयः न केवलं जनस्थानमेव मदिधानामपि कौमारे वयसि
स्थितानामपि स्वैरसञ्चारणमा कृताः तीर्थयात्राभ्याशुनस्य सर्वेभ्येव वनप्रदेशेषु स्वै-
रसञ्चारणमात् । वनभूमय इत्यनेन सन्तोषातिशयो भ्यज्यते । क्वं स्वैरसञ्चारण-
मत्वं वनभूमौनामत प्राह—खरेति ॥ खरदूषणौ कर्षणार्तौ नाविकौ यथाः सा ।
सेनां प्रति निपन्शवात् कर्षणारत्वारोवः । यातुधानकेतुमर्तामिति ॥

वर्तिनीं कृतवता कृताः खलु भाद्रिधानामपि स्वैरसञ्चारक्षमा
 वनभूमयः । साम्प्रतं नूनं रामाश्रयाद् राक्षसजीवितरसञ्चा
 मृत्युजिह्वा लङ्कामपि लेदि । (किञ्चिद्भ्रत्वा) तत् क नु खलु
 तीर्थयात्राश्रमं विगमयामि । (परिक्रम्यावलोक्य) अत्रास-
 -श्रेणाश्रमेण भवितव्यम् । तथा हि—

केतुशब्दो ध्वजे कूपके च वर्तते । ध्वजेन नित्ययोगात् केतुमतीति सेनायास्सञ्च ।
 यथाह अमरसिंहः “ध्वजिनी वाहिनी सेना” इति । तथा कूपकेन नित्ययोगात्
 पोतस्थापि केतुमतीशब्दवाच्यत्वम् । स्मर्यते च नित्ययोगे मनुप्रत्ययः ।
 “भूमनिन्दाप्रशंसास्तु नित्ययोगेऽतिरापने । संमर्गेऽस्तिविषयाया भवन्ति मनुवादयः ॥”
 इति । तथा च शब्दश्रेणोऽत यातुधानसेनाया पोतत्वारोपनिबन्धनतया रूपकालङ्का-
 रशेषता प्रतिपद्यते इति शेषम् । । जनस्थानतो यमस्थानवर्तिनीं कृत-
 वतेति ॥ यदि यातुधानसेना रामेण जनस्थानतोऽपसारिता वनान्तरं लङ्कापुर-
 वा गता स्यात्, अतः पुनरागमनशङ्कया स्वैरसञ्चारो न क्लम्येत । यतः सा यमस्था-
 नवर्तिनी कृता अतः पुनरागमनभयाभावेनाश्रमश्रुतिं सत्यं स्त्रीवालवृद्धानामपि
 स्वैरसञ्चारो भवतीत्यर्थः । ननु खरदूषणादिभ्यो बलवत्तमेषु दशप्रोवादिषु जीवसु
 कथं स्वैरसञ्चारलामः अत आह—साम्प्रतमिति ॥ अयमर्थः । सर्वत्राप्रतिहत-
 प्रवेशापि मृत्युजिह्वा पतावन्त काल राक्षसजीवितरसोऽसुकापि रावण्यादिभयादलम्ब-
 तः प्रसरत् तदर्थं कञ्चनाश्रयमपेक्षमाणा साम्प्रतमिदानीं रामाश्रयात् रामाभिधानं
 लोकोत्तरगुणसम्पन्नमाश्रयं लब्ध्वा । ‘त्यन्तोपे पञ्चमी’ । अथवा रामस्याभयात्
 आश्रयत्वात् । “कर्तृकर्मणो कृति” इति कर्मणि षष्ठी । राक्षसजीवितरसञ्चा ॥
 पक्षसार्ता जीवितरमनुभवन्ती । पूर्वं रावण्याधिष्ठितत्वेनाभित्तनीयामपि लङ्कां
 लेदि यथा स्वाप मध्वापयलेनाम्दादवति एव विरिष्टाश्रयलाभादयत्नेन निष्प्रति-
 बन्धं विनाशयिष्यतीति । अनेन ग्रन्थेन कविना सर्वराक्षसवधोत्साहस्य बीजभूतस्य
 खरदूषणश्रेणावान्तरप्रयोजनेन विच्छेदे प्रसङ्गे तदविच्छेदात् कविना द्वितीयाश्र-
 मकृतिनिबन्धेति शेषम् । यथाह—“एवलोदिष्टस्तु तदेतुर्षां विस्तार्यतेकथा । अवा-
 न्वरार्थविच्छेदे किन्दुरश्चेदकारणम् ॥” इति । अथ तीर्थयात्रापरिभ्रमापनवाद्य शतिल
 प्रदेशमन्विष्य [किञ्चिद्भ्रत्वात्] सिकतागतदर्मास्तरण्यादिभिराभयासतिमनुवाद्य
 सन्तुष्टो भूनाह—श्रव्येति ॥ अत्र नदीतीरे आश्रयेणाश्रमेण भवितव्यम् ।

दर्भैः सैकनमण्डलानि सरितः श्यामानि मन्त्रास्तृतैः-

रभ्यासात् कलमाह शाखिनि शुकी वास्यानि वैपानसैः ।

ऊघो मातुरपास्य मां प्रति जटाचीराजिनप्रत्ययात्

नीवाराञ्जलिभिर्भृता मुनिसुतैरायान्ति थाला मृगाः ॥ १ ॥

अत्र न शृणोमि स्वाध्यायम् । (ध्यायन्) न पश्यामि होम-
धूमम् । भवतु, प्रविश्य क्षास्ये । (प्रविश्यावलोक्य) इवमा-
श्रमपदमचिरोत्सन्नमिव दृश्यते । तथा हि—

कृत इत्यत आह—दर्भैरिति ॥ सरितः सैकनमण्डलानि नद्याः सिक्ता-
मयानां प्रदेशानां समूहाः मन्त्रास्तृतैः ब्रह्मयज्ञार्थं मन्त्रपूर्वकमास्तृतैः दर्भै-
श्यामानि । अनेन महर्षीणां पञ्चयशानुष्ठानतात्पर्यं दर्शितम् । चिदान्तरमाह—
शाखिनि महीरुहे स्थिता शुकी, वैखानसैस्तृतीयाश्रमस्थैः मुनिभिस्सहाम्यासात्,
निलयेवाल्लसस्वरवर्षपदकपादिविशिष्टाध्यापनाध्ययनश्रवणपूर्वकाभ्यासजनितादवधार-
णाश्रेतोः स्वयमेव वाचनानि कलमाह उच्चारयति । कलराभ्येन मुनीनामुच्चा-
रणात् शुकीसमुच्चारणस्य स्वरवर्षाद्यनोपेन विशिष्टस्यैव सतो नादमापुर्वेणाधिक्यं
दर्शितम् । अनेन विद्याभ्यासजनितविज्ञानाधिक्यमावोदितम् । अथापरेण लिङ्गेनाश्र-
मासत्तिमनुमिनोति । बाला मृगाः अत्यन्त बालत्वेन स्वयं तृणादिभक्षणसमर्था
हरियादयो मातुरुघोऽपास्य स्तन्यपानसमय एव मुनिकुमारकृतोपलालनातिराय-
समुद्भूतेन खेरेन सवत्सरीरमप्युषोभारमुत्सृज्य जटाचीराजिनप्रत्ययात् जटाचीरा-
जिनैः कृतात् विश्वासात् मदङ्गस्थजटाचीराजिनादिदर्शनेनापरिचितचरेऽपि मयि
परिचितचरमुनिकुमारखुद्ब्या सज्जानात् विश्वासादित्यर्थः । सज्जातोत्सुक्या भूत्वा मा
प्रत्यायान्ति । अत्र हेतुः—मुनिसुतैर्नीवाराञ्जलिभिर्भृता इति ॥ अनेन
वाक्येन कुमारस्थानमपि दयालुत्वं दर्शयताम्येषां दयालुत्वातिशयो दर्शितः ॥१॥

एव बहिरङ्गभूतैः चिन्हेराश्रमासत्तिमनुमाय तदनन्तरमन्तरङ्गभूतस्वाध्यायाध्यय-
नहोमभूपाधनुपलम्भेन डोलायमानमानसो भूत्वाह—अत्रेति ॥ मवपुराभ्यः
वरिष्यमाणकर्माध्यवसाये । यथाह—“मवत्वान्तरनिर्णये” इति । अथ प्रविश्यावलो-
क्य मुनीनामदर्शनेन तत्कालवृत्तकर्मानुष्ठानचिन्हभूतद्रुतगन्धादुपलम्भेन च मुनिभि-
स्तत्कालकृममाश्रमाणा परित्यागमनुमिनोति—इदमिति ॥ अपिरोत्सन्नमाचिरोत्
चिन्ह विनष्टा पुरीत्यादिवशेषविनाशास्वापारे उपचारेणैवमुक्तम् ।

विस्तृजति हुतगन्धं वेदिरास्तीर्णदर्भा

न जहति बलिभूमौ पदपदाः सौहृदय्यम् ।

इदमपि तरुशाखाचक्रवाले विपक्वं

द्विगुणयति पिराङ्गं वल्कलं पल्लवानाम् ॥ २ ॥

अत्र हि कश्चिद् विद्यते चेदाह्वयामि । अहमतिथिः कोऽत्र भोः!

(नेपथ्ये) इत इतः स्वागतमतिथये ।

ऋषिः—न शून्यमिव ।

(ततः प्रविशति यात्रासम्भारव्यापृतो वृद्धतापसः)

वृद्धः—इत इतः स्वागतमतिथये ।

विनाशचिन्हापेव दर्शयति—विस्तृजतीति ॥ इयं वेदी गार्हपत्याहवनीय-
योर्मध्ये उत्खातः आकीर्यदर्भः भूपदेशो वेदिः । यद्यपि हुतगन्धविसर्जने वेदिने
साक्षात्कर्त्ता तथाप्याहवनीयसामीप्याद् वेद्याः सत्त्वारोपेक्षैवमभिवानं सङ्गच्छते ।
पदपदाः बलिभूमौ तत्कालानुष्ठिभूतयज्ञायां भूमौ सौहृदय्यं सुहृदयत्वं हृदयसौख्य-
मिति यावत् । बलयर्थचन्दनकुसुमादिपरिमलमध्वास्वादादिसंभूतमानन्दं न
जहति । किन्तुनुमवन्त्येवेत्यर्थः । तरुशाखाचक्रवाले विपक्वं वातारिभिरनार्द्रभूतवां
संभावयितुं तरुणां शाखासमूहे विपक्वमवस्थितम् । अवस्थापनं विना तदसंभवात्
तदाक्षिपति । सर्वभूतमिदं वल्कलमपि कर्तुं पल्लवानां पिराङ्गं कर्म द्विगुणयति ।
गोरोचनासदृशो बर्ग्यः पिराङ्ग इत्युच्यते । अत्र गुणमात्रपरश्चायं रावदः । अत एव
पदस्य शुक्ल इतिवद् पल्लवानां पिराङ्गमिति गुणिना सम्बन्धो दर्शितः । वल्कलगतरस्य
पिराङ्गिणः पल्लवेषु संक्रमणाद् द्विगुणत्वम् । वल्कलमित्येकवचने सामान्यंकावामि-
प्रायेत्येति डेयम् । इह वल्कलानां नूतनत्वेनानसिचिरशोषितत्वेन च संभूतः पिरा-
ङ्गिमातिशयः आश्रमस्य तत्कालपरित्यागावगमे लिङ्गं भवति ॥ २ ॥

अत्र कश्चिद् विद्यते चेत् आह्वयामीति ॥ आह्वानेन तज्ज्ञात्वामीति
पर्यवसानम् । अत्र दर्शनीयं मारीचाश्रमं प्राप्तमाकर्ण्यं सद्भयान्मुनिषु निर्गतेषु कश्चिद्
तापसो धार्मिकहृत्पारावत्या विलम्बमानो वासार्थं दण्डासनकमण्डलवासिभारोदह-
नभ्यापृतः सहसा मुनिकुमारस्याह्वानमाकर्ण्यार्ह—इत इत इति ॥ इहालन्तपदेन
संभ्रान्तमानसेनाप्यतिथितोचरः समुपचारी भोजिमत्र इत्येतरवगम्यमानं तत्रत्यानां
ऋषीणाञ्चतिविपूजातारुवातिशयमावेदयति । अत्र दर्भैरित्यत्र अपपद्ये भूतवहे च तापस्यं

श्रुपिः—तपोधन ! भवन्मात्रावशेषं यद्वाभोगमाश्रममहं पश्यामि ।

वृद्धः—श्रयं तावत् पौलस्त्यबन्धोर्मांरीचस्याश्रमः ।

श्रुपिः—श्रूयते स काशिकसुतेभ्यो रामशरोच्छिष्ट इति । किं स एव ।

वृद्धः—अथ किम् । अस्ति रावणमिनी शर्यणुखा ।

श्रुपिः—तिष्ठ, तपोधने रामशासनात् सञ्चरतो लक्ष्मणस्य

दर्शितम् । इदानीमतिथिपूजात्मके मनुष्ययज्ञे च श्रद्धादर्शिता । एवं पञ्चयज्ञानुष्ठानपरत्वमपस्तनेन मन्थेनावेदितं भवतीति । अयाश्रमस्याचिरोत्पत्तये हेतुं जिज्ञासमान आह—तपोधनेति ॥ भवन्मातं भवानेनावरोपः अवशिष्टो परिमन् । अवशेषशब्देन पूर्वं सन्निहितानामेवेदानीं निमित्तान्तरादसन्निधानं दर्शितम् । तेन तन्निमित्तजिज्ञासा सूचिता । वद्वाभोगश्च तस्य बहुमुनिजनसद्भावाद्देवं गमयति । इहाश्रमस्यैवंभावे किं निमित्तमिति प्रश्ने वाकरस्य पर्यवसानम् । अथ तन्निमित्तं वक्तुं उपेक्षात्तरूपं केषान्तरं प्रस्ताति—अयमिति ॥ तावच्छब्देन प्राथम्यवाचिना परचादपि बहु वक्ष्यम्यमस्तीति सूचितम् । पौलस्त्यबन्धोरिति ॥ ततः सक्लोप इत्यादिना वदवमायस्य रावणकवृकस्य मांरीचाश्रमगमनस्य बीजत्वेनोक्तम् । अयमित्यनेनाश्रमस्यासन्नत्वेन तत्रत्यवृत्तान्तपरिज्ञानसौकर्यं दर्शितम् । श्रूयते इति ॥ स मांरीचः कौशिकसुतेभ्यः रामशरोच्छिष्टं श्रूयते इत्यन्वयः । कौशिकसुतेभ्य इत्यनेन समानवरकृपेण तैः सह शैरसंभाषणसंभावना दर्शिता । उच्छिष्टशब्देन यथा भोजिता भुज्यमानस्यौदनादेरेकदेशं प्रस्तरादिदोषमिश्रणवाद्येवदने तथा कर्त्तव्यमायसुबाह्यादिराद्यत्वेन रामशरेण भवचापणं पर्यवगतवन्पुत्रेभित इति दर्शितम् । श्रूयत इति वर्तमाननिर्देशः श्रवणकार्यस्य तदुत्तान्तावगमस्य कौशिकसुतेभ्यो दर्शयितुं कृत इति ।

किं स एवेति ॥ किं स एव भवता मांरीचः इत्युक्त इत्यर्थः । अथ वृद्धतपोधनस्तद्वचनादेव मांरीचस्य रामभयात् तपश्चरत्वं तेन विदितं ज्ञानानः तत्कथनमुपेत्य दशप्रोपरव मांरीचाश्रममाभिनिदानभूत शर्यणुखवृत्तान्तं वक्तुमारभते—अस्तीति ॥ त्रिष्ठेभ्यनेन तन्निमित्तजिज्ञासिना वचनेपरित्तित्पद्यते । एतन्मा बोध इति यावत् । तपोधने रामशासनात् सञ्चरतो लक्ष्मणस्येत्यनेन कविना रामस्यपदयोः सह प्रवेशमावनिमित्तं दर्शितम् । अनेनैव लक्ष्मणेनाभिधारयमानस्य

मुखादेव श्रुतं शूर्पणखाविरूपकरणं सररूपखवधश्च,
ममापूर्वो मारीचवृत्तान्त एव ।

वृद्धः—ततः सक्रोधो रावणः मारीचस्याश्रममागतवान् ।

ऋषिः—ततस्ततः ।

वृद्धः—ततः “त्वं मृगरूपेण रामं विलोभ्य दूरीकुरुष्व, तावदहं
सीतां स्वीकरिष्यामि” इति बहुशस्तेन स निर्वद्धः ।

ऋषिः—ततस्ततः ।

वृद्धः—ततस्तदानीं रामगौरवं बहुधा व्याहृत्य मुहूर्तं तूष्णीं
समपद्यत स मारीचः ।

ऋषिः—सदृशमनुष्ठानमस्य । ततस्ततः ।

वृद्धः—ततः सक्रोधो रावणः

रजयन् भ्रुकुटीः प्रदस्य कोशा-

दुददासदिसिमुन्मयूखरेखम् ।

विपमीनवति स्म यस्य धारा

सममैराघतदन्तिदन्तकोशैः ॥ ३ ॥

चूडामण्यादिलाभावसरप्राप्तिरापि दर्शिता । ममापूर्व इति ॥ कोऽपि मारी-
चस्याश्रमं शपनेन मारीचशृण्वन्तो मरुमुपगच्छन्तः स एवापूर्वः । ऋषिद्विजित-
त्वादभिनव इत्यर्थः । ततः सक्रोध इति ॥ सररूपखवधस्याश्रमं भवता
आत्ममनिगीषेरूपकरण्यात् सररूपखवधश्च हेतोः सत्येप इति । तावदिति ॥ पाव-
नापावतपरिगृहीतविचित्रमृगरूपेण सीतासविधात् त्वदा रामो दूरीकरो भवति
तावदित्यर्थः । बहुश इति ॥ मरुतो निर्वन्देन निरुत्ते कर्मणि तस्यावच्छम-
नमुनिर्गम्यते । तदेवागनुगमनप्रकारमाह—रामगौरयमिति ॥ सदृश-
मिति ॥ यदिदमात्ममनिर्गमेन निर्वन्दे इत्येवमपि परबन्धनानावधानं कर्मणो
निर्वर्तन इति तत्परहपरथात्मवत्त्वानुष्ठानस्यप्यत्र सदृशमनु रूपमित्यर्थः ।

तत इति ॥ ततोऽनन्तरं बहुधा व्याहृत्य रामगौरवमवधारयामनिर्गमनपराश-
रावणः सक्रोधो भूत्वा प्रदस्य रामगौरवमिति सदमपरं वाक्यं तत्रैव सिद्धं मन्वन्तान्
इव प्रदष्टेन दासेनापि विषयं भ्रुकुटीः शपन्तो रजयन् । भ्रुकुटीः प्रुषेः विधा-
वितेषा । मरुतो मरुमुनिना—“भ्रुवे भ्रुकुटीः शपन्तो भ्रुकुटीः परिकीर्तितः ।”

ततस्ततः ।

वृद्धः—ततस्तस्मादितो राधणदूषितादुद्धिम्ना निरगच्छन्मिय-
मिनः । दृश्यते ननु त्वयापि मे गमनत्वरा ।

श्रुषिः—यद्येवं साधयतु भवान् । अहमितो गच्छामि ।

वृद्धः—बाढम् ।

(निष्क्रान्तौ)

विष्कम्भकः ।

(ततः प्रविशति रामः सीतया सह)

रामः—(निमित्तं सूचयन्) देवि ! अयमद्य

आक्रान्ताः किन्तु बालो भरत इति परैरुत्तराः कोसला मे

स्वर्गं शोकातिभारान्मम जनकसुते ! किन्तु याता जनन्यः ।

विरोभूतो भवति तदान्वेषामय भावो विनष्ट इति प्रतिभासी भवति । पुनरप्यत्र
हेतोरपगमे सति ररकार्यं परहित्सादि कुर्वाणः फलेन सह नायेन परमफलेन
वधनमरणादिना सहाभिव्यज्यते । फणाभिव्यक्तौ सत्याभेषां सहजो भावो न
विनष्टः किन्तु क्षण एव एवावन्त कालमवस्थित इत्यवगम्यत इत्यर्थः । अत्र ना-

यत इत्यनेनाभिव्यक्तिर्लक्ष्यते । अत्र दृष्टान्तः । यथा बीजानां सरकारः दृष्टरूप-
स्वाविसर्गत एव क्षणोऽनभिव्यक्तः सन् अङ्कुरादिकार्यं कुर्वाणः परमफलेन
मोक्षादिना सहावगम्यते । अत्र केन पि हेतुनेति न दृष्टान्तो योजनीयः ॥ ४ ॥

एवं मातृवदृष्टान्तमभिधाय तपोवनस्य राधणदूषितस्य तपोवनानामसन्निधाने
हेतुमाह—तत् इति ॥ एवं चैव मरान् कुतो नागारिति शोकानवकाराव
दृश्यत इति । साधयतु भवानिति ॥ यतो भवतोऽतिविशेषममुदावादि-
मानस्य वा ममानिधयपरिग्रहस्य वा नायमवसरः । अत्र साधयतु शोभ गन्ध-
विष्कम्भकेषु पृथक् पृथक् राधणदूषितं राधणस्य सीतारूपोऽयं च वृत्तिभ्यमाणं तन्निरो-
गात् मातृवदस्य मन्वाप्रयोगं च सूचयित्वापुनः अहमारभते—ततः प्रविश-
तीति ॥ निमित्तं सूचयन्निति ॥ आनेष्टव्यं वानशङ्खपुष्पादि विवि-
चननिवृत्तौऽप्यर्थः ।

देवि ! जनकसुते ! वानशङ्ख ! इति समुद्रदेवस्य कालप्रवृत्तयामवकाशप्रदस्ये.

रक्षोभिश्छन्नमन्यैः खरवधरभसाद् वर्तते किन्तु माया
वामो वामास्ति ! बाहुः स्फुरति तव शिखाबन्धनस्यैकबन्धुः ॥

सीतायाः प्रसादा क्रियते । अनया प्रसादाया प्रणयातिरायो व्यज्यते । अथ च प्रणया-
तिरायो भाविनो विरहदुःखस्य पोषकता प्रतिपत्स्यते । अथेदानीं वामो बाहुः भूयो
भूयः स्फुरति यत्ततोऽस्माक किञ्चिदनिष्ट अवश्यम्भाषीति मन्यामहे । तत्र
पितरि स्वर्गं गते मयि च दूरस्थे परैरिद्वन्द्वान्पिभिः । धालो भरत इति ॥
शतिराधो हेतौ । भरतस्य बालत्वात् । त परिभूय मे उत्तराः कौसला- भाका-
न्ताः किन्तु । बालो भरत इत्यनेन षष्ठ्यन्तेनारम्भच्छब्देन च पूर्वभूतानिष्टराकार्या
भ्रातृज्येष्ठो राज्याभिलाषश्च निमित्तत्वेन गम्यते । न चास्य वचनस्य इति राज्य इत्य-
नेन विरोध इति वाच्यम् । तस्य सौमित्रेमांतृगोचरस्यारम्भनिरासमात्रपरत्वात् । इतरया
चतुर्दशवर्षानन्तरं राज्यप्राप्तिरपि न घटेत् । अथ भरतस्य बालत्वेऽप्यराक्तिर्न
राङ्गित्वात् राज्ये । अस्माकं च वनं गतानां चतुर्दशवत्सरेषु दित्रा एव सवत्सरा
अवशिष्यन्ते । अत इदानीं भरतस्य बालत्वमप्यपगतप्रायमेव । अस्माकं च
राज्यप्रवेशकालोऽचिरेण वर्तिस्यते । अत परैरिदानीमुत्तरकौसलाक्रमये चिन्तापि
न क्रियेतेति मन्यमानो मातृस्नेहेनान्यदनिष्टमाराङ्गते—स्वर्गमिति ॥ मम
जनन्य इत्यविरोधनिर्देशेन कैकेयीसुमित्तयोरपि कौसलायामिव भक्तिज्येष्ठादीना-
माभिव्य गम्यते । शोकातिभारत्वात् मर्त्यवियोगेनारम्भदिप्रवासेन च अनितस्य
प्रतिचय वर्षमानस्य दुःखस्यातिरायेन भरणात् स्वर्गं गताः किन्तु । अथेतावन्त
कालं दुःखं सोद्वावतिष्ठमाना मम जनन्यः इदानीमवसितप्राये मम वन-
वाससमयेऽस्मद्द्वाराभवात्तन्मयं जिवितुंकेति मत्वागनिष्टान्तरमाराङ्गते—रक्षोभि-
रिति ॥ कर्तृनिर्देशः क्रिया विनानुपपन्नमानस्तामाङ्घ्रिपति । तत्रचात्र माया-
विरोधव्यतया क्रियमाद्येति पदं द्रष्टव्यम् । अत्यन्ततोऽस्मान् परिभविनुमसमवेरन्यै
रक्षोभिः खरवधरभसात् खरादिवधसंज्ञाताम् कौशात् छद्मं परीचीभूय क्रियमाया
माया वर्तते किन्तु । राक्षसमायाप्रभावप्रभव यत् किञ्चिदनिष्टमस्माकमनेन
सूच्यते किन्तु । तथापि तव शिखाबन्धनस्यैकबन्धुरित्वनेन मावादेतुकस्य व्यसनस्य
सीतानोचरत्वात्का व्यज्यते । अत्र शिखाराधेन केरापारो लक्ष्यते । बन्धनराधेन
सान्द्रतयान्बन्ध इष्ट संश्लिष्यावस्थितः समुद्धोऽभिधीयते । न तु नहन रत्नित-
शिरोरुहनिबन्धनं तव मूर्धंजन्मता उच्छ्रवस्तकुसुमबन्धनं सुरभिकेशबन्धनमित्या-

सीता—अजउत्त ! खं तवो एव संति अमङ्गलस्य ।
 आर्यपुत्र ! ननु तप एव शान्तिरमङ्गलस्य ।
 (ततः प्रविशति मारीचः)

मारीचः—(सत्तिन्तम्)

बन्धुश्लेहो नु पापस्य जन्मनः प्रभुता नु मे ।

अपहस्तितसद्रूपं यन्मयेदमनुष्ठितम् ॥ ६ ॥

अथवा किं बहुना ।

रामाभिधानस्य परस्य पुंसः शरव्यमापाद्य शरीरमेतत् ।

रक्षांसि सर्वाणि यमस्य लोकं प्रविश्य पूर्वं प्रतिपालयामि ॥७॥

दिश्वस्मिन्नेव नाटके तथा प्रयोगदर्शनात् भौमित्यातिरेकाद्य । मदीयसामाह्वनि-
 षादिन्याः तत्र शिष्याबन्धनस्य केशकलापरस्य सर्वश्रीदहनदानेनाममभूत्वात् एक-
 बन्धुः प्रधानभूतो बन्धुः । दक्षिणबाहोः संयमनालपुरस्यादौषोपकर्तृत्वम् । अथ
 गृहहनेनाप्युपकर्तृत्वात् लोकोऽधिकमिति भावः । इह राज्ञा नाम भूमिचारी
 दर्शितः । यथाह—“अनर्षप्रतिमा राज्ञा परकीर्षात्स्वदुनर्षात् । कर्मसोपादेवी-
 षादिरत्र वर्धस्वराज्यता ॥” इति ॥ ५ ॥

आर्यपुत्र ! ननु तप एवामङ्गलस्य शान्तिः शान्तिकरमित्यर्थः ।

मारीचोऽनिच्छद्वापि भरितम्यतावनात् रावणनिदोषमज्ञीकृत्य रामं बन्ध-
 यित्नुमुच्यतः सातुतापमाह—मया यदिदं रामबन्धनात्मक कर्मागुष्ठिनमुष्ठीयते ।
 शान्तः पुष्ट श्वादिबद्धवर्तमाने निष्ठा । अपहस्तितसद्रूपमिति क्रियाविशेषणम् ।
 पूर्वं मया नीचजनेन दुर्लभमपि वचनोऽनुष्ठानं नाम सद्रूपमज्ञीकर्त्तुं तदपहस्तित
 हस्तादपघटं यद्विपलपथोकम् । तत्र न्युज्ज्वलः किन्तु । बन्धुश्लेहस्य कारणभूत-
 रथानुष्ठाने अर्थे समारोपादेवगुण्यते । मे पापस्य जन्मनः पापवातिगुण्यमित्यस्य
 पापार्थं जन्मनः प्रभुता शक्तिः किन्तु । अमारोपादेवगुण्यम् ॥ ६ ॥

अथानुष्ठीयमानस्य कर्मणः देवदहलक्षमवगम्य प्रमानो भूत्वाह—अथवा
 किं यद्भुजेति ॥ सद्रूपपरिधागादिनिबन्धनानुगमिनाऽपि कर्मणि कारयन्निबन्धा
 च विमिशेष मयमरचनिदेशे । अथवाहम्यः पचान्तरपरिमहे ।

अपहस्तितस्य कर्मणः अन्तेऽपि कर्मणः—इत्येति ॥ अहमेतच्छरीरम् ।
 शरीरस्यैव विनर्तितानेन कर्मिजन्मनात्वा इतिता । रामभित्तानस्य राम इति

तत् क नु खलु रामाश्रमः । यत्र सपत्नीकं रामं विचित्रमृगरूपेण विलोभयामि । (निष्क्रान्तः)

(ततः प्रविशति लक्ष्मणः कवचधरः)

लक्ष्मणः—“खरदूषणवधादुद्धृतकण्टकं जनस्थानमासीत् ।
अतो यथास्य युष्माभिराश्रमपदानि सनाथीक्रियन्ताम्”
इत्यार्यशासनात् विज्ञापितानां मुनिवृषभाणामनुग्रहाल्लब्धं
कवचमकालेऽपि धारयामि । अपि च तैर्देवतमार्याभ्या-
मलङ्करीयम्—

यद्दामि मायापिशुनं रिपूणां

शरीरयोगे सति धार्यमाणम् ।

आश्चर्यभूतं मणिमंशुमाला-

गूढं सरत्नं च कराङ्गुलीयम् ॥ ८ ॥

संज्ञामात्रेणाज्ञानामन्यभ्रान्ति कुर्वीत्यस्य परस्य पुंसः श्रीनारायणस्य शरव्यमापाद्य
वचनारम्भकरवापि कर्मणः फलभूतेन तच्छरलक्षतापादनेन श्रेयःपर्यवसायित्वमिति
भावः । पूर्वमेव यमस्य लोकमपरसम्नाथ प्रविश्यान्त्यानि रक्षासि प्रतिपालयामि ।
इदं शरीरादौ विरक्तिः दाशरथौ भक्त्यनिरैको रावणादिश्ववद्गुमानश्च क्रमेण
व्यज्यते । सपत्नीकं रामं विलोभयामीति ॥ सीताया अपि विलोभनेऽ-
ध्यवसायो दर्शितः । रामभित्त्वेन रात्रणनियोग एव विलोभने हेतुः नात्मनः
प्रदेव इति दर्शितम् ॥ ७ ॥

अथ लक्ष्मणः खरदूषणवधानन्तर रामनिषेधाग्युनीनुपगम्यार्यशासनं
विज्ञाप्य तैरात्मने दत्त कवचमवमुच्यार्याभ्यां दत्तमङ्गुलीयकं धृष्टमणि-
चादाय प्रतिनिर्बन्मानः इषानिहावेन तामवस्थां निरूपयति—खरेति ॥ उद्धृतक-
ण्टकमिति छिद्यम् । यथाभरसिंहः “उद्धृते जुद्ररात्रौ च रोमहर्षे च कण्टकः । ”
इति । युद्धसमय एव कवचधारणस्यौचित्यात् अकालेऽपीत्युक्तम् । अकालधारणे
हेतुः—मुनिवृषभाणामनुग्रहाल्लब्धमिति ॥ अनेन तद्भक्तिवैवस्यमपार-
योऽनादरप्रसङ्गाकालेऽपि कवचधारणे हेतुरिति दर्शितम् । -

अपि चेति ॥ तैरायांभ्यामार्याये आर्षाय च दत्तमाद्येभूतं मणिं धृष्टा-
मणिं सरत्नं कराङ्गुलीयं च यद्दामीलन्वयः । विरोधान्गुमयत्र साधारणानि ।

यावदार्यमुपसर्पामि । (उपेत्य) जयत्वार्यः ।

रामः—(विलोक्य) दिष्टया लब्धानुग्रहो लक्ष्मणः । लक्ष्मण ! किं दृष्टस्त्वया स घन्धो जनः ।

लक्ष्मणः—दृष्टः प्रत्येकं समूहतश्च । यथोक्तं विश्वापितश्च ।

रामः—(आसनादुत्थाय) किमाज्ञापयन्ति परापरविदः ।

लक्ष्मणः—आर्य ! श्रूयताम् ।

“क्षतजकारिकापातात् सन्ध्याघनच्छुवि रक्षसां

नृवर ! सलिलं गोदावर्या न नो नियमक्षमम् ।

विषमिततला देवी विश्वम्भरा च समन्ततो

घरणिघरसङ्काशैस्तेषां कलेवरसञ्चयैः ॥ ६ ॥

अंशुमालागूढ परितः प्रसूमरेः रश्मिसमूहैरक्षमं भव एवालङ्करीयमत्यन्तमलङ्क-
रणयोग्यं न केवलमलङ्करणमेकानयोः प्रयोजनम् । परमं प्रयोजनान्तरमप्यस्ती-
त्याह—**धार्यमाणं** अलङ्किकमाणम् । आभ्यामलङ्कृत्वाङ्गयोरार्ययोर्मांविना
रिपूणां शरीरेषु योगे संस्पृशे सति तेषां माषापिशुनं माषामृचकं मायेवमिति
ज्ञानस्य हेतुभूतं तत्रिवर्तकमिति यावत् । “ पिशुनौ क्षलघृचकौ ” इत्यमरः ॥ ५ ॥

दृष्टः प्रत्येकं समूहतश्चेति ॥ प्रथमं प्रत्येकं दृष्टानां पुनः संभूय मायो-
परामनोपावभूतचूडामयवादिनिष्पत्यर्थं चिन्तामानेदयति—**परापरविद् इति** ॥
परमुत्कृष्टं परमज्ञं अपरं तदवाचीनं अपिषास्त्वमज्ञाने तदुभय विदन्तीति परापर-
विदः । आर्य ! इत्याहावयन्तीति सम्बन्धः ।

आज्ञापनमकारमाह—**क्षतजेति** ॥ हे ! नृवर ! लोकोत्तरपराकमादिगुणसम्प-
न्नतया सर्वेषामेव नृणां मेष्ट ! यदिदं भवता लक्ष्मण्यनुक्षेपयथास्वमात्मपदेभ्यवरत्नानं
निकेदितं तदात्यन्तमुचितमेव किन्तु कतिपयान्यज्ञान्यतीत्य तद् करिभ्यामः । यतो
गोदावर्याः सलिलमिदानो नोऽस्माकं नियमघमं नियमशब्देन इतिकर्तव्यतादिभिः
कालविशेषैर्मन्त्रविशेषैश्च नियतानि निषवत्यस्तानमभयद्वन्द्ववादीनि नियमन्त
इत्यनया स्युत्पत्त्याभिधीयन्ते । तेषां न क्षमं अनुचितमित्यर्थः । अत्र हेतुः रक्षसां
क्षतजकारिकाणां स्फिरविन्दूनामापातादिति । स्फिरविन्दुसंभिन्नत्वज्ञाने सिद्धं
सन्ध्याघनच्छुवि । इत्यन्तरमाह—**विषमितेति** ॥ यतश्च देवी विश्वम्भरा
घरणिघरसङ्काशैः सर्वतसमानैस्तेषां कलेवरसञ्चयैः समन्ततो विषमिततला यथात-

ततः कतिपयाहमप्रस्था एव धयं भद्रमुखमार्शीभिर्वंधे-
याम” इति ।

रामः—अयमनिर्वन्धविषयो राशिः । (उपविशति)

लक्ष्मणः—प्रसीदत्यार्यः । (दर्शयत्याश्चर्यचूडामणिमद्भुताद्गुली-
यकं च)

रामः—(दृष्ट्वा सविस्मयम्) आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

सीता—अचरं अचरं । आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

रामः—किमाह फलं स वन्द्यो जनः ।

लक्ष्मणः—आर्य ।

मणिमंशुकेसरितमद्भुताद्गुलीयकं

कलधौतसिद्धमपि धारयन्ति ये ।

समवाप्य तानवशमाशु मायिनः

प्रकृतिं व्रजन्ति सहसा क्षपाचराः ॥ १० ॥

विम्बोन्नतरूपा । अनेनाशुद्धिः स्वैरसन्नाराधनत्व च दर्शयत् ॥ १ ॥

यत् पदं तत् तरमात् कतिपयाहं कतिपयान्यहानि भवस्था एव मद्भुता त्वा-
मार्शीभिर्वंधेयामः । अनन्यपरेष्वप्यनेन वाक्येन रामप्रसात्तापि तैः कृतेति द्रष्टव्यम् ।
अयमनिर्वन्धविषयो राशिरिति ॥ अत्र राशिराब्दः समूहवाची प्रकरण-
वलात् मुनिसमूहं वतते । उक्तश्लाघारणमुखापीं वर्यं इति वगैशब्देन समूहवाचिता
मुनिसमूहस्योपादानात् राशिराब्दस्यैवमर्थत्वं निधीयते । भवमभिप्रायः । यावत्
गोदावर्याः तत्तीरप्रदेशानां वा शुद्धिर्निवन्धनि तावद्भ्रमत्र स्थित्वा भवद्भिः सर्वैव गमि-
ष्यामीति निर्वन्धमकृत्यैव त्वं प्रत्याया इति यद् तदत्यन्तं समीचीनमेव । यतो मुनीनां
समूहो निर्वन्धमविषयो न भवति । अथवा राशिराब्देन शेषादिकालैकदेशवाचिना तत्रत
कालसामान्यं लक्ष्यते । तथा चायं कालो निर्वन्धविषयो न पूर्वोक्तप्रकारेण गोदावरी-
तीरप्रदेशानां निवासयोग्यत्वान्नावावित्त्वर्थः सम्भवति । किमाह फलं स वन्द्यो
जन इति ॥ अद्याचीणारिणामस्माकमलङ्कितानपेक्षित्वात् तन्मातृफलत्वमनयोर्न
संभवतीति अभिप्रेत्य फलान्तरप्रश्नः कृतः ।

तदुक्तं फलमाह—मणिमिति ॥ ये भवान एव केतराः सन्जाता भवत्येति
मंशुकेसरित् । “तदस्य सन्जातं तास्मादिभ्य इत्त्” इति इत्त् । एतदुक्तो-

इति । प्रसीदत्वार्यः न मह्यंशासनमुपेक्षणीयम् ।

(पुनदपनयति)

रामः—लक्ष्मण ! कवचस्य किमाह फलमसाधारणमुस्त्रार्थी वर्गः ।

लक्ष्मणः—शरेभ्यो मर्माणि रक्षतीति ।

रामः—यद्येवम्, आनय प्रतिगृह्णामि सिद्धार्थानां प्रीतिलता-
कुसुमम् । (आदाय चूडामणिं सीतायाः शिखापाशे बद्ध्वा

आत्मनः कराङ्गुलिमङ्गुलीयेन योजयति)

सीता—(ससंभ्रममवलोक्य) अजउत्त ! किं पदं अपरं अश्चरिभ्यं ।
आर्यपुत्र ! किमेतदपरमाश्रयम् ।

रामः—लक्ष्मण ! पश्य पश्य रूपपरिवर्तनं वनान्तरस्य ।

लक्ष्मणः—आर्य ! पश्यामि ।

कस्य किन्तु कुतस्त्यन्तु केनेदं वीप्यते वनम् ।

अनश्रियुदापातपरीतैरिव पादपैः ॥ ११ ॥

विशेषणं सरलं च कराङ्गुलीयकमित्युक्तत्वात् । तथाभूतं मयि कवचोत्सिद्धं देशा
सिद्धिमुपपन्नं अङ्गुलीयं च धारयन्ति । मयिनो मायया रूपान्तरं प्रतिपन्नाः
व्याचरताः तान् समवाप्य सत्प्रवाशु तदेवावरा मायया बहुविधशक्तिनितोपने सावरी
प्रकृति स्वस्वम् तज्जन्ति शयंतश्च कलमाहेति । रोपमुन्नेयम् ॥१०॥

असाधारणं नित्यं सुखमर्षयत इति असाधारणमुत्पार्थी । सिद्धार्थानां
प्रीतिलताकुसुममिति ॥ सिद्धः अर्थः परमपुरुषार्थो येषां ते सिद्धार्थोः ।
अङ्गुलीयार्थो कुसुमस्वारोपे कान्तिप्रकृतोऽलङ्कारणीयत्वं च समानो वर्गो निमित्तम् ।
तत्कारणत्वेन पुनः प्रीतेर्लतावमारोपितम् । रूपकमवालङ्कारः । पवाह—“अमे-
दप्राधान्य आरोपः आरोपविषयानपकृते रूपकम्” इति । अथ मारीयेन सावाप्रभावा-
सादितविलिख्यरूपेण स्वतेजःपटलसमुद्योतिने रामाश्रित्ये वनप्रदेशे सीता सहसा
वनस्य वर्षभेदमवलोक्य ससंभ्रममाह—आर्यपुत्र ! आश्रयंभूतचूडा-
मण्यादेरपरमाश्रयं दृश्यते किमेतत् ॥ अथ रामो विलोक्य तदेव
लक्ष्मणाय सकौटुकं दर्शयति—पश्य पश्येति ॥ आर्य ! पश्यामीति ॥
इह संभ्रमनिर्देशेन दर्शकस्य च दर्शक्य दर्शनेन प्रेरणा कृते इति ॥

दर्शकस्य च दृश्यमानगोचारेण समुचीकमानात् विद्यासन्निवेशनात्—

(नेपथ्ये मुमुंराशब्दः क्रियते । सर्वे ससम्भ्रमं विलोकयन्ति)

रामः—

पथि जलमुचामुत्सर्पिण्या रुचा गतिविध्रमा-
दनिमिषपतेरातन्वानं शरासनमद्भुतम् ।

रजनचरणं रत्नग्रीवं हिरण्यमयविग्रहं

तरुणि ! तरुणं वीदास्वारान्मृगं मृगलोचने ! ॥१२॥

कस्येति ॥ प्रथमदर्शनसमय एवाभिर्धारितवस्त्वाकाराभिर्बिकल्पमापातघान किन्चित्त्वनेन दर्शितम् । अथ दृश्यमानस्य वर्णभेद तेजसामान्येन कृतमवधार्य तद्दिशेषं निशासते—केनेति ॥ केन तेजोविशेषेण कर्त्रा इदं वन दीप्यते । अथ सम्बन्धिविशेषनिर्णयाधीनत्वात् तेजाविशेषज्ञानस्य तेज प्रभावसम्बन्धिगोचरा निशासा करोति—कस्येति ॥ दावामिलीवामिनीदिम्बजनसन्निधानादीनामन्य-
तमस्य कतमस्येदं तेज इत्यर्थः । अथ निपुण्य विलोचन सम्बन्धिविशेषमपर्यस्तदन्वे-
षयार्थं तेजःपटलादागमनापादानभूत दिग्विशेष निशासते—कुतस्त्यमिति ॥
वन विशिनष्टि—पादपैरिति ॥ सहिगमित्यथाद्वयम् । कथभूतेः अनभविषु
वापानपरीतैरिष प्रभाप्रभाउत्तरातिभेदात् तत्प्रभाया आपात एव विद्युदापात
शयुच्यते । तेन परीतैरनुलितैरिव । उत्प्रेक्षाप्रालङ्कार ॥११॥

अथ च्योत्कर्तनसमयसमुत्थमुमुंराशब्दमाकलय्य तदनुसारेण सर्वे दत्तदृष्टयो
विचित्ररूपं तं मृगमाश्लोक्य विस्मयमुपागमन् । तत्रापि राम सीता चोदित्य मरीचिन
मायायाः प्रयुज्यमानत्वात् तयोस्तरिमन्त्रत्यन्तमौत्सुक्यमभूत् ।

तत्र राम-सीतायै तं गुणवर्णनापूर्वकं दर्शयति—पथीति ॥ इ ' तरुणि !
परिपूर्णवौवने ! इदानीं तव कारुण्य समुचितविषयानुभवेन सफलकर्तुमवसरो जात
इति भावः । सीतालोचनवोमृगशोचममावर्ष्यमनुभूय संरोधयति—मृगलोचने !
इति ॥ धाराद् दूरे स्थित तरुण्य वौवनोदयेन रमणीयदर्शनं कार्त्तनमृग वीचरत् ।
तदा दृश्यमानेऽपि तस्मिन् पुनर्दर्शनविधानं तस्यात्यन्तदृश्यत्वेन दर्शने सादर-
त्वमनुवृत्तिं चोत्पादयितुं कृतं सामान्यबुद्ध्यास्य दर्शने नाभादरः कर्तव्य इति भावः ।
कथभूत जलमुचा पथि अन्तरीक्षे उत्सर्पिण्या कर्ष्यं मत्तरन्त्या निद्रावामरनतवर्णवा
रुचा कान्त्यानिमिषपतेरिन्द्रस्य शरासनमातन्वानमैन्द्रं षनुर्बि सितरथामरकतवर्णत्वेन
प्रसिद्धम् भवत् एवाद्भुतम् । अथवाद्भुतमिति शरासनविशेषणम् । ऐन्द्रधनुर्विधान-

सीता—अज्ञउत्त ! अम्बुददंसणवहुरसो खु वणाणिवासो ।

आर्यपुत्र ! अद्भुतदर्शनवहुरसः खलु चनानिवासः ।

रामः—देवि ! किमस्मिन्नस्त्यादरः ।

सीता—अज्ञउत्त ! जस्स उज्जाणे अश्रं मिओ पाडिवसदि, तस्स किं अपरादि इदीदि ।

आर्यपुत्र ! यस्योद्यानेऽयं मृगः प्रतिवसति, तस्य किमपराभिः शृद्धिभिः ।

रामः—ममाप्येष एव मनोरथः ।

सीता—अधि णाम अश्रं मिओ अज्ञउत्तहत्थम्भासं गच्छे ।

अपि नामायं मृगः आर्यपुत्रहस्ताभ्याशं गच्छेत् ।

रामः—यदि सजीवो न गृह्येत, ततः सावयवेनास्य चर्मणा वा रत्नातिशयभाजनं भविष्यामः ।

करणभूतम् । सोमा यथा वर्षवयासिका भवति तथा दत्तवति—रजतेत्यादिना ॥ रत्नतमये चरणे यस्य तम् । अनेन शोभाया भावत्वशीजमुक्तम् । रत्नप्रीवम् ॥ रत्नशब्देन मरतकरत्नमिषेते मरतकमयी प्रीवामिति वरवयात्त्वात् मरतकमयी प्रीवा यस्य तम् । अनेन काप्तेः स्वामतानिमित्तं दर्शितम् । हिरण्यमणिप्रहमिष-नेन काप्तेः स्वतताद्देतुरंरितः ॥ १९ ॥

अथ सीतापि मायाप्रभावेन सम्भ्रान्तोत्सुक्या भूत्वा—आर्यपुत्र ! यस्येति ॥ आर्यपुत्र ! यस्योद्यानेऽयं मृगः प्रतिवसति यत्रोडर्य मृगरत्नपारण्ये निवासो न समुचितः अतः करविविदरायो मगराद् र्शैरत्नं राशं निषेतेनानेन अनेनप्यपि यमि-प्रणयेऽप्युच्यते । तस्य किमपराभिः शृद्धिभिरीति बहुवचनेन भूवमीनामपि सम्भ्रान्तानामनेनेकेन हृत्पकण्ठत्वं नास्तीति दर्शितम् । ममारपीति ॥ करवविद् राशो नगरे वर्तमानो रत्नविशेषोऽयमिति यद् स्वया निरूपितं ममाप्येष एव मनो-रथो विवर्क इति वाक्यम् । अरि नामायं मृगः आर्यपुत्रहस्ताभ्यासं गच्छेत् । प्रार्थनायां लिट् । इत्यप्राप्त्यप्रार्थनया सीताया- कर्मणं उत्तरित्वं पश्यन्नि-प्रेणमिति दर्शितम् । यदि सजीवो न गृह्येतेति ॥ सर्वरत्नैश्च मरुते मन्त्रान्ते वरुं करिष्यामि त्वयापि वरि न तन्नेन वरि मन्त्रात्पुर्वकत्वं एतत् साव-यवेन चर्मणा वा । वासात् सपुत्रेः । रत्नविशयभाजनं भविष्यामः । अनेन

लक्ष्मणः—आर्य ! अपि नामैव राक्षसी माया न स्यात् ।

रामः—अस्मिन्नुभयथापि यत्नः कर्तव्यः ।

परमार्थमृगोऽयं चेत् सिद्धयत्यस्या मनोरथः ।

परीक्ष्यो व्यक्तमस्माभिरत्र मायामृगो यदि ॥१३॥

लक्ष्मणः—प्रसीदत्यार्यः । (प्रस्थानुमिच्छति)

रामः—तिष्ठ, ननु रक्षणं देव्यास्तवाधिकारः । अपि च,

अभिगम्य मुनीन् वने वने विनिवृत्तस्य विदूरवर्तिनः ।

श्रमवारि ललाटमण्डले तव चघ्नाति कुमार ! जालकम् ॥१४॥

निर्वन्धेन मारीचस्याधिदेवताप्रतिपत्तिक्रमवलेन दाशरथेक्षिणाकारस्यापि क्रमेण प्रकषो दर्शित । अत्र लक्ष्मणो मायावलेन सजातमृगभ्रातिरपि मारीचस्य तच्चित्तविलोभनमुरिरयाभिसन्धानाभावादन्याच्चिन्तितं सन् तत्तत्र निरूपयति—
अपि नामेति । इह नञ् राहितमेक वाक्यम् । पश्चात्तत्र शृणोव योजना ।
 अपिनामराब्द् राहुयाम् । संभावनायां लिङ् । अयमर्थः । अपि नामैव राक्षसी राक्षसम्बन्धिनी माया स्यात्, दृश्यमानस्यास्य राक्षसमायात्वे सम्भावना विधत्ते ।
 तत्सद्भावस्तु न निश्चिन्तुं शक्यते संभावनाया सद्भावेन व्याप्यभावात् । अतो दृश्य-
 मानस्यास्य राक्षसमायात्वज्ञान विपर्ययराहुकुलीकृतत्वेनेव संभावनागोचरस्तु ज्ञान
 निश्चयात्मक इति विवेक । संभावनामेव काकुत्सनाथेन नन्वा द्रवयति—**नेति ॥**
 असौ संभावना न किं विधत्ते विधत्त एव अतोऽस्य राक्षसमायात्व नात्यन्तमसङ्गतम् ।
 ततरथाविरवसर्नापत्वादर्शिमश्रोतुष्वप्य न सुखोदर्कमिति न्यायः । एव लक्ष्मणेन
 निवृत्तमभिप्रेत्याशङ्कितस्य मायामृगत्वस्य रामः पुनरोत्सुक्यातिशयेन प्रवृत्ति-
 हेतुष्व समर्थयते—**अस्मिन्निति ॥**

अप्येति ॥ अत्र वने यदि कश्चिद् राक्षसो मायामृगरूपमवलम्ब्य वर्तते
 तर्ह्यप्य परीक्ष्यः—**व्यक्त निश्चितमेतदित्यर्थः ॥१३॥**

अथ लक्ष्मण मायामृगप्रहृष्यार्थमिच्छन्त निवारयन्नाह—**तिष्ठेति ॥** इतर-
 वनिम मुनिजनः पीड्येतेति भावः ।

अभिगम्येति ॥ इ कुमार ! विदूरवर्तिन इतोऽस्य त विदूरे वर्तमा-
 त्तान् मुनीन् वने वने प्रत्येकमभिगम्य । मनेन मुनीनामन्योन्यं च विदूरवर्तिन
 दर्शितम् । विनिवृत्तस्येत्यनेन अन्तरा विममामात्रो दर्शित । एवमूतस्य तव लला-

लक्ष्मणः—भवतु, ननु यथोक्तानुष्ठानं गुरुजनानुवृत्तिः ।

रामः—लक्ष्मण ! धनुस्तावदानय, यावद्वयं न दूरीभवति ।

लक्ष्मणः—यदाज्ञापयत्यार्यः । (धनुरुपनयति)

रामः—(धनुर्युद्धात्वा निष्क्रान्तः)

लक्ष्मणः—हन्त ! न स्वन्तोऽयमारम्भः । अयमर्थं मृगः,

मरतकमर्यां ग्रीवां साचीकरोति पुनः पुनः

तृणमभिनवं जिह्वात्रेण स्पृशन्निव धावति ।

अमति परितो वृत्तानुच्चैरधोऽपि च दृश्यते

नमयति धनुः कोपादार्ये तिरोभवति स्थले ॥१५॥

हा ! हन्त ! चञ्चुर्न गतिस्ततः परम् ।

दमपक्षे भ्रमवति कर्तुं इदानीं जालक कोरक वर्तते । यथाभरतिह — “कोरको

जालक मीने कलिकां कोरकोऽक्षियाम् ” इति । यतो मार्गभ्रमश्चात् स्वेदकिन्दव

इदानीमपि कोरकाकारेण वर्तन्ते अतस्त्वामरिगन् कर्मणि न क्लेशयामीत्यर्थं ॥१५॥

अथ लक्ष्मण आत्मनोपनीत धनुरादाव मायामृगमनुगच्छन्त रामपालोवव

सविषादमाह—हन्तेति ॥ अयमारम्भ इति ॥ अयमारम्भो न स्वन्त

अशोभनपरिणाम इत्यर्थः ।

अथ मायामृगस्य विविधारविष्टा परवन् विस्मयविषादनिवशीकृतम जतो

भूत्वाह—अयमर्थं मृग इति ॥ पुन पुनर्भरतकमर्यां ग्रीवां साचीकरोति

साचीकृतानुगच्छन्तमर्थं पुन पुनरीचत इत्यर्थं । पुनजिह्वाप्रणाभिनव तृण दृश

निव धावति । इह पूर्वाधे दाशरथेशिवजालोभनाय मारीचिन मुग्धमनोहररत-

तन्मृगवमाके दक्षिण इति व्यन्यते । उत्तरबाणधनेन कोपादित्यनेन पूर्व मह्यार्थ

महान् प्रयत्न कृत इति गम्यते । ततश्चायमर्थ सम्भवते । आर्ये मह्यार्थं प्रयत्नमाने

वृत्तान् परितो भ्रमति । “अमति परित समवार्निकषाहाप्रतिकारोऽपि” इति शितीषा ।

उच्चैरधोऽपि च दृश्यत इति ॥ अथदित्यत्रस्यास्य मह्यार्थं प्रयत्नमाने आर्ये

उच्चैर्दृश्यत इत्यर्थः । अथ तद्मह्यार्थं प्रयत्नैकत्व्यजनितात् कोपादार्ये तन्निप्रकारं

धनुर्नमयति । राश मन्धावाकार्थमाहृत्वति इत्ये तिरोभवति वक्ष्यते न इत्येन

इति वाच्यम् । अनेन मारीचसेव दूरभ्रान्त्यैव राशिर दृश्यतां नेष्यामीत्यभिप्रायो

व्यन्यते । अनेन लक्ष्मणस्य कथं सर्वद्वेषपराक्रमरथार्यस्य मृगमात्र इत्यमाद्यत्वं

सीता—हं यश्चणुगोश्वरं अदिक्न्दो अज्जउत्तो ।

हं नयनगोचरमतिनान्तः आर्यपुत्रः ।

(ततः प्रविशति रावणो रथेन शर्पणराया सूतेन च)

रावणः—

मयि जीवति मानुषादवाप्ता

विपद् मे सहजा शुचं जहातु ।

अपमृद्य पतिं ह्वरामि सीतां

तुरगान् सूत ! जयेन चोदय त्वम् ॥ १६ ॥

रार-यता वा नोपायासीदिनि चिन्ता विरमपरच व्यज्यते । तिरोभवनेन गृगत्वा-
सभावनामुद्धया विष दरच व्यज्यते ॥ १५ ॥

अथ मायाशृणोत्पत्त दूरीकृतमार्यमपरयन् सरोवमाह—हा ! हन्तेति ॥
तथैव सीतापि शोकममाकुलमानसा भूत्वाह—हमिति ॥

अथ दशमीव सीतागुणगणार्कणननितेनानुरागेयात्मभगिनीवैरूप्य
करणजनित क्रोधमवमान चोल्लङ्घय विनृम्भमायेन निवशीकृतमानसो दारारथि
परशुरामजयावपदानश्रवणेन दुर्जय मन्वमानो मायाप्रयोगेण त वञ्चयित्वा जासकी-
म त्पमात्कर्तुं कृतनिश्चयोऽनर्हीकृतसङ्घामसन्नाहो भगिनीकृतमात्रसहायो रथेन
मातुलात्म म प्राप्य मायाप्रयोगनिपुण त सीतासमापात् राम दूरीकर्तुं नियुज्य
रामतपोवनं प्रति नमसा गच्छन् भारमस्वामिनोऽपश्यत्तिसमिच्छना सूतेनासम्यक्
चोषमानत्वादशानां मन्यरगमनमालक्ष्य सीतादर्शने तनीयासमपि कालविलम्ब
मसहमान शात्मगत स्मरचापल निगूझावमानमेव सीताहरणहेतुकत्वेनारोप्य सूत
सुनिवेद रथचोदनाय नियुङ्क्ते—मयीति ॥ हे ' सूत ' यतस्त्वमत्यन्त गूढ
हव मन्दमेव तुरगारश्चोदयसि । अतस्त्व मदीय नूतनमवमानविशेष जानन्नपि
फलतो न जानास्येव । अतस्त्वां तस्व गौरव बोधयामि—एषा मे सहजा साक्षात्
सहोदरी । न तु राघसजातीयोऽय कश्चिद् परिवारजनो वा सोदरो वा
अहीनपराक्रमे सुरासुरविजयिनि मयि जीवत्येव मानुषात् न तु सुरासुराणाम-यत-
मस्मात् कर्णेनासच्छेदरूपां विपदमरासा । ईदृश्या विपदोऽपि निग्रह एव वरमिति
भाव । अत एषा सद्य प्रतिक्रियादर्शनात् एवभूतविपत्प्राप्तिहेतुकां शुच दु ख
जहातु । का पुन प्रतिक्रिया वयास्या शुच परित्यागो भवेद् । अत आह—

सूतः—यदाहापयत्यायुष्मान् । (रथं चोदयति)

शर्पणखा—अञ्ज ! मा मा संरम्भकमेण । कदर्थितमहेन्द्रविक्रम-
स्स अञ्जस्सं कइं सो माणुंसो विसम्भो भवे । जह उब्बे
एण सा जीविअं एं परित्तजति तइ सीदं इत्थे करि-
स्सामो । एं सा तस्स पाणा ।

आर्य ! मा मा संरम्भकमेण । कदर्थितमहेन्द्रविक्रम-
स्सार्यस्य कथं स मानुषो विषयो भवेत् । यथोद्दे-
गेन सा जीवितं न परित्यजति तथा सीतां हस्ते करि-
ष्यामः । ननु सा तस्य प्राणाः ।

अपमृशेति ॥ घट्टं राममपमृश युद्धे निहत्य सीतां हरामि । यदि सीतासमीपे
रामेण सह युद्धं क्रियेत, ततः सा बालमयद्वुरयुद्धरंशनादेव प्राणान् परित्यजेदिति मत्ता
मया रामो दूरीकृतः न त्वसामभ्यादिति सूतं भगिनीं च बोधयितुमेवमुच्यते ।
ननु कथं रामं दुर्जयं मन्यमानस्यापमृशेति प्रतिज्ञा घटते एषा मन भगिनी प्रायेणा-
नपगतारामगोचरानुरागैव प्रायेण वर्तते । अत एवा स्वयमेव तदर्थं निषेत्स्वतीति
मन्यमानस्येदं केचनमित्यविरोधः । यत एवंभूतमवमानं घृण्यमन्वप्रतिकुर्वन् न सोढुं
शक्नोमि अतस्त्वं दुरगान् जवेन चोदयेति योजनीयम् ॥ १६ ॥

अथ शर्पणखा प्रथयतिरागेन राक्षारानयविचारविधुरा सीतारहितं तं रामं
बरोक्तुंमध्यवस्वन्ती निनिष्ठान्तरेण तदर्थं निषेधति—मा मा इति ॥ संरम्भ-
कमः संरम्भस्य क्रमणं प्राप्तिः संरम्भस्य कुतो न कर्तव्यत्वमत आह—कदर्थि-
तेति ॥ कदर्थितो निन्दितो महेन्द्रो येन सः कदर्थितमहेन्द्रः । तादृशो विक्रमो
पस्य सः तथोक्तः । तस्यार्थस्य कथं स मानुषो विषयो भवेत् । अर्थाद् विक्रमस्य
विषय इति सिध्यति । असमानविषयो हि विक्रमोऽवमानमेव पुण्याति न मान-
मिति भावः । न केवलं रामवपेनावमान एव अपि तु इष्टविद्योगोऽपीत्यभिप्राये-
ष्याह—जहेति ॥ यथा सा चदेगेन दुःखातिशयजनितेन जीवनविषयेषु विरागेण
जीवितं न परित्यजति तथा तेन प्रकारेण राममहावैरवैभिप्रायः । रामहननाध-
न्यदपि यद् विद्योगकारणं संमान्यते तदपि परिहर्तव्यमिति दर्शयितुं तथेति सामान्ये-
मौक्तम् । अत एव रावणो माभारामो भूत्वा सीतामपहरिष्यतीति हस्ते करिष्याम
इति । “नित्यं हस्ते पाणानुपवसते ” इति मत्स्यसंवादां हस्तेराहस्य भाषाः प्राक्-

सूतः—(आत्मगतम्) हताः स्त्रियः पापे कर्मणि परिदृष्टान-
तिशेरते ।

रावणः—(मुहूर्ते ध्यात्वा) युक्तमभिहितमनया । सा सीता नाम,
युधि सरमसं हत्वा रामं बलान्मयि गृह्णति
स्वयमनुचिता भर्तुः शोकादसून् न किमुज्झति ।
अपि च मनुजं हन्तुं रामं स्पृशन्ति किमायुधं
त्रिदशविजयश्लाघापात्रीकृता मम बाहवः ॥१७॥

प्रयोगः । रामस्य हननाद् सीताहरणमेव तत्कृतस्यापराधस्य साधीयसी प्रतिक्रिये-
त्याह—ननु सा तस्य प्राणा इति ॥ एवंभूतेषु न्यक्त्वेन विक्रमायोग्येषु
जीवन्मृतत्वापादनमेव समुचितं प्रतीकार इति भावः । अथ सूतस्त्वस्या दुरभिप्राय
रावणादधिकं वञ्चनापाठव च तद्वचनादालस्य सनिर्बेद स्त्रिय एव सामान्येजो-
पालभते—हता इति ॥ यतः स्त्रिय पापे कर्मणि परिदृष्टान् पापकर्मानुष्ठान-
प्रदर्शने पटून् पुरुषानतिशेरते । पापकर्मानुष्ठानप्रकारदर्शनाधिक्याद् तानतिराव्य
वर्जन्ते इत्यर्थः । भतो हेतोरत्यन्तं दुष्टा एव । मुहूर्ते ध्यात्वेति ॥ शरीरस्य
तथेत्यनेन सामान्यतो रामहननादन्यस्यापि सीताया उद्वेगकारणस्य यो निरासः
इत तद्विषयं ध्यानं रामहननाकरणस्य तद्वचनाद् पूर्वमेव निश्चितत्वादिति ज्ञेयम् ।
अथैवमेव स्वरूपप्रकारानेन मया बलात्कारेण गृह्यमाणा सीता परिचयाभावान्मह-
तोद्वेगेन प्राणान् परित्यज्यत्येव । अतः स्वरूपमाच्छाद्यैतां हरिष्यामीति निश्चित्य
तद्वचनमभिनन्दति—युक्तमिति ॥ मनया यद् शमेण सह शुद्धमवमानावह
तद्वच सीताया जीवितपरित्यागहेतुरिति चाभिहितं तद्युक्तमिति परामिप्रायानुसारेणो-
च्यते स्वभते तस्य सिद्धत्वेनावकम्पत्वाद् । रामवधादन्यदप्युद्वेगनिमित्तं वर्जनीयमिति
यदभिहितं तद्युक्तमित्येतद् स्वमतानुसारेणोच्यते इति ज्ञेयम् ।

एतदेव विवृणोति—युधीति ॥ युधि सरमसं सक्तेषु राम हत्वा एवमेव स्वरूप
प्रकारस्य मयि बलात्कारेण धीर्ता गृह्णति सति । सीता नाम सौन्दर्यादिगुणैः सीतेति
सर्वलोकप्रसिद्धा । अनेन प्रणयातिरायेन तत्पीठनेऽनिच्छा सञ्चिता । सा भर्तुः
शोकात् ॥ इत भर्तारं विषयीकृत्योत्स्राज्योकात् । त्यज्योपि पञ्चमी षष्ठ-
याः । अर्थाददृष्टपूर्वमदाकारदर्शनाबलात्कारादिबन्धितप्रणयोकादिभिरेव स्वयमेवा-
सून् न किमुज्झति । वञ्ज्यतेव । अत्र हेतुरनुचितेति । असञ्जातमत्परिचया इत्यर्थः ।

सूतः—आयुष्मन् ।

तनुभिः सवेद्युभिरश्रुवर्षिभिः

नयनेर्मनोभिरनवस्थितैरमी ।

अतिशायिनोऽपि हरितां स्वलन्ति ते

रथयाजिनो नभासि हेतुना विना ॥ १८ ॥

उक्तप्रकारं वर्जयित्वा न्यथा गृह्यमाणा सञ्ज्ञातपरिचया सा महरो वनिष्यत इति भावः । यत् एवं गृहीता सा प्राणान् परिव्रजति अतो रामहननं बलाद् अर्थं च न वर्तव्यमिति यावद्यपर्यवसानम् । तथापि रामहनननिषेधः परमशानुसारेण । स्वमते तस्य प्रसङ्गाभावात् बलाद् अदृश्यत्वं प्रसक्तत्वात् स्वमतेनापि निषेध इति विवेकः । अथ सर्वेष्वप्यथा पश्चादुक्तस्य सीताहरणप्रकारस्य प्रथममनुवाक सीताहरण एव तारपथं प्रवर्तयति । रामवधस्यावमानावहारं एषां करोति—अपि चेति ॥ मे वाह्व इति ॥ आत्मनः कर्तृत्वनिरासेन कर्तृत्वभूतेषु बाहुषु वर्तु-ताभिधानं रामहननप्रसङ्गे वाह्व एवावमानागहिष्णुत्वात् एवाभ्येषेण तदर्थं निषेधयन्ति मय तन्निषेधप्रसङ्गोऽपि न भवति, यथायात्यादिभिः समुचिते कर्मणि कृते शोचो गौरवमिष्टात्मनो गौरवं गौतमितुं कृतम् । मनुजं राममिति ॥ मनुजं राममिति पराक्रमशालिनमपि मनुष्यं प्रतियोगितेन न परिगृह्णन्ति । किं पुनर्भे-न्वरसमानवृत्तिप्रममानवृत्ति राज्यग्रहं राममिति भावः । इन्द्रयायुभयेव न श्य शन्ति । दूरे च इननप्रसङ्गः । अथ हेतुः—प्रिदृशविजयश्लाघापात्री-छतेति ॥ १७ ॥

अथ सूतः स्वामिनियोग योषमानाना वाहनानामनुवाकशैलु पक्ष्मिणागप-प्रसिद्धानिहसूचकानालोचय प्रमदान् संयम्य सीताहरणाद् स्वामिनं निवर्तयितुं निरे-दयति—तनुभिरिति ॥ “रथी गृहेन वायुष्माद्” इति सप्तशानुसारेण युष्म-दशब्देनाम-तर्गं कृतम् । ते अमी रथवाजिनो रथे श्चिन्ताः महताः हेतुना विना तनुभिः सवेद्युभिः सक्तपैरवपैरश्रुवर्षिभिर्नयनेर्मनोभिरनवस्थितैरमी ॥ अथ रथयाजिनो नभासि हेतुना विना इति भावः । तनुष्मादयो इत्यन्त इति अमी इत्यनेन दर्शिताः । नभस्यभयेन स्वानननिहितस्य निगन्तेत्यन्वयैरमात्रे दर्शिताः । इत्येवमनसैर्दूष्पदिभ्योर्द-हेतुत्वं रथयाजिनानां निवाचेति—हरितामिति ॥ हरितां एवं रथनां अ-

राघणः—सूत ! यातव्या रामपर्णशाला न कैलासः ।

सूतः—आयुष्मन्नधिकारनिरपराद्धोऽहम्, अतः परमायुष्मानेव प्रमाणम् । एष मुञ्चामि (आत्मगतम्) प्रथमं साध्वाचारं पश्चात् प्रग्रहम् । (चोदयति । सर्वे रथवेगं निरूपयन्ति) (प्रकाशम्) आयुष्मन् ! पश्यतु रथवेगम् ।

तोयोद्गारे कदम्बकं जलमुचामायाममापद्यते

घण्टाः स्तम्भितशृङ्खलाश्चपलतामुञ्जन्ति मूकैर्मुखैः ।

कर्णान्ते जपतीव चामरमिदं संस्तम्भितं धायुना

सूर्यं त्वामुपसर्पतीव पुरतो यातव्यमिच्छ्यावशात् ॥१६॥

रत सम्बरतामतिशापिनः अश्वगुणैस्तानातिक्रम्य वर्तमाना इत्यर्थः । इह रजलना-
दीनां हेतुशून्यत्वाभिधानमुत्पातशापनार्थं कृतमिति ॥ १८ ॥

अधिकारनिरपराद्ध इति ॥ उत्पातशापनमात्र ममाधिकार । कृत च
तद् इत्यधिकारे निरपराद्धोऽहं विद्यापनात् पर यत् प्रवर्तनं निवर्तनं वा तत्रायुष्मन्नेव
प्रमाणं निषामकः नाहमित्यर्थः । साध्वाचारमिति ॥ पापकर्मानुष्ठाने सहाया-
करणं नाम साध्वाचारः त प्रथमं मुञ्चामि । पश्चात् प्रग्रहं मुञ्चामीत्यनुषङ्गः ।

रथवेगं वक्ष्यति—तोयेति ॥ पयोगर्भाणां जलमुचा कदम्बक रथसङ्घट्टनेन
तोयोद्गारे भूत्वा सच एव रथवेगसमीरणानुषिवानादायाम् दैर्घ्यमिवापद्यते प्रा-
प्नोति । तथाश्वाना कण्ठालङ्कारभूता घण्टा रथवेगेन स्तम्भितशृङ्खला स्तम्भिता
आधारभूता शृङ्खला यासा ता अत एव मूकैरुपरतस्वनेनैतुंखैर्मुखैश्चपलता क-
म्पमुञ्जन्ति । रथवेगातिशयजनितविस्मयानन्दस्तिमितता इव निरशब्दमवति
घ्नन्ति इति चेतनत्वघोतकैर्मुखैर्दिशब्दैर्घोतितम् । धायुना संस्तम्भितमिदं चामर-
मरवानां कर्णान्ते किमपि रहस्यं जपतीव मन्त्रयत इव अमाल्य इव राश
कर्णान्ते इति कर्णान्ते जपतीत्यनेन घोतितम् । तथा पुरतोऽग्रतो यातव्यं
प्राप्यप्रदेशं कर्ता इच्छ्यावशात् भवता य प्रदेशः अतिदूरे वर्तमानं वधचित्रयन-
गोचरं सन् प्राप्यत्वेनेष्यते इच्छया समकालमेव तस्य भवतासादित्वात् न तत्र
गम्यत इति निश्चीयते । इच्छानन्तरमेव व्यापाराणां सभवात् । अतो मन्यामहे
प्राप्यदेश एव मयात् सूर्यं मामुद्दिश्यामनारम्भात् पूर्वमहमेव तत्र गच्छामीति मया
स्वरिततरं रेवामुपसर्पतीव । उभयत्रापि कियोत्प्रेङ्गालङ्कारः । अग्रहृतगतगुण्यक्रिया

शर्पणखा—सशं एव सूदो मतेदि । अज्ज ! आश्वद्दु राम-
तपोवणं ।

सत्यमेव सूतो मन्त्रयते । आर्यं । आगता. स्मो राम
तपोवनम् ।

रावणः—क च ते व्यसनमूलस्य रामस्य प्राणसमा ।

शर्पणखा—एं एसा सा । न-वेपा सा । (अङ्गुल्या निर्दिशति)

रावणः—(सीतां विलोक्य सविस्मयम्) इयं सा त्रैलोक्यसुन्दरी
सीता नाम । अहो ! चित्रमहो ! चित्रम् ।

इन्द्राणीमहमप्सरोभिरनयं कारागृहे गण्यतां

संहारो जयता विशो दश मया स्त्रीणां वृत पुष्पके ।

कैलासोद्धरणेऽपि वेपथुमतीमद्राक्षमद्रे सुतां

दृष्टंतासु न रूपमीदृशमहो ! चञ्चुधिरात् सार्थकम् ॥२०॥

मित्थम्भादप्रकृतत्वेन प्रकृतत्वाभिमान उपपद्यते ॥ १६ ॥

क च ते व्यसनमूल राम इति पर्यनुयोगाकरण्यात् सीताहरण एव ताररवं
सदर्शने कामविलम्बासहिष्णुत्व च दर्शितम् । ते व्यसनमूलस्येत्यनेन सीताहरणस्य
तद्व्यसनोपरामनार्थत्व बोधयति । प्राणसमेत्यनेन तस्यां हृत्पापां तन्प्राण। एव हृत्पा
भवतीति व्यन्यते । अथ स तथा दर्शितां कामवलोक्य कान्तितावययसोऽनुभार्या
चनुभवसमुत्पाभ्यां विरमयानन्दाभ्यां पावित्रत्वप्रभावन उपदिशेन च साप्यद्येन दिव
शीकृत तां प्रत्यभिमानाति—इयमिति ॥ सेयमित्यनेन अवयदर्शनबोविसवा
यामानो दर्शित । त्रैलोक्यसुन्दरीति ॥ त्रैलोक्यसुन्दरी इयमेव नाम्नेत्यर्थं ।

त्रैलोक्यसुन्दरीत्वमेव शक्तिरेकमुत्तेनोपपादयति—इन्द्राणीमिति ॥ मह-
मप्सरोभि सह इन्द्राणी कारागृहे गण्यतां दृश्यतामनयम् । गण्यमत्र ज्ञान विव
धिव न सङ्ख्यानम् । तेन तद्विशेषो दर्शन लक्ष्यते । सभूतावरयान एव हि स्रष्ट
शेन लभ्यते कमल दर्शनाथ सहदर्शन एव स्रष्टानां गुणविशेषाणां तारतम्य
स्फुटीभवति इति भावेऽनुभ्यते । तथा दश दिवो अयत्रा मया दत्तवनेनापीमुवन
स्यापि प्रदृश्य इत्यम् । तत्र तत्र मनोहरदर्शनातां क्वापां पुष्पके स्रष्ट- सभूव
दत्त आदरस्थिति वाच्यम् । इत्य । यवान्नेत्यन्तदुःखदर्शनामपि अत्र
सुतां अयतीकरी कैलासोद्धरणसमवद्राक्षम् । वेपथुमतीमित्यनेन दशमस्य स्फुरता

(सङ्कल्पपर्याकुलो भूत्वा) सम्प्रति हि,
पानाद् रूपरसायनस्य बहुधा सन्तर्पयन्ती मनो
जाता नेत्रपरम्परा फलवती धीरेतरेयं मम ।

अस्याः पल्लवकोमलां तनुमिमामालिङ्ग्य हृत्कामदं

निर्वेदयामि कदा नु विंशतिसमभून् चीरमणाङ्गान् भुजान् ॥२१॥

शर्पणखा—(आत्मगतम्) फलितो मे कामो ।

फलितो मे कामः ।

रावणः—(लक्ष्मणं विलोक्य) अयमपरः कः ।

व्यते । यत् इंद्रा रूपं तासु त्रैलोक्यनिवासिनीषु न दृष्टम्, अत इयमेव त्रैलोक्य-
सुन्दरी । इंद्रमित्यन्तेन वाक्येन विस्मयहेतुत्ववर्णनात् तदनन्तरमहो । इति विस्मया-
नुभावो दर्शितः । चक्षुश्चिराद् सार्धकमित्यनेन परमानन्दानुभवो व्यज्यते । चक्षुरित्य-
नैकत्वमुद्देश्यगतत्वादविवक्षितम् । चक्षुरित्युद्देश्ये सार्धकत्वस्य विषेयत्वादुद्देश्यत्व
स्यमेव । चिरादिति ॥ जन्मतः प्रभृत्येवेन्द्रारूपाद्वरानाडुक्तम् । सार्धकत्वेऽपि
दृष्टं तासु न रूपमाद्गरामित्येतदेव हेतु ॥२०॥

सङ्कल्पेति ॥ अभिलाषानन्तरं कामिना सङ्कल्पो भवति । यथाह “नयन-
शीति प्रथमं चित्तासङ्गस्ततोऽथ सङ्कल्पः ।” इति ।

चक्षुश्चिरादित्यत्रोक्तमेवार्थं सङ्कल्पविशेषत्वेन सोपस्कारमाह—पानादिति ॥
अमेय नेत्रपरम्परा । परम्पराशब्देन नेत्रबहुत्वस्यापि साफल्यं सूचितम् । रूपरसा-
यनस्य रूपसौन्दर्यं तदेव रसायनम् । रूपस्य रसायनत्वारोपं पानोचित्यर्थं कृतं ।
बहुधा पानाद् प्रकारबचनस्यापि धाप्रत्ययस्य लक्षणदाहृत्पर्यन्तं द्रष्टव्यम् । बहुकृत्व
पानान्मन सन्तर्पयन्ती । हेतो राडा । मनस्मृत्तिहेतुत्वाद् फलवती जाता । सङ्कल्प
प्रकारमेव दर्शयति—अस्या इति ॥ विंशतमित्यनेन युगपत् कृत्स्नालिङ्गनसौ-
कर्यं दर्शितम् । चीरज्याङ्गानित्यनेन चीरकामिन्य स्त्रिय इति न्यायेन सीताया
भालिङ्गन प्रत्यानुकूल्यं घोषयते । निर्वेदयामि सुखविष्यामीत्यर्थं ॥२१॥

एव रावणं सम्नात्परम्परापलो भूत्वा सीताहरणे कालविलम्बनसहमानो रवि-
द्विष्ठासयान्मतो दत्तदृष्टिः सन्नाहवन्त सौमित्रिं दृष्ट्वा महतीं राङ्गामवाप्य मगिनीं
परिदृच्छति—अयमिति ऋटिति सामान्येन कृतं प्रश्नः । पुनर्विशेषनिर्धारणार्थम् अयं
कृतम् इति । रामो वा लक्ष्मणो वाऽप्य कश्चन तदीयः सहचरो वेति भावः ।

कवचिततनुः पृष्ठावापी दृढज्यशरासनो

निभृतमभितस्तिष्ठन् सीतामयं कलमोः युवा ।

शूर्पणखा—(कर्णे) पर्वं विभ्र । पवमिव ।

रावणः—

दृढहृ । शमयाञ्चक्रे रामः शरैः किल तटका-

मसिफलमयं प्राप्तस्त्वां प्रत्यहो ! बलिनो नराः ॥२२॥

(नेपथ्ये मर्मराशब्दः क्रियते)

(नेपथ्ये) अहो ! जवविशेषः ।

सीता—अज्ज वि दाव अज्जउत्तेण अनुगच्छीअदि सो मिअो ।

अद्यापि तावदार्यपुत्रेण अनुगम्यते स मृगः ।

रावणः—कस्यायं स्वरः ।

शूर्पणखा—अज्ज ! तस्स रामस्स । आर्यं ! तस्य रामस्य ।

सत्रावस्त दर्शयति—कवचितेत्यादि ॥ कवचित्ता सजावकवन्ता तनुरत्या-
स्तीति कवचिततनुः । भावपन्थरिमन् शारा शयावाप श्रुषि । पृष्ठावापि । अस्यास्तीति
पृष्ठावापी । दृढ पवादापः न ह्य समीपे कुत्रचित्तिति दृढशब्देन सजाहो दर्शितः ।
आरोपितत्वात् दृढा ववा यस्य तस्य तथाभूत् शारासन यस्य स तमोक्तः । सीताम-
यित् समीपे तिष्ठन् निमृत्तमित्यनेन स्वये मावधानत्वं दर्शितम् ।

अथ तथा अथ लक्ष्मण शरवावेदिते महत्तमय्या प्राप्य सावहासमभिधिपति ।
इहोत्पवहासः । इहाएवा भावने देतुः । यथोक्तम्—“परोत्पवहासया गर्भरो-
मन्वमन्तुजा । दोषोक्तवहासाद्गुटीमन्तुकोपेज्जिगानि च ॥” इति । लक्ष्मणद्वारा-
कर्मणो रामस्तु कर्मानुक्त्य दर्शयन् प्रथमं रामतुरय कर्मणोऽभिधानम् । अथ
ज्वावान् रामः यथम अनुर्धार्थं सत्तमीकर्तुं बहुभिः शरीरिकाकिनी वृद्धामासन्नमर्या
शिरः तटकां रामवाचके किल । अथ पुनर्भावात्समुत्पत्तौ शो प्रापभिरुक्तं प्रथमं ।
अहो ! बलिनो नरा इति ॥ इह हीरववेदो स्त्रीगोचरपराक्रमस्य पूर्व-
मभिधानोद्गुपहासकाशब्दस्त दोषोक्तं व्यज्यते ॥२२॥

अथ रामो ह्यरण्यं कृत्वा मन्मथस्य मावाप्यस्य बेगादिउपेन विधियत् । अह—
अहो ! इति ॥ अथ पुनस्तथा दर्शितं रामं शरायिता एव शिरोऽत्र मन्मथ-
वदितोऽर्थं मन्मथस्य वदुमानं येनवाऽप्य—सत्यामेति ॥

रावणः—(परापृत्यावलोक्य) अयं तपस्यो रामः । (इति मोह-
मुपगतः)

सूत —(आत्मगतम्) सत्यं मारीचवचः । रामो नाम,
न पुमान् पुण्डरीकाक्षो न च मुग्धेन्दुशेखरः ।
आविर्भूतमयोध्यायामेकं रत्नोद्गमौषधम् ॥२३॥

इति ।

रावणः—(सूतं विलोक्य) सूत ! भीत इव त्वमाकारेण ।

सूत.—आयुष्मन् ! सत्यं भीत एवाहम् । सम्प्रति वयं मनुष्या-
रामो राक्षस इव ।

शूर्पणखा—अञ्ज ! इयं से आहदि आहरणेण जोलदा कहं विअ
सोहदि ।

आर्य ! इयमस्या आकृतिराभरणेन ज्वलता कथमिव
शोभते ।

मारीचस्य वचनप्रकारं दर्शयति—रामो नामेति ॥ रामो नाम देवो
नारायणो महेश्वरो वाऽवतीर्थे इति सर्वे वदन्ति । अहं त्वम्यथा मन्ये, रामो न
पुण्डरीकाक्ष आविर्भूतः मुग्धेन्दुशेखरश्च न । अयोध्यायामेकं मुख्यं केनाप्यनिवा-
र्यनीर्यं रत्नोद्गमौषधमेवाविर्भूतम् । इह पारमार्थिकस्यापि देवत्वस्य निषेधेन
रामस्य रत्नोद्गमौषधसमर्थनं राष्ट्रमहानं सन्देहाभावमाविभावरस्य तदेकप्रयोगस्य
चावेदयितुं कृतम् ॥२३॥

सम्प्रति वयमिति बहुवचनेन न केवलं मम भयं जायते किन्तु भवतोऽपी
त्यगिमायो व्यन्यते । रामो राक्षस इवेति ॥ राक्षसान् दृष्ट्वा मनुष्याणां
भयं दृष्टम् । अयुना तदिपरीतम् । अतोऽस्मदपेक्षया रामस्य राक्षसत्वं तदपेक्षया-
स्माकं मनुष्यत्वमित्यर्थं । अथ शूर्पणखा रामस्य गम्भीरमेहिमानं परंप्रतोऽपि दरा
शिवस्य साध्वसमनुभावैरालक्ष्य सीताहरणाभिश्चिमाशङ्कमाना रामावलोकनात्त-
न्निवर्तयितुं सीतागतमनुरागं बोद्धोषयितुं सीतागतानुष्ठानानुत्पारयति—इयमिति ॥
अस्या इयमाकृतिराभरणेन विनाप्यत्यन्तं शोभमाना पुनराभरणेण कथमिव
शोभते । अलङ्कृताया अस्वारशोभा न परिच्छेत्तु राक्षस इत्यर्थं

रावणः—किमानरणैरस्याः । पश्य—

यस्य नैसर्गिकी शोभा तत्र संस्कारमर्हति ।

कः कलां शशिनो माष्टिं कौस्तुभः केन रज्यते ॥२४॥

सूतः—आयुष्मन् ! किञ्चिद् वस्तुकामोऽस्मि ।

रावणः—कथं कस्ते परिहारः ।

सूतः—

इमां गम्भीरचारित्रां पश्यामि पतिदेवताम् ।

रावणः—कथं त्वमवगच्छसि ।

सूतः—

यदनेन चने धीरा रमते बन्धुनिःस्पृहा ॥२५॥

अथ दशमीवः पुनरपि मीमांसे विलोभव कामविषयो भूत्वा—किमिति ॥ रज्यत इति ॥ स्वतः कियत् इत्यर्थः ॥२४॥

किञ्चिद् वस्तुकामोऽस्मीति ॥ स्वामिन प्रति हितमन्वस्याप्रिय सहसा न वक्तव्यमिति प्रथम विवक्षा दर्शिता । कस्ते परिहारः स्वया एव विवक्षितं तत्कथनाय किं परिहरणीयम् । न ह्यन्यं कश्चिदत्र सन्निपते । अतिरहस्यमपि मम भगिन्या भोतव्यमेवेति भावः ।

इमामिति ॥ इमा पतिदेवता पश्यामि । पतिरेव देवता मर्याः सा पतिदेवता । देवताशब्देन न केवलमर्याः पतियोचनानुराग एव, रतेहवितासव-
हुमानात्मिका भक्तिरपि भवती तद्विचार विषय इति दर्शितम् । अत्र एव गम्भी-
रमपरिच्छेदमनन्यपनिवृत्तासाधारण्य चारित्र्य मर्याः सा । अनेन विषयान्तरने-
रेष्य दर्शितम् । अत्र एवमूढेषु भवता कलाद् गृह्यमायापरिणय विषयवियोगदुःखेन
दशमीवपरामेव प्रतिपारयते । न तु त्वदंते बन्धिष्यते तथा वैदिककारविक्रि-
रोभाद् अस्वामिभिविषयो न शुभोदकं इति भावः । अथ कथमिति इतो हेतु-
माह—यदिति ॥ बन्धुनिःस्पृहेत्यनेन स्नेहानुबन्धो बन्धुना मुनेरपि शुभस्त्वत्र
इति शब्देनात्यन्तदुःखविषयि तद्विहाभावत्परितोभयान्नमनसो दर्शयितुमभि-
हितम् । अत्र इत्यनेन शब्देनरसनिधाने नास्या दुःखहेतुत्वोऽपि सीतलायाः परम-
ध्वेति दर्शितम् । भूतेत्यनेनाद्या वनाद्गृहीतायाः विषयार्थनमपिपरमध्वेति विभवे-
कृतं न शक्यत् इति बोध्यते ॥२५॥

रावणः—मन्दात्मन् ! ननु स्त्रीणां विशेषानुपलभ्य सन्तोषिणी
बुद्धिः । पश्य—

मरतकतटे मन्दाकिन्या मदङ्गनिषादिनी
कनकनलिनोद्गन्धीन् स्वर्गानिलान् प्रतिगृह्णती ।
भयपरघशे दत्तापाङ्गा महेन्द्रपरिमहे
मनुजमवधूयैषा कामं मया सह रंस्यते ॥२६॥

अथ दशमीवस्तद्वचनस्य चित् सीताहरणस्य निष्पद्योवनस्य निराकरोति—
मन्दात्मन्निति ॥ अल्पबुद्धे ! तत्कालदृष्टमेकं प्रमाणाकृत्य तत्प्रजातिगतस्वभाव
न जानामीति भावः । स्त्रीया बुद्धिविशेषान् पूर्वमनुभूतेभ्यो भवेन्मोक्ष्यन्तं विशि-
ष्टान् भावानुपलभ्यानुगुण तच्छय एव सन्तोषिणी ननु । प्रसिद्धौ ननु । पति-
जतास्वप्यहृत्यारेणुकादिषु अस्य प्राप्तवत्त्वात् । अथ यिनिप्रत्यय स्त्रीबुद्धेः तत्स्व-
भावतामवगमयति । पश्येति ॥ यत्र एवं स्त्रीत्वभावः अतोऽस्या भवधानम-
न्धरयेत्यर्थः ।

इदानीं राज्यभ्रष्टस्य वन प्राप्तस्यात्यन्तमलिनस्य रामस्याङ्गे निपश्यैषा मया
स्वर्गं नीता सती त्रिलोकीरां अनर्थाभरणानुलेपादिसमुज्ज्वलाहं वीरामेसर मामु-
पलभ्य मदङ्गनिषादिनी भविष्यति । न तु तदा मदङ्गात् कदानिदप्यवरोहणमा-
काङ्क्षतीति । यिनिप्रत्ययेनाङ्गस्थितिस्त्वभावता दर्शिता । अनेनालम्बनविभावस्य
महिमा दर्शितः । उदीपनविभावात्ता वैशिष्ट्यमाह—मन्दाकिन्या इत्यादि ॥
अनेन मन्दाकिन्यास्तधीरप्रदेशस्य च भूगतान्धो नदीभ्यस्तर्षीरप्रदेशाञ्चानर्ध-
मयस्थलीगतत्वेन कर्दमादिसमुत्पकालुष्याभावात् मरतकमयत्वेन च विशेषो
दर्शितः । कनकनलिनोद्गन्धीन् स्वर्गानिलानित्यनेन मलिनानां कनकमयत्वं तत्स-
म्पर्कात् सन्तानरागिसमर्थोच्च समीरणाना परिमलातिशयाच्च वनसमीरेभ्यो
विरोधो दर्शितः । एव मनुभवगङ्गोक्तुर्लभ्यान् पदार्थाननुभूय मनुजमवधूय ।
मनुजमित्यनेन अत्रियत्त्वनिमित्तराज्यभोगाद्यभावो दर्शितः । अत्रधूयेत्यनेन राम-
गतानुपगपरित्यागो लक्ष्यते । कामं मया सह रंस्यते ॥ काममि-
त्यनेन रमयस्य रामविरहदुःखमिश्र उत्तमण्यावपदार्थसम्पत्त्या पर्याप्तत्वं दर्शि-
ष्य । मयपरघश शत्यादिना सीताया निजप्रवापसाक्षात्कारयेनात्मनि बहुमा-
नाभिव्य षोतिगम् ॥२६॥

सीता—(निमित्तं सूत्रयन्ती) कुमार ! आसणं विन्न असो-
हणं भावि दक्षिणा दारिं मे अन्वी मन्तेदि ।

कुमार ! आसन्नमिव अशोभनं भावि दक्षिणमिदानीं मे
अक्षि मन्त्रयते ।

लक्ष्मणः—आर्ये !

दायादसाधारणवस्तुवन्ध्यं

वनान्तमस्माकमुपाधितानाम् ।

अशोभनं नाम किमन्यवस्था

यत्र श्रियस्तत्र ननु द्विपन्तः ॥२७॥

सीता—कुमार ! इतिपदिर्णाणं वदणादो सुदं मए अत्थि
विस्सुदो विसदिभुञ्जो तुम्हेहिं हृदाणं खरदूसणाणं वादेत्ति ।

कुमार ! ऋपिपत्नीनां वदनात् भुतं मयास्ति विभुतो विश-
तिभुञ्जो धुवाभ्यां हतयो. खरदूपणथोभ्रतेत्ति ।

अयं सौमित्रिणी सीताया आसणं विन्न हस्तादिनाभिहितं दक्षिणाद्विपन्त-
हेतुकमशोभनं निरख्यन्नाह—आर्ये ! इति ॥ दायादानां साधारणं यद् वस्तु
राज्यधनादि तेषां वन्ध्यं रक्षितम् । वनान्तं वनमध्यमुपाधितानामस्माकं किम-
शोभनं नाम किमन्यवस्था न भवेत्प्राप्तिः । यत्रैकस्मिन् इत्येव गृहानामभित्तायो
भवति तत्रैवाशोभनम् । इह तु बहुजनाभिलाषात्पदस्य परतुनोऽभावात् अशोभन-
मनस्येव इत्यर्थः । यद्यपि दायादभ्योऽप्येषामपि एकद्वयाभिलाषो विपन्तमिच्छ-
मेव तथाप्यन्यकृताया निषदं भाव्यराक्त्येव सुपरिहरत्वात् दायादसाधारणत्वमेव वस्तु-
नो विपन्तेषु विनोक्तम् । अनेन पूर्वं रामवचनेन परामिषवायोऽपि वासनारूपेण
रिषयः कैशेयीगतेर्वाविशेष इदानीमशोभनराश्वत्थेन समुद्रद्वयं इति गम्यते ।
उक्तमेव विशेषं देवम्येनामिषयः प्रसिद्धरूपेण सामान्येन समर्पयते—अद्वयवस्था
इति ॥ ध्यवत्पाराश्वेन मयांशु रथेयं वामिणीयते । भिवो हि सारथेयं पिती
वदेते वा पुत्रमनुजं वामिणवृत्तिं अतो निर्भयंशु । चक्षुतां विवा प्रसिद्धमेव ।
अत एव गृता, भिवो यत्र भवति तत्र रिष-वोऽपि षु । ननु प्रसिद्धो ॥२७॥

एव सौमित्रिणीया एकरथ्यानेतापरद्वेषेण निरुद्धे अस्मि ज्ञाता प्रसिद्धे-
हेतुकं अशोभनमुत्प्रेषते । इतीति ॥ ऋपिपत्नीनां वचनामवा सुतरं । युष्मा

रावणः—दिष्ट्याहमनया श्रुतपूर्वः ।

लक्ष्मणः—श्रायें ! अलमस्मादुद्वेगेन ।

रावणः—किं नु खलु वक्ष्यति ।

लक्ष्मणः—न बाहवः प्रमाणं पौरुषस्य । पश्य—

येन सोऽयमपि रावणो जितः

तं सहस्रभुजमर्जुनं मुनिः ।

होमसाधनविधानकर्मणा

व्यच्छिन्नत् परशुनेव शाखिनम् ॥२८॥

भिर्हृतयोः खरदूषणयोर्भ्रातिति ॥ अनेन बेरहेतुर्दशितः । विद्युत्-
त्रिलोकीविषयसर्वलपराक्रमारिभिः प्रतिक्रियासामर्थ्यं दर्शितम् । अहमेवभूतात्
रावणाद् भयमाराङ्ग इति वाक्यसमाप्तिः । अथ रावण आत्मन सीतया श्रुतत्वा-
दिविशेषबलात् गुणपरिपूर्णत्वेन श्रवण तदनुरागहेतुं मन्यमानः हर्षानिरायमाल-
म्ब्याह—दिष्ट्येति ॥ अलमस्मादुद्वेगेन भवेनेत्यर्थः । भयाकरणे हेतुमाह—
नेति ॥ पौरुषस्य पराक्रमशक्तेर्बाहवः । इह बहुत्व विवक्षितम् । बाहूना बहु-
त्वमित्यर्थः । न प्रमाणं नियामकम् । यो परमात् बाहुभेराधिक स तस्यैव
पौरुषोत्कृष्ट इति नियमो नास्तीत्यभिप्रायः ।

एतदेवोपपादयति—पश्येत्यादिना ॥ येन पुरन्दरादयोऽपि जिताः, सोऽयं
विंशतिभुजः रावण येन कार्तवीर्येण जितः, मुनिर्भार्गवः द्विभुजः सैन्यादिनिरपेक्षः
एक एव सहस्रभुजं त कार्त्वीर्यं आत्पुत्रभिन्नामत्यचतुरङ्गवाहिनीपरिश्रुतं बाहुसह-
स्रधृत्रानेकराक्षकदम्बक होमसाधनविधानकर्मणा होमसाधन समिदादि तस्य विधान
मन्त्रपूर्वकं खेदनादिसत्कारकरण तदेव कर्म व्यापारो यस्य तेनैव परशुना व्यच्छि-
न्नत् । अनेन युद्धममापुधान्तरमपि नोपात्तम् । किं पुनः सैन्यादि । अतस्त-
द्विजये पौरुषमेव केवलं कारणमिति चोक्तितम् । शाखिनमिवेति ॥ इतिप्रत्ययो
भूम्नि वर्तमानः शाखानां बहुत्वमवगमयति । तेन भुजसहस्रस्थाने शाखासह-
स्रयोगो ज्ञोत्यते । यथा शाखिनः शाखाः प्रथमतो विच्छिन्नान्नि तथेत्यर्थः । अनेन
शाखिनः खेद इव निश्शङ्कत्व कावर्त्वीर्यं खेदने रामस्य चोक्तितम् । सोऽयं पर-
शुराम पुनराप्येवायत्नेन विभिन्न इत्येतत् सीतया विदितमिति मत्वा नाभिहितम् ।
अतो न रावणाद्रेतन्भवम् । इह लक्ष्मणस्य स्थिरत्व नाम धीरोदात्तगुणो दर्शितः ॥२८॥

रावणः—स्मर मनुष्य ! तवेदं वचनम् ।

(नेपथ्ये) हा ! लक्ष्मण ! ।

सीता—हं अज्ञउत्तस्स विश्व सरो ।

द्वमार्थपुत्रस्येव स्वरः ।

लक्ष्मणः—आर्ये ! किमार्तस्वरमार्थः करोति ।

सीता—तुवं किं तक्केसि । त्वं किं तर्कयासि ।

लक्ष्मणः—मायेति ।

रावणः—अहो ! धृष्टः खल्वेषः ।

सीता—यालिश ! तत्रो वि रफिखदव्वो ।

यालिश ! ततोऽपि रक्षितव्यः ।

लक्ष्मणः—कथं रदयो रक्षति ।

(नेपथ्ये) किं विलम्बसे ।

सीता—खला ! भादुणो आपणस्स अक्कन्दिदं उवेक्खमाणं

अथ रावणो लक्ष्मणस्याऽन्वयम नगर्भवचनमावर्ष्य सरोषमाह—स्मरेति ॥ मनुष्येत्यनेन मनुष्यत्वावान्तरभेदज्ञविषयज्ञानिनिवन्धनस्य प्रतापादे पाशवर्षस्य राज्यभरादिसिद्धोऽभावो दर्शितः । तदेव वचनं स्मरेति ॥ भयमभिप्रायः । अस्माभिविवेकात् बलवधमो रावणोऽपिचित्त इति अनुरमृत्वास्माभिर्विधास्यमानादपसनादात्मान रक्षितुं महान् यत्नं कियताम् । तथाप्यस्मदभिश्चेत्फलं दरोविभ्यामीति । अथ ज्ञानकी रामेण निहन्त्यानस्य मायाबलेन रामरूपं प्राप्तस्व मारीचस्य लक्ष्मणं सीतासविषाद् दूरिकर्तुं हा ! लक्ष्मण ! इति विलासवचनमाकर्ष्यं सविषादमाह—द्वमिति ॥ भातौ दुःखविवशं तस्य स्वरं भार्तरवरं । धृष्ट इति ॥ अस्माकुलगत्स्वनेतत्पत्र इत्यर्थः । कथं रदयो रक्षति इति ॥ भयमभिप्रायं दर्शितं भवत्कार्यं स्यान्वतो भवमाशङ्कितं तदार्यस्य प्रभावापरिज्ञानादेव । यदि कार्यस्यान्वतो भयं भवेत्प्राम तद्यापि नाह रक्षितं रावणोभिः । यदायेण दुस्साधं कर्म तदिन्द्रादयोऽपि साधयितुं न शक्नुवन्ति । किं पुनरहम् । तस्मान्मम न रक्षित्वमिति । अथ ज्ञानकी पुनरपि किं विलम्बसे इति परिदेवनमाकर्ष्यं सरोषं पश्यतरेमाह—खल्वेति ॥ खल ! कठोरदृश्य ! भगवतीं पृथिवीं आपन्नस्य परमं अस्मिन् गणस्य

तुमं कर्हं भश्रवदी पुहुची सहैदि ।

खल ! भ्रातुरापन्नस्याक्रन्दितमुपेक्षमाणं त्वां कथं
भगवती पृथ्वी सहते ।

लक्ष्मणः—आर्ये ! किं त्वया तथैवेति निश्चितम् ।

(नेपथ्ये) किं न शृणोपि लक्ष्मण !

सीता—सुणाहि लक्ष्मण ! किं ए तुराश्रसि । हृदि, अणन्तर-
गामिणी इत्थिआणं लच्छी । ए हु अहं । एकं तं एव्य ।
शृणु लक्ष्मण ! किं न त्वरसे । हा ! धिक्, अनन्तर-
गामिनी स्त्रीणां लक्ष्मीः । न खल्वहम् । एकं तमेव ।

लक्ष्मणः—(कर्णां पिधाय) शान्तं पापं शान्तं पापम् ।

अपि मां विजल्पसि गमीरधियां

प्रथमा सती यदधिचार्यं चला ।

तदुपस्थिता तव विपन्नियतं

परिवर्तते प्रकृतिरापदि हि ॥२६॥

भ्रातुराक्रन्दितमेव कर्म श्रूयमाणमप्युपेक्षमाणं स्तोकमपि विकारमनापन्न त्वा कथं
सहते । इदयक्काठिन्येन लक्ष्मणस्य गरीयस्त्वमभिप्रेत्य असोऽन्वस्वमुक्तम् । यथाह—
“दीनगोचरदयापरिहीन यस्य मानसमतीव कठोरम् । तेन भूमिरतिमारवतीय न
द्रुमेर्न गिरिभिर्न समुद्रैः ॥” इति । अथ पुनरपि हा ! इतोऽस्मीति बालापमाक-
र्यं विशीर्येहदया ममस्पृग्निर्वाग्जैः सौमित्रिमभिक्षिपति—लक्ष्मण ! किं निरापत्ते
तत्कार्यं पुनरक्षय्य प्रयत्नास्वाया रान्वर्थाक्षिप्ता च मत्परिनिवृष्टा च कारय्य मन्वे ।
तत्रैकमेव लम्बते, यतः स्वीणा मध्ये लक्ष्मीरेवानन्तरगामिनी न खल्वहम् । अह
तमेकमेवानुगच्छामीत्यर्थात् सिध्यति ।

अपि मामिति ॥ आर्ये ! इति सम्बोधन परपदचनश्रवणजनितान्निर्वेदान्न
कृतम् । मूढे ! श्यादिसम्बोधन तु ज्येष्ठभावायामववाहामिति अतः परं सत्वं
लक्ष्मणग्रन्थे सम्बोधनाभाव इति शेषम् । एतावन्तं काल गमीरधिया प्रथमा सती
गमीरा सत्त्वविनयधैर्यादिभिरपत्तिच्छेषा षोडश्विचिः यासा तासानरुन्धत्वनश्रुत्या-
दीनां प्रथमा सत्त्वादिभीरुर्व्यस्वाम्योऽनेका भवन्ती । सतीति वर्तमाननिर्देशेन सत्त्वा-
दिगुणानां निगन्तरानुवृत्त्या नैसागङ्कत्वं दर्शितम् । तथाभूता स्वामिदानीं चत्वा-

रावणः—मूढ ! त्वं न जानीष्ये सम्पदुपस्थिता वनधासपरि-
क्लिष्टायाः ।

(नेपथ्ये) हा ! हतोऽस्मि ।

सीता—मुख ! सुणोहि लक्ष्मण ! अहं तव पुरतो मरिस्सं ।
पश्चात्तिरासो दाणिं भ्रातुणो सञ्चासं गमिस्ससि ।
मूर्ख ! शृणु लक्ष्मण ! अहं तव पुरतो मरिष्ये ।
पश्चात्तिराश इदानीं भ्रातुः सकाशं गमिष्यसि ।

लक्ष्मणः—

अविवेकमनावेद्यमदाक्षेयमनूर्जितम् ।

धिगहं जन्म नारीणां यन्मामेवं प्रभाषसे ॥३०॥

द्विराचिन्ता भूत्वाविचारं परशुरामववाद्भिर्भुतमप्यार्यस्य पराक्रममनुस्पृश्य
सुद्रेभ्यो भयमाराङ्ग्य मामपि जन्मतः प्रवृत्ति अथ वाक् पुरुशुश्रूषावद्दर्शवमपि
मामेवं विजल्पसि अविधिषसि यत्तत् ततो हेतोस्तव काचिद् विपदुपस्थिता नियत
निश्चितम् । अथ हेतुमाह—आपन्नासन्नाया प्रकृतिः स्वभावः परिवर्तते अथवा
भवति हि । द्विराच्यो हेतो ॥२६॥

अथ दशमोऽक्षरः सीता प्रति सफल मानुसस्य मायाप्रयोगमभिनन्दन्नपि सौ-
मित्रिं तदनायचनित्तमाहाय त प्रति सनिर्वेदो भूत्वा तेनापि मामित्यादिप्रसाधित-
मर्थं निराकरोति—मूढेति ॥ इदामियुक्त्यकरणप्रयत्नफलस्ययोः सग्नोऽथनवच-
नयोःपादान् रावणस्य लक्ष्मणगोचरनिर्वेदेर्थादिकृत चापलातिरायमभिभवन्ति ।

। अथ सौमित्रेस्तव पुरतो मरिष्ये पश्चात्ता पक्षि निरासो भूत्वा इदानीमेव
भ्रातुसकारं गमिष्यसीति वाग्नेय्याभिहतः सनिर्वेदमाह—अविवेकमिति ॥
यतस्य मामेवं विवेकादिरत्य प्रभाषमे अत्यर्थमपलपसि ततो नारीणां जन्म जातिं
धिक् । जन्मराज्येनेकार्यसमवायात् स्त्रीत्वजातिलक्ष्यते । स्त्रीविशेषे आनन्त्यामनु-
भूतमर्थमविवेकादि स्त्रीजातिनिष्ठत्वेन समर्थयते अविवेकमित्यादिविशेषणचतुष्टयेन ।
पूर्वदृष्ट-वाप्यलिङ्गधरोनेद युज्यते इद न युज्यत इति युक्तानुक्तविभागज्ञानं विवेक
यतस्त्व भार्गवत्रयादिभिर्भुतमार्यस्य पराक्रम न प्रयेपि अतः स्त्रीणां जातिरेव
विवेकविधुरेति भावः । करिभ्यमात्यस्य कर्मणः अगामिनीं परिणामेनवधारयितुं वा
पूर्वमेव चिन्ता तदवेक्षणम् । अत्यर्थमेवेत्ययोऽयमावेत्स्वम् । यतस्त्वं माद्विमर्जन-

सीता—तुवं दाव साहु होहि । त्वं तावत् साधुर्भव ।
लक्ष्मणः—

मायाविधेययपुपां नवचैरभाजां
विश्रामवेश्मनि बने रजनीचराणाम् ।
आज्ञां गुरोस्गणयन्नविवेकलोला-
भेकाकिनीं कथमहं भवतीं त्यजेयम् ॥३१॥

निमित्तमात्मनो भाविनीं महतीं विपदं न किञ्चिद् विभावयसि भतः स्त्रीणां जाति-
रेवावेक्षणशून्येति भावः । दाक्षिण्यं परच्छन्दानुवर्तित्वं यत् आर्षेणात्मरक्षार्थं नियु-
क्तस्य मम हितोपदेशात्मकं तत्त्वावबोधकं च वचनमनादृत्य स्वाच्छन्द्येनात्मसमी-
पान्मा विसर्गपितुं साहस कर्म विष्कीर्षसि भतः स्त्रीसामान्यमेव दाक्षिण्यहीनमिति
भावः । ऊर्ध्वं सत्त्वबलं तेन रहितमनूर्जितम् । अनेन चापल्यगुणो दर्शितः ।
यथाह—“चित्तस्याविकृतिः सत्त्वं विकृतेः कारणे सति ।” इति ॥३०॥

त्वं तावत् साधुर्भवेति ॥ अत्रासाधुरत्वं विपरीतलक्षणया प्रतीयते । यथा—
“उपकृत बहु तत्र किमुच्यते मुजनता प्रथिता भवता परम् । विदधदीदृशमेव सदा
सते ! मुमुक्षुमारस्व ततः शरदां शतम् ॥” इत्यत्र ।

अथ सौमित्रिः परुषवचनश्रवणसमुद्भूतेन निर्वेदेन गमन प्रति डोलापमान-
स्वान्जो भूत्वाह—मायेति ॥ अहमेव भवत्या परित्यक्तोऽपि कथं भवतीं बने
त्यजामि । त्वत्सकारान्मम प्रयाथ तव परित्याग एव संभवतीति त्यजामीत्यनेन
दर्शितम् । अन्तःपुरेऽपि पतिव्रतायाः पत्या बान्धवादिभिर्वा सहैवावस्थितिः समु-
चिता । तत्र मनुष्यसञ्चारशून्ये बने परित्यागः कथमौचित्यपदवीमधिरोहतीति वन
इत्यनेन दर्शितम् । न केवलमिदं वनं मनुष्यसञ्चारशून्यम् अपि तु क्रूरराजा राक्ष-
सानां निवासनं चेत्याह—रजनीचराणां विश्रामवेश्मनीति ॥ विशेषेण
पुनरिदानीं खरवधादिसमुद्भूतेन वैरेण द्विद्वान्वेषिणो वर्तन्त इत्याह—नवचैर-
भाजामिति ॥ मामाया विधेयमधीनं वपुर्धेया ते मायाविधेयवपुषः । अनेनात्म-
त्सन्निधानेऽपि तेषां मायाप्रयोगो दुष्परिहर एव किं पुनरसन्निधान इति दर्शितम् ।
अविवेकलोलामिति ॥ यतः पूर्वमविवेकात् दृष्टमात्रे सृजे विद्वम्भमुपगम्य
स्वमतीं प्रत्यादिष्टः इदानीं तु युतमात्रं विलापवचः प्रमाणीकृत्यात्मरक्षार्थं नियुक्तं
मामपि परित्यजसि भतो महानविवेकः चापलं चेति भावः । एवं सीताया अवर्य-

सीता—समाधी रक्षति इति आश्रयं न वाण ।

समाधी रक्षति स्त्रियं न वाणाः ।

लक्ष्मणः—देवा ज्ञास्यन्ति देवाः साक्षिणः ।

सीता—होद्व्यम् । भवितव्यम् ।

लक्ष्मणः—(प्रणम्य) नमस्तुभ्यम् । (निष्क्रान्तः)

शर्पणखा—अज्ज ! पेक्ख पेक्ख । आर्य ! पश्य पश्य ।

सीता—अविद्याम अज्जउत्तेण लक्ष्मणो सङ्गमिस्सदि ।

अपि नामार्यपुत्रेण लक्ष्मणः सङ्गस्यते ।

(नेपथ्ये) सीते ! त्वमपि मामुपेक्षसे ।

सीता—हं, अधराणां खु अहं अज्जउत्तं सरेण अणोसामि ।

(प्रतिष्ठते)

हम्, अधन्या खल्वहं आर्यपुत्र स्वरेण अन्वेषयामि ।

रक्षणीयत्वमुपपाद्यात्मनो रक्षित्वत्वावश्यकत्वं दर्शयति—आहामिति ॥२१॥

समाधी रक्षति स्त्रियो न वाणा इति ॥ समाधिराधेन विद्युत्स्य स्वैर्यं लक्ष्यते । स्त्रीशब्देन पतिव्रता विवक्ष्यन्ते । पतिव्रतानां रक्षय पातिव्रत्पररक्षणमेव न चैतदवाणसाध्यमित्यर्थः । देवा ज्ञास्यन्तीति ॥ पुत्राणां गुणवृद्ध्यास्या परिव्रान्ते मनागपि ममापराधो न भवति अस्या निर्भयेन कियमाख्यादित्येतदत्रा सन्निधानाद् देवा ज्ञास्यन्तीत्यर्थः । देवाः साक्षिण इति ॥ परिचक्षाया अस्या

वृत्तान्ते देवा, साक्षियो भवन्तित्यर्थः । होद्व्यमिति ॥ मद्दृष्टान्ते देवैरेव साक्षि

भिर्भक्षितव्यम् अन्येषा साक्षित्वानर्हत्वात् । यतो देवा दिव्येन चक्षुषा मानसीमपि

प्रवृत्तिं जानन्ति इतरेषां च तदवगमात्सामर्थ्यात् । अनेन मानसस्यापि पातिव्र

त्पत्त्यर्थं दर्शितम् । इह सीतयामिहित समाधे रक्षित्व देवानां साक्षित्व च

सप्तमेऽङ्के सौमित्रिणा सत्यलेनानुभूय सरक्षितो ममेत्यत्र प्रशसिष्यते । अपि

नाम लक्ष्मणः आर्यपुत्रेण सङ्गस्यत इति ॥ अपिनामशब्दो देवमार्ग

नायाम् । अथ मारीचस्य हा । सीतेत्यादिमायापरिदेवनमाकर्षणं रामसमीपं गन्तु-

मिच्छति—हमित्यादिना ॥ हमिति शोकसमुत्थो रामोऽनुभावः । स्वरे-

णेति ॥ यस्यां दिशि स्वरं भूयते तथा दिशा गत्यान्विष्ण्वानीत्यर्थः । अथ

शर्पणखा आगच्छन्त्या सीताया हरणे पातिव्रतपरभावात्सन्दाहमानं हरामीवमा-

शूर्पणखा—अज्ज ! पेफ्फ पेफ्फ अचणीदञ्चंतं रअणं सअं एएअ
गच्छंतं ।

आर्य ! पश्य पश्य अपनीतयन्तुकं रत्तं स्वयमेव गच्छतु ।

रावणः—नायमुपेक्षाकालः । रामरूपेणैनामर्धपथे प्रतियन्नामि ।

शूर्पणखा—सुदहृ अज्जो मणादि । अहं वि दाव रामं सीता-
रूपेण शिषुत्तिपहे विलंबइस्सम् ।

सुष्ठु आर्यो भणति । अहमपि तावद्रामं सीता
रूपेण निवृत्तिपथे विलम्बयिष्ये ।

रावणः—वाढम् ।

शूर्पणखा—इदो, परं किं मय कत्तव्यं । (निष्क्रान्ता)

इतः परं किं मया कर्तव्यम् ।

सूतः—आयुष्मन् ! किं मयेदानीं कर्तव्यम् ।

लोक्य तत्र प्रेरयति—पश्य पश्येति ॥ अपनीतयन्तुकं अपनीतो यन्ता रचको
परमाह । अनेन तस्या हरणे प्रतिबन्धाभावो दर्शित । रत्तमित्यनेन तस्या अक्षय-
हरणीयत्वमावेदितम् । स्वयमेवेत्यनेन न केवलं रक्षित्तरेवासन्ननिधानम् अपितु सहा-
यस्यापीति दर्शयति—गच्छदित्यनेन ॥ कालापिपाने सत्येषा रामसमीपमेव
गच्छेत् । अथ रदानामेवैवा हरणीयेति दर्शयति—अर्धपथ इति ॥ पयोऽर्ध
इति विग्रह । षष्ठीतत्पुरुषमास । “अकपूर्वेषु पशामानडे” इति सयासान्होऽ
प्रत्ययः । “राजदन्तादिषु परम्” इति अर्धराभ्रस्य पूर्वनिपातः । अथ निशाचरो
रामरूपेण आतु सीताहरणोपममिन्नप्य स्वयमपि तत्र साहाय्यक कर्तुमुद्यता
तत्प्रकारं निवेदयति—सुष्ठु इत्यादिना ॥ निवृत्ति प्रत्यागमनं तदर्थः पन्था
निवृत्तिपथः । इदो परमिति ॥ एवमूते महति कार्ये आतु साहाय्यकरणा-
दन्वय किं मया कर्तव्यं न किमपीत्यर्थः । अथ सूतः भारतया किमिशानीं मया
कर्तव्यमिति पृष्टेन दशरथेण मायाबलेन सीमित्ररूपमवलम्ब्य रथाधिरूढो भूत्वा
जानक्या अभ्यर्च्यमासाद्य प्रकाशं तद्विस्मयजननाद्यर्थमेवमुपवर्षयेत्पाहृतः सनिर्वेद-
माह—इदमपीति ॥ इह कुलखीवञ्चजात्मकं कर्मोपि मया कर्तव्यमासीत्, न
केवलं सारथ्यमेवेत्यपिशब्द एमुन्वयपार्थः । अथवा अपिशब्दो गहायाम् । आस्ती-
दिति ॥ मृतमात्रे लह् । अत्रपतनत्वं न विवक्षितव्यम् ।

रावणः—(कर्णे) एवमिव ।

सूतः—यदाह्वापयत्यायुष्मान् । (आत्मगतम्) अहो ! बलवान्
भर्तृपिएडः । इदमपि मया कर्तव्यमासीत् ।

(रावणो रथादवतीर्य रामरूपेण सीतायाः पुरतस्तिष्ठति)

सीता—हं, अज्जउत्तो । जेदु अज्जउत्तो ।

हम्, आर्यपुत्रः । जयत्वार्यपुत्रः ।

रावणः—देवि ! इत इतः ।

मायायलेन चलिनां क्षणदाचराणां

जिह्वातले करतलोदरि ! वर्तमानाम् ।

त्वां लक्ष्मणः कथमुपेक्षितवान् कथं त्व-

मित्थं गतासि मृदुना चरणद्वयेन ॥३२॥

सीता—हं, अधण्णाए मए उपालब्धो कुमारो किं ति मन्तेदि ।

हम्,अधन्यया मयोपालब्धः कुमारः किमिति मन्त्रयते ।

अथ मायाप्रभावेन रावणरूपमवलम्ब्य रथोन्नाथः सीतायाः पुरतस्तिष्ठन्
देवि ! इत इत इत्युक्त्वा तस्या आभिमुख्यं सग्वाप रामरूपेण वननेन निष्प्रभमा-
पादयति—देवीति ॥ करतलोदरि ! मया स्वदृष्टयार्थं नियुक्तो लक्ष्मणस्त्वां कथं
केन हेतुना जेपेक्षितवान् । जेपेक्ष्यामहेत्यं दर्शयति—क्षणदाचराणां जिह्वा-
तले वर्तमानामिति ॥ क्षणदाचरकृतस्य हरयनिर्महादेरयत्कलाभ्यर्त्थं
प्रतिबन्धाभावं च दर्शयितुं तस्या जिह्वातले वर्तमानत्वमारोपितम् । यथा
निह्वातले वर्तमानमयत्नेन निष्प्रभेदम्बमास्त्रार्थं भवति तथेदर्थः । क्षणदाचरस-
द्भावस्य योऽयानुपलम्भविरोधं परिहरति—मायायलेनेति ॥ अनेनेव इच्छा-
देरयत्कलाभ्यर्त्थहेतुरपि दर्शितः । एव लक्ष्मणेनोपेक्षितापारण्य परंशाभायाम-
वरधानमेव समुचितम् । तदप्रत्या रवमपि कथं केन हेतुना लक्ष्मणेकाकिनः निर्बन्धं
वनमध्यं गतासि । मृदुना चरणद्वयेनेत्यनेन दराधीवरय मय्यपिबिसारवात्सा
अतिकोमलमिदं चरणद्वयं कान्तापर्यटनक्षेत्रमनुभवितुं न समुचितं अत इदानी-
मेवेतां रथमारोप्यारमाद्य वनसम्भारमे शान्तोषषामीति मुद्रितानेषुते । रवनी चरणार्थं
जिह्वातले वर्तमानामिति उत्तमविरथाभिप्रायेण लक्ष्मणेन कथं ॥३३॥

अथ सीता स्वश्रेयसं लक्ष्मणोपालम्ब्यनुदिरवाजुनात्मवत्प्रवृत्तानां विधुराति-

रावणः—नूनं विप्रलब्धासि मायामृगस्वरेण ।

सीता—अज्ञउत्त ! कर्हि सो माआमिओ ।

आर्यपुत्र ! कुत्र स मायामृगः ।

रावणः—पथि विप्रतिपन्नः स्वयमेवागमिष्यति ।

(नेपथ्ये) अयमयमागच्छामि ।

सीता—हं, अज्ञउत्तस्स विअ सरो ।

हम्, आर्यपुत्रस्येव स्वरः ।

रावणः—मन्ये पूर्वमपि स्वरसादृश्येन वञ्चितासि ।

सीता—एं तेण कुमारो वि मण उपालद्धो ।

ननु तेन कुमारोऽपि मयोपालब्धः ।

हमिति ॥ हमिति विषादजानेनै वाग्रूपोऽनुनापः । अथ दारारथ्योरागमनम
 कात् स्त्रीताइत्ये त्वदमाहो इच्छोनायः प्रतिवचनदानात्पूर्वमेव सीतागमने काण
 तदानीं विमृश्य विदितमिव भावयन्नाह—नूनमिति ॥ मायामृगस्वरेण इनां
 विप्रलब्धा वञ्चिता अमि । कण्ठभूतस्यापि स्वरस्य कर्तृत्वाभिधानं बद्धने सो-
 कर्थं योत्रयति । अथ कौतुकेन मायामृगस्योदन्तं पृच्छति—कर्हि सो इति ॥
 अथ दराभीषो यस्किञ्चिदभिधाय विन्मम जनयति—पर्याति ॥ स मृगो येना-
 गाद्रामहनमन्वगाच्च स वनप्रदेशं पथिशब्देन गमनापारतयोपादीयते न तु छुण्यो
 मार्गं । तस्मिन् वनप्रदेशे एव । अनुगमनमस्य एवेति यावत् । स मृगो विपतिपन्नः
 अभिमन्यं प्रहृष्टं प्रति प्रातिहृष्ट्याचरत्यमत्र विप्रतिपतिः तथ तिरोधानमेव तिरो-
 हितवान् न गृहीत इत्यर्थः । तिरोधानमात्रमत्रामहये मायामृगत्वेनावगमे च हेतुः ।
 तिरोधानान्मायामृगत्वमवगम्य प्रतिनिहृष्टोऽस्मीति अर्थाद्गम्यते । ननु माया-
 मृगरभेत् स इन्तन्य एव तत् कुत्रस्त्वयोपेक्ष्य कृतमत्र आह—स्वयमेवागमि-
 ष्यतीति ॥ अगो वरा स्वयमेवागमिष्यति वरा तदर्थं करिष्यामि इदानीं तु
 तिरोहितस्य तस्य सुप्नस्थानिधावागमनमाराद्रुपं समुपेक्ष्य तूर्णं प्रतिनिहृष्टं
 इतीति भावः । अथ रावणो रामेण मारीचस्य भावापरिद्वन्द्वेनैतुक्तं सीमितिरोतयोः
 शोकातिशयमुपेक्ष्य तदुपशमनार्थमयमवमागच्छामीति समुदोक्तिं बचनमाकल्प्यं
 सञ्ज्ञानं सीतायाः ताराव विषादं चोपशमयन्नाह—मन्ये इत्यादिना ॥ अथ
 सीता विराम्यमुपगता त्वां सत्पथ्यं कथं नुरे धितवन्तित्यस्य चोपस्थावसरप्राप्तमु-

(रावणः सूतं वीक्षते सूतोऽपि लक्ष्मणरूपेण रथमसन्दिग्धं ।
गृहीत्वा रावणमुपसर्पति)

सूतः—प्रसीदत्वार्थः । रथमारोहत्वार्थः सपत्निकः ।

रावणः—लक्ष्मण ! किमिदम् ।

सूतः—आर्य ! समाधिचक्षुषा भरतस्य परचक्रभयमुपनतं
दृष्ट्वा तूर्णं युष्माभिरभिगन्तव्यमिति तपसा रथं निर्माय
मह्यं दत्त्वा घनान्तरेष्वन्तर्हितस्तपस्विजनः ।

सीता—(आत्मगतम्) जुज्जइ । एवं पुढ्वं वि से हृथ्ये दिणं परं
अश्चरिअचूडामणी अन्मुदङ्गुलीअञ्चं थ ।

युज्यते । ननु पूर्वमप्यस्य हस्ते दत्ते आश्चर्यचूडामणिः
अद्भुताङ्गुलीयकं च ।

उच्यते—णमिति ॥ अथ रघोनाथेन निरीक्षणमात्रेण नियुक्तः यतः सीमिनि-
रूपमनलमन्य रथमारोह निशङ्क रावणमुपगम्यात्मना नियोज्यमाये कर्मणि
अननुमतिभाराङ्गुलान इव प्रथम प्रसाद प्रार्थयते—प्रसीदत्विति ॥ अथ
सूतेन रथारोहणे निवेदिते उत्कारणमगानान् इव दृष्ट्वा—लक्ष्मणेति ॥
उच्यते—आर्येत्यादिना ॥ समाधिराभ्येन योगोऽभिधीयते । योगाभ्यास-
बन्धितसत्कारसङ्कलेन चक्षुषेःशयः । योगिनो हि योगाभ्यासवशात् दिग्भेन
चक्षुषा देशकालादिभिर्मरुष्टमपि जानन्तीति काणादा भाङ्गः । भरतस्य परचक्रभ-
यमुत्पन्नं दृष्ट्वा न तूत्पद्यमानम् । अनेन हेतुना तूर्णमभिगन्तव्यमित्युच्यते ।
तूर्णमभिगमने उपायोऽपि तैरेवानुगृहीत इत्याह—तपसा रथं निर्माय
मह्यं दत्त्वेति ॥ कुप स तपस्विजनेन बर्तने इति चोपरव प्रसङ्गं निरव्याह—घनान्त-
रेष्वन्तर्हित इति ॥ रघोनाथेन रथात् घनान्तराणि प्राप्त म मुनिजनोऽरमप्रय-
नपथमतिक्रान्त इत्यर्थः । अथ जानको पूर्वमाकाङ्क्षाः किन्वावयव शक्तिशमेव भरतस्य
परचक्रभयमाकल्यं प्राययित्वा रथव्यचूडामणिनिर्माणदानादिदृष्टान्तेन मुनीनां रथ-
निर्माणवम तप प्रभाव स्वानुप्राप्तेरनुत्पत्तं च युक्त गन्तव्ये—जुज्जइ इत्यादिना ॥
कस्तथाभिप्राय इति ॥ किं तव भरतस्यैव । एवं मण् सीत्यादिः
रथो व-थः । अथ दशमोऽपि सीतायां रथमारोहिनायां वरिष्ठतरं रथ चोदयिष्ये
नियुक्ते—तूर्णमिति ॥ अथ अभोमार्गेण रथे तूर्णं चोदिते सीता निष्पतितव- ६

रावणः—देवि ! कस्तवाभिप्रायः ।

सीता—ए मप वि इच्छिद्भव्यो भरदस्स वेसणणासो वन्दणं
गुरुअणस्स अ ।

ननु मयाप्येष्टव्यो भरतस्य व्यसननाशो घम्भं
गुरुजनस्य च ।

रावणः—लक्ष्मण ! प्रथमं देवीमारोहय रथम् ।

सूत.—यदाज्ञापयत्यार्यः । (रथमारोहयति)

सीता—दिष्टिआ रफससवंचणाओ मोइदा भविअ गच्छामो ।
(सहर्षमारोहति)

दिष्टथा राजसवञ्जनान्मोचिता भूत्वा गच्छामः ।

रावणः—प्रसन्ना देवी, लक्ष्मण ! तूर्णं चोदयाध्वान् ।

सूत.—यदाज्ञापयत्यार्यः ।

रावणः—(आत्मगतम्) राम इति

मयि बुद्ध्याप्यसन्दिग्धामिमां न स्पन्दुमुत्सहे ।

अहो ! तत्पूर्वदृष्टानां कष्टः स्त्रीणां समागमः ॥३३॥

(ततः प्रविशति रामः सीतारूपधारिण्या शूर्पणखया सह)

मात्मवराभुपगतामवलोक्य महम्मदनचापलभुपगम्य परिरम्भसमुत्पुकोऽपि पाति-
त्रत्यप्रमावर्जनिनेन साध्वसेन लम्बध्यापारो भूत्वात्मनस्तामवस्थाभुदिरय विरम-
यमान स्वयमेव विवृणति—राम इत्यादिना ॥ राम इतीत्यस्य रत्नोक्तनेन
दुदयेत्यनेनान्वय ।

अहमिदानीं राम इति मयि मद्रोचयो बुद्ध्या हेतुना, सन्दिग्धामनुत्पन्नान्धरा-
ज्ञानेणामपि इमा मत्पुत्रो वर्तमानां प्रतिबन्धाभावेन सुस्तरपरांमपि न स्पन्दु-
मुत्सहे । स्पर्शनार्थमुत्साह एव तावत् कर्तुं न शक्यते । दूरे स्पर्शनमिति भावः ।
अहो ! इत्युत्सादानुत्पत्तिहेतुकमारचयंमिति पूर्वाभेन सम्बन्धः । अथ स्वयमेव
निरूप्यानापरेष्विति हेतुत्वेनावधारयति—तत्पूर्वेति ॥ तदेव पूर्वमाद्य यथा
भवति तथा दृष्टानामित्यर्थः । तच्छब्देन वरवमाण्ययथा बुद्धिरय दर्शनं पराभू-
त्वे । प्रथमदृष्टानां स्त्रीणां समागम कष्टः अतिप्रयत्नसाध्यत्वात् इत्येव
शब्दः ॥३३॥

रामः—देवि ! स खलु जाल्मो राक्षसो ममेपुपतनान्तरमेव मे रूपं गृहीत्वा पतितः । ततस्तमुपेक्ष्य तव वृत्तान्तपरिज्ञानार्थं तूर्णं निवृत्तोऽस्मि ।

शूर्पणखा—(आत्मगतम्) अद्य दे देवित्तणम् । अद्य ते देवीत्वम् । आकाशे रथस्था सीता—चिराञ्च खु खो पिञ्चसर्खी बण्ठयलीं विसज्जिञ्च गन्तव्वं ।

चिराय खलु नः प्रियसखीं वनस्थलीं विसृज्य गन्तव्यम् । रावणः—देवि ! कृतमनेन । ननु द्रक्ष्यसि 'नन्दनातिशायिनीं नगरोद्यानश्रियमेव ।

अथ राम सीतारूपधारिणीं निराचरीमश्लोक्य विघ्नम्भमुपगम्याह—
 देवीति ॥ स खलु जाल्मो राक्षस इत्येक वाक्यम् । य कनकमृगरूपेणास्माभि
 पूर्व इष्ट स करिवज्जाल्मो दुष्टो राक्षस इत्यर्थः । अत्र खुवाद—ममेत्या-
 दिना ॥ अत्र स इति द्रष्टव्यम् । तस्य सदसा मद्रूपधारणात् केनचिद् राक्षसेनानेन
 मवित्तव्यमित्यनुमितमित्यर्थः । तव वृत्तान्तपरिज्ञानार्थमिति ॥ तव माया
 कृत मयमारारूपेति वाक्यम् । अथ राक्षसी देवीति सम्बुद्ध्यात्मकृतस्य मायाप्रयोगस्य
 वञ्चनात्मक फलमनुभूय स्वयमेव सहर्षमाह—अद्यमिति ॥ देवित्तणमिति ॥
 यदिदमसीताया मयि सीताबुद्ध्या देवीति देवीत्व भ्रान्त्या प्रकटिमिति शेषन्-
 द्यम् । तत्रेऽप्यं महद् दुःकृत मत्र एवविधया वञ्चनया शुशुभिरपहसनीयां वन्दु-
 भिरचानिशोचनीयां दशापुपगनोऽनीति भावः । अथ निराचरीं राक्षसाश्च-
 सादिहेतुकान् सेदोद्रमवैवण्योदीननुभावानालक्ष्यान् यथासमन्वयनाह—देवीति ॥
 क्वचित्तेनेद सत्त्ववैवेकोच्ये । मम कृत इति ॥ श्यापुत्रो मया पचापरित शयमुत्त-
 येनेति वाक्यम् । अथ निराचरी सान्तर्हास अर्धदवानुरूपमुत्प्रेष्येह—सञ्चमिति ॥
 तदवचनार्थमेव रूपान्तर प्रविण्ममिति भावः । अथ सीता रथमाह—चिराय
 खलु नः प्रियसखीं वनस्थलीं विसृज्य गन्तव्यमिति ॥ एह वनस्थल्या
 प्रियसखींचारोपेण प्रियसखीसहमविगमयोर्यथा हर्षशोको भवत्तरयमा वनस्थल्या
 अपि सन्नमविरहपेगिति दर्शितम् । अथ रावणो वनस्थलीविवोगत्र कु ए उरराम-
 यमाह—कृतमिति ॥ अशाश्चर्यद्वय स्पष्टमेव । अथ रथे नभोमार्गमभिरुद वन-
 स्थलीं दर्शनशौनूहलवशादभोदत्तहाडिजानकी स्पष्टतामदपिठमरपोकव महती राह-

सीता— (अथो विलोक्य) तद्दृष्ट्वा । हं, अज्जउत्तो ।

तथा । हम्, आर्यपुत्रः ।

रामः—आकाशे सीताया इव स्वरः । (इत्युदीक्षते)

शर्पणया—अज्जउत्त ! पेक्ख पेक्ख तव पडिक्किदि इत्थिथं अ
ममाईदि आदरिसे विश्र पेक्खामि ।

आर्यपुत्र ! पश्य पश्य तव प्रतिकृतिं स्त्रियं च
ममाकृतिमादर्शं इव पश्यामि ।

रामः—सत्यं सीता परपुरुषगोचरे न तिष्ठति । ध्रुवमियं वञ्चना-
सीता मायारामपार्श्वे । यथा सोऽहं न भवामि तथा
सीतापि न भवति ।

सीता—हं, अधण्णा अहं अज्जउत्तं परमत्थं ए जाणामि ।

हम्, अधन्याहम् आर्यपुत्रं परमार्थं न जानामि ।

गुणेश्वर—हं, अज्जउत्तो इति ॥ अथ राक्षसी रामं सीतास्वराजुसारेणाकारो
दत्तदृष्टिमवलोक्य सीतामात्रदर्शने रामस्यात्मगोचरा मायासीताराक्षोदोषादिति
मत्वा मायाराममपि सह दशमयति—अज्जउत्तेति ॥ पश्य पश्य तव
प्रतिकृतिमिति ॥ प्रथमं मायाराम दशितवत्यात्मगोचराक्षोदयस्यावकारो
निरुध्यते । स्त्रियं च ममाकृतिमादर्शं इव प्रेक्ष इति ॥ अत्राकृतिरान्देन
प्रतिकृतिरेवामिप्रेयते । अथ दशरथिरुभयोस्सहावलोकनेनासजानराक्षालेखी भूत्वाह—
सत्यमिति ॥ परपुरुषगोचर इति ॥ गोचरान्देन गोचरोकरणयौत्वः
पुरोवर्तिदेशो लक्ष्यते । परेषां पुरुषाणां पुरत इति वाच्यम् । न तिष्ठति ॥ अत्र-
स्थानमेव न करोति किं पुनः स्वैरासिकादीति भावः । यत एवमती ध्रुवमियं वञ्च-
नासीता वञ्चनार्थं प्रदर्शिता मायासीता मायारामपार्श्वे तिष्ठतीति ध्रुव निश्चितोक्त्यर्थः ।
ननु मायारामसन्निधौ सीतायाः परपुरुषगोच्यमावात् स्वैरासिका युज्यते । सत्यं
भनितन्यतावलाचदानौ रामस्यैवभूता बुद्धिर्न सजातेति मूमः । अथ भवितन्यताव-
लादेव दृष्टान्तायासं प्रमाणीकृत्य मायासीतात्व निश्चिनोति—यथेति ॥ ह्यमिति ॥
यत आर्यपुत्रं परमार्थं न जानामि । अनिश्चितपरमार्थैव सत्या मयान्यतरेण सह
गम्यते च अतोऽहमज्ञानमपन्येत्यर्थः । अथ दशप्रोचः सीता राक्षसकुलमानसामा-

देवि ! किं शक्तोपि मामनुगन्तुं यावदहं लक्ष्मणमन्वि-
च्छामि ।

शूर्पणखा—कहं वि अहं अणुगमिस्सं । भीदं हि रक्खसवंचणादो ।
कथमप्यहमनुगामिप्यामि । भीतास्मि राक्षसवञ्चनात् ।
रामः—देवि ! इत इतः । (उभौ परिक्रामतः)

(नेपथ्ये)

सकामा भव कैकेयि ! कौसल्ये ! न गतिस्तव ।
यन्निशाचरवाणेन सुतस्ते मर्मणि क्षतः ॥३५॥

रामः—इन्त ! तदेव संवृत्तम् ।

(पुनर्नेपथ्ये)

सत्यवादिनि ! धर्मिष्ठे ! पुत्रि ! सागरवाससः ।
अमङ्गलानां नारीणां कथं त्वं देवि ! गण्यसे ॥३६॥

विलम्बनिमित्तमुत्प्रेष्यते—तस्येति ॥ तत्र ह्यस्य परिवर्तनेनापवाक्येन म-
दीयरूपावलम्बनेन कुमारे विप्रसम्भं वक्षिणमिव पर्यामि मन्वे । मगः पर्यामि
गत्वा द्रव्यामि । देवि ! किं शक्तोपि मामनुगन्तुमिति प्रश्नरूपस्यापि वासवस्य माम-
नुगच्छेति निषेधे तात्पर्यम् । विषयवदत्त्वादेव प्रश्नरूपस्य गामितम् । अत्र एव या-
वदन्विच्छामीति प्रतिवचनदानात् पूर्वमेषान्वेषणायवसायः कृतः । कथमप्यनु-
गमिष्यामि भीतास्मि राक्षसवञ्चनादित्यनेनानुगमनमनिष्टमिति गम्यते ।

अथ सौमित्रिः सहसा महाशलाक्यम्विनं शपथं - सम्प्रोष्य विचरति—
सकामेति ॥ पञ्चकानं कामं समसायानन्तरमार्षस्व शपथव्यतिरिक्तया भक्त्याः
कामो न परिपूर्णः । इदानीं तु सकामा परिपूर्णकामा भवेत्सर्वेः । अथ कौमन्ववः
गण्यन्तसमाश्लोच्य कुरुवाविदस्यसां सम्प्रोष्य विचरति—कौसल्ये !
इति ॥३५॥

इन्तेति ॥ यदेवास्माभिर्निरूपितं तदेव संवृत्तमिति ॥

अथ सीताया अपारे लोकमगते निमग्नमनाभ्योत्थेऽङ्गुलमनसम्भ्रं शपथे-
न विचरति—सत्येति ॥ हे ! देवि ! सत्यवादिनि ! इति ॥ अर्ध-
पुत्राय स्वर इव भूते इति वदन्त्यामिदं तच्छपथेन इति सम्बन्धेन वदन्

रामः—यावदयमात्मपरित्यागं न करोति तावदेनमुपसर्पामि ।

(ततः प्रविशति बाणोद्धरणव्यापृतो लक्ष्मणः

रामरूपप्रच्छन्नो मारीचश्च)

लक्ष्मणः—(सकरुणम्) आर्य्य ! गुरुविधेय ! त्वदायत्तं मे जीवितं
हरसि ।

रामः—(स्मितं कृत्वा) लक्ष्मण !

मुञ्च मायागतं दुःखं पश्य मां तव पूर्वजम् ।

लक्ष्मणः—(विलोक्य सक्रोधम्) आः राज्ञस !

पूर्वजं चापि मे हत्वा मामप्यभिगतोऽसि किम् ॥३७॥

तिष्ठ तिष्ठ क यास्यसि (पद्ममुत्कोशयति)

मायात्रुद्वया आर्यैरक्षय्य तेषां कृतेत्यनुगापोऽनेन व्यन्यते । अयङ्गलानां नारीया
मध्ये त्वं कथं गयस्यसे भवत्या वैश्वम्यप्राप्तौ न करिचदपि हेतुर्हरयते । आत्मदृतेन
वा पूर्वंः पितृपितामहादिभिः कृतेन वा दोषेण जनानाममदल भवति । तत्र पूर्व-
दृष्टदोषाभावं दर्शयति—सागरधाससः पुत्रीति ॥ यनो भवन्तो सागरवा-
ससो भगवत्या बभ्रुमत्याः पुत्री अतः पूर्वकृतदोषानुप्रवेशः शक्तिवृत्तमपि न शक्यते ।
आत्मकृतदोषाभावं दर्शयति—धर्मिष्ठे ! इति ॥ न ह्यरुन्धत्यादीनामपि तादृशी
मर्तुशुश्रूषादिकुलस्त्रोधर्मनिष्ठा यादृशी भवत्या इति भावः ॥३६॥

आर्य्य ! गुरुविधेयेति ॥ स्वधर्मस्य प्रजापरिपालनादेः परित्यागेन
गुर्वधीनतया कृतस्य वनवासस्य फलमेवदिति भावः । अथवा गुरुतर विधेयं
कर्तव्यं पुत्रोत्पादनादि दस्य स गुरुविधेयः । अथत्रयमनपाकृत्येदानां तव गमन-
मनुचितमित्यभिप्रायः । त्वदायत्तं मे जीवितं हरसीति ॥ इह शोका-
तिशयेन स्वयमेव यद्वर्णीविनस्व निर्गमन तथास्य प्रयोजकत्वमारोप्य प्रलापः
क्रियते । इदानीं त्वं मे जीवितं हरसीति यत् तदत्यन्तमुचितमित्यर्थात् सिध्यति ।
यतो मे जीवितं त्वदायत्तं त्वदधीनमतस्त्वयि जीवत्येव भया जीवितव्यं
नान्यथेति भावः ।

अथ रामो लक्ष्मणस्य भ्रममपनुदग्नाह—लक्ष्मण ! मुञ्चेति ॥ माया-
शब्देन मायाशरीरं लक्ष्यते । मायाशरीरहेतुकं दुःखमिति यावत् । अथ लक्ष्मणो
राघवस्य सङ्घमाह—राज्ञस ! पूर्वजमिति ॥३७॥

रावणः—मुग्धे ! मुनीनामतिसन्धानार्थं मम रूपेण राक्षसाः
सञ्चरन्ति ।

सीता—सञ्चं एव पदं । कुदो अज्जउत्तस्स इत्थिआसम्बन्धो ।
जह सा अद्दं ए होमि तद्द अज्जउत्तो वि सो ए होइ ।
सत्यमेवैतत् । कुत आर्यपुत्रस्य स्त्रीसम्बन्धः ।
यथा साहं न भवामि तथार्यपुत्रोऽपि स न भवति ।

रावणः—प्रसन्ना देवी, लक्ष्मण ! तूर्णं चोदयाश्वान् ।

सूतः—यदाज्ञापयत्यार्यः ।

(निष्क्रान्तो रावण. सीतां गृहीत्वा सूतेन च)

शूर्पणखा—(विपादं रूपयति । स्वगतम्) को णु खु मे गमणस्स
उपाश्रो । को नु खलु मे गमनस्योपायः ।

रामः—देवि !

किं निःश्वासैर्ग्लपयसि जपापाटलं दन्तवामो

नेत्रान्यां किं खृजसि कुचयोरस्त्रविन्दूनजसम् ।

सह्य भूपदेशगता मायामीता दर्शयित्वा राक्षी निर्वर्षयन्—मुग्धे ! इत्यादिना ॥
मुग्धे ! अनिरीतप्रसे ! राक्षसा प्रविण्य मुनीनामतिसन्धानार्थं वञ्चनार्थं मम रूपेण
मायावलादहीश्वरेण स्वद्रूपेण भेदि द्रष्टव्यम् । सञ्चरन्ति ॥ ११८ अर्थात् ।
अथ जानकी मविनन्यतावलात् विराममुपगम्याह—सञ्चमिति ॥ सत्यमेवम् ।
कुत आर्यपुत्रस्य स्त्रीसम्बन्धः अन्यत्प्रोगम्य च इति वाच्यम् । यथा
साहं न भवामि तथार्यपुत्रोऽपि स न भवति ॥ यत्पुत्र एवरायस्य
मायामीतामभिधानं युक्तं एव तदादि विविक्ततात् एव सोऽप्युद्विषं मारिह
रमिति मन्वन्वम् । प्रसन्ना देवी तूर्णं चोदयाश्वानिति ॥ ११९ शोभो-
र्ग्वत्परोरन्वोन्वदरांनापुष्टी सत्या भूयोऽपि शस्त्रोन्वो मविषायेव । अथ उचरो-
रभावि परिशीकर्णव्याकिलमिप्रायेण तूर्णमित्युच्यते । विपादं रूपयति अमे
नवति । निश्वासाभुपागादिभिरनुभावेरन्वमेव विपादं स्वर्गादरातीत्यर्थः । निश्वा-
सुदिवोपात्प्रवणवरिषदिस्त्रिधानदन्तस्तरकरत्वं वापरिहनाव विष इ इति द्रष्टव्यम् ।
अथ शपथो विषादिभिरनुमुमुम्—देवीत्यादिना ॥ १२० देवि ! श्रीर !
निकर्णो मेवैप्रवणवने । १२ अजापाटलं अजापुत्रवदितिर्थाय इत्यन्वयः अथ

वित्तिताङ्गी विलपसि कथं तिष्ठसि ध्यानमूका

धीरे ! धैर्यं तव सह मया निर्गतं निर्गतेन ॥३४॥

शूर्पणखा—अज्ञउत्त!तव वेसणस्स अहं वीजं संबुत्तासि पेक्खामि ।

आर्यपुत्र!तव व्यसनस्याहं वीजं संबृत्तेति पश्यामि ।

रामः—मा मैवम्, कं न वशीकरोति स मायामृगः । किं नु यत्तु

नाद्यापि निवृत्तो लज्जणः ।

शूर्पणखा—अहं वि तं पव्व तक्केमि ।

अहमपि तदेव तर्कयामि ।

रामः—तस्य रूपपरिवर्तनेन कुमारं विप्रलब्धमिव पश्यामि ।

निःश्वासैः भ्रन्तर्गतसंतापहेतुकत्वेन प्रमाणाधिकैरुष्मायनाद्यैः निःशासमारुतेः
ग्लपयसि ग्लानिं प्रापयसि । किं कस्य हेतोः । जपापाठकमित्वनेन जपाकु-
मुमनदेन रनाथा शोचनीयत्वमपरस्य दर्शितम् । तथा नेत्राभ्यां कुचयोरस्त्र-
विन्दूनजस्रं सृजसि किम् ॥ तथा वित्तिताङ्गी विवशकरचरणायवयवा
भूला विलपसि परिदेवन करोषि । अथ किमित्यनुषङ्गं कर्तव्यं । भ्रन्तराध्या-
नेन चिन्तया मूका स्थितितोर्व्यनयना तिष्ठसि । अथ राषवेद्य पृष्टाया निराचर्या
भ्रन्तरा कथमदृशशङ्काप्रसरमुचर दास्यामीति चिन्तया न्याकुलत्वं दर्शितम् ।
मया मृगयदृशार्थं निर्गतेन सह तव धैर्यं निर्गतं कथमित्यनुशङ्कयते । मन्निर्ग-
मनानन्तरं तव धैर्यभ्रते किं कारणमित्यर्थः ॥३४॥

आर्यपुत्र ! तव व्यसनस्य मायामृगप्रहरणार्थस्यापारहेतुकस्याथासरस्य ।

अहं वीजं संबृत्तेति ॥ विषाद इति वाक्यपर्यवसानम् । इह सीताविभोगहेतु-
कस्य व्यसनस्याहं बीजं संबृत्तेत्यन्तरमभिप्रेतम् । मा मैवमिति ॥ न
केवलं तव निर्वैषम्यात् कारणं किन्तु समौत्सुक्यमपीति भावः । ननु युक्तं
। स्त्रीस्वहृतेन चापलेन मम तद्विषयमौत्सुक्यं भवादृशा तु तदनुभवमेव अत आह—
कमिति ॥ स. मायामृगः । तच्छब्देनानुभूतो मायाकृतवैविध्यप्रकार भौत्सुक्यहे-
तुत्वेन पराभृष्टः । कं न वशीकरोति ॥ अत्यन्तं धीरमपि वशीकरोत्येव-
त्यर्थः । अथ राक्षसी किं नित्यादिना लक्ष्मणानागमनकारणचिन्तापरं शयवमाल-
स्याह—अहमपीति ॥ अहमपि तदेव लक्ष्मणानागमनकारणमेव चिन्तयामि ।
'भनेन ध्यानमूका किं तिष्ठतीत्यस्योत्तरं दत्तमिति श्रेयम् ।' अथ रामः स्वभवेन

रामः—(उपेत्य) लक्ष्मण ! पश्य पश्य । (इत्यङ्गुलीयं दर्शयति) ।

लक्ष्मणः—(विलोक्य सलज्जमात्मगतम्) नेदं राक्षसा जानन्ति ।

(अधोमुखस्तिष्ठति)

रामः—लक्ष्मण ! पश्य फलमङ्गुलीयकस्य ।

(मारीचं पादेनोद्धृत्य विलिपति । मारीचः स्वरूपमेव गृह्णाति)

लक्ष्मणः—आर्य ! पश्यामि ।

प्रकृतिं प्रपद्य सहजां तवोद्धृत-

श्चरणेन तामरसपाटलविषा ।

नमसो जवेन सह संभृतैर्धनैः

पतति क्षितौ पतनचूर्णिताचलः ॥३८॥

शूर्पणखा—(सशोकमात्मगतम्) हे, मणुस्सा खु बलवन्तो ।

हा ! हतो गुरु मारीचो । (रोदिति)

हम्, मनुष्याः खलु बलवन्तः । हा ! हतो गुरुमारीचः ।

अथ रामेण सस्मितं दर्शितमङ्गुलीयकं दृष्ट्वा विलम्बः मानन्दो भूत्वा सलज्जमाह—नेदमिति ॥ यत इदमङ्गुलीयकं राक्षसा न जानन्ति अतोऽस्य मायामयत्वं न घटत इति वाच्यपर्यवसानम् ।

अथ तपोधनैरभिहितमङ्गुलीयकस्य फलमनुभवितुं मारीचस्य मायाप्रशमयितुं चायेन चरणेनोत्थितं तदेवमवलोक्य सविस्मयमाह—आर्य ! पश्यामीत्यादिना ॥ तव तामरसपाटलविषा चरणेनोद्धृतः । तामरसपाटलविषेत्वेनेन तामरससमानशोभेन तद्द्रविकेःमथेन चरणेन गुरुवरकठिनरक्षोदेशोऽकार्यं परवतः सौमित्रैर्विस्मयाविरागे चेत्यते । तवेत्वेनेन लोकोत्तराक्रमस्य तव चरणेन ननु हस्तेन । अनेनोद्धृत्ये प्रयत्नलाभं दर्शितम् । उद्धृतः न तु कम्पितो निरततो वा । अनेन प्रयत्नसाधनयोरत्यन्तेऽप्यूर्ध्वदेशप्राप्तिवच्चरण्य कार्थस्य महतो दर्शनेन विस्मयतिरायो चेत्यते । राक्षसदेह इति विरोध्यमप्याहार्यम् । बदरस्यसमकालमेव सहजां प्रकृतिं राक्षसरूप प्रतिपद्य जवेन मेयमायं प्राप्य तत्कालसंभूतैर्धनैर्मथैः सह जवेन नमसो नमो-मार्गात् पतनचूर्णिताचलः धननेन चूर्णिकृतः पर्वतो येन सः तथा भूरा विही पततीति । प्रापयकारणमासीदित्यत्र भूतकाये लब्धे । अनपतनत्वं न विवक्षितम् ॥३८॥

अथ रापयस्य बलवत्पतनं मायोवद्यमनसामन्त्रं जालोप्य मयविशादादिभिरा

सदमणः—अस्य दर्शनादेव नः प्रत्ययकारणमासीद् अस्त्वेतन्निमित्तं
राक्षससंशये रूपव्यक्तिहेतुरिति ।

शूर्यण्वा—को एष त्वु मे गमणस्म उपाद्यो । (विधाद् रूपयति)
को नु सत्तु मे गमनस्योपायः ।

रामः—देवि ! किमप्यापि शोकं न मुञ्चसि ।

(इति अश्रुसंमार्जनं करोति । शूर्यण्वायाः स्वरूपमेवासीत्)

शूर्यण्वा—हं, अयसिदं म्नि । हम्, अयसितास्मि ।

रामः—सदमण ! किमिदम् ।

सदमणः—आर्य ! इदमिदमस्याः,

नीलोत्पलाकृतिमपास्य रथाङ्गरूप-

मापद्यते नयनयुग्ममियं तनुश्च ।

आलूननासिकतया विवृतान्तमूली-

वंतैः सारिद्धिमथितेय सितैर्मृणालैः ॥३६॥

आस्यया कृतमिदं व्यसनम् । (सङ्कमुत्कोशयति)

मातृसद्विभोदनेन शोकाकृता च भूत्वा गमनोपायं चिन्तयति—को
एष त्वु इति ॥

अथ सदमण्यो राक्षसेय कृताश्रुसंमार्जनाया राक्षसाः स्वरूपव्यक्तिप्रकारमवबोध-
यन्त—आर्य ! इदमिदमिति ॥ दिवंचन विरमयावेशं चोत्पत्ति । अस्या
इदं मन्त्रा प्रसूयमान नयनयुग्मं नीलोत्पलाकृति नीलोत्पलवन्ननोहरमाकारमपास्य
रथाङ्गरूप रथावयवस्य चकारय रूपमन्त्रकूपविक्षिप्तवृत्तिविपुलरूपमाकारमापद्यते
प्राप्नोति । नयनयुग्मस्याश्रुसंमार्जनमपि सात्वात् स्वरूपमानत्वात् प्रथमं प्रकृतिभाव-
प्राप्तिदर्शनात्पूर्वं तदभिधानं कृतम् । न केवलं नयनयुग्ममेव अस्या इदं तनुश्च
विमथिता सारिद्धिं कुरवते । यथा पूर्वं निर्मलनला नदी मत्तमतद्वजेन कटुपीकिय-
माणाऽन्वया भवति तथेत्यर्थः । अपि च यथा विमथिता सारिद्धिं हस्तगतो मत्तद्वजेन
विचिह्नैर्मृणालैरुत्पलविधा तथेवमप्यालूननासिकतया आमूलं लूना नासिका वरयाः सा
तपोका तस्या भावः आलूननासिकता ततो हेतोः विवृतान्तमूलैः विवृतः अन्तोऽपि
मूलं च येषां तैः । दंष्ट्राभिरुत्पलविधा दूरवत् इत्यर्थः ॥३६॥

। एवं प्रकृतिमापन्ना तां शूर्यण्वा विधाय कृपितो भूत्वा—आ इति ॥

शूर्पणखा—(संभयम्) अज्ज ! सरणं सरणं । (रामस्य पादयोः पतति)

आर्य ! शरणं शरणम् ।

रामः—(लक्ष्मणं वारयित्वा) शूर्पणखे ! कथय परमार्थम् । -

अभयं ते दत्तम् ।

शूर्पणखा—(आकारसंवरणं कृत्वा कण्ठे) अज्ज ! एत्थं विअ ।

आर्य ! एवमिअ ।

रामः—शूर्पणखे ! तव निष्कयार्थं भ्रातुरग्निकं मम सन्देशमुपनय ।

शूर्पणखा—आणवेदु दाणिं साणुक्कोसो भट्टा ।

आज्ञापयत्विदानीं साणुक्कोसो भट्टा ।

“आस्तु स्थात् कौपवीर्योः” इत्यमरसिद्धः । मारीचदुर्भ्यांपारहेतुस्तस्यापि व्यसनस्य शूर्पणखेव प्रयोगिकेति भावात्तया कुनमित्युक्तम् । अथ रावणः सर्वदेवास्य भावा-
प्रयोगस्य सीताविनाशपर्यवत्तावितरेनासङ्गानोऽपि अतिभीरो भूत्वा सौमित्रिमवा-
पङ्कश्यागतां राघुसीमवलोक्य सत्सम्यक् वारयित्वास्वाः सकाशादेव सर्वं जानामीति
निश्चिन्त्य परिपृच्छन्नि—शूर्पणखे ! इति ॥ परमार्थं कथयेति ॥ मारीचस्य
भाषाशृण्वान्ब्रह्मन्ने तस्यां च दशासां मद्रूपधारण्ये तव सांताह्णपरिमदे च पर-
रगावभूतं निमित्तं ताकवय । शामनरूपो विभित्तोऽर्थेः । धेतनाऽधनेऽभरमाधंश्चने
च महान् दयः सञ्चितः । अथ शास्त्रज्ञानां तावत्सन्ने भयपरवशात्सामान्यतया भवदानेन
तस्या भयमुपशामयन् वाचमृतेरवकाशमुत्पादयति—अभयमिति ॥ दत्तमित्यने-
नारमासु प्रतिश्लेषेण ‘त्रितोषवामन्यः कोऽपि त्वामयं दातुं न प्रभरति’ति वानासू-
त्रंममवस्थाताभो दक्षितः । अथ रावणो राघुस्याभिरिगं सीताहरणकारणाकार्यं
सीतवपसोःकौपावमानविवादासुनापावमिभूतोऽपि सहजैरोपरमत्वन्यःस्त्रीवेषेभंदिन-
पादिगुणगणैः शोकादीन्निगूह्य विगूरय करिष्यमादास्य कर्मणः परिप्राप्तिमवधार्य रावणं
प्रति उद्विषाणार्थं शूर्पणखामप्यवदत्—शूर्पणखे ! इति ॥ तत्र भ्रातुरग्निकं
अवयगोचरं मम सन्देशमुपनय धारय । किमर्थमुपनयानीत्युच्यते—निष्क-
यार्थं कथयित्वा न निष्कयः यतो भवत्सन्देशपरपरार्थविधानात्पदे कथं यतो
भ्रतस्तस्यासाधारणं विमोचकित्तुनसिद्धत्वं कर्माक्षरमनुदेवमिति । तथा दक्षार्थं वाः
‘मेवत्या वारवसुश्रीपादिमुन्निरेव न दुर्लभा इति भावः । कौपिल्यः ‘करमवगती-
रघुदेवोपकृतवर्षं मां प्रति प्रभुपकारावजुषात्तामर्षं कथं तद्विदेवजायंति’
‘आवयते’ अथ विहायती गमनोक्तवदृष्टेन’ अवयवार्थ—आणवेदु इति ॥

राम.—शृणु,

नयनविषये मायासीतां विदश्यं विलोभनं

मम धृतवता मिथ्या रूपं विधाय च लक्ष्मणम् ।

त्वरितगतिना सद्यः सीता त्वया न तु वञ्चिता

नियतविधवाचारा दाराश्चिरं तव वञ्चिताः ॥३०॥

इति ।

इदानीमिवाशापयतु । इदानीमित्यनेन गमने स्वरा बोध्यते । सानुकोश इति ॥

अन्यस्य कोरा पश्यतोऽनन्तरमेव साधुतया तद्भावापत्तिरनुकोरास्तेन सहित इति यावत् । भट्टेति ॥ नीचैर्जनैरुत्तमो जनो नाटके भट्टेत्यभिधाठंय ।

अथ राघव शृण्विति श्रवणे सादरत्वमाशय्य सन्दिशति—नयनेति ॥ मम नयनविषये विलोभन मायासीता च विदश्यं मम रूप धृतवता मिथ्याभूत लक्ष्मण च विधाय राघवत्वरितगतिना त्वया सीता न वञ्चिता । तव दारा एव चिर वञ्चिता इत्यन्वयः । इह विलोभनशब्दो विलोभयतीति व्युत्पत्त्या कर्तृवचन अत्र प्रकृत्य-
बल ए मायासृष्टं पयवस्यति । तत्रच नयनविषये मायासृष्टं मायासीता च विद-
श्यंत्ययमर्थो लभ्यते । इह पाठक्रम पूर्वकृतकर्मानुसारेण बाध्यते । सद्यस्त्वरितग-
तिनेत्यनेन भीरुधर्मं चाप्य प्रकटयता त्वया त्रिलोकीविषयजनिना कीर्तिरपहस्ति-
तेति दर्शयति । इह सामान्यतो बध्नानामुदिरय तस्याः, सीताकर्मकत्व वास्तवं न तु वञ्चितत्वेनेन निविध्य तस्याः दशमं बदारवर्मकत्व तव दारा वञ्चिता इत्यनेनारोप्य विधीयते । सीतावञ्चनात्मकस्य कारणस्य दारवञ्चनारमककार्यं प्रति अभ्यभिचा-
रित्वावगतिराशुकारित्वावगमरचारोपफलम् । तथा चायमर्थः सम्पद्यते । अस्म-
द्वचनापूर्वकं कृतमिमांसीतावञ्चनात्मवञ्चनापूर्वकं इति दारवञ्चनामेव गन्व-
त्व । अचिरेणैव सीतावञ्चनाहेतुकायास्त्वदारवञ्चनाया अवरयमाविशात् । तस्मा-
द्रिय न सीतावञ्चना । दारवञ्चनास्वरूपं स्पृदीकरोति—नियतविधवा-
चारा इति ॥ अचिरभाविना स्वप्नेन नियतः अवरयमावी विधवातामाचारो
यासा ता तथे का । त्रिधाचारशब्दमामर्थोदेव त्वया पुत्रभिन्नादिभि सह आत्मापि
वञ्चित इति गन्वते । इहान्त सवामपि शोकादीना राघव्यानुपलक्षितत्वात् पीरो-
दाच्छृणुयो गम्भीर्यमहिमा दर्शित । यथाह—“गम्भीर्यं यत्प्रभावेन विद्वारो
नोपलक्ष्यते” इति । महान्तरपराधं कृतवत्या राघव्या दरदनाकारणात् सम्यक्

सङ्ग्रहः—शूर्पणखे ! इदमपि मद्बचो ब्रूहि ।

अपि बन्धुषु नार्थिता वरं

किमुतारातिषु तां दधाम्यहम् ।

युधि रावण ! मे सवान्धवो

मुनये देहि मुहूर्तदर्शनम् ॥४१॥

चावेदितमिति गम्भीराभिधायकत्वेनाविकल्पनत्वं च गम्यते । तथा सीता स्वदेवा-
दिना ग्रन्थेनोत्साहस्यादिप्रभवस्य नीररसस्यानुभावा मतिगर्वभृतिप्रहाराच्च मफा-
रयन्ते ॥४०॥

इति शब्दस्य सन्देसमित्यनेन सम्बन्धः । अथ सङ्ग्रहोऽपि किञ्चिद्नरत्तु
तद्गुणैरिति न्यायेन रामदेशीयत्वाद् तत्त्वमात्रमनुविदधे सन्दिशति—शूर्पणखे !
इत्यादिना ॥ इदमपि मद्बचो ब्रूहीत्यत्र तव निष्कवार्थमित्यनुपपद्यते ।

तत्र युद्धं याचमानः सीमित्रिः प्रथमं याचनायाः निकृष्टमस्व प्रतिपादयति—
अपीति ॥ इह जनाना इतरे जनाक्षेपा भवन्ति—एतद्वदः उदासीनाः शक्य-
रचेति । तत्र ये यस्याभीष्टं प्राणैरपि सम्पादयितुं सर्वदेवोत्सहन्ते ते तत्र बन्धवः ।
तत्रच बन्धुषु बन्धुन्निवयोक्तव्यं कियमाणा भविष्या याचकणा यद्यपि तेषामस्व-
न्तमित्येव रयात् न च विकला भवति तथापि अर्थिना न बरगुरुकुष्टं अन्वन्निःशुद्धैः ।
याचना हि स्वरूपत एव याचकस्य दैन्यमावहन्ती न केनचिदप्युपाधिना उत्कृष्टा
भवतीत्यर्थः । मे यस्याभिष्टं सम्पादयितुं सर्वदेव बाधन्ति ते तस्यारातवः । किमु-
तारातिषु कियमायाधिता । तस्या निकृष्टमस्वमवाप्स्यमेवेत्यर्थः । महाशिरानो
तामरातिनोचरामत्यन्तानिकृष्टामाधिष्टा विदधामि । सर्वत्र हि याचनायाः उभयं
कारणं याच्यमाने बरतुमि अभिलाषातिरावः याचनां विना कारणाभ्येव तस्या-
तामरत्न । इह च याच्यमान वागु युद्धमेव । अस्तदभिधापातिरावं चोत्पन्नी
याचना मायकस्य नीरसमेव पुष्याति । तथा यदि शत्रुभूतस्य रावणस्यापि युद्ध-
मधीष्टं भवेत् ततो याचनां विना स्वप्नमेवेति याचनेव शक्यत्वं युद्धं अन्वा-
प्युक्तवायावदय चोत्पद्ये । नवाभ्यर्चने—युचीति ॥ हे ! रावण ! मत्सत्यमत्य-
बाधनोत्सृष्टिमवशमप्य सीतामपहृत्य कथितोभूतो वर्तते अतस्तत्रागतवास्यामि-
राहूतोऽपि युद्धार्थमात्रात् न प्रहातव्योति मन्वापरे । अत्र यत्रावमावमप्य-
भ्यर्चने—युधि युद्धं निश्चितीकृत्य युद्धार्थमिति वाच्यम् । सवाच्यवदः प्राणुपा-

शूर्पणखा—भादुरो मे कलहो उच्छ्रवो ।

भ्रातुर्मे कलहः उत्सवः ।

लक्ष्मण—आ श्रपेहि ।

शूर्पणखा—एसा ख उव्यदिदे हि । (निष्क्रान्ता)

एषा खमुत्पतितस्मि ।

राम—लक्ष्मण ! वञ्चिता वयम् ।

वनकहरिणः केय भूमि क्चेत्यधिचारसन्

अपि निशितधी रामो रामावच प्रतिपन्नवान् ।

मात्स्यवन्धुवाचवसैय रिषारवृनो भूत्वा । मुनये मुनिशब्दस्त्रिषवण्यस्नानात् मुन
धर्मयोगात् लक्ष्मणे गैथ । अनेन एतावत् बाल त्रिषवण्यस्नानफलमूनादारा
दी मुनिधर्मा कुवाण्डनभ्यस्तयुद्धे मयि युद्ध याचमाने बाल्याप्रभृ यभ्यस्तयुद्धस्य
विलाकीविजयिनस्तव तद्दानमस्य तमनुष्यतमिति घोरवत् । मे इत्येकवचनेन
सवाचनेन रावणेन सह युद्ध सहाया तरापेक्षा वायते । मुहूर्तमित्यनेन सवाचवस्य
तस्य बधे कलैर्ध्वं निरस्यत । दशानमित्यनेनादर्शनमव त्वद्रथ प्रतिबन्ध दृष्टस्य
तव जीवन दुलभमेवेति घेत्यत ॥४१॥

भ्रातुर्मे कलह उच्यते इत्येत प्रतिकार इत्यर्थ । अतो न याचिनोयमेवेति
भाव । अथ शूर्पणखाया गताया सहदानाजस्तत्सर्वैरित्यस्याग्नीर्वादिन् गुणानु
सङ्घव विजृम्भमाणे शोकावमाने नुतावविषाणादिभिरभिभूना भूत्वा इ— लक्ष्मण !
वञ्चिता वयमिति ॥

अपारमना यावामृगलेभेन इति स तापरित्यागमनुरमृत्यु तनिमित्तस्यापरासो
दुष्परिहरत्वम लोच्य महान्तमनुनापमुपगम्य सविवादमाह—कनेकेत्यादिना ॥
अह कृताधियामिति हास्यः आसम् ॥ कृता अयं नीरथादिशास्त्रार्था
वधारणसंस्कृता धीवैरा ते कृतधिय । बहुवचनेन तेषां स्त्रैरभ्यवहार र्थं सम्भवाव
स्वाने वदा भवति उदति दरं वति । तत्र सिद्धानां कृतधियामतच्छब्दवय भ्यसनेनैव
समुत्पत्त्यादित्यर्थादुदासीनानामिति गम्यते । इति इत्येवो न विध्यामिति वक्तव्ये
यदिद मबिभ्यति हास्यस्ये लडा भूतत्वमारोपित उदतीति वस्तुनीव निरस्तान्दिग्ध-
त्वमप्रतीकार्यत्व च चोतयति । अनेन सीताहरण्यकृतमपरा इदानीमेव इरा
मीव इत्या सीताया मत्याहरणेन ममाहर्तुं शक्त पकारिम । इद त्वस्मदवनयहे

इति कृतधियामासं हास्यः कृतं कृतचिन्तया

प्रभवति कुतोऽनर्थः प्रज्ञा न चेदपयोन्मुखी ॥४२॥

युक्त हास्यत्वरूपमयशाऽप्यभूति निश्चितबन्धमावल्प आगत्येनेत्वनुनादातिशयो
 व्यज्यते । हास्यताप्रकारमेव दर्शयति—रामो निश्चितधीरपि कमक-
 हरिणः क इयं भूमिः क चेत्यविचारयन्नेव रामावचः प्रतिपन्न-
 चानिति ॥ निश्चिता युक्तायुक्तविचारपटीयसो धीर्यस्य सः निश्चितधोः ।
 आपराधोऽपरोपे । कनकमयानां शृंगरां हेमाद्रिकूटादौ दिव्यप्रदेश एव सम्-
 वाद्य मनुष्यसम्बन्धे प्रदेसो कुत्रापि न ते सग्निदधने । अतो न परमार्थभूये-
 खानन भवितव्यम् । विशेषतः पुनरियं भूमिः मायाविभिर्निर्दिताचरैरिषेठता ।
 अतः केनचिन्मायारूपेण राष्ट्रसेन भवितव्यमितीदृश इगूलधियामपि सम्भवेन
 विचारमकुर्वन्नेव । अथ कर्मोमी मादण इतिवदविचारयन्निश्चयत्र प्रसज्यप्रतिषेधे
 नन् । इतिशास्त्रस्य प्रकृत्यर्थेन विचारण संबन्ध. नमः प्रत्ययार्थेन करणेन ।
 तथा चेति विचारमकुर्वन्निश्चयगर्भो लभ्यते । समासेऽप्यवयवस्य प्रतीयमानत्वात्
 मामर्थमस्येव । विग्रहवक्त्यार्थाभिधानशक्तिर्हि सामर्थ्यमिति शाब्दिक्य अभि-
 दधति । इति न केवलमीदृशा विचारो न जातः किन्तु रामाया. सीताया इव-
 माय शृंगराणांभर्थनापर वचन प्रतिपन्नत्वात् अनुरागव्यपत्तेौ भूत्वा गुरुतरत्वेना-
 क्षीकृतवान् । प्रियावचनं प्रयाणीकृत्य मायाशृंगरप्रदवार्थं प्रवृत्तः साधु बाधितोऽ-
 भूदिति तात्पर्यार्थः । मतिरतिशब्दः प्रवृत्तिमप्यभिदधाति । यथाह—“प्रतिवृत्ति-
 रतु गौरवे । प्राप्नो प्रवृत्तौ प्र गृह्यते प्रतिमाह्वानयोऽपि ।” इति । एवमात्मपमय-
 हेतुकत्वं सीताहरणवशात्सोऽप्य कृत महान्नमनुनापं मतिमत्तया विवृत्त निश्चल-
 मुत्पादनिरोधिन चावधार्य सत्त्वबलेन तत्रियच्छति—कृतमिति ॥ कृतचिन्तया
 चिन्ताराम्येन तद्विशेषोऽनुनापो लदयते । कृतं कर्मोदिरवानुनापेन कृतमन्तम् ।
 निषेधे कृतमिदमव्ययम् । करिष्यमाणं कर्मोदरय चिन्तेव कर्षेत्पुसाहस्यप्रव-
 मनेन घोस्यते । इह स्वमिचारिभिर्मनिबिन्नादिभिरहीपितस्य रथायिनः जस्र इव
 कीररसतवा परिणनिर्दिशेति वेदिनाभ्यम् । अथ मतिमत्तमत्वेन शूरोऽपि विवृत्त
 सीताहरणा-करवानर्थात् देवप्रनुत्पन्नमवधारं आत्मनो मन्निषीत्य न कृत्य
 निश्चय स्वस्वापराधमार्थं कल्पमानोऽरुचाने एव मयायुक्त इत्य इति कृत्य-
 ताव प्रति अनुत्पन्नमवत्तमानोऽनुनापत्वत्वात्ने वास्तव्यत्वात्तर्थात् कृत्यत्वं धी-

लक्ष्मणः—आर्थे । अचिलमिरतमिदानीं यत्नः कर्तव्यः ।

रामः—घादम् । गच्छाम्यतः ।

लक्ष्मणः—यदाज्ञापयत्यार्यः । इत इतः ।

(निष्क्रान्तौ)

इति शक्तिभद्राधिरचिते चूडामणिनाटके तृतीयोऽङ्कः ।

रति—प्रभवतीति ॥ मया जनयो-मुक्त्वा न चेत् कुनोऽनर्थः प्रभवात् ।
अपमत्तभेदानाश्रितो यो लक्षते । प्रज्ञार्थं तद्गोमुपय प्रज्ञावर्तुका मनोवाकर्मणा-
मनिष्टोपाये प्रेरणा । मनर्थेष्वानिष्टप्राप्तिः । यत्र यत्रानर्थस्तत्र तत्र प्रज्ञायाः
अपयोन्मुखत्वम् इत्यनर्थस्य प्रज्ञाया अपयोन्मुखत्वव्यापकम् । तदस्य यस्य विधि-
रतर्थापादाविनुमिच्छति तस्य तदर्थं प्रथमं प्रश्नं वैपरीत्यं जनयति । मतो मम प्रज्ञा-
वैपरीत्यं विधिहृतमेवेत्यनुत्पत्तेरौऽपि कर्तुं न समुचितम् । तत्र चारयान एव
मवानुत्पापं कृत इति ॥४२॥

अथ लक्ष्मणोऽपि सहजैरोजस्वत्त्वादिभिः रोगाद्यवमानविषादादीन् विनि-
यम्य धीरो भूत्वा सीतान्वेषणे दशप्रानिनिग्रहे च मशान्तमध्यवसायमहोक्तव्याप-
र्यापि तदभ्यवसायं द्रव्यति—तदिति ॥ यतोऽस्माकं दशप्रान्वेषेण सीताप-
हृतेति शत्रुविशेषावधारणं सजात तद् ततो हेतोः । अविदिते शत्रुविशेषे यत्नः
कृते ऽपि निहृदहात्वाग्निष्फल एव स्यादिति भावः । इदानीमिममेव चणमारभ्य
दशप्रान्वान्मूलने सीताया प्रत्याहरणे च यत्नं कर्तव्यम् । अचिलम्विगमित्वनेन
प्रारब्धस्य यत्नस्य निरन्तरानुवर्तनं विधीयते । विलम्बो नाम कर्मण उचितकालान-
नुष्ठानम् । इह प्रारब्धस्य यत्नस्य आवास्तृत्तया तस्या वा असाध्यत्ववृद्धिकृतयो-
पेक्षया वा कर्मान्तरानुष्ठानेन वा यदन्तरा भकरणं संप्रवृत्ते । तदथा न
भवति तथा यत्नः कर्तव्य इत्यर्थः । वादं गच्छाम्यत इत्यनेन यत्नस्य प्रारम्भो दर्शितः ।
यत्नकारस्तु पञ्चमेऽङ्के चालिन इत्येत्यस्य स्फुटीभविष्यति ।

इत्याद्यर्थचूडामणिनाटकविष्णुतौ तृतीयोऽङ्कः ।

अथ चतुर्थोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति रावणो रथेन सतिव्या सूतेन च)

रावणः—लक्ष्मण ! तूर्णं चोदयाश्वान् ।

त्यजतु मरतो भारं विश्वम्भराविषयं क्षणा-

न्मुदितमनसः पश्यन्त्यो नो भवन्तु च मातरः ।

इयमपि पुरीमासाद्य स्वां निशाचरगोचरे

चिरमगवने जातं दुःखं जहानु तपास्विनी ॥१॥

भाश्वर्यचूडामणिनाटकेऽस्मिन् अङ्कस्तृतीयो विवृतः कथञ्चित् ।

व्याख्यास्यतेऽस्माभिरनन्यचितैरङ्कस्तुरीयोऽपि गुरुप्रसादात् ॥

अथ तृण्येऽङ्के सावरोपतयोपवर्धितं प्रतिनायकेतिवृत्तमास्मिन्नङ्केऽभिधीयते । अथ
एव विश्वम्भारिचतुष्टयमनादृत्य “अङ्कावतारस्त्वङ्कान्ते पातोऽङ्कस्याविभागतः ।”
इति लघितमङ्कावतारमाश्रित्याङ्क एवारभ्यते । अथ दशमोऽङ्को दूरीकृते रावणे सगु-
कृतमदनचापलः सन् मनोरथपरिकल्पितलङ्काप्रवेशसमनन्तरभाविष्यदुविषजानकीस-
म्भोगाकृष्टमानसतया लङ्काप्रवेशं प्रति मङ्गलां त्वरामवलम्ब्य स्यात् वेगेनाश्वोदयितुं
नियुङ्क्ते—लक्ष्मणेति ॥

अथ सीताप्रत्ययार्थं विप्रगमने मिथ्याभूतानि निमित्तान्तरासवाह—त्यज-
त्विति ॥ मरतः क्षणाय क्षणकालमिद्वेनारमत्पुरप्रवेशेन विश्वम्भराविषयं यावत् ।
विश्वं स्थावरजङ्गमात्मकं भावजातं विभर्तीति विश्वम्भरा । अनेन तस्या दुर्बलत्वं
घोरयते । सेव विषयः कर्म यस्य सः विश्वम्भराविषयः भारो मरत्य तत्रैव विश्व-
म्भरामरणमित्यर्थः सम्पद्यते । पूर्वमरमन्त्रिर्बन्धात् कृतं विश्वम्भरामरणमपि त्वननु ।
न केवलं परब्रह्मभयमेवेत्यर्थः । नः पश्यन्त्य इति ॥ वेणी शशा । अस्म-
रंनमातरो मुदितमनसो नः पश्यन्त्य इत्यपि योग्यम् । तपस्विनीयं
सीतापि स्वां पुरीमासाद्य निशाचरगोचरेऽगवने चिरं जातं
दुःखं जहानु ॥ तपास्विनीत्यनेन तपोऽर्चदवासादिभिः शोचनीयता दर्शिता ।
इयमित्यनेन सेव शोचनीयावस्था प्रत्यक्षतया इत्यभिनेयेन निर्दिश्यते । अस्मि-
शब्दः सगुण्ये । निशाचरगोचरे निशाचराणामास्यते इत्येतत्परी निवेशिता
लङ्कापुरीमासाद्येवमर्थो रावणाभिप्रायानुसारेण गम्यते । अन्यत्र निशाचरगोचरे-
रावणे अथाह वनात्तं वागरजह । अतो इत्यादिभिरपि अङ्कस्तुरीयोऽपि

सीता—अञ्जउत्त ! मा मा एव्यं । तपोवणे एव रमते मे बुद्धी ।
 आर्यपुत्र ! मा मैवम् । तपोवन एव रमते मे बुद्धिः ।
 सूतः—(आत्मगतम्) शान्तमुदारं चास्याश्चेतः । न वञ्चनामर्द-
 त्येषा ।

सीता—(आत्मगतम्) किं तु गु एदं पित्रं च सुणोमि हिअञ्जं
 च सन्तप्पदि ।

किन्तु खल्विदं प्रियं च शृणोमि हृदयं च सन्तपति ।

रावणः—(कामावेशं निरूप्य) केन खलु विधिना मनुष्यस्त्रिय
 मन्तरेण मन्मथापूर्धिकां त्यजामि ।

वद्भाव । तेषु पिर पिरकालनिवागेन जान इ.ख जहातु इ खमपहाव यथाकाम
 सुखमनुभवतिवर्धं ॥१॥

आर्यपुत्र ! मा मैवमिति ॥ एनावन्त काय वनवासेन दु खलेरोऽपि
 नाभूदित्यर्थ । अत परमपि तपोवनवास एव ममाभिरुचिरित्याह—तपोवण इ-
 ति ॥ शान्तमिति ॥ शान्त-च चेतसः, सत्यगुणशान्तिवम् भौदार्यम् निरुपाधिक
 सन्नोष यत एवभूतमस्वारचेत अत एषा न वञ्चनामर्दंति वञ्चनानर्हंया अस्या
 कृतेष व-चना न शुभोदकां भविष्यतीति भाव । अथ जानकी श्रुनाथेन विदुक्ता
 रञ्जोवरासुपगता वर्तमानाभिव महती विपद् सूचयता देवेनोत्पादित हृदयसन्तापमा-
 लक्ष्य तत्कारणमपरवन्ती विचिन्तयति—किं न्यति ॥ किन्तु खल्विदं प्रियं
 च शृणोमि हृदयं च सन्तपतीति ॥ उभयत्र प्रयुक्तश्चराधो वाक्यार्थयो
 परस्परविरोध द्योतयति । यथा स्नेहरव निमित्तसव्ययेचरचेति विप्रतिषिद्धमित्यत्र ।
 कामावेशं निरूप्य अभिनायेत्यर्थ । अइ केन विधिना स्पर्शनातिङ्गनादीना-
 मन्यतमेन केन कर्मणा । मनुष्यस्त्रियमन्तरेणेति ॥ मनुष्यस्त्रियमिति जाति-
 प्रधानतया सीताया अभिधान जातितोऽप्यभिलाषत्याननुभूतयोपरत्वमावेदयति ।
 अनुभूतगोचरादननुभूतगोचरोऽभिलाष प्रकृष्ट सम्भ्रम जनयतीति समोगत्वराजनित
 चापलमेनेन पोत्थेते । मनुष्यस्त्रियमन्तरेण विषयोऽकृत्योत्पन्नाभिमां मन्मथापूर्धिकां
 कामस्यापूर्वा वृत्तिमुत्कण्ठामिति यावद् । त्यजामि इदानीमेवोपशमयामि । भोग
 विनाशत्वादुत्कण्ठया, केन विधिनेत्युपभोगस्य करणत्वमुक्तम् । इह चापलास्यो
 धीरोदतगुणो दर्शित । अथ सूत स्वामिनो वृम्भयदीर्घरवासादिभिरनुमाविरन्व-

सूतः—(रावणं निरीक्ष्य आत्मगतम्) अहो नु खलु कामो निर्म
र्यादः । ततः खलु,

अपि नियमिनो दारान् साधूनधीरमवेक्षते
पुलकसुहृदा भूयो बाहुद्वयेन विजृम्भते ।

श्वसिति मुहुरत्युष्णं दन्तच्छ्रदेन हतत्विषा

किमपि किमपि व्याजेनायं व्रयीति करोति च ॥२॥

सीता—(आत्मगतम्) किं शु खु अवरो विश्व दीसइ आचारेण
अज्जउत्तो ।

किन्तु खल्वपर इव दृश्यते आकारेण आर्यपुत्रः ।

शेन महम्मदनचापलमालक्ष्य सविषादमाह—अहो इति ॥ अहो नु खल्वित्यव्यय-
समुदायो विषादे । निर्गता मर्यादा विधियतिवेषकृता व्यवस्था यस्मात् स निर्मर्यादः ।

कामरुचि निर्मर्यादत्वमुपवादयति—अपीति ॥ अथ नियमिनो दारानधीर-
मवेक्षते । अवैगुण्येन विहिते काले स्वधर्मानुष्ठान नियमस्तेन नित्ययोगाभियमी ।
इह प्रकरणत्वात् राग पर्यवस्यति । अपि रघुपतेर्दारानित्यपि सुकरो सन्दर्भे निय-
मिन इति रामस्याभिधान तस्य नियमैर्नित्ययोगोत्तयितुं कृतम् । तेन तद्वारि-
ष्यस्यात्यन्तमशुभत्वमावेद्यते । सापुत्राभ्येन पातिव्रत्यमभिधीयते । तथा चाह—
“सती साध्वी पतिव्रता” इति । दारशब्दस्य नियमेन पुल्लिङ्गत्वात् बहुवचना
न्तत्वाच्च तदिशेषणस्य सापुत्राभ्येन तयात्वम् । धीरशब्दो धैर्यगुणवाची ।
अधीरशब्दोऽधर्मशब्दवत्तद्विरोधिनि चापले वर्तते । गुणवाचिनः शब्दाः शुण्ठिभ्यनि
वर्तन्ते इति अर्धरिगित्यनेकशक्त्यावितोषणम् । तथा च सचापलमवेक्षणे इत्यय
मर्थस्त्वम्पदते । अवेक्ष्यसमये अय कथभूत इत्यत आह—पुलकेति ॥ पुलक-
श्चासौ शुक्लचेति पुलकसुहृदः । पुनर्को रोमाञ्चः । तस्य सुहृत्समवेक्षणतमये
साप्यध्यासोऽप्येव । जानकीदर्शनानन्दजनितेन रोमाञ्चेनोपपन्नोऽप्ययम् । अथ
तदर्शनानन्दतरमानिङ्गनावयोजनमित विपलमप्रकारमाह—भूय इत्यादिना ॥
अथ भूयो भूय प्रसारितेन बाहुद्वयेन विजृम्भते । अथ मुहुर्मुहुर्त्युष्णं स्वसिति
तदा कथभूत इत्यत आह—दन्तच्छ्रदेनेति ॥ अत्युष्णनि रवानमारुतमभ्यर्कात्
इति नष्टा त्विष्य स्वस्य तेन दन्तच्छ्रदेन सहित इत्यर्थः । अथ किमपि किमपरपटाद्य
शब्देन अतीति वलिश्चरकरोति । चपलाना कामिना स्वभावोऽयम् ॥२॥

रावणः—(आत्मगतम्) भवत्वनया तावत्स्पर्शसुखमनुभवामि ।
 अहो नु खलु बलवानसंस्तवः । तथा हि,
 अपि वासवारणस्य वक्त्रे
 मद्कलमापितकर्णचामराग्रे ।
 अनिवारितविक्रमः करो मे
 दयितां स्पृष्टुमलं न तापसस्य ॥३॥

अथ केन विधिनेन विचारित कर्म निर्धारयति—भवत्विति ॥ अनेयेति
 वरये वृत्ताया । तावत् प्रथममनया करणभूतया स्पर्शसुखमनुभवामि पश्चादा-
 लिङ्गनादिसुखमिति भावः । अथ सीता आत्मप्रियेऽदृष्टपूर्वं मदनवेराकृत जाद्वयति-
 शयमालक्ष्य साराङ्कमाह—किं गुं खु इति ॥ आकारो नेत्रमन्वादीना चपलो
 व्यापारः । अथ दशग्रीव स्पर्शनार्थमुच्छिष्टमानोऽपि सीताया पातिव्रत्यमहिम्ना
 सजातेन साध्वसेन स्तब्धव्यापारो भूत्वा सनिर्वेदमाह—अहो इति ॥ असस्तवो
 अपरिचयः तेन तत्कार्यं साध्वस लक्ष्यते । बलयानिति ॥ प्रगल्भतावैदग्ध्यप्रभृ-
 त्भिर्व्यो गुणैर्व्योऽपरिचयकृत साध्वस बलवत्तमम् । अहो असंस्तवस्य बलवत्तमत्व-
 मतिक्रमिष्ये ॥

तदेव दर्शयति—अपीति ॥ यतो मे करस्तापसस्य दयिता स्पृष्टुं नालम्
 अतो बलवानसस्तव इति योज्यम् । करणभूतस्यापि करस्य स्पर्शनं प्रति कर्तृ-
 त्वाभिधानमात्मना व्यापारितोऽपि करः स्पर्शने न रावतो मनतीति पौतयितु
 श्रुतम् । न राषवस्येत्यपि सुकरे सन्दर्भे चभियत्वहेतुकस्य पराक्रमादेरभाव दर्शयितु
 तापसस्येत्युक्तम् । तेन तद्भयामयो धोत्यते । मे कर इत्यनेनैव सूचित करत्वान्यत्र
 अप्रतिहतत्वं दर्शयति—अपीति ॥ वासववारणस्यापि वक्त्रेऽनिवारितविक्रम-
 अभिमुखगतान् शत्रून् वारयतीति वारणः स च योगरूढया गजे वर्तते । अनेन
 गजानामथादिभ्य रात्रुनिवारणसामर्थ्यातिशयो धोत्यते । विरोधत पुनर्गजानां
 प्रधानभूतस्य वासवेन श्रुद्धार्यं सञ्चोदितस्वैरावतस्य परिपन्थिनिवारणसामर्थ्यमुत्कृ-
 ष्टतम भवतीति वामववारणस्येत्यनेन धोत्यते । एवभूतेनैरावतेनापि मदीयकरविक्रमो
 न निवारितः । मद्कलमापितकर्णचामराग्रे ॥ मदान्मसा कलमापितं
 रावलीकृत कर्णाग्र चामराग्र च यस्य तत् तथेकम् । अनेन मद्रावस्यानिवृत्तमभृ-
 श्वाच दर्शितम् ॥३॥

सीता—संतोसि । शान्तोऽसि ।

रावणः—लदमण ! किमिदम् ।

सूत.—आयुष्मन् ! किं वाङ्मात्रेण ।

तरुणहरिणलदमहेपिदंष्ट्राकरालं

हिमगिरितटवर्षं स्निग्धजीमूतनीलम् ।

प्रतिदिशमुपलक्ष्यैराननैर्भीमकान्तं

वपुरिह सहस्रा ते जायते जातिवन्धम् ॥५॥

रावणः—(आत्मानं विलोक्य) कथमहमित्थंभूतोऽस्मि । देवि !

न भेतव्यं न भेतव्यम् ।

नाहं वन्धुरगात्रि ! भीतिविषयस्ते किं मुधा खिद्यसे

त्रातुं त्वां ससुरासुरे त्रिभुवने के वा मनः कुर्वते ।

ननुरवधारणे । अहं राम प्रेषयर्थे । शान्तोऽसीति ॥ शान्तशब्देन चेष्टे-
न्द्रियप्राणदीना शमनमभिधीयते । यथा श्रीमद्भागवते—“तद्भूत्वा प्रीतमनस
इन्द्रप्रस्थनिवासिनः । मेनिरे मागध शान्त राजा चासमनोरथे ॥” इति ।
वर्तमानार्थत्वेऽस्य वाक्यस्यापर्यवसानाच्छापरूपत्वमाश्रयते । वाङ्मात्रेणेति ॥
मात्रवाकारो व्यावर्त्यते ।

तमेव वचनस्याकारेण विसबाद दर्शयति—तरुणेति ॥ पूर्वं रामाकार यदपु-
तल्पहंसा हेतुना विना जातिवन्ध राघसत्वजातिसम्बद्ध प्रकाशितराघसाकार जायत
इति यावत् । भीम चेतकान्त चेति भीमकान्तम् । एतदेवोपपादयति—तरुणह-
रिणलक्ष्महेपिदंष्ट्राकरालम् ॥ बालचन्द्रस्वापि लज्जामावहन्तीभिर्दंष्ट्राभि-
नूरदर्शनम् । दंष्ट्रा स्वरूपेण निरूप्यमाणा वपुषो भीमत्वे हेतुः । बालचन्द्राकारतया
निरूप्यमाणा कान्तत्वे निमित्तम् । हिमगिरितटवर्षं वर्षं स्थौल्य यस्य । “वर्षं
देहप्रमाणयोः” इत्यमरः । स्निग्धजीमूतनीलमित्यत्र स्निग्धत्व कान्तत्वे हेतुः । जीमूत-
नीलत्व भीमत्वे हेतुः । प्रतिदिशमुपलक्ष्यैराननैः ॥ सहितमित्यध्याहार्यम् ॥५॥

अथ प्रकृतिमापन्नमात्मानं विलोक्याह—कथमिति ॥ अथात्मस्व-
रूपदर्शनं भवहेतुमाज्ञायारवासयति—देवीति ॥ न भेतव्यमित्यत्र मत्तस्त्व-
येत्यध्याहार्यम् ।

कृतो न भेतव्यमित्यत आह—नाहमिति ॥, वन्धुरगात्रि ! अहं

मय्यस्मिन् परिपन्थिनि प्रकटितक्रोधान्घृदिग्धारण-
 स्थूलव्यायतदन्तकोटिकुलिशव्यालीढवत्स्थले ॥६॥
 सीता—अज्जउत्त ! परिन्नाअहि परिन्नाअहि, सोमिच्चि ! परि-
 न्नाअहि परिन्नाअहि मं ।
 आर्यपुत्र ! परिन्नायस्व परिन्नायस्व, सौमिन्ने ! परि-
 न्नायस्व परिन्नायस्व माम् ।

सूतः—किमनेन । स्वरूपमेव गृह्णामि । (तथा करोति)
 सीता—हं, अञ्जं वि ण कुमारो । (मुक्तकण्ठं रोदिति) हा !
 अज्जउत्त ! हा ! कुमार ! हा ! मं रक्ख रक्खसहत्थादो ।
 हम्, अयमपि न कुमारः । हा ! आर्यपुत्र ! हा ! कुमार !
 हा ! मां रत्त रत्तसहस्तात् ।

ते न भीतिविषयः ॥ बन्धुर सुन्दरं मात्र वस्थाः सा बन्धुरगाली । इह कामि-
 नामनुरूपेण सम्बोधनेनात्मनः सीता प्रति प्रातिकूल्यं निरस्यते । अहमित्वनेना-
 त्मनः स्मरदैवशयं दर्शयता भीतिकरत्वामावः स्पृष्टीक्रियते । भीतिरस्यैव भीतिवि-
 षयत्वमिति भीतिविषयशब्देन तन्निमित्तं भीतिकरत्वं लक्ष्यते । एवं मदनविदरा-
 स्वत्काश्ययापत्तर्वावितः कथं ते भीतिकराः स्यामित्यर्थः । यतो न भीतिकरोऽहम्
 अतो न भेतव्यमिति सम्बन्धः । एवमात्मनो गयेदुत्तवं निरस्थानुप्रदोऽमुत्तवं
 दर्शयति—किमिति ॥ किं खिणसं इत्येकं वाक्यम् । मुधेति वाक्यान्तरम् । किं
 केन हेतुना खिणसे । न केनापि हेतुना खेदः कार्यः । यतोऽस्मत्परिगृहीताया
 भवत्याः स्वर्गानुभवोऽपि कस्य पवेति भावः । चिरपरिवितस्वजनविषोपनिबन्धनोऽ-
 पि रोदो निष्कलत्वान्न कर्तव्य इत्याह—मुधेति ॥ अत्रापि खिणस इति सम्ब-
 धते । निष्कलत्वमेव समर्थयते—प्रातुमिति ॥ अरिमन्मपि परिपन्थिनि
 तिमुक्ते के वा स्वां प्रातुं मनः कुर्वते । गर्णीत्येकवचनेनात्मनो यदुधिरसह विक्र-
 मये बन्धुनेत्यादिनिरपेक्षत्वं बोद्धते । अरिमन्निबन्धनेन बुद्धसन्नाः इत्ययमभाविनं
 भवद्गुमावाटं सीतये दर्शयति समुरासुर इत्यनेन मिथो नैस्यिकैरभावाऽपि
 संश्लेषमृत्तमवग्न इव मुत्तानुराः संघटा भवन्तु वाग तथापि न स्वां प्रातुं रावदु-
 न्ति किं पुनर्मनुषा इति दर्शयति । प्रकटितेन क्रोपेनान्धानां दिग्भार्याणां स्पृ-
 र्णावैरव दन्तकोटिमिरेव कुजिरोः व्यापीटं वद्वररक्षलं ययव स तथेवत् ॥६॥

अथ यद्गः प्रकृतिमाप्नतः सीताया हा ! अज्जउत्त इत्यादिद्विलासवचनमावस्यपयो

(नेपथ्ये) श्रयमयमागच्छामि ।

सूतः—आयुष्मन् ! पश्य पदय—

तुण्डेनाङ्कुशसन्निभेन कनकस्तम्भश्रिया ग्रीवया

दृष्ट्या विद्रुमभङ्गपाटलरुचा गृध्रोऽयमाक्रामति ।

संसर्ग सहसा व्रजन्नि विटपेरुद्धान्तपुष्पाङ्कुरै-

राधूता पथि यस्य पक्षपवनैरायामिन. पादपाः ॥७॥

सीता—हा ! का मे गर्ह । किं मे शरण ।

हा ! का मे गतिः । किं मे शरणम् ।

(नेपथ्ये)

शरणमस्मि जटायुरहं सखा

दशरथस्य रथस्तथ तिष्ठतु ।

अविद्रुपामपराधमहं सहे

विसृज रावण ! वीरमनुव्रताम् ॥८॥

जटायुषः श्रयमयमागच्छामीति वचनानुसारेण दत्तदृष्टिस्त पक्षी-द्र विप्रतिपित्तुमा-
लक्ष्य स्वामिने त दर्शयति—आयुष्मन्नित्यादिना ॥ अथ गृध्र आक्रा-
मति अस्मत्प्रयाय निरुहस्तु कुब्जे भूत्वाभिमुख्येनागच्छति अतस्तम्भगवाहितेन
त्वया भविष्यति तत्पर्यम् । अङ्कुशसन्निभेन तुण्डेन कनकस्तम्भश्रिया ग्री-
वया च सहित । अनेन संसर्गत, कौर्यं दर्शनम् । विद्रुमभङ्गपाटलरुचा
दृष्ट्या च सहित । अत्रैकत्वमविवक्षितम् । विद्रुमपाटलशोमत्व नयनयानैसर्गि-
कम् । विद्रुमभङ्गपाटलत्व तु श्लेषस्यानुभाव इति दर्शयितुं विद्रुमभङ्गस्यो-
पमानत्वमाश्रितम् । अथ तत्रेक्षाया अपि कौर्यं दर्शयति—संसर्गमिति ॥
यस्य पक्षपवनैराधूता अत्र पवोदान्तपुष्पाङ्कुरैर्वैसाहिता पादपाः सहसा
संसर्गं व्रजन्तात्यन्वय ॥७॥

अथ जटायु किं मे शरणमिति विलापमाकर्ण्य सीतामाश्रामयति—शर-
णमिति ॥ अहं जटायु शरणं रचित्वास्मि । जटायुरित्यनेन मध्येनानं पूर्वं रामेण
कृतं सख्यमनुस्मारयन्नरामनो रक्षित्वस्यावश्यवत्वमावेदयति—दशरथस्य
सख्येत्यनेन ॥ यदि रक्षितुं सम्भवेऽस्मि ततो दशरथस्य सख्यं तदनुभवमायापि
रक्षयाद्विह्वलमेव लोके जागर्षि यदि यथाशक्त्युत्सङ्गमानोऽपि परिरक्षितुं न शक्नो-

रावण.—(प्रहस्य) सद्दत्ते किलायं ममापराधं पत्नी । सूत ! प्रतो
दप्रहारेण रथमार्गादेनमुत्सारय । न जानात्येष परमार्थतो
मां गृधः ।

(नेपथ्ये)—जानामि जानामि ।

कैलाससानुमति पण्डितमानशृङ्ग

कारागृहे नियमितं चिरमर्जुनेन ।

मि तदि स्वर्गगत दशरथमनुयास्यामि एवमपि परिपुष्कन्त्येव दशरथस्य सख्य
जगति प्रकाशयिष्यामाति रक्षयाध्यवसायस्य प्राखपरित्यागपर्यन्तत्वं सूच्यते ।
एव सीतामाश्वास्य रावण निवारयति—रथ इत्यादिना ॥ हे ! रावण !
तव रथास्तिष्ठतु शौरवृत्तिमवलम्ब्य रामस्य धर्मपत्नीं मा नैषारिति भाव । वीरमनु-
व्रतामिति विशेषणवलात् प्रवरणवलाच्च सीतामिति विशेष्य सिध्यति । सीतां
विमृज्य विमृज्य शीघ्रमपयाहि । अविमृजने रावणस्य महान्तमनर्थं सूचयन्नाह—
वीरमिति ॥ वीरमित्यत्र विशेष्यानुपादान त्रिलोक्यामन्यस्य वीरस्थाभाव दर्शय
ति । जगदेकवीर रामम् अनुव्रतां सर्वात्मनानुगतमित्यथ । वीरमित्यनेन प्रतिक्रिया
विधानसामर्थ्यं तदध्यवसाययोगं च दर्शयति । अविदुषामित्यत्र त्वाष्ट्रशानामिति
विशेष्यमप्याहार्यम् । अविदुषामिति बहुवचनेन राजसज्जनयानामेवाज्ञान नैसर्गि-
कमिति दर्शयति । तदयमर्थः । यतो निमग्नोऽसिद्धाज्ञानात्त्वाष्ट्रशा अतोऽहमेकमप
राध संद । रामस्तु न सद्दत्ते अतस्तदागमनात्पूर्वमेव सीतां विमृज्यापयाहीति ॥८॥

सद्दत्त इति ॥ अत्र किलशब्द आक्षेपघोषक । प्रतिक्रियासामर्थ्यं सत्यपि
कह्यादिभिस्तदकरण सहनम् । अयमर्थः । यस्यापराधं पुन्दरेणाप्यप्रतीकार्यं
तस्य ममापराधमय तिर्यग्जातीयं पत्नी सद्दत्त इत्येवदत्त्यन्ते हास्यमिति । प्रतोद
करा तेन कृत प्रहार प्रतोदप्रहारः । उत्सारयेति ॥ उत्सारणेवैव कर्तव्य
न विग्रह । तत्र हेतु —न जानातीति ॥ अथ जटासु परमार्थत इत्यनेना-
भिप्रेत लोकोत्तरपदात्ममस्यान्वया समावयनार्थिचेपति—जानामीति ॥ जाना
मि जानामीति द्विवचनेन ज्ञानस्य सावरोपत्वं निरस्यो । त्वां परमार्थतो यथावद
जानामीत्यर्थः ।

ज्ञानप्रकारान् दर्शयति—अहं कैलाससानुमति ॥ कैलासपर्वते । पण्डित
तमानशृङ्गम् ॥ मानं च शृङ्गं च मानशृङ्गं । शृङ्गं प्रभुरम् । "कैलासपर्वते शृङ्गो

त्वां बालिबालवलयाद्धितवद्गयाहुं

जानामि राक्षस ! जगत्त्रयधूमकेतुम् ॥६॥

रावणः—हहह ! आः अतिवाचालोऽयं विहङ्गः ।

तिष्ठ त्वमत्र मम पश्यतु कर्म सीता

शस्त्रेण मे समरमूर्धनि दर्पणेन ।

अद्रिं महेन्द्र इव पक्षिणमम्बरस्थं

पक्षौ विलूय सहसा भुवि पातयामि ॥१०॥

(प्रविश्य)

इन्द्रो पर्वनामप्रभुत्वयो." इति वैजयन्ती । गिरिशेन खण्डिते मानश्रेष्ठे यस्य त
तथाविध जानामि । मा भूज्जगदीश्वरात्परिमवो मानमज्ञहेतुरिति मत्वा वरदानसमये
परिहृताया मनुष्यजातेस्तस्य परिभव दर्शयति—कारागृह इति ॥ न हि कारा-
गृहनियमनात्परः भवमानोऽरिश्च ताड्यरामवमान चिरकालमनुभूतवन्तं त्वा परमा-
र्यतो जानामीत्यर्थं । मा वा भूय कार्तवीर्यार्जुनात् परिभवोऽवमानहेतुरिति मत्वा
तिर्यग्जातिषु निकृष्टमाया वानरजातेस्तस्य परिभवमाह—वालीति ॥ बालिनो
वलयाकारो बाल बालिबालवलय तेन कृतमद्भुत वलयाकार किञ्चरूपं चिह्न बालि-
बालवलयाद्धितं तेन बद्धा युक्ता. बाहवो यस्य तम् । अयमवमानः इदानीमपि
सर्वैः प्रत्यङ्गीक्रियत इति भाव । जगत्त्रयधूमकेतुमिति ॥ धूमकेतुर्नासत्त्वको
दुष्टग्रह—अनेन जगत्त्रयपीडाकरत्वेन नश्यत्व दर्शितम् ॥६॥

हहहेति ॥ अधिवेषप्रवणोऽनूतरय कोपस्यानुमावोऽयम् । अतिवा-
चाल इति ॥ बहुभाविणि कुसाया गम्यमानायामालम्प्रत्ययः । अनेन सीता
प्रति तद्वचनस्य मिथ्यात्वमावेदयति ।

तिष्ठ त्वमिति ॥ घत पूर्वमाज्ञापितात् प्रतोदप्रहारात् निवारयति ।

सीता अत्र अस्मिन् प्रदेशे एव मम कर्म पराक्रम पश्यतु ॥ मत्पराक्रम
दर्शनेन खण्डितमानशुद्धमित्यधिपेपवचनस्य मिथ्यात्वं निश्चिन्यादिति भावः ।
यथा महेन्द्र पक्षिण पक्षन्त अम्बरस्थमद्रिं पत्रेण पक्षौ विलूय भुवि पातयति
तथाहमपि समरमूर्धनि शस्त्रेणाम्बरस्थ पक्षिण पक्षौ विलूय भुवि सहसा पातयामि ।
दर्पणेनेति ॥ दर्पयतीति दर्पणं । बाराया शस्त्रे गृहति विशेषतो दर्पो भव-
तीति ॥१०॥

जटायुः—भवतु, पश्यामस्तावत् ॥

वक्त्राण्येतानि तेऽद्य प्रलयघनरुचः पिङ्गकेशानि रोपात्
शृङ्गाणीवाञ्जनाङ्गेः दवदहनशिखादीपितानीव रात्रौ ।
उत्कृत्योत्कृत्य चञ्च्वा भ्रष्टकटिति गलत्सान्द्ररक्ताङ्गानि
प्रत्यक्षं क्षत्रियायाः दश दशसु दशश्रीवः । दिक्षु क्षिपामि ॥११॥

सूतः—अयमयमाधावति ।

रावणः—आः तिष्ठेदानीम् ।

(उभौः युद्धं कुरुतः)

अथ जटायुः युद्धार्थं मध्यवस्यति—भवतिवति ॥ पश्यामस्तावदिति ॥
तावच्छब्दोऽप्यारण्ये । अथ त्वत्कर्म पश्याम एव । रात्रौयेत्यादिभिर्गीर्णिकावचनं
तु भौरुन् प्रत्येव । शोभत इति भावः ।

अथ जटायुर्दौर्यमवलम्ब्यात्र मम पश्यामितिवादिवाचनेन तुल्यञ्छ्राय वा-
न्यमुपावदानः स्वपराक्रमशक्तिं प्रकटयति—वक्त्राणीति ॥ हे ! दशश्रीव !
अहम् अद्य क्षत्रियायाः प्रत्यक्षं ते दश एतानि वक्त्राणि रोपात्
चञ्च्वा भ्रष्टकटिति उत्कृत्योत्कृत्य दशसु दिक्षु क्षिपामि ॥
प्रत्यक्षं क्षत्रियायाः इत्यनेन सीता ममापि कर्म पश्यतिविति दर्शितम् । क्षत्रियाशाब्देन
पराक्रमविशेषाभिज्ञत्वं सीताया दर्शितम् । शस्त्रेणोत्पत्त्य रथाने चञ्च्वेषुक्तम् ।
चञ्च्वा नित्यसाहचर्येण शस्त्रादिशेषोऽपि दर्शितः । पक्षी विजृम्भेत्यस्य स्थाने
दरावक्त्राण्युत्कृत्योत्कृत्येषुक्तम् । दशेत्यनेन पञ्चदशविषयात् स्वपराक्रमान्मत्परा-
क्रमस्य दरावक्त्रविषयस्यैवाधिक्यं दर्शितम् । युधि पातदार्पित्यस्य स्थाने दशसु
दिक्षु क्षिपामीत्युक्तम् । दशवित्यनेन स्वपराक्रमं भूवासितमथ्व जानन्ति मत्परा-
क्रम तु दशदिग्वासेनोऽपि जानन्तीति घोषितम् । दशार्थवैरपनेनोत्कृष्टाशिरसस्त्वस्य
धीनादराक्रमात्रावरोपल सञ्च्यते । अञ्जनादितामस्यमुपपादयितुं प्रलयघनरुचः इति
विशेषणम् । वक्त्राणां दवदहनशिखादीपिताञ्जनादिशृङ्गाणाञ्चर्म्यमुपपादयितुं पिङ्ग-
केशानि गलत्सान्द्ररक्ताङ्गानीति विशेषणमयमुपासत् । रात्रौवित्यनेन श्रौञ्ज्वलशा-
तिरायो दर्शितः । एक इवराब्दो वाक्यालङ्कारः । एतच्चादिः महेन्द्र इत्येवम् स्थाने
उक्तम् ॥११॥

अयमयमित्यादि ॥ विषादे दिवंचनम् । स्वामिना चन्द्रहासेन प्रहसोऽयं

रावणः—एष प्रहरामि । (प्रहरति)

सीता—हृदि, हृदि । (नेत्रे निर्मूलयति)

हा ! धिक्, हा ! धिक् ।

सूतः—हन्त ! प्रहतोऽयं गृध्रः । अयमयम्,

क्षतजजन्मकणोक्षितविग्रहः श्रमनिरुद्धविभुञ्जशिरोधरः ।

दिनविरामपयोधरपाटलः पतति पत्ररथो मरुतां पथः ॥१२॥

सीता—अहो ! अकरुणा खु इस्सरा । अधरणाप मम किदे

अश्रं वि विहंगो सोअणीओ संबुत्तो । (रोदिति)

अहो ! अकरुणाः खल्वीश्वराः । अधन्याया मम कृते

अयमपि विहङ्गः शोचनीयः संवृत्तः ।

रावणः—सूत ! तूर्णं चोदयाश्वान् ।

सूतः—यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । (विचिन्त्यात्मगतम्) एष खलु,

अनुकूलमर्थ्यमविरोधि हितं

श्रवणीयमागमरहस्ययुतम् ।

पत्ररथः पद्मिन्दो मरुता पथः आकारात् पतति । कथभूतः क्षतजजन्मकणोक्षित-
विग्रहः ॥ क्षतत्वात् रुधिरात् जन्म येषां ते क्षतजजन्मानः तथाभूतैः कथै-
रुधितो विग्रहो यस्य स तत्रोक्तः । अत्र क्षतजस्य तरङ्गानां च अन्यजनकभावो-
क्त्वापयपयवनिभाससम्बन्ध एव विवक्षितः । श्रमनिरुद्धविभुञ्जशिरोधर
इति ॥ श्लेषान्निप्रयत्नेन निरुद्धा विभुञ्जा शिरोधरा यस्य स तयोक्तः । कोपाद्-
क्षमवित्तु प्रयत्ने कृतेऽपि वेदनानिशायादराकत्या ग्रीवा बलाश्रमति । शिरोक्षितत्वात्
दिनविरामपयोधरपाटलः सन्ध्यावलाहकवद्रक्त इति ॥१२॥

अयं सूतः प्रवाणप्रतिद्वन्द्वकपतगराजवधसञ्ज्ञातानन्दस्य सीताविचविलोभ-
नार्थं लज्जाप्रवेशं प्रति त्वरमाद्यस्य स्वामिनः सूत ! तूर्णं चोदयाश्वानिति वचनमा-
हृत्यै दाशरथ्योः प्रजापं सीतायाश्चात्र महिमानं चान्तेऽश् च सीताहरणस्य राक्षस-
कुलोद्भेदेऽनुत्थं निरिष्य स्वयमेव तन्निवेदनं निष्कलत्वेनावधारयति—एष
एतद्व्यत्यादिना ॥ एष खलु महोयं वचनमपकर्षयति नाद्रियते ।
नाथावत्वमनादरे हेतुरित्याह—श्रवणीयमिति ॥ अनुकूलमिच्छादिभिरोप-
पन्नकं श्रवणीयत्वे हेतुः । अर्षादनपेक्षमर्थ्यम् । अर्षराभः प्रयोवनवाची । अवि-

वचनं मदीयमपकर्णयति

क मनोभवः क गुणसंग्रहणम् ॥१३॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

इति शक्तिमद्रविरचिते चूडामणिनाटके चतुर्थोऽङ्कः ।

रोधि धर्मार्थकामानामनुपधातकम् अत एव अनुकूलम् पेरिकफलानुगुणं हितं परलोकाविस्मयम् आगमरहस्ययुतम् भागमोऽर्थशास्त्र तद्रहस्य तत्प्रतिपादोऽर्थ-
तेन युतम् । देशकालोचितार्थप्रतिपादकमिति यावत् । एवभूतस्यास्य वचनस्याना-
दरे हेतुमाह—**यद्य मनोभव इति ॥** केत्यधिकरणनिरासे । अत्र मनोभव-
शब्दसन्निधौ गुणसङ्ग्रहणशब्दसन्निधौ च व्युत्पाद्य करशब्द कामावेशगुणग्रहण-
योरैकाधिकरण्य निराकरोति । यतोऽयं मदनपरवरातया गुणदोषौ न गृह्णाति अतो
न किञ्चिद्रक्तव्यमिति भावः । अस्मिन्नङ्के प्रकरीसशकमितिपृष्ठ कविना दर्शितमिति
केयम् । यथाह—**“प्रकरी तु प्रवेशभान्”** इति । न चाधिकारिकवृत्तस्य विच्छेद
इति वाच्यम् । तस्यापि नियमिन इत्यत्र वीरमनुव्रतामिरयत्र चानुसन्धानात् ।
अस्मिन्नङ्के शृङ्गाराभासो रौद्ररसश्च रावणाश्रयत्वेन दर्शितः । रौद्ररसकार्यो मया-
नक सीतागतत्वेन प्रतिपादित इति द्रष्टव्यम् ॥१३॥

इत्याश्वर्यचूडामणिनाटकविरतौ चतुर्थोऽङ्कः ।

अथ पञ्चमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति मण्डोदरी चेटी च)

मण्डोदरी—किं शु शु पदं वि भविस्सदि ।

किं नु खल्वेतदपि भविष्यति ।

चेटी—अणुदाघोम्गारं विअ भट्टिणीप वअणं ।

अनुतापोद्गार इव भट्टिन्या वदनम् ।

मण्डोदरी—हजे ! शु तुप असोअवणिआ पविट्टपुव्वा ।

हजे ! ननु त्वया अशोकवनिका प्रविष्टपूर्वा ।

चेटी—णं तर्हि भट्टिणो वन्दी तापसपदिणी । किं तिस्से ।

ननु तत्र भर्तुर्वन्दी तापसपत्नी । किं तस्याः ।

आश्वर्षचूडामणिनाटकेऽयमङ्कस्तुरीयो विवृणो गुरुणाम् ।

प्रसादमाश्लिख तयोत्तराङ्को व्याख्यास्यतेऽस्माभिरन्यथै ॥

अथ कविना वृत्तवर्तिष्यमाणोनेवृत्तसूचनार्थं प्रवेशक भारभ्यने । प्रवेशकश्च
 “तद्वदेवानुराजोत्वा नीचपात्रप्रयोनि । प्रवेशोऽद्भुद्वयस्यान्त शेषार्थस्योपसूचक ॥”
 इति लक्षित । अथ वराप्रवेशारोकरनिकोद्यानमध्वगतसिरापात्रमूल नीचार्था
 सीतायां मण्डोदरी नाम बहुमता तद्वार्थां दु स्वप्रदर्शनेन दुर्मेनायमाना चिन्तयति—
 किं शु शु इत्यादिना ॥ इदमित्थनेन बुद्धिस्थ दु स्वप्रदर्शने निर्दि-
 रयते—किन्तु खलु भविष्यतीति ॥ किमनिष्ट फल परिणत्यत इत्यर्थ ।
 भट्टिणीति ॥ नाटके चेटीया स्वामिनी भट्टिनात्यभिधीयते । उद्दिश्यतेऽनेनेत्यु
 शार । करये यन् । तव वदन महान्तमनुनाप सूत्रयतीत्यर्थ । हजे ! इति ॥
 नीचा चेटी प्रति नाटक आह्वानम् । यथाह—“हजे हजे हजाह्वान नीचा
 चेटीं सखीं प्रति ।” इति । ननु त्वयाशोकवनिका प्रविष्टपूर्वेति ॥
 अत्र काका त्वपारोकरनिका न कदाचिदपि प्रविष्टेति भाति यत्रतत्रन्व
 वृष्टान्त न जानासीति प्रतिपाद्ये । जानाम्येवार् तत्रत्य वृष्टान्त न तु तस्य
 त्वदनुगापरेषुत्वमित्थमिमावेणाह—णमिति ॥ वन्दी बलात्कारेण हन
 तापसपत्नीत्यनेन सीताया रसमागानामिच्छा बोध्यते । किं तिस्से
 इति ॥ तस्या इति पञ्चमी । तस्या सहाय्यात् किमनिष्ट तव जातमित्यर्थ ।

मण्डोदरी—तंणमित्तं णो विणासं पेक्खामि ।

तन्निमित्तं-नो विनाशं प्रेक्षे ।

चेटी—भट्टिणि ! ए कदाइ सद्वुलं मिईय विस्संभो आसी ।

जह आश्रदा तह गमिस्सदि । णं भट्टिणी एव्व लङ्केसरी ।

भट्टिनि ! न कदापि शार्दूले मृगीणां विस्सम्भ आसीत् ।

यथागता तथा गमिष्यति । ननु भट्टिन्येव लङ्केश्वरी ।

मण्डोदरी—उम्मत्तिएव्व तुमं परिइदा वि भावं मे खाववुज्झसि ।

मए असोहयं दारुणं सिवियुओ दिट्ठो ।

उम्मत्तव त्वं परिचितापि मे भावं नाववुध्यसे ।

मयाशोभनमिदानीं स्वप्नो हृष्टः ।

चेटी—संति होदु, संति होदु । भणानु भट्टिणी ।

शान्तिर्भवतु, शान्तिर्भवतु । भणतु भट्टिनी ।

मण्डोदरी—हृक्षे ! सुणाहि दाव । हृक्षे ! शृणु तावत् ।

चेटी—अवहिदंभिह । अवहितास्मि ।

मण्डोदरी—आसामुह्वविअविण्णुरिअवीईसहस्सो मरअदगि-
रिणिअरणीलो उम्मदतिमितिमिहलमाअहमअरो
मअराअरो इदो तदो आपदिदेहिं तिणजादोहिं
णिवीदसारो मुहुत्तएण रिक्तओ संबुत्तो ।

तन्निमित्तं नो विनाशं प्रेक्ष इति ॥ न इति राघवजन्तवान् सर्वानभि-

प्रेक्षोक्त्वम् । अथ चेदा मण्डोदर्यात्मनो राजमहिषीपदभ्रंशत्पक्षे विनारा एव

सीगहेतुकत्वेनोक्त इति अमेय तक्षिराकरोति—भट्टिणीत्यादिना ॥ शार्दूल-

पद सम्भन्तम् । सद्वुलमित्येष पाठः । न कदाचिदपि मृगीणां शार्दूलं विस्सम्भ

आसीत् । एव मातृणीणां राज्ञेषु विश्वासो न भवतीति भावः । यथा आगता

तथा गमिष्यतीति ॥ आगमनप्रकारो गमनप्रकारस्यैव निमित्तं नान्यस्य फल-

स्येति भावः । ननु स्मृतिन्येव लङ्केश्वरी नान्या काचिद् दिव्ययोषिदपि किं पुन-

र्मानुषीति भावः । अथ मण्डोदर्यात्मनो गौरवमङ्गल्यकं वचनमाकर्ष्य सन्निवेश-

माह—उम्मत्तिएव्वेति ॥ यतो नित्यपरिचितापि मे भावमभिप्रायं नाववुध्यसे

अत इदानीमुग्मत्तवैव त्वमित्यर्थः । किमप्युक्तवानुत्पन्नारणम् अत आह—मए

इति ॥ अथ स्वमत्स्यारोमनत्वं दर्शयति—आसामुह्वेत्यादिना ॥ अथ मरु-

आशामुखविततविस्फुरितवीचीसहस्रो) मरकतगि
रिनिकरनीलः उद्भ्रान्ततिमितिमिङ्गलमातङ्गमकरो
मकराकर इतस्तन आपतितैः तृणजातिभिः
निपीतसारो मुहूर्तेन रिक्तः संवृत्तः ।

चेटी—हृदि, तदो तदो । हा ! धिक्, ततस्ततः ।

मण्डोदरी—अहं वि दाव पंसुपरुषकेसरुलापाप विरलदशणवि-
किद्वदणाप विष्फुलिङ्गणश्रणाप सुएणकणाप कपाल-
वणणाप अमंगलापः कथा वि इत्थिआप गाढं परि-
स्तत्तंभि ।

अहमपि तावत् पांसुपरुषकेसरुलापया विरलदशनधि-
कृतघदनया विस्फुलिङ्गनयनया शून्यकर्णया कपाल-
वर्णया अमङ्गलया कयापि स्त्रिया गाढं परिष्यक्तास्मि ।

राकराशब्दः समुद्रवाची सत्रपि भत्रापर्ववसानान् अपरिमेयत्वधर्मयोगाच्च राक्षससै-
न्यमभिष्यर्नाकि । आशामुखेषु समुद्रगतेषु दिङ्मुलेषु सर्वत्र वितत व्याप्तं विस्फुरित
च वार्चासदल वरप स तथोक्त । अनेन राक्षसाना महत्ता- करपरणापव-
धया सूच्यन्ते । मरकतगिरिनिकरनीलत्व समुद्रे राक्षससैन्ये च ममानन् । उत्स्पन्दाः
सादृश्यात् भ्रमन्तरितमवः तिमिङ्गला मातङ्गा मकराश्च यस्मिन् स तथोक्तः । योजन-
मायतो मत्स्यविशेषस्तमि । उद्भ्रान्तो मत्स्यविशेषस्तमिङ्गल । यस्मिन् तिमिङ्गलमपि
मद्यति स जपजत्रो मातङ्गराशब्देनोच्यते । यो जपजत्रमप्यनायातेनारनाति स
मत्स्य इति विशेषणान् विवक्षितत्वम् । अत्र तिमिङ्गलादिशब्दैः मेवनादनुष्मक-
र्यादयो रघोनायका घोच्यन्ते । तृणजातिराशब्दः कुम्भिशेषवाची सत्रापर्ववसानान्
वानरभैष्यमभिष्यनकि । इतस्तत्र आपतितैरगुण्यमात्रिमिपीतमार इति रिक्तत्वे हेतु ।
रिक्तः संवृत्तः ॥ शब्दतोषयदाकादिवत् संवृत्त इत्यर्थं । अहमपि तावदिति ॥
अहमपि तावत् तस्मिन् काले कथाविदमङ्गलया शिवा परिष्यक्तास्मि अनेन वैषम्याधि-
ष्टानुद्वेषताभिष्यन्त्ये । अमङ्गलत्वेन दर्शयति—पंसुपरुषमेरयादिना ॥ पंसु-
रुषकेराकृपारया वैशेषमार्दानि विशेषणानि अमङ्गलत्वघोषणानि विरलदशन निमित्त
विकृत च घदन यस्या सा । विरलत्व साधुवाच्यत्वच विषयुरदशनमित्यर्थं । विस्फुलिङ्ग-
नयनया उद्भ्रान्तत्वा कपालवत् इत्यर्थं वा येति इत्येवम् । एवं एवपरिनाशोऽप्येते

चेटी—इद्धि, तदो तदो ।

हा ! धिक्, ततस्ततः ।

मण्डोदरी—सा वि सीता पाण्डुरदुकूलपरिधाना मलयजरस-
परिसोद्दिश्रपश्रोहरा मल्लिकाकुसुमवर्धिश्रघमि
ह्ना पदिणा दिरणहृत्था पुष्पश्रं श्रालुहंती श्र मण
दिष्टा । तदो श्रपरिद्वेलापममणिहा वि संबुत्ता ।
सापि सीता पाण्डुरदुकूलपरिधाना मलयजरस-
परिशोभितपयोधरा मल्लिकाकुसुमवर्धितघम्मि
ह्ना पत्या दत्तहस्ता पुष्पकमारोहन्ती च मया
दृष्टा । ततः श्रपरिचितवेलायां मम निद्रापि संबुत्ता ।

चेटी—भट्टिणि ! मा मा श्रणुसपण । सिधिणाण बहूणि कारणाणि
यज्जा उपदिशन्ति । श्रहया कुदो दारिणि भश्रं भश्रमूलाणं
तेल्लोकस्स श्रम्हाणम् ।

भट्टिणि ! मा माशुशयेन । स्वप्नानां बहूनि कारणानि
वैद्या उपदिशन्ति । श्रथवा कुत इदानीं भय भयमूलानां
त्रैलोक्यस्य श्रस्माकम् ।

प्रतिपद्याभ्युदयमाह—सापीत्यादिना ॥ सापि सीता पाण्डुरदुकूलपरिधाना
मलयजरसपरिशोभितपयोधरा मल्लिकाकुसुमसर्वाधितघम्मिह्ना इति शिष्यपि विशेष
णेषु भावत्य माहृत्यद्योतनायोपात्तम् । पत्या दत्तहस्तैत्यनेनाविधव्य सूचितम् ।
पुष्पकमारोह गच्छन्ती मया दृष्टेत्यनेन सीताया प्रत्याहरण सूचितम् । तस्मिन् काले
मम निद्रापि सवृत्ततीता । अत्र प्रथमेऽध्याये प्रमाखलक्षण वृत्तमित्यस्मिन् भाष्य
इव वृत्तशब्देऽनीदवचन । अपरिचिता वेला कालो मस्या सा तथोक्ता । निद्रा
समाप्तौ पूर्वपरिचितो च काल तस्मात्पूर्वमेव निद्रा विनष्टेत्यर्थः । अनेन दु स्व-
प्नस्य वृत्तान्तरदर्शनानुविद्यत्वेनानिष्टव्यक्त्य पारमार्थिकमिति धोत्वते । अथ
चेटी मण्डोदरीमाश्रयति—मा मेति ॥ अनुरागस्तत्ताप । स्वप्नानां बहूनि
कारणान्याधारदोपादीनि वैद्या उपदिशन्ति यद् अतो न तन्नाप कर्तव्य इति
पूर्वव पर्यवसानम् । अथवेत्यनेन दु स्वप्नदर्शनमस्मान् प्रत्यमनायमिति पदान्तर
परिपृष्ट तदेवोपपादयति—कुदो इत्यादि ॥ मयाभावे हेतु —त्रैलोक्यस्य
भयमूलानामिति ॥ अथ कविना प्रवेराहमध्ये सूक्तिकया वतिश्वमाय वयास

((नेपथ्ये)

गन्धापाद्रंदलां सृजन्तु परितो घृष्टिं घनाः कौसुमी-
माधूतामरसिन्धुवीचिवलयः स्वर्गानिलो जृम्भताम् ।

उद्यानधियमुद्गहन्तु समयाः सर्वे वसन्तादयः

स्थान् पादान् सुखमानमव्य ककुभां पर्येतु चक्रं शशी ॥१॥

मण्डोदरी—हं, घोसणा विभ्र । 'हम्, घोषणेव ।

चेटी—भट्टिणि ! आम् । भट्टिनि ! आम् ।

मण्डोदरी—हञ्जे ! इमस्स मूलं दाव जाणीहि ।

हञ्जे ! अस्य मूलं तावत् जानीहि ।

चेटी—भट्टिणि ! तद् ॥ (निष्क्रान्ता) भट्टिनि ! तथा ।

मण्डोदरी—किं एत्थ विचारिद्व्यं तिस्से भूमिगोअरीए चित्त-

'विलोहणयिमिच्चो सु महाराअस्स अअं आरंभो ।

'फिमप्र विचारयित्तय्यं तस्याः भूमिगोचरायाः चित्त-

विलोभननिमित्तः सल्लु महाराजस्यायमारम्भः ।

सूच्यते । यथाह—“अन्तर्भवनिवासस्थैश्चूलिकाशंस्य सूचना” इति ।

अथ 'कश्चिद्राज्ञसो दशमीवस्थाया घनादीन्पनि विज्ञापयति—गन्धापे-

त्यादि ॥ घना गन्धापाद्रंदला परितस्तद्वलमकरन्द्राद्रिणि दलानि यस्या तं

कौसुमीं घृष्टिं सृजन्तु । उपाने कुसुमसृष्टौ सत्यामपि कुसुमसृष्टिर्दुर्लभेति मत्स्या

घृष्टिमित्युक्तम् । माधूतामरसिन्धुवीचिवलय इत्यनेन मीमांसकमानात् स्वर्गानिलस्य

शैत्योक्त्यो दर्शितं । सौरभ्यं च कुसुमसृष्टिसम्पर्कदुपानसप्तगां च भवेत्येव । अथैव

सर्वे वसन्तादयः समयाः सभूयः उपानधिसमुद्गहन्तिविति सोपरकारं व्याख्येयम् ।

शशी ककुभा चक्रं सुखं पर्येतिरायनेन पूर्वं दशमीवस्थाया मुञ्जसङ्घारामावेन व्यसन

घोडिनम् । पादाः परमपक्षरणाश्च । अथैव चन्द्रपादरसप्रणामिनि रश्मिषु प्रयोग-

दर्शनात् । अत्र रश्मीन् विस्तार्येति वाच्योऽर्थः । यदा कश्चिद् राणा निगलितनरस्य

पुनर्मोचिन सन् घृत्तमन्वारार्थं पादभ्यावाम करोति तदन्तरेऽर्शस्यमर्थः शेषेण

सोच्यते । अनेन सीताविषविक्रमोपमं मरातुपमो रणेनापरस्य सूचितं ॥१॥

किं से भूमिगोअरीए इति ॥ भूमिगोचरः आश्रयो वस्यारसा तपोष्ठा ।

अनेन दिव्याहनात् शुभमाप्तं मनुष्यव्यापारिभवनिगन्थः कष्टतम इति सोच्यते ।

(प्रविश्य)

चेटी—जेदु भट्टिणी । (कर्ण) एष्वं विश्व ।

जयतु भट्टिणी । एवामिव ।

मण्डोदरी—तव आआसमेत्तं किदं । दाणिं किं करोदि महाराओ ।

तव आयासमात्रं कृतम् । इदानीं किं करोति महाराजः ।

चेटी—तिस्ते दंसणणिमित्तं पादोपिअं दाणिं वेसं अणुचिट्ठि
भट्टा ।सीतायाः दर्शननिमित्तं प्रादोपिकामिदानीं वेपं अणुतिष्ठति
भर्ता ।मण्डोदरी—तेण हि हला ! एहि दाव महाराएण अविण्णादाओ
असोअवणिआं पविसिअ, लदावलअन्तरिदाओ
भविअ, तस्सिअ अकामअभाणाअं सीदाअ महारा
अरुस कामुअवत्तिणं पेप्पिअअ ओहसिस्सामो ।
तेन हि हला ! एहि तावत् महाराजेनाविज्ञाते
अशोकवनिकां प्रविश्य, लतावलयान्तरिते
भूत्वा, तस्मिन्नकामयमानायां सीतायां महारा-
जस्य कामुकवृत्तिं दृष्ट्वा अपहसिष्यावः ।

चेटी—जं भट्टिणी आणवेदि । यद्दट्टिन्यात्तापयति ।

(निष्कान्ते)

प्रवेशकः ।

तव आआसमेत्तमिति ॥ यतो यथा निरूपितमेव तथा वेदित अतस्तथा
समान यथा कृत मन्त्रवेदितस्य वेदनमिदं । पादोपिअमिति ॥ प्ररोप
सन्ध्या तस्मिन् काल सप्रचित प्रादोपिकम् । एहाति ॥ एहि तावत् महाराजे-
नाविज्ञाते अशोकवनिकां प्रविश्य लतावलयान्तरिते भूत्वा तस्मिन्नकामयमानाया
सीतायां महाराजस्य कामुकवृत्तिं दृष्ट्वा अपहसिष्यावः इति स्पष्टोऽर्थः ।
प्रवेशकः ॥ अथ दराधीव सीताचिपरितोवनार्थदुःखवत्प्रवेशमरणादिभि

(ततः प्रविशति कामयमानावस्थः सपरिवारो रावणः)

रावण.—(स्पर्शं निरूप्य) वर्षवर ! मया चिराद्विर्वासितस्य
दिवीकरस्य लङ्कायां कः प्रसङ्गः । तूर्णमाह्वयताममात्य-
श्चित्रयोधी ।

वर्षवरः—(आत्मगतम्) अहो नु यल्लु स्वामिनो महान् मदनो-
न्मादः ।

यदेप दोषात्तनर्माक्षणात्-

मानन्दमान्दोलितसागरोर्मिम् ।

न वेद शीतांशुमपि स्पृशन्तं

तुषारनिप्यन्दसुखैर्मयूखैः ॥२॥

कर्मनीयतमो भूत्वाशोकवनिता प्रति प्रतिष्ठमानो नेदीर्घास चन्द्रमसमालोक्य
विवृद्धविरहसन्तापं सन् विराचन मत्वा आत्मना निविद्धप्रसरस्य तस्य प्रासिकारण्य
वर्षवरमभिमुरीकृत्य विचारयति—वर्षवर ! मयेत्यादिना ॥ प्रसङ्ग प्र-
स्ताव किंशब्द प्रस्तावस्यामभावना घोतयति । तामेवासमावर्णा प्रकटयति—
मया चिराद्विर्वासितस्येति ॥ अथ दिवाकरप्रसङ्गहेतु रामाशामाराङ्ग्य
तद्दृष्टान्त जिज्ञासमानं शीतावशकिरणोपायं निरूपयिष्यन्नमारयानवनार्थं वर्षवर
निबुद्धे—तूर्णमिति ॥ अथ वर्षवर स्वामिनो महनोन्मादकृत च-द्रे सूर्यभ्रम
निश्चय सविषादमाह—अहो इति ॥

उन्मादस्यानिकृष्टत्वमेवोपपादयति—यदिति ॥ यत् यत् एव मत्स्वामी
शीतांशुं न वेद प्रकरणमामध्यां सूर्यत्वेनाभिमन्वत इति सिध्यति । शीतारौ
सूर्यभ्रमस्यावधारणाभाव दर्शयन्नाह—ईक्षणानामानन्दमिति ॥ न केवल नयने-
न्द्रियेणैव वैलक्षण्यमपमन्तु राक्षसे । अपि तु स्पर्शेन्द्रियेणापीत्याह—तुषार-
निप्यन्दसुखैर्मयूखैः स्पृशन्तमपीति ॥ अविशब्दो विरोधे । अत्रानन्द-
सुखशब्दौ आयुर्धनमित्यादिवत् उपचारादानन्दकारणे वर्तने । ननु विरहियस्यन्द-
दर्शने सन्त्याप स्वोदीयत इति समवत्येव सूर्यभ्रम । अत्र आह—दोषात्तनमिति ॥
दोषा रात्रिरतत्र भवतीति दोषात्तन । इदानीं रात्रातुर्दोषमानमिति यावत् ।
अनेन कालविशेषज्ञानापगमेन उन्मादाशङ्कयो दर्शित । सत्यपि कालविशेषज्ञानस्य
प्रमोषे नयनपथ अवलम्बार्थं चास्ताव वर्तमानेन सागरोर्मिप्रसङ्गे मरुत्स्य निज्जेन चन्द्रोऽ-

रावणः—किं विलम्बसे ।

वर्षवरः—यदाज्ञापयति स्वामी । (आत्मगतम्) न खलु व्याधे-
रीदृशस्य भिषजो मन्त्रिणः । (निष्क्रान्तः)

रावणः—(विचारयन् निरीक्ष्य) न भानुरेपः । मया दृष्टामय-
श्चन्द्रमाः । कुतः,

आतपत्यविदुषाममृतांशु-

मंशुमन्तमपि रश्मिसहस्रे ।

रागिणां भवति लक्षणमिन्द्रो-

रिन्द्रनीलशकलञ्छविलक्ष्म ॥३॥

(विचिन्त्य) स्वयं कृतमिदं व्यसनम् ।

न रश्मिभिर्गर्लपयति यो दिगन्तरे

सरोरुहारायपि मम शासनादृते ।

यमित्यवधारण्य । समकल्पेकेत्यभिप्रायेणाह—आन्दोलितसागरोर्मिमिति ॥

अथानया चिन्तया किञ्चिद्विलम्बमानं तत्परवत्ताह—किमिति ॥ अथ
स्वयमेवमात्मानवनस्य निष्कलत्वमवधारयति—न । खल्विति । ॥ ईदृशात्वा-
त्यन्तविरक्षणमनुष्याङ्गमागोचररतिपरिणामसन्तापरूपस्वेत्यर्थः । अथ मयङ्गलान्त-
र्गताङ्कदर्शनेन चन्द्रोऽयमित्यवधार्याह—न भानुरिति । ॥ दृष्टामय' स्वात्पादा-
नित्यादिनेत्यनुसन्धेयम् ।

आतपतीति ॥ अमृताशो' अशुभश्च रश्मिसहस्र इत्यनेन सङ्ख्याया
विशेषामावो' दर्शितः । निविशेष विरहिजनानातपति अतिरायेन सन्तापयति अमृ-
तांशुमशुमन्तमपि विविध्याविदुषामजानतां रागिणा विरहिणामिन्द्रनीलशकलञ्छ-
विलक्ष्मः शब्दोल्लेख्य विविध्यावधारणे प्रमाणं भवतीत्यर्थः ॥३॥

अथ रक्षोनाभो विमावरीनाथदर्शनेन विशेषतो विजृम्भमाणसन्तापमह-
मानो वीरत्वेन दुर्बलकृतत्वं सन्तापस्यालोच्य' किञ्चिरसम्जातदेवसन्' आत्मना-
भ्यनुहातलक्ष्मिभेरास्व तस्य तदेव' निर्वासनमनुचितं मय्यमानः क्षमावत्सम्भ-
खादुरावमाह—स्वयमिति ॥

ननु रपटमेव चन्द्रदर्शनेन विजृम्भमाणस्य न्यस्रतस्य तदेतुकत्वम् अत एव
तस्य स्वयंकृतत्वम् अत आह—न रश्मिभिरिति ॥ यो मम शासनादृते दिग-

स चन्द्रमा वितपति सम्मुखेन मा-
मवस्थया बलमत्रलोऽपि नीयते ॥४॥

(ततः प्रविशत्यमान्यः) ।

अमात्यः—(सर्वतो विलोभ्य) अहो ! चन्द्रपादरसज्ञतां चिरा-
दाप्नोति राक्षसलोकः । कुतः,

आविर्भवत्यमृतभाजनमङ्गजन्म-

सेनापतिः शिशिरदीधितिरेप देवः ।

क्षीरार्णवप्रलयवारिणि जीवलोकं

पश्यामिः मग्नमिव यस्य मयूखजालैः ॥५॥

न्तरे दिग्बिम्बेण सरोहहायगपि न ग्लपयति यस्या दिशि सरोहहाया सर्वदा सकु-
ल्लस्य मवाभिकाङ्क्षते सा दिश चन्द्रया मदाया विना न मामोतीति तात्पर्यम् ।
स इत्थ मङ्गुलेपलेखवशादोऽपि लक्षितचन्द्रमा सम्मुखेन सम्मुखो भूत्वा
शर्यम् । मा वितपति । अत्र हेतुमाह—अवस्ययेति ॥ रक्षावस्थाराधेन निमि-
शान्तराक्षस वेवश्यमुच्यते । अस्मिन्नेव शयमेव चन्द्रमसो बलवत्त्वे कारण तथा, च न
चन्द्रमसा कृतमिदं व्यसनमिति भावः ॥५॥

अथ चित्रयोधी स्वामिन द्रष्टुं गच्छन्नेव स्वामिनो दुर्बुधमालोच्य सन्ता-
पयुक्तोऽपि मध्येमार्गं चन्द्रमसो दर्शनेनानन्दविवश रक्षःकुलमालोचय सविरम-
यमाह—अहो ! इति ॥ पादा रमयम् । केषाञ्चिच्चन्द्रिकारसहानमेव ताव-
दिदप्रथमिक प्रणयसामपि चिरातीतत्वेनेदप्रथमिकत्वं तस्य वक्तुं शक्यत इति ।
चन्द्रपादरसमिवनभिषाय चन्द्रपादरसप्रणामित्युक्तम् ।

अथ स्वयमपि चन्द्रोदयमभिनन्दन्नाह—आविर्भवतीति ॥ सिद्धत्या-
प्याविर्भावस्य कथनेनैतावन्त काणमनाविर्भावेन उद्रेगसादातिको इषांतिरायश्च
पोत्यते । अमृतभाजनमिति ॥ शिशिरदीधितिरेप देवः । अमृतभाजन-
मित्यनेन इषोर्षा देवाना पानशेषत्वेन बहुमपद्ये कलास्योऽप्यस्य रताध्य ष्येति
सूचितम् । अङ्गजन्मसेनापतिरिति ॥ सीताचित्रविभोमनार्थं लङ्काप्रवेशमभ्य-
नुजानानेनाहमत्स्वामिनाप्यस्वाङ्गजन्मसेनापतित्वमनुमतामिति भावः । क्षीरार्णवस्य
मलयवारित्वेन परिशापरचतुर्दशामुवनम्याप्यबंमुखेष्टावाशस्तेनाभिदिपम् । जीवलो-
कमित्यस्त्रिषान स्वावज्जन्मात्मकमुवनपरं न तु बीदैकरमिति इत्युक्तम् ॥५॥

रावणः—

हिमकर ! हिमगर्भा रश्मयस्तावकीनाः
 मयि मदनविधेये येन वद्धिं वमन्ति ।
 न तव चलमनङ्गस्यापि वा दुःखभाजो
 जनरुदुहितुरेया शर्वरीनाथ ! शक्तिः ॥६॥

मय मृगाङ्कदर्शनमयूखसस्पर्शनममुदीपितविरहसन्तापजनितमुन्माराभिन्वयमु-
 पगम्यात्ममन्तापविधानस्य शशाङ्ककर्मकत्वमालोच्य किञ्चित्सम्भ्रान्तेभ्योऽन्वयसन्
 त्रिलोकीविजयश्लाघनीयपराक्रमो राजसराजो मया निर्जित, भद्रो ! मम बलमि-
 त्येवं गर्वविशेषं चन्द्रमरयारोप्य युक्तिभिस्त्वमपनुदन्नाह—हिमकरेति ॥ हिम-
 करेत्यत्र नावयवाथादरः वार्यः । हिमगर्भो इत्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । अतो हिम-
 करशब्दस्य संज्ञिमात्रपरत्वम् । हिमकर ! तावकीना रश्मयः येन करणभूतेन पदार्थांत-
 रेण मयि वद्धिं वमन्ति तत्करणभूत पदार्थांतरं न तव बल मम बलमिति च तव बुद्धिर्मा
 भूत् । कुतो न मे बलमेतदत आह—हिमगर्भा इति ॥ स्वतरसीतानां स्वदरनीमां
 वथ वद्धिवमनसामर्थ्यमिति भावः । ननु प्रत्यक्षमेतत् यदस्मिन्मरुपरो तव मन्तापो
 भवतीति भ्रमः कथं न मम बलं तत्र हेतुः भ्रम आह—मदनविधेय इति ॥
 मदनविधेयशब्देनात्र मदनमन्तापविशरोऽभिप्रेत । इह यस्य मदनविशरावं तस्यैव
 स्वहर्शने सन्तापो भवतीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां मदनविशरात्वमेव तत्र हेतुरिति निर्धा-
 यते । एवं तद्धिं मत्स्वामिनो मदनस्य बलमेतदिति तदवस्था एव भवतो मत्तः परा-
 जयः भ्रत आह—अनङ्गस्यापि चेति ॥ बल नेरनुपपद्यते । सर्वं मम मदन-
 विवशात्ममस्त्येव । नैतावता मदनस्य रवणः सन्तापकरत्वमस्तीति भावः । तद्धिं
 करण बलमेतदित्यत आह—जनरुदुहितुरेया शक्तिरिति ॥ एते मदरोऽपि
 सोढीच्छान् जनरुदुहितुर्गुणविशेषान्नेरशरणासन्तारं करोति कुतो जनरुदुहितुः
 शक्तिरेव मूलकारणमिति । उक्ता जनव बुद्धिर्बल सन्तापेदशादनशक्तिगुणशक्ति-
 दुःखभाज इति ॥ एते दास्यपिबिबयोःसशानुदीप्येतानाद्य महद्दुःखगुणगण-
 रमाऽपि प्रतिबुद्धो वर्तते अत एव मम सन्ताप इति भावः । शर्वरीनाथेति ॥
 शर्वरी शर्वरीविरहे भ्रामयानुभूयमानस्य मन्तापस्य सर्वदेव मूलकारणमिति सिद्धि-
 मेरेषामिवादेव उच्यते ॥६॥

अमात्य—

उन्मर्यादमुपेक्ष्य रावणमहं रामाद् विनश्यामि नु
 व्याहृत्याप्रियमाप्नुयान्नु विपदं चण्डादुक्त स्वामिनः ।
 पत्नौ ह्यवपि मे न पथ्यमनयोः श्रेयानयं रावणात्
 नाथो मे पतनाद्यसानमचिराच्चेत्ते यतः स्वामिन' ॥७॥
 कष्टः स्वामिनो वृत्तान्तः । यदेव चालेन वद्धो मुसलेन हन्यते ।

अथ अमात्य स्वामिदर्शनानन्तरमात्मना कर्तव्य कर्म विचार्याध्यवस्यति—
 उन्मर्यादमिति ॥ उन्मर्यादमित्यनेनानुपेक्षणीयत्व दर्शितम् । अमात्येन हि
 लङ्घितमर्याद स्वामी हितोपदेशेन मर्यादाया स्वावनाय । अयोपेक्षा परमकारुण्य
 काय रघुवीराय सीता दत्त्वा तत्पादाक्षेप शरणमुपगच्छतु स्वामीत्यादिहितोपदेश
 प्रत्योदासीन्यम् । रामादिनाशोऽत्रोपेक्षायां हेतु । अयमभिप्राय । शुद्धमरणमेव
 तावच्छेद्यस्कर विशेषतः पुनर्जन्मप्राप्तस्य नारायणस्य शस्त्रधारातीर्थस्नानपूर्वको
 विनाश अतोऽनुपेक्षणीयमपि स्वामिनमुपेक्ष्य किं रामादिनारायणं न्युपामिति ।
 अघोरिमन् पक्षे दोषप्रसङ्गात् पश्चान्तरं परिगृह्णाति—व्याहृत्येति ॥ अप्रियशब्देन
 हित लक्ष्यते । प्रायेण जनानां हितमप्रिय भवति । यथाह—“हित मनोहारि च
 दुर्लभ वच” इति । रावणस्य पुनर्हितोपदेशे विपत्प्राप्तेरप्रियव्यवहारमात्रहेतुस्त्वं
 नदनन्तरकालीनत्व च प्रदर्शयते । तेन च स्वामिनो हिताहितविचाराभाव वीर्य-
 नेत्वानिश्चयश्च अध्ययने । चण्डादित्यनेन स्वामात्वशुद्धया निम्नहाकरण निरस्यते ।
 अरिमन्पक्षे स्वाधिकारापरिप्रायो गुण, अयस्करत्वेन निरूपितस्य रामादिनाश-
 स्यात्प्रामो दोषः । उक्तमेव दोषद्वयमभिप्रेत्य पक्षबोद्धमयोरपि अप्रियत्वमाह—
 पक्षादिति ॥ अय गुणदोषबलावयव विचारानुष्ठानाय दितीय पक्ष परिगृह्णाति—
 अनयोऽपिति ॥ मे इत्येकवचनेनापेक्षामनुबन्धिना हितोपदेशाकारणेन दोषो
 नास्ति । मम त्वमात्यस्य हितोपदेशे कुलधर्मत्वेन गरीय मिति च धारयते ।
 रावणाग्राहस्य अयस्त्वे कुलधर्मापरित्याग प्रथानहेतु । तस्यानुपदिष्ट प्रयोजन
 माह—अचिरादिति ॥ एतौ रावणहेतुकादिनाशात् अचिराद्भावि स्वामिन
 पतनाद्यसान पतनशब्देन पुत्रविचारिविनाशोऽभिप्रेत । अस्मान्शब्देनास्वावस्था ।
 तदुक्तं नेपे । दिग्दोषपक्षे न केचन स्वाधिकारापरिप्राय एव गुण अपि तु
 स्वामिन पतन वसानादर्शनमर्थीति भावः ॥७॥

अनुपेक्षयत्वेन निश्चित्य हितोपदेशस्य उक्तमेव निष्पत्त्यनुपेक्षयति—कष्ट

यावत् स्वामिनं पश्यामि । (परिक्रम्यावलोक्य) एष स्वामी,
ध्यानेकाग्रमना विजृम्भणपरोऽनिश्वासतप्ताघरः

स्वामुज्झन्निव कान्तिमुत्पलानिभां वर्षावस्मने घनः ।
श्रीर्षेणु कृशानुना पतिरपामापीयमानः परैः

'दुर्वोधापचय दधाति ददता कामेन गूढावपुः ॥८॥

(उपेत्य) जयतु स्वामी ।

रावणः—किमस्यपूर्वो वृत्तान्तः ।

अमात्य—(आत्मगतम्) प्रसन्नमाचष्टे देवः । (प्रकाशम्)
अस्ति कोलनिम् ।

इति ॥ कथ्यते हेतु —यदिति ॥ नालराग्नेन दुर्बल बन्धनकारण मनुष्यात्-
नानुरागरूप विवक्ष्यते । मुसलराग्नेन प्रबल धननकारण रामादिरभिप्रेत । मनु-
ष्याङ्गनानुरागरयामारत्व रामादेः प्रबलत्व च मुञ्जेषमपि अज्ञानान प्रति द्वितीय-
देशो निष्फल एवेत्यभिप्रायः ।

ध्यानेत्यादि ॥ वर्षावस्मने स्वा कान्तिमुज्झन् घन इव । अत्र वर्षा
राग्नेस्य भ्रतुवाचिन ममास । उज्झनस्य वर्तमानत्वेन स्वयन्तेरत्यन्तापगमा
भावो दर्शितः । अनेनोपमानेन रावणस्य विरहजनितेन पाण्डिद्या नैमर्गिकस्य
कुम्भिप्रसङ्गो दर्शितः । गूढ ददता कामेन परैर्दुर्वोधापचय वपुर्दधाति । अत्र
कामस्य दहनकर्तृत्वमिधानदलात् अमित्व रूप्यन । अत्र च विशेषेण भारं ।
पामासिना गूढ ददतादित्यर्थः । परैः दु तेन छात्रु रावण नस्वयानाभिप्रायमेतत् ।
अपचयोऽपचयो यस्य वपुषो यस्मिन्वा धारय तत् तयोतम् । श्रीर्षेणु कृ-
शानुना पीयमानोऽपांपतिरिवेति ॥ अनेन काटवारयुगमानेन 'कामादे-
र्द्विनिवारत्व भूयस्यमर सवैदानुवृत्तिश्च चोत्पन्ने । समुद्रपमानेन दशार्शवस्य वपु-
र्भेदस्य गम्भीर्यं च प्रत्याख्यते ॥८॥

अथ दशमीं कृत्वा मनुशाचारमन्यमानोऽयं रामस्य वापिबधान-उरकास्त्रोत्त-
मुषोगविरोध निशाममान तद्विषयमेवानुयोग भवत्पापलघोत्तकमारारूप सामान्य-
पृथङ्नि—किमस्तीति ॥ अपूर्वं शब्देन सुगन्धर्वस्य उन्नापवर्षनेन बभू-
व मा वृषा विलगिष्यता इति एतदिति—प्रसन्नमिति ॥ रमरमन्तापाङ्गुलोऽपि
अपि प्रसन्न एव । अतो बह्व्यवचनस्यावमर्शर इति भावः । कीर्त्तानं नन

रावणः—तिष्ठ । बालिनं हत्वा सुग्रीवमुपास्ते राम इति ।

अमात्यः—तदेव । विशेषोऽप्यस्ति ।

रावणः—तत् कथय ।

अमात्यः—सर्वा दिशः सीतान्वेषणार्थं तदाज्ञया धानरसैन्यं सञ्चरतीति ।

रावणः—किं किम् । सर्वा दिशः सीतान्वेषणार्थं तदाज्ञया धानरसैन्यं सञ्चरतीति । पश्य—

अहिभवनविधानान्यायुधीकृत्य शैला-

नमरजयिनि सैन्ये रत्नसामात्तकश्ये ।

कथमिव रणभूमौ घतंते धानराणा-

मुपवनतरुवल्लीपल्लवोन्माधि यूथम् ॥१॥

प्रवादः । तिष्ठेत्यनेन गतिनिवृत्तिवाचिना वचनोपरतिर्लक्ष्यते । बालिनं ह-
त्वेति ॥ अयमभिप्रायः । एकं धानरं हत्वान्यं धानरमुपास्ते राम इत्ययं अन-
प्रवादः श्रुत एव नेत्रावन्मात्रेण रामस्य गौरवं भवतीति । तदन्वेष्येवकारेण बालिहिन-
नस्य बहुमन्तव्यत्वायोगेऽभ्यावर्त्यते । बालिनः पराक्रमे विचार्यमाणे सति तदनन
बहुमन्तव्यमेव भवतीति भावः । सर्वा इति ॥ धानरसैन्यमित्यनेन सञ्चरण-
समये सङ्गतत्वं सङ्गाहवत्त्वं च दर्शितम् । तदाज्ञयेत्यनेन सीतार्थविशयं स्फुटवन्नेन
निवर्तने तेषां तन्मादिभूते वा मान्ये महान् दण्डो भवति । तेन सुग्रीवाशापर-
तन्त्रायां तेषामुत्साहः सीताविशानरयन्त्र इति दर्शयति—सीतान्वेषणार्थ-
मित्यनेन ॥ बालिवेषणभूतत्वेन सीतान्वेषणे तापसां विरागो दर्शितः । सर्वा दिशः
इत्यनेन समुद्रदुर्गोपामप्यस्पां लक्ष्मणस्य रवो वा प्रायास्यतीति बोध्यते । अथ
तदुक्तमेव वाक्यमुपहासपूर्वकं काकानुवदन्नधिष्ठियति—किं किमिति ॥
अत्राद्येपगर्भे प्रशे किंशब्दद्वयम् । पश्येति ॥ धानररसैन्ययोस्तदं मयोप्यमानं
सावधानमवधारयेत्यर्थः ।

आयुधीकृत्येति ॥ अस्मिन्परकिवापेक्षाया विषय इत्यर्थात् तिष्ठति ।
अहिभवनविधानानीत्यस्य पुंलिङ्गसंज्ञाविरोधत्वं निवर्तितत्वेनेति दृष्टव्यम् ।
रणभूमौ रचना सैन्ये रिवेति सति कथं धानराणां यूथं तत्र वर्तते । रणभूमौ
वर्तते के शब्दात्तत्र प्रयोगः । शान्तवत्त्वात्तत्राद्यस्यः प्रयोगः । तत्राद्यस्यः

अमात्यः—कामं भवन्तु वानराः परिहास्याः । किन्तु,

रावणः—कथय किं तत् ।

अमात्यः—अजय्यं धनुर्धरायामाहुर्दाशरथिम् ।

रावणः—किं किम् । अजय्यं धनुर्धरायामाहुर्दाशरथिमिति ।

पश्य—

न वर्तते इत्यनुक्त्वा कथयितुमस्मि । वर्तते इत्यनेन राघूनभिमुत्कीकृत्यावस्थानमेव
दुर्लभ किमुत युद्धप्रसङ्ग इति दर्शयति । यूपमित्यनेन सैन्यशब्दप्रश्रुतिनिमित्त-
राक्षप्रहणापभावेन यूपमित्येव वक्तुमुचितं न सैन्यमिति दर्शितम् । रक्षणा
सैन्य इत्यनेन ये सैन्यरथापि पुरतोऽवस्थातु न राघनुवन्ति तेषां सैन्यानां तद-
धिपानाम् इन्द्रजिदादीना वा पुरतोऽवस्थानं राक्षितुमपि न राक्षयत इति दर्शयति ।
आयुधीकृत्येत्यनेन शैलानामायुषवदनायासेन प्रयोज्यत्व दर्शितम् । अमरप्रयिनी-
त्यनेन वानरामित्रत्व मानुषस्य राघवस्यापि रक्षसैः न सह युद्धं कर्तुं न राक्षयते ।
किं पुनरितरक्षां वानरायामिति चोत्स्यते । उपवनतरुवल्लीपल्लवोन्मथि
उपवनतरुपर्णोन्मथने च सामर्थ्यं निवार्यते । अहिभवनविधानानीत्यनेन महीयमा-
नामेव शैलानामायुषीकरणमिति दर्शितम् । आस्तकस्य इति ॥ युद्धप्रसाह-
मवलम्ब्य स्थित इत्यर्थः ॥६॥

काममिति ॥ अकामानुगतौ काममित्यव्ययम् । अयमभिप्रायः । यथापि
वापिसुप्रीवादिपराक्रमे पर्यालोचिते सति वानरेभ्योऽरमाक्रमनर्थप्राप्ति मभाविशेष
प्रतिभाति तथापि तत्र न विप्रतिपत्तामहे । अस्यैव तेषां परिहास्यत्वं तत्रापि
नास्माकं स्वैरासिका लभ्यते अतोऽधिकरणार्थेऽतोर्वचमानत्वादिति । किन्ति-
त्यनन्तर वाक्यमध्ये कथयति—किं तदिति ॥ प्रश्नेन निश्चितविशेषवदणे सधर्मो
चोत्स्यते । अजय्यमिति ॥ अथ ये धनुर्धरा जयति वर्तन्ते तेषां मध्ये दारारवि
ममस्य जेतुमराक्यमाहुः । न स्वजेयम् । यथाह—“अय्यो यः शक्यते जेतुं जेवो
जेतव्यमात्रके” इति । आहुरित्यत्र वरुंविरोपानिर्देशात् अस्मिन्मध्ये सर्वमप्राप्तिप्राप्ति-
रिति चोत्स्यते । अस्मिन्मित्रापि वरुंविरोपानुपदानात् सर्वैरिति गम्यते । तेनार्था-
स्वयापि न जेतुं शक्यत इत्युक्तं भवति । तेन च सीतापरिमहोद्यमपरानर्थापुत्रनिशे-
नाथेषुवर्षविरोधित्वं प्रनिवार्यम् । सर्वत्र किं किमित्यापनुवादप्रत्येन पूर्वमेव
व्याख्यानं दृश्यम् ।

स्थानुं यस्य पुरन्दरो न पुरतः शक्नोति संरम्भिणो
 यस्य स्थाणुनिवासशालिनि गिरौ व्यापारिना वाहवः ।
 यस्मात् प्राप्य परामवं परिभवत्तन्नीभवन्ति ग्रहाः
 शत्रुं तस्य ममाह मानुषमहो ! हास्यस्तपस्वी भवान् ॥१०॥

अर्मात्यः—किं किं रामो मानुष इति । पश्य—

अधिवसन् गुरुशासनतो वनं
 रघुपतिर्न च केवलमानुषः ।

भुवनसंहरणोद्यकारणं

हरिरयं हरिदश्वकुतोद्भवः ॥११॥

स्थानुमिति ॥ पुरन्दरोऽपि यस्य संरम्भमात्रेण पुरोऽवरधातु न शक्नोति ।
 पुरोऽवस्थानेऽप्यराक्तस्य दूरे युद्धमिति भावः । यस्येति ॥ भासनामिन्द्रादय
 यस्य मातृवीर्यं जगदीरवरेणाप्यनिवासमित्यर्थः । यस्मादिति ॥ परिभवत्तन्नीभव-
 न्ति भवत्तन्नीभवन्ति जन्मगृह परिः परित्यागे परित्यक्तजन्मगृहा भवन्तीत्यर्थः । परादि-
 ताना हि जन्मगृहं परित्यज्य परगृहेषु मित्रार्थं परिभ्रमणं दृश्यते । महात्पामनि
 सर्वदा ज्योतिर्मयज्ञे परिचरुक्रमणं दृश्यते । तेन रावणेनात्मनिमित्तपरामव-
 हेतुको जन्मगृहपरित्यागं आरोप्यते । एवंभूतस्य तस्य मम मानुष शत्रुमाह भवान्
 वतः अग्रेऽत्यन्तापहास्यो भवति । भवत्तस्त्वैवमभिधानमुचिषमेवेत्याह—तप-
 स्वीति ॥ तपस्विराभ्येन भीरुत्वं लक्ष्यत इति ॥१०॥

अधिवसन्निति ॥ अथ रघुपतिर्न केवलं मानुषः हरिर्नां ताप्य एवायन् ।
 विश्वामकस्य नारायणस्य मानुषत्वं निषेद्धमशक्यमिति मत्वा न मानुष इत्यनुक्त्वा न
 वैश्वमानुष इत्युक्तम् । सर्वामनो मगवत् केवलमानुषत्व तु नास्त्येवेति तन्निषेध-
 कृतः । हरिदश्वकुलोद्भव इति ॥ हरिदश्वस्य आशिरस्य कुंभे शत्रो उद्भवोऽभि-
 व्यक्तिर्वस्य स तथोक्तः । उद्भवोऽत्राभिव्यक्तिरेव नित्यत्वादीश्वरस्य । ननु रामो
 नारायण एव भवतु तथान्यसौ न देवाभिरविजयिन मां जेतुं प्रभवति अत आह—
 भुवनसंहरणोद्यकारणमिति ॥ उद्वराभ्येन उत्पत्तिरभ्युदयश्चाभिधेयते ।
 भुवनसंहरणोद्यकारणमर्थस्य कथं त्वज्जसामर्थमिति भावः । ननु यः स्वराभ्यस्तापि
 भेदे तस्य भुवनसंहरणोद्यकारणं चाभिधेयं तस्यैव वास्तवमेव अत आह—अधिव-
 सन्निति ॥ पुरस्तात्तमेव वनविवासे निमित्तं शरादिरिति भावः ॥११॥

रावणः—किं किं केशव इति । अहो ! भयस्थानमेव ।

जित्वा ज्यायांसं स्वात्मनो देवराजं
स्वर्गे रक्षोभिर्दूषिते मामकीनैः ।

शुच्यां व्रस्तायामप्सरोभिश्च सार्धं

- विष्णोरेतावान् विक्रमः क प्रलीनः ॥१२॥

अमात्यः—किं किं केन जिता देवाः ।

रावणः—किं न जानासि जेतारं देवानाम् ।

अमात्यः—न जाने ।

रावणः—ननु मया ।

अमात्यः—मिथ्यैतत् ।

यमवरुणकुचेरवासवादी-

नमृतभुजो जितवान् भवानयत्नः ।

जित्वेति ॥ देवराजमित्यनेन देवसहितस्येन्द्रस्य जयो दर्शितः । स्वात्मनो
ज्यायासमित्यनेन ज्यायस्त्वस्य सोदरान्तरसाधारण्यं निरस्यते । मामकीनै-
रक्षोभिर्दूषितेन देवराजजये साक्षात्कृत्व रक्षसामेवात्मनः प्रयोजककृतृत्वमेवेति
दर्शयति । एतावानिति ॥ भुवनसंहारादिहेतुभूतो विक्रम इत्यर्थः । क
प्रलीन इत्यनेन ज्यायोऽजयस्वर्गदूषणराजीव्रास्तादिसमये प्रलीनस्य विक्रमस्य सङ्घ-
र्षोऽपि दुष्प्रतिपाद दूरे तस्य भुवनसंहारादिहेतुत्वमिति भावः । विष्णोरे-
त्यनेन युष्मद्विषैर्व्यापित्वेनाहोऽकृतस्य तदेवाग्निधानप्रमुक्तमेव स्वविक्रमाप्रकार-
नमित्यपि न वन्दुं शक्यत इति दर्शितम् । अहो ! भयस्थानमिति ॥
अत्र काका नन्दयो द्रष्टव्यः ॥१२॥

एव परिपन्थिप्राबल्यप्रतिपादनरूपे भेदोपाये निराकृतेऽप्यमात्य- प्रकारान्तरेण
सीतापरिमहनिर्बन्धात् स्वामिनं निवर्तयितुं भेदोपायमेव प्रयुङ्क्ते—किं कि-
मिति ॥ केन जिता देवा इत्यत्रायममात्यस्पाशय- बीरा परेभ्यः परिभवं न
सहन्ते विरोधत आत्मनो न्यूनान् अतोऽस्व जातकीप्रातिकूल्यहेतुजं सन्तापमनुभवत
कुसुमायुधात्परामर्शो निर्निवाससिद्ध एव अतस्तत्कृतपरामर्शासिद्धिस्तुत्वेन सीतामुपि-
धेतारपीति । ननु मन्वेत्यत्र जिता देवा इत्यनुपपत्तेयं वाक्यसमाप्तिः । अमारय स्वाभि-
माञ्च विप्रयोति—मिथ्यैतदिति ॥

देवजयस्य मिथ्यात्वमुपपादयति—यमेति ॥ य एव मवान् पूर्वं यमादीनसूत-

कथमिव शिथिलीकृतः समाधिः

कुसुममयैः कुसुमायुधस्य धारैः ॥१३॥

रावणः—किं किं कुसुमायुधो मां प्रहरतीति प्रतर्कः ।

अमात्यः—ननु प्रत्यक्षम् ।

रावणः—सत्यमिदं प्रत्यक्षविषयः । पश्य—

पुरां जेतुः कोपाद् वमति नयने वह्निकणिकाः

कथीभूतः कामः कथय कथमद्य प्रहरति ।

शरघ्नीहारांशुच्छ्रवि चतुरत्तारभ्रु चदनं

मनोक्षं जानन्या जनयति विहस्तं जनमिमम् ॥१४॥

भुजो यत्नेन जितवान् तस्यैव तवेदानीं समाधि कुसुमायुधस्य कुसुममयैर्धारैः शिथिलीकृतश्चेत्येतदुभयं कथमिव घटते वाग्यद्वयमध्यगतं कथमिव शम्भो वाक्याचन्द्रयस्य विरोधमाह । कुसुमायुधस्येति ॥ अनेनायोमपराश्रमप्रदण्डासामर्थ्येन सौकुमार्यातिशयो चोत्पत्ते । तेन च दुर्बलतमत्वं दर्शितम् । कुसुममयैर्धारैरित्यनेन जयसाधनस्यामारत्वं दर्शितम् । समाधिशब्देन धैर्यं लक्ष्यते । अनेन धैर्यस्य समाधिवद्वत्त्वं चोत्पत्ते । शिथिलीकृत इत्यनेन पूर्वं प्रबलैर्हेतुभिरशिथिलस्येदानीं दुर्बलेन हेतुना शिथिलत्वमत्यन्तविरुद्धमिति दर्शितम् । अयमभिप्रायः अहमेक एव देवेषु बलायतो बहुल्लोकपालानयत्नेन जितवानिति हि भवतः सिद्धान्तः । स देवेषु दुर्बलतमाद् कुसुमायुधाद् पराजयेनात्यन्तं विरुद्धः । निरोधे चान्यतरद्वयं वाध्यते । तत्र सर्वलोकप्रत्यक्षेण स्मरसन्तापेन पूर्वं कृतोऽपि देवत्रयो लोकप्रत्यय नाधिरोहतीति स एव वाध्यते अतो देवत्रयसमुत्पत्तोरघ्नायैर्निदानो स्मरोऽपि जीयतामिति ॥१३॥

सत्यमिदमित्यत्र प्रहरणस्य प्रत्यक्षविषयत्वनिषेधार्थं काकुद्रंष्टव्या ।

पुरामिति ॥ कामः कथं केन प्रकारेण प्रहरति । प्रहरणे साधये ये प्रकाराः

उपायाः प्रहरादयः तेषा सर्वेषामत्र निषेधः कथमित्यनेन कृतः । अघोरयनेन स्वयोरुः प्रहर्ता इदानीं नारदीति दर्शयति । पत्रः पुरा जेतुः परमेश्वरस्य नयने कोपाद् वह्निकणिका वमति इति कथीभूतः कथमात्रेण शेषोऽभूत् । तर्हि केन कृतोऽयं सन्तापः मन आह—शरदिति ॥ जानकया चदनमेव इमं जनं विहस्तं विवर्तं जनयति अत्र हेतुमाह—मनोक्षमिति ॥ मनोक्षत्वे हेतुः—शरदित्यादि ॥

श्रमात्यः—

अधीतवेदविद्योऽसि द्यायाद्श्च स्वयंभुवः ।

परदारस्थया किं त्वं परिवादाय कल्पसे ॥१५॥

रावणः—किमयमपि परिवादः ।

श्रमात्यः—नातः परः परीवादः ।

शरदि शरत्सम्बन्धादुज्ज्वलतरो यो नीहाराशुः तस्य छाविरिव क्षविर्वस्य तत्तयोक्तम् ।
चतुरे तारे भ्रुवौ यस्य तत् । जानक्या इति ॥ सीतासुद्वयमुंसारेणोक्तम् ।
यत् एषा सुलीनत्वाभिमानेन पातिप्रत्यमङ्गमवादस्मदशं न वर्तते अत एव मम
सन्ताप इत्यर्थः ॥१४॥

एव कुसुमाशुषाद्य पराजये निराकृतेऽमात्य सीतापरिग्रहनिर्वन्धाद् दराप्रीव
निवर्तयितु तस्य लोकापवादहेतुत्व प्रणिपादयति—अधीतेति ॥ त्व परदारा-
स्थया किं परिवादाय कल्पसे । परदारास्थायां परिवादादन्वफल नास्तीति कि-
मित्यनेन दर्शितम् । परदारास्थया न तु परदारगमनेन । यदि परदारा गम्येरन्
ततस्तादास्त्रिकमुखावन्ध्या परापवाद सोढव्यः स्वात् तव तु सीता कदाचिदपि
नानुकूला भविष्यति परिवादमात्रमेव फलमवाशीष्यत इत्यभिप्रायः । कल्पस इत्य-
नेनैव युष्मदर्थे सिद्धेऽपि त्वमित्युगदानमन्वेभ्यो राघसेभ्यो विशेष द्योतयितुम् ।
नन्वविदुषामस्माक तिरस्चामिव परदारगमन परीवादहेतुर्न भवति अत आह—
अधीतेति ॥ अधीता भवधृतायाश्च वेदाश्चरवारो विवाद्यतुर्दश च येन सूतयोक्तः ।
स्वाध्यायविधिविहितस्य साहच्येदाध्ययनस्वार्थज्ञानपर्यन्तत्वं प्रथमद्युजे विचार्य नि-
र्णीतमित्युर्ध्वधारणमप्यत्रान्त्र । तम् । विधाना सङ्ख्या चान्यत्रोक्ता । यथा—
“अद्भानि वेदाश्चरवारो गीमासा न्यायविस्तरः । पुराण धर्मशास्त्रं च विद्या द्योताश्च-
शुद्धैरा ॥ आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वो वेद इत्यपि । अर्षवेदश्चतुर्वर्णं विद्या कष्टादरा
स्मृताः ॥” इति । अत्र विवाशाब्दो वेदव्यातिरिक्तविवासाश्चानपरः । असीति ॥
वर्तमाननिर्देशेनाविस्मरणं दर्शयति । ननु रक्षाजानीयानामस्माक परदारगमन न
दोष वेपामेव तदोष तेषामेव परीवाद अत आह—द्यायाद्श्चेति ॥ स्वयं
भवतीति स्वयम्भू । अनेन दिव्यदायादत्वेन दिव्यत्वं प्रकाशयते । न हि रघ-
चेत्रसम्बन्धमात्रेण राघसत्वं भवति । यथाह मनु—“माता मत्या पितु पुत्रा येन
जातः ४ एव स्र ॥” अतो भवतः परदारारथाहेतुकः परिवादो नक्त्येवेति भावः ॥१५॥

रावणः—यद्येवम्,

कृतवान् विधिना शतं कनूना

मभिधेयो यच्चसामकर्तृकाणाम् ।

मरुतां पतिरप्रजस्त्रिधासो

हरिराह्वानमहत्त्वया किमेति ॥१६॥

श्रमात्यः—परिवादस्तिष्ठतु । किमस्माभिर्निर्जासित एव सर्वार्थ-
साधनो धर्मः ।

परदारगमनस्य शिष्टाचरितत्वेन परिवादहेतुत्वं निराकरोति—कृतवानिति ॥

हरिरिन्द्रः अहत्त्वया अहत्त्वपाराभेदेनाहत्त्वं जारित्येव रूपेण शब्देन भवे वाञ्छिकैरप्यापि क्रियमाणमाह्वानं किमेति अभ्युपैति अशब्देनाह्वीकरोति । यदि परदारगमनं दोषः स्य त् तर्हि वाशिकानामेवमाह्वानं हेतुदशीकारश्च न घटने भेत्तुमयम् । प्रायुत वाञ्छिवानामेवमाह्वानं परदारगमनस्य वेदान्तनुष्ठानं दर्शयति । अधीतवेदविषयस्य परदारगमनेन परिवाद्दोः अकारोः यदुक्तं तत्राह । विधिना कृतानां शतं कृतानां निति ॥ इह नाविदुषः कर्माधिकारोऽस्तीत्यनुष्ठानेनार्थज्ञानमाधिष्यते । तथा नानार्थोऽप्याह्वेदस्वाभेदानेऽधिकारोऽस्तीत्यर्थज्ञानेनाप्ययत्नं प्रयुज्यते अधीतवेद-
विषयेन साम्येऽप्यस्मत्तु कृतशशानुष्ठानमिन्द्रस्वाधिक्यमिति भावः । शपादश्च स्वयमुव इति यदुक्तं तत्राह—त्रिधासोऽप्रज इति ॥ यद्य नामिन्द्रमन्त्रं ब्रह्माऽऽविरामीत् तस्य विष्णोरप्रज इन्द्रं न कर्मायान् पुत्रो वा । अस्माकं तु मन्त्रपुत्रत्वमपि न मुह्यति मिति भावः । निरोपन्तुः दर्शयति—अकर्तृकाणां यच्चसां वेदानामभिधेय इति । यदि वेदानां कर्ता स्यात्ततो मारुतादीनां कर्ता वेदव्यासादिरिव सम्येन । न च स सम्येते काठकादिमकारुया तु प्रवचनादन्तु पश्यते इति वेदानामकर्तृकत्वम् । इह स्तोत्रराग्यास्तु स्तोत्रव्यभेदाभिधानेन होत्र-
समय उदरव्यभेदेन विधिवत्कालेषु कर्माङ्गत्वात् विधेयत्वनाप्येवमिदेषु कर्मप्रसंगोपपत्त्या प्रसारयति यदुष्माभिधेयत्वं द्रष्टव्यम् । मरुतां पतिः ॥ अनेन्द्रस्य भूपहत्या दोष्यते । एवं धार्मिकत्वेन महाकुसानत्वेन वेदाभिधेयत्वेन च वाञ्छिकैरह्वीकृतस्य इन्द्रस्य परदारगमनमूपहत्यादि स्तुतिपरमेव । अस्माकं तु विविक्तविषयव्यवसायं परित्यज्यत्वात् अन्वेषणं यदुष्मत्तुमपि न मीरिष इत्यनेनैवमिन्द्राह ॥१६॥

एव परदारगमनस्य परिवादहेतुत्वे निराकृतं “न मात्प्रमद्यते दोषो न भवे

रावणः—नयन्न ! ननु साध्यापेक्षः साधनपरिग्रहः । पश्य—

यदि सुरपदकाइत्ता वज्रिणो वज्रपाता-

दसिरविकृतधारध्वन्द्रहासः सखा मे ।

तव विरमतु धर्मः साधनं दुर्बलानां

बलवत इव पथ्यं सर्वमस्मद्विधस्य ॥१७॥

अमात्यः—तथाविधैव स्वामिनः शक्तिः । शक्तिमतां भवद्विधानां

न च मैथुने । प्रवृत्तेषां भूतानां निवृत्तिस्तु- सुखावदा ॥” इति मनुवचनेन सर्वेषामेव भूतानां परदारगमनादिनिवृत्तिपूर्वकं स्वधर्ममनुनिष्ठतां स्वर्गादर्थे-परिसिद्धिरित्यस्मद्भातीयानामपि स्वधर्मपरित्यागो न युक्त इत्यभिप्रायेणाह—
किमिति ॥ नयन्नेति ॥ विपरातलव्यया सम्बोधनम् । ननु साध्यापेक्षरसाधन-परिग्रह इत्यनेनोपादानामनियमो दर्शितः । तथोक्तम्—“उपायानां तु नियमो नावरयमवतिष्ठते । उपादायापि ये देवास्तानुपायान् प्रचक्षते ॥” इति ।

धर्मादन्वेन बलीपसोपायेन फलसिद्धिं दर्शयति—यदीति ॥ वज्रिणो वृज-पातादविष्टतार इत्यनेन ध्वन्द्रहासस्य सुरपराक्रमेण साध्वर्यं दर्शितम् । ध्वन्द्र-हासस्यखेत्त्यनेन देशकालद्रव्यमन्त्रतन्त्रत्विकूपुरोहितादिपरतन्त्र त्कानान्तरफलदा-यिनोऽपरिहार्थैकल्याणमार्गध्वन्द्रहासस्यानेकरूपस्य लघुनरत्वं दर्शितम् । अत्र अस्तां धर्मरूपेत्याह—तवेति ॥ बलेन सुरपदं साधयितुमसम्मानामेव धर्मरसाधनमि-त्याह—साधनमिति ॥ ननुवेवं द्विसारूपेण धर्मेण सुरपदं साधयत्तत्र कानान्दरे प्रत्यवायो भविष्यति अत आह—अस्मद्विधस्य सर्वे पथ्यमिति ॥ पराक्रमेण द्रव्यधरमपि जेतुं सम्बन्धेन मया प्रत्यवायोऽपि सुपरिहर इत्यभिप्रायः । यथा बलवतः प्रभूताग्निबलस्यापथ्यमपि पथ्यमपथ्यफलं न करोतीत्यर्थः ॥१७॥

तथाविधैवेति ॥ देवस्य शक्तिः सकलाग्नीष्टसम्पादवित्री नात्र संशय इत्ये-वकारेण दर्शितं तथापि साध्याचारपरित्यागो न युक्त इत्यभिप्रायेणाह—शक्तिम-तामिति ॥ साधूनामाचारः साध्याचारः । भवद्विधानामिति ॥ सम्बन्धमा-नविषयया प्रयुक्तपठो सम्बन्धविशेषे कर्तुं कर्मभावे पर्यवस्यति । भवद्विधैरमाध्याचारः परित्यक्त इति यत्तत्र युक्तमिति वाच्यपर्यवसानम् । अयुक्तत्वे हेतुः शक्तिमतामिति । यत्तदशक्तिमता साध्याचारे महत्तर भूयसे अतएवपरित्यागो न युक्तः । द्विष्टाय लोकः साध्याचारपरित्यागेऽयममाधुरिति आरवा विद्यमानस्यापि गुणस्यासत्त्वं मन्वीत इत्य-

साध्वाचारः परित्यक्तः । ननु राजपिबृत्तपरायणे रामे
साधुत्वमुपेक्षणीयम् ।

रावणः—किं किं रामः साधुरिति । पश्य—

येनानीयत ताटका यमपदं भित्त्वा स्थितिं धन्विनां

छत्रं यः समधत्त बालिनि शरं दत्तेक्षणे भ्रातरि ।

स क्षात्रं च धनुर्जटाश्च यमिनां बोढा विरुद्धं मिथो

रामः साधुरसाधवो वयमहो ! बालाः परप्रत्ययाः ॥१८॥

मिप्राय । न केवलमात्मनोऽसाध्वाचारः दाशरथेर्धर्मदाशरथेन साध्वाचारोपरो-
धोऽपि कृतः । तदिदमत्यन्तशुक्लमित्यभिप्रायेणाह—नन्विति ॥ किमोऽर्थे
ननुः । रामे यत्साधुत्वं तदप्युपेक्षणीयं परित्यज्य किम् । ननु रामे साधुत्वमेव
नास्ति भवति भावः—राजर्षीति ॥ येन धर्मदाशरथेन तपरवचनं राजपिबृत्त
साध्विन्परायणेऽनन्यदुद्धया तदनुष्ठानतत्पर इत्यर्थः । आत्मनस्साध्वाचारपरित्यागे
शक्तिमत्त्वं हेतुरस्तु अन्येषां साध्वाचारोपरोधे द्वेषादृते नान्यो हेतुरस्तीत्यभिप्रायः ।

येनेति ॥ येन धन्विना स्थितिर्मर्षादा । “नत प्रमत्तमुन्मत्तं वृद्धं बालं स्त्रियं
जडम् । प्रपन्नं विरलं भीतं न रिषु हन्ति धर्मविषु ॥” इति नियमिना भित्त्वा
ताटका यमपदमनीयत तथा यो भ्रातरि सुग्रीवे दत्तेक्षणे दत्तं निहितमीक्ष्य येन
बालिना तथाभूते बालिनि छत्रं भयादन्तर्हितस्सन् शरं समधत्त । शरसन्धानेन
तत्कार्यभूतो निग्रहो लक्ष्यते । भ्रात्राणि धन्विनां स्थितिं भित्तेत्यनुभवते । भ्रान-
त्योन्मुखयो मर्यादाग्रहः । ननु रामस्य सकलोऽप्ययं दोषः तपसा विनरपणीत्यत्र
भावः—क्षात्रमिति ॥ क्षात्रं धनुः बोधेन्येन तपोविरुद्धं हिंसादिकमुपलक्ष्यते ।
यमिनां जटाशेत्पत्तेन तपस्विना वेषमात्रं परिगृह्यते न तु नियमादिकमिति धोत्यते ।
तदर्थानसमयेऽनौचित्यदुद्धृत्पादनमत्र विरोधः । न तु सहायवस्थानादित्यस्य ।
स रामसाधुरित्यन्वयः । यमसाधवः । अत्र साधुत्वासाधुत्वयोर्विरोधात्प्रियेभार्थका-
कुर्वन्त्याः । परप्रत्यया इति ॥ स्वार्थमवहता परशब्देन परवचनं लक्ष्यते ।
परवचनं प्रत्ययः प्रमाणं साधुत्वादिज्ञाने देशां ते तथोक्ताः । अनेन स्वयमेव वस्तु-
तत्सावधारणे सामर्थ्याभावो दर्शितः । परशब्देन परगण्यत्तत्त्वानात्तत्त्वादिविरोधा-
पत्तिनाम् तत्र साधुत्वासाधुत्वयोर्विरोधश्चन्दर्वं दर्शितम् । अत एव बाला
इत्युक्तम् ॥१८॥

अमात्यः—देव ! ममेतावानधिकारः ।

रावणः—कथय कस्तवाधिकारः ।

अमात्यः—त्रिवर्गप्रापणम् ।

रावणः—कस्त्रिवर्गः ।

अमात्यः—धर्मार्थकामाः ।

रावणः—विभज्य कथय ।

अमात्यः—धर्मः ।

रावणः—

दण्ड्यानां दण्डनोच्छिद्रो दण्डैर्मै दण्ड्यते यमः ।

स्वर्गेश्वर्यं मदायत्तं धर्मं किं सञ्चिनोम्यहम् ॥१६॥

कस्ततोऽन्यः ।

कथयेति ॥ अधिक्रियत इत्यधिकृत कर्माधिकारः । पूर्वं जानकीसङ्गमोपाय-
निरूपणार्थं दूर्यमाह्वयतामिरयनेनामात्य आहूतः । तत्रैतत्प्रतिपादितः सीतासङ्गमस्या-
सुर्योदकत्व निराकृतम् । अमेतावानधिकार इति तदुक्ताधिकारमसङ्गेन तस्य सीता
सङ्गमोपायचिन्ताधिकारमापादयितुं कस्तवाधिकार इति प्रश्नः कृतः । त्रिवर्गप्रापण-
मिरयादि धर्म इत्यन्तं श्रुतम् ।

दण्ड्यानामिति ॥ अहं धर्मं किं किमर्थं सञ्चिनोमि । इह तव विरमत्तु
धर्म इत्यत्रोक्तमेव धर्मानुष्ठानस्य वैफल्यं कामपुरुषार्थेऽमात्यस्याधिकार परिशेषयित्तु
मनुष्यत इत्यपानरुक्त्यम् । तत्रोपायदुरितस्यफलानां कुच्छूचान्द्रायणादीनामकरणा-
न्वयाकरणमित्यप्रत्ययपरिहारफलानां नित्यनैमित्तिकानां चानुष्ठानस्य वैफल्य-
माह—दण्ड्यानामिति ॥ न केवलं यमोऽरमदण्डने न राक्षस्ये तु मे दण्डे-
र्मया कुरैरेण्डनीमै धै-नैवां यमो दण्ड्यते च । दण्डनस्य वर्तमानत्वेन कारागृहवन्ध-
नादिदण्डनस्य प्रत्यक्षत्वं दर्शितम् । यमदण्डने हेतुमाह—दण्ड्यानां दण्ड-
नोच्छिद्र इति ॥ यतो भयि शासितरि सति दण्ड्यदण्डनम् ममाधिकार इति
मत्वा तदर्थमुपेकः । अस्त एव मया दण्ड्यते अयमभू-यन्त्येव दण्ड्यदण्डनाप्रक्रिया
पारीवोभिरसुरा बन्धितश्च अन्ये दण्डनीयाः यथाव त कान पारीवोदण्डनस्य फल
चानेनामुभविऽन्यमिति दुःखा मया दण्डयत इत्यर्थः । यानि स्वर्गादिफलानि
यागादिवर्गाणि तदनुष्ठानमपि विफलमित्याह—स्वर्गोति ॥१६॥

अमात्यः—अर्थः ।

रावणः—किमर्थेन साध्यम् ।

अमात्यः—कोशदण्डयोरभ्युच्छ्रयः ।

रावणः—

दण्डो मे रजनिचरा नभधरन्तः

कोशो मे भवति गुरुः कुबेर एव ।

आयत्तं मयि जगतां त्रयं समग्रं

भूतार्थं कथय करोति किं ममार्थः ॥२०॥

कः पश्चिमः ।

अमात्यः—कामः ।

रावणः—तदर्थिनो वयम् । तेन ममाभिलाषः पूरणीयः ।

कोशदण्डयोरभ्युच्छ्रयस्य सिद्धत्वं दर्शयति—दण्ड इति ॥ दण्डः सेन्यम् । रजनिचरा इत्यनेन सर्वप्राणिनामुपरतिकाले रजन्वामपि सघ्नखेनोत्पादसम्पन्नत्वं दर्शितम् । नभधरन्त इत्यनेन सर्वत्राप्रतिहतसञ्चारत्वं दर्शितम् । मे कोशः कुबेर एवेति ॥ कुबेरस्य कोशत्वरोपण्येन तदीयमहापद्मादिनिषिसर्वस्वस्यापि आत्माभोनत्वं दर्शितम् । गुरुर्न्यायान् अनेन तदीये ऋणे आत्मनोऽपि स्वत्वं दर्शितम् । कोशदण्डयोर्हि फलं जगद्विजयः तदपि सिद्धमेवेत्याह—आयत्त-मिति ॥ यदप्युक्तादन्यद् दुर्गनगरपुरप्रासादादिनिर्माणमर्थसाध्यं तदपि सर्वं सिद्धमेवेत्याह—समग्रं भूतार्थमिति ॥ भूतस्त्रिकोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तद् भूतार्थम् । प्रयोजनं चार्थसाध्यप्रासादाद्युपभोगोऽभिप्रेतः । अतो ममार्थः किञ्चिदपि न करोति क्लृप्ते करणावोगात् । यद्यतोऽन्यदप्यर्थसाध्यमस्ति तत्कथमेत्युपरदुत्य व्याख्येयम् ॥२०॥

काम इति ॥ काम्यत इति कामः कामपुरुषार्थः कान्तासन्नमादयः । अथानया प्रश्नोत्तरपरम्परया अमात्येन स्वाधिकारत्वेन कामपुरुषार्थप्रापयेऽङ्गीकृते साधोपायेन तमभितन्व्य सीतासङ्गमोपाये नवपद्मोपायचतुष्टयप्रयोगनिपुण्य तममात्वं प्रवर्तयितुं कामपुरुषार्थस्य साध्यत्वं तत्प्राप्तये साहाय्यार्थेन साह—तदर्थिन इत्यादिना ॥ तदर्थिन इत्यत्र तु प्रत्ययान्ताच्छ्रीहर्षं विवक्षितम् । तेन च दि-नानिरा तद्भयवर्तेकशोक्तस्वाम्यनरसुन्दरापातिशयः प्रदर्शितः । अमार्थवोऽस्तिराजपुत्र

अमात्यः—तत्राप्यतिशये मनः कर्तव्यम् ।

रायणः—तथैव क्रियते ।

अमात्यः—यद्येवम्,

अनया कृतमन्यमुक्त्वा

वसुधागोचरया विरक्त्या ।

अतिशायि महेन्द्रयोपितां

वपुषा किं न तवाचरोधनम् ॥२१॥

कामपुरुषार्थप्रतापनाय न पर्याप्तमिति च बोधयते । अथ विरुष्टं तत्र साक्षात्क
प्रार्थयते—तेनेति ॥ तेन कामेन ममाभिलाषो भवता पूरणीय इत्यर्थः । अमि-
लापस्य पूरणम् अभिलाषविषयप्रापणम् । अयमभिप्रायः । यस्मिन् भवता स्वाधि-
कारत्वेन स्वयमेव प्रयतितव्यं तदेव मयाभ्यर्ष्यते तदर्थमेव च भवानाहूत इति ।
अथामात्यः स्वामिना वैदेहीसङ्गमोपायचिन्ताया सप्तान्वयमभ्यर्षितरसम् सीतासङ्गमस्य
दुःखोदकैव पूर्वमेव प्रतिपारितं दुःस्तापस्य तु प्रतिपाद्यमानमस्य रागान्धतया न
प्रत्यासक्त्यदमित्येतद् द्रव्यमपि न वक्तव्यमिति निश्चित्य जानक्या अमनुरूपत्वप्रति-
पादनेन तत्सङ्गमोपायचिन्ता प्रत्याख्यातुमारभते—तत्रापीति ॥ यथा भर्मा-
र्थयोर्वर्णाश्रमादिविभागेन व्यवस्था तथा कामेऽपीत्यपिशब्देन दर्शितम् । सी-दर्पा-
दिभिरन्वाहनाभ्योऽतिशायिनि खीरले मनः कर्तव्यमित्यर्थः । तथैवेति ॥
अतिशायिन्नेव खीरले मनः कियत इत्यर्थः ।

यद्येवमिति ॥ यदतिशायिनि खीरलेऽभिलाषः तद्धनया कृतम् । कृत-
मित्यभ्यव निषेधार्थम् । तर्हि जानक्यामाभिलाषो न समुचितः अनुचितविषयप्रवृत्त-
स्याभिलाषस्य पूरणं न ममाधिकारः प्रयुक्तं ततो भवन्त निवर्तयितुमेवोपायोऽन्वे-
ष्टव्य इति भावः । अतिरायाभाव दर्शयति—वसुधागोचरयेति ॥ वसुधा
गोचरः आश्रयो वस्यारसा तथोक्ता । अनेन मानुषीत्युक्तं भवति । स्वदभीगम्बो
दिभ्याङ्गनाभ्योऽस्या मनुष्यजातीयत्वेनेव तावन्महानपकर्ष इत्यभिप्रायः । यदि
मनुष्याङ्गनापि कन्यका मनेषु तदस्तरयाः परिग्रहः समुचितः इयं त्वन्वेन विर-
क्त्यात्पुपुक्ता इत्यस्यान पर भवतोऽमिनिवेश इत्यभिप्रायेणाह—अन्यमुक्त्वा-
येति ॥ मयन्वमुक्त्वापि रक्ता भवेत् तदस्तरयेणापि पूर्वोक्तं दोग्द्रवम् । इयं तु
भक्त्यात्पुपुक्ता इत्यस्यानुराग इत्यभिप्रायेणाह—विरक्त-

रावणः—मूढ ! नात्र परः प्रमाणम् ।

परभुक्करसा पद्मा परं रत्नं धराकरम् ।

भारती च विरक्तेति त्यज्यते किमयं नयः ॥२॥

अमात्यः—(आत्मगतम्) अतः परमायुधानि गतिः । प्रज्ञासाह-
चर्यमतिप्रान्तो देवः ।

येति ॥ एवं तदंश्यां लोकोत्तरगुणशालिनीं काञ्चिद्वदमदभिलाषयोन्था कथयेत्यत
आह—तथावरोधनम् ॥ मण्डोदर्याया भार्याः । वपुषा महेन्द्रयोषि-
तामतिशायि न किमिति ॥ तथावरोधनस्य महेन्द्रयोषित एव स्वर्षार्हाः न तु
मनुष्याह्वना इत्यपि धोतयितु महेन्द्रयोषितां प्रतियोगित्वेनोपादानम् । अतः परिपूर्णं
एव भवतः काम इति न ताः प्रापयेऽरमाभिः यतः कार्य इत्यभिप्रायः ॥२१॥

अथ स्वाभिप्रायाननुरूपवचनमाकर्ण्य दराप्रीरः क्रुपितो भूत्वा प्रत्याचष्टे—
मूर्खेति ॥ मूर्ख ! कामस्वभावानभिष्ट ! नात्र कामे परः परोपदेरा. प्रमाणम् । पर-
राभ्येन स्वार्थमनहता परोपदेशो लक्ष्यते । इह कस्याचिद् कस्याश्चिद् स्वतः पत्राभिलाषो
भवति । न हि कश्चिदपि कुत्राभिलाषः कर्तव्य इति परं प्रति परिपृच्छति । नापि सौन्द-
र्यादिगुणसम्पन्ने स्त्रीरत्ने परयोषदिश्यमानेऽपि नियमेनाभिलाष उत्पन्नमानो दृश्यते ।
दृश्यते च सौन्दर्यादिराहित्यायामपि स्त्रियां कस्याचिदाभिलाषः महेन्द्रस्याइत्यायामिति ।

परमुक्तयेत्येतन्निराकरोति—परैति ॥ पद्मा धनधान्यादिसम्पदभिषात्री देवता
धनधान्यादिभोग एव तस्या भोगः सा परैर्मुक्तेति किं त्यज्यते । पित्रा मुक्ता पुत्रेणापि
परिगृह्यमाणा दृश्यते किं पुनरन्धोरित्याभिप्रायः । वसुधागोचरयेत्येतन्निराकरोति—
परमिति ॥ धरा भाकरो यस्य तद्वराकरम् । परमुक्तेः स्वर्गकान्तपन्नरागर्वदूर्वादि
तदपि धराकरमिति किं त्यज्यते अलङ्किकवत् एव । विरक्तयेत्येतन्निराकरोति—मार-
तीति ॥ भारती कविनाख्याख्यानवाद्भक्त्यवितण्डानयन्यवहारायभिषात्री देवता
सा बहुमिदंन्माभिरेकदमानापि कदाचिद् कश्चिदनुगृह्णातीति तापसादर्यानीककर-
त्वमभिप्रेत्य विरक्तेत्युक्तम् । सापि निरक्तेति किं त्यज्यते । सर्वदा सर्वप्रकारेण सर्वैः
सेव्यत एव । अत्र परं उक्तोऽयं नयः । अयमित्यनेन जानकीविरयोऽभिलाषः परा-
भूयते । अयमाभिषाषो नयः न्याय्य इति यावत् ॥२१॥

अथामात्यः स्वामिनं क्रुपितं दृष्ट्वा स्ववमेव विवृतानि—अतः परमिति ॥
गतिरुच्यते । एतावन्मं कालं यद्यन्मया वितमुगृह्णं तत्तथाप्यहने दुस्तर्के यथास्त

रावणः—गच्छ, रामवार्तावबोधनार्थं चास्मत्तं चारानाज्ञापय ।

अमात्यः—यदाज्ञापयति देवः ।

न भयेन युधो न पक्षपातात्

तव शत्राविदमुक्तमप्रियं ते ।

असिमर्षयतोऽपि कण्ठदेशे

सुजनः शंसति पथ्यमेव भर्तुः ॥२३॥

गनिरभूत् । यद्यत् पर पूर्वोक्तसकलदुस्सर्कल्लण्डनेनात्मदीय सिद्धान्तं स्थापयिष्यामि
ततोऽस्त्यारमद्मने आयुषेभ्योऽ-या काचित् गतिर्नास्ति । तथा चास्मत्सिद्धान्तसमर्थ-
नकलमस्मारपापीयसो विनाश एव । स च पूर्वमस्मदधिकारभङ्गभयादङ्गीकृतः ।
अनुष्ठितथाधिकारः । अतोऽस्माभिः पूर्व श्रेयस्करत्वेन निरूपितो यो रामादिनाश
स एवास्मत्कुलोचितस्वामिहितोपदेशकरणेन निर्दोषत्वाद्ङ्गीकर्तव्यः । तस्मादचिरेण
कोऽन राघवशस्त्रधारातीर्थस्नानपूर्वकमेकान्तविध्वंसिनमिम देह परित्यज्य भयः
प्राप्त्यामीत्येतत् सममभिप्रेत्य अतः परमायुधानि गतिरित्युक्तम् । प्रज्ञासाहचर्य-
मतिक्रान्त इत्यनेन स्वामात्यबुद्ध्या निमग्नहाकरणे निरस्यते । अथ दशमीव. स्वाभि-
सवितसाधनाननुकूल तमाशाय कुपितो भूत्वा विसंब्रंयति । गच्छेति ॥

अथामात्यश्वरानियोगार्थमाज्ञापितस्सन् गमनावकाशलाभेन कृतायो भूत्वा
शत्रुपक्षपातादिकं स्वापराधं परिहरन्नाह—न भयेनेति ॥ यदिद तवाप्रियमुक्तम् ।
मयेत्यर्थात् सिध्यति । हितमुपदिष्टमिति वक्तव्ये रावणबुद्ध्या अप्रियमित्युक्तम् ।
तत्तव शत्रो मे पक्षपातात् न अपि मे युद्धाद्भयेन च । किन्तु त्वयि पक्षपातादेवेत्य-
र्थात्सिध्यति । सीतादानोपदेशस्य शत्रुपक्षपातो युद्धाद्भयं च हेतुत्वेन समाविनमि-
त्युभयनिषेध कृतः । स्वाभिपक्षपात एव हेतुरित्येतदर्थान्तरन्यासेनोपपादयति—
असिमिति ॥ सुजनो भर्तुः पथ्य हितमेव शसति न तु कदाचिदपि प्रियम-
प्यहित शसति इत्येवशब्देन दर्शितम् । भर्तुरित्यनेन वृत्तिदानहेतुकमुपकर्तृत्व
घोष्यते । सुजन इत्यनेन उपकारविस्मरण दर्शितम् । सुजनस्य भर्तृहितोपदेशित्व
न केनापि हेतुना निवर्त्यत इत्याह—असिं कण्ठदेशेऽर्पयतोऽपीति ॥
हिताहितविचारशून्येनापि भर्त्राप्रियप्रयणकुपितेन निमग्नहाय कण्ठदरोऽसावपितोऽपि
न प्रियवचनेनारामान विमोक्षयितुमिच्छति तदाप्यात्मविनाशमविगण्यय्य भर्तृहित-
मेव करोतीत्यभिप्रायः ॥२३॥

(निष्क्रान्तः)

रावणः—धर्मवर ! अशोकवनिकामार्गमादेश्य ।

धर्मवरः—यदाज्ञापयति महाराजः । इत इतः ।

(उभावुद्यानप्रवेशं रूपयतः)

रावणः—(सर्वतो विलोम्य) अहो ! परिचयपरवशता चित्तस्य ।

अत्रासीनापि सीता रामतपोवनमेव चिन्तयति । अत्र हि,

एते स्वर्गविभूषणं विटापिनो मन्दाकिनीरोधसो

धीरं पश्यति देवमर्तरि महीं नेतुं मयोन्मूलिताः ।

एष्व्याचुम्बति राजहंसमिथुनं हेमाम्बुजान्येकतो

दृष्ट्वा पल्लयमेकतः सकलिकं माद्यन्ति पुंस्कोकिलाः॥२४॥

अथ दरामावः वर्षवरेण सहाशोऽवनिकां प्रविशयातिमनोहरं तदाभोगमाभोव्य तस्य वैदेहीवृत्तलहेतुत्वामावेन परिखिन्नो भूत्वाह—अहो ! इति ॥ परिचयः परिचयवासना तथा कृत्रेण परिचिते वस्तुनि औत्सुक्येन यत्पारवश्यं परिचितवस्व-धीनत्वं तद् गहो ! अतिकष्टं तद् । अनिकष्टत्वं चात्र मनोहरैरपि पदार्था-त्तरैस्तस्य दुरपनयत्वम् ।

पउदेवोपवादयति—अत्रेति ॥ अत्रेत्यनेन प्रत्यक्षदृश्यमानरामवीथक-निशिष्टत्वेन उद्यानस्योपादानम् । आसीनापीत्यनेन उद्यानाभोगदर्शननैरन्तर्यं दर्शितम् । रामराभेनात्युच्चतामरणादिभिः स्वरूपतश्च कमनीयतमस्यात्मनो दर्शनेनानीदृशरामपरिचयपारवश्यान्पगमस्यातिकष्टत्वं सूच्यते । तपोवनमित्य-नेन तपस्विना भोगनिरपेक्षत्वेनशेषभोगसाधनशून्यत्वं तस्य दर्शितम् । चिन्तयतीति ॥ वर्तमाननिर्देशेन परिचयपारवश्यस्य तदवस्थत्वं दर्शितम् । अत्रेत्यत्रान्तर्धानं विशेषं दर्शयति—एन इति ॥ मया पूर्वं देवमर्तरि धीरं पश्यति महीं नेतुं मन्दाकिनीरोधस उन्मूलिता ये त एते विटापिनो दृश्यन्ते । देवमर्तरास्य-नेन देवैस्मद्विस्तस्याप्युन्मूलन निरोधाशान्तिर्दर्शिता । पीतादित्यनेनाराधितकृत मर्षण सद्यते । स्वर्गविभूषणमिति ॥ पूर्वंमेभिरस्वर्गस्व लोकान्तरोत्कृष्टत्वमभूत्, इदानीं तु लक्ष्म्या एतेनोन्मूलितोत्कृष्टत्वमिति दर्शितम् । एकतः राजहंसमिथुननेपु हेमाम्बुजानि एषां वृत्तमत्रावस्थितानि हेममयान्वम्बुजानि आचुम्बति परिमना-प्राप्यनपूर्वक मधु दिक्तीर्थं । एकतः पुंस्कोकिलाः पुंस्कोकिलारः

वर्षवरः—(आत्मगतम्) चम्पकसौरभ्यमिव षट्पदमाला पश्यति
रावणविभवं सीता ।

रावणः—(कामवेशं निरूप्य)

जनतामशोकसहकारमञ्जरी-

शरमात्रया सरमसं भिनत्ति यः ।

अधुना स किं पुनरयुग्मसायकः

सुरलोकवृक्षसुमनःशिलीमुखः ॥२५॥

वर्षवर ! ननु सीता शिशपाश्रिता ।

वर्षवरः—देव ! अथ किम् ।

रावणः—सीता मयि

कोकिलावान्तरजातीयवचन । “पुमान् खिया” इत्येकरोपः । मिथुनीभूय सकालिक
पल्लवं दृष्ट्वा माचन्ति । अनेनानुक्रान्त्यपि मधुकरगानमन्दमारतादीन्युदीपनविमा-
नान्तराययुपलक्ष्यन्ते । अथ मिथुनशब्देन मकरोपेण च समीगशृङ्गारो विप्रलम्भ-
पोषकत्वेनोपात्त इति द्रष्टव्यम् । यत एभिर्दृश्यमानैर्जानक्या कौतुकलेखोऽपि न
भवति अतः कष्ट परिशयपारवश्यमिति सम्बन्धः ॥२४॥

चम्पकेति ॥ षट्पदानां चम्पकेषु सा त्रिध्वादर्शनात् तदिरक्तिरनुमीयते ।
अन्येषां त्वमपि किञ्चित्करमैवित् न रोचते अह्वयमप्यन्येषां किञ्चित्कस्याचित् वास्वाद्य
भवति । न च मध्वभाव एवात्र हेतुः तदभावेऽपि सौरभ्यानुभवस्य दुर्निवारत्वात् ।
अतो जातिस्वभाव एवात्र हेतुः ।

अथ स्वानुजातसर्वतुंसन्निधानकृतामुपानक्षिप्यं बौद्ध्व द्विगुणितस्मरसन्तापस्त-
त्रिमित्त विचारयति—जनतामिति ॥ मात्रशब्देन पद्मेरावाचिना भ्रूतकमु-
भर्नाद्यपेक्ष न्यूनत्व लक्ष्यते । भूमिप्रभवसहकारादिमुमनशरीरपि पसरमस स-
सरम जनता भिनत्ति अधुना सोऽयमयुग्मसायकः पञ्चशरः पञ्चसुरतरुसुमनः-
शिलीमुखः सन् जनतां भिनत्तीति किं पुनरुच्यते । उत्कृष्टसाधनलामेन तस्याभ्यस्य
भेदनस्थातिशयो न वर्णयितुं शक्य इत्यर्थः । अपुनेत्यनेनात्मनैव तस्य दिग्भार-
सम्पत्सम्पादिता इति दर्शयति ॥२५॥

सीता भयति ॥ अत्रोत्तरवाक्ययोर्मयि लक्ष्यति मयि निष्ठतीति दर्शनात्
परपठ ति विद्योपपत्परमप्याहर्भ्यम् । अनुदिनं पुरोदेशं प्रप्य निसर्गवृन्दे रग-

नयति नयने सावज्ञं मां करोति कराघृतां
श्रुतिमसहना श्रोत्रानन्दं वचो मयि जल्पति ।

विलपति पुरो रामं वद्वाञ्छलौ मयि तिष्ठति

प्रतिदिनमहं जाने नास्याः प्रसादनसाधनम् ॥२६॥

(ततः प्रविशति शिंशपाश्रिता सीता लतावलयान्तरिता
मण्डोदरी चेटी च)

सीता—अहो ! रक्षसजादींश्च शिंशिणदा ।

अहो ! राजसजातीनां निर्घृणता ।

मण्डोदरी—हृजे ! एसो महाराजो । चिन्तिदं दारिणं पेक्खिद्ववं
संबुत्तं ।

हृजे ! एष महाराजः । चिन्तितमिदानीं प्रेक्षितव्यं
संबुत्तम् ।

रावणः—(उपेत्य) ननु देधि !

एविवेषाभरणे च मयि सानुरागं पश्यति सति सीता सावज्ञं नयने नयनद्वयं मा
नयति प्रापयति । अत्र सावज्ञत्वं विधेयम् । सहसा मदर्शने सति सावज्ञा भूत्वा
पराङ्मुखी भवतीत्यर्थः । तथा पराङ्मुख्यस्तरयाः आभिमुख्यसम्पादनाधेयम् “उज्ज-
मत्व गमय वदनाम्भोजमुच्छिद्य बाले ! मालेयादां क्रुह क्रुचतटीं वारि माहम्ब गाहम्”
इत्यादि श्रोत्रानन्दं वचो मयि जल्पति सति श्रुतिं कर्णद्वयं कराभ्यामाघृतां करोति ।
अत्र हेतुः—असहनेति ॥ एवं वचसो नैकल्पे जाने प्रथम एव प्रसादनसाध-
नमिति मत्वा वद्वाञ्छलौ मयि पुरतस्त्विष्ठति सत्यत्यन्तं परोक्षं रामं विलपति । आर्य-
पुत्र ! अनन्यशरणां मामस्मादतिषोराद्वयसनात्परिप्रायस्त्रेयादयो विलापाः । यत्
उक्तानां विपरीतमाश्वेत्तुत्वम् अतः प्रतिदिनमभ्यस्यप्रप्यस्याः प्रसादनसाधनं कि-
मिति न जाने इति ॥२६॥

अथ सीतावेद्योषणाभिनिशाचरीभिः क्रियमाणायाः पीडायाः दुरन्तत्वमनु-
चिन्त्य सीता निरूपयति—अहो ! राजसजातीनां निर्घृणतेति ॥ यत्
शासा दयामेशोऽपि नास्ति अतो दुरन्तत्वमस्य ध्यमनस्येति । अथ मण्डोदर्याह—
एष महाराजः । चिन्तितमिदानीं प्रेक्षितव्यं संबुत्तम् ॥ विरक्षायां
सीताया महाराजस्य मदनचापनं प्रेक्ष्यापक्षसिन्ध्याव इति यच्चिन्तितं तत् प्रेक्षितव्य-
मिदानीं संबुत्तम् । ननु देवालयत्र सम्पुद्गया यत्किञ्चिद्द्रुक्कमारभत इति विषय

सीता—(आत्मगतम्) किं तु पापो भणित्स्सदि ।
किं नु खलु पापो भणित्प्यति ।

रावण.—देवि !

स्नात्वा गङ्गापयासि विहितोपायना कल्पवृक्षैः

कैलासे वा शिखरिणि घने नन्दने वा मनोज्ञे ।

दुष्प्रापां चः सुतनु ! तपसा निर्विश स्वर्गलक्ष्मीं

पातिमत्यं परिघ इव ते स्वर्गमार्गं ह्युद्धि ॥२७॥

सीता—अर्घं दे सगमगमं अज्जउत्तं अणुत्तरदाणरत्तं एव्व पवित्तदु-
कामग्घि ।

अर्घं ते स्वर्गमार्गम् आर्यपुत्रमनुवता नरकमेव प्रवेष्टु
कामास्मि ।

रावण —देवि ! तव कारणात् सर्वमन्त पुरं त्यजामि ।

मण्डोदरी—सुमरुदु सुमरुदु दाणिं महाराज्यो ।

स्मरतु स्मरतु इदानीं महाराज ।

सीता निरूपयति—किं नु खलु पापो भणित्प्यतीति ॥

देवीत्यादि ॥ अस्मत्पुरवेषात् पूर्वं रामेण सह वनवासोत्तममनुभूतवती
स्वमिह लोके तपसा दुष्प्रापा इवैव मया सह स्वर्गलक्ष्मीं निर्विश अनुभवप्रकार-
माह—स्नात्वेति ॥ परिघ इव ते पातिमत्यं स्वर्गमार्गं ह्युद्धि ॥
मया परितो हनेन रामोऽनिगमन परिपो ह्युद्धि तथा ते पातिमत्यं स्वममभि
मुख स्वर्गमार्गं ह्युद्धीत्यर्थं ॥२७॥

अर्घं ते स्वर्गमार्गमार्यपुत्रमनुवता नरकमेव प्रवेष्टुकामास्मि ॥
अपराधेन तत्कार्यं नरकं लक्षयते । त्वरसम्बन्धित्वगो नरकमेव भावपुत्रसम्बन्धात्
मम नरकमपि स्वर्गं ष्वेति । देवीति ॥ तव कारणात् ॥ त्वरसम्बन्धित
कारणात् । सम्बन्धश्चात्र साध्यसाधनभावः । य एष बान्त पुरत्यागः । तेन साध्य
मं तात्रायात्सम्बन्धात्तन्म । ह्युद्धीति ष्वेति । तद्वचनं । तत्र जायात्वेन सम्पाद-
यितुं सर्वान्त पुरत्याग कारणं परिकल्प्य सर्वमं त पुरं त्यजामि यत्सर्विच्छेदं करोमि
यत्तैमाननिर्देशेन त्यागान्तरमेवाहमनुवतीति इति दर्शयति । सर्वेश्वरेण प्रधान
महिषोऽपि त्यजामीति दर्शयति । अथ मण्डोदरी सर्वेश्वरमुचितमात्मत्वात्
विशुद्धोपायमव । स्मरतु महाराजः ॥ आत्मानमिति शेषः । अनेना-

सीता—ए हि ए हि केवलं अन्तेउरं पव्य । मम किदे तुप
जीधितं वि परिघइदन्तं भविस्सदि ।

न हि न हि केवलमन्तःपुरमेव । मम कृते त्वया
जीवितमपि परित्यक्त्यं भविष्यति ।

मण्डोदरी—अहो ! परुसप्रअणा मणुस्सजादी ।

अहो ! परुपचनना मनुप्यजातिः ।

रावणः—सत्यं मे जीधितं हरति कामः ।

सीता—ए हि ए हि कामादपि सुरूपो अज्जउत्तो ।

न हि न हि कामादपि सुरूप आर्यपुत्रः ।

रावणः—(प्रहस्य) हहह ! ।

युधि वनचरवृत्तेरायुधं क्षत्रयन्धो-

स्तृणमयमधिपह्यं रावणेनेति युक्रम् ।

किसलयसुकुमारं वक्षसा येन सोढं

क्षितिधरपतिपक्षच्छेदि वज्रं मघोनः ॥२८॥

नात्मशत्रुं तस्य गम्यते । उ मत्तस्वानात्मशत्रुस्य तत्रैवंविध प्रलपित न किञ्चिद्दुमन्य
इत्यभिप्राय । न केवलमन्तःपुरमेव मम कृते जीधितमपि परि-
त्याज्यं भविष्यति ॥ अन्तिरेणार्यपुत्रस्तव जीविन मम कृते हरिष्यतीत्यर्थ ।
अथ सीताभिप्रायमज्ञानत्रिव धनोक्त्यानुवदति—सत्यमिति ॥ न हि न हीत्यत्र
जीविन हरतीत्यनुपज्यते । सीता स्वाभिप्राय विवृणोति—कामादपि सुरूप आर्य-
पुत्र एव जीधित हरतीति ।

अथ क कुमनायेन वचनवृत्तिविशेषेण सान्तरांसपूर्वक सीतावचनमभिव्यक्ति—
सुधीति ॥ मयेत्यनुक्त्वा रावणेनेति स्वनामवर्तितन आत्मनो लोकोत्कृष्टत्वमव
गमयतीत्यर्थान्तरसङ्कमित्वाच्योऽयम् । वनचरवृत्तरिणनेन राजाशरिद्रामावो
दर्शित । क्षत्रयन्धोरिणनेन जातिमात्रोपजीवित्व दर्शितम् । तेन सकलक्षत्र-
धर्माभावो दर्शित । वाक्का सुचितामसहजस्यासभावनामुपशब्दयति—किस-
लयेति ॥ किसलयसुकुमारमिति क्रियाविशेषणम् । सोढमित्यत्र भारणमात्र
विवक्षितम् । येन वक्षसा किसलयस्पर्शवन्द्युत्तममिन्द्रस्य वज्र धृतमित्यर्थ । कर्त्ता

मण्डोदरी—को णु खु महाराजस्स उवक्कमो । केण वि एसा
अणुणञ्चं ण गेह्णइ ।

को नु एलु महाराजस्योपक्रमः । केनापि एषा
अनुनयं न गृह्णाति ।

रावणः—देवि ! अयमञ्जलिः ।

गन्धर्वदैत्यगगनेचरयत्तनाग-

कन्यासनाथमवरोधनमस्मदीयम् ।

सर्वस्वमेव तव सुन्दरि ! दासकृत्य-

मालम्ब्यते यदि तवास्ति मयि प्रसादः ॥२६॥

मण्डोदरी—इदं वि इमाण अहं करिस्सम् । अणुं जणं ण जाणामि ।

इदमप्यस्या अहं करिष्ये । अन्यं जनं न जानामि ।

चेटी—पेक्खदु पेक्खदु भट्टिणी । सव्वभाअविणियद्धेहिं अञ्जलि-
पुडेहिं विरलप्फुल्लविसदरो विअ महासमुदो भट्टा ।

पश्यतु पश्यतु भट्टिनी । सर्वभागविनिषदैः अञ्जलि-
पुटैः विरलोत्फुल्लविसधर इव महासमुद्रो भर्ता ।

क्रियायां व्यापार्यमाणस्य करणत्वात् वचसेति करणनिर्देशः सहनक्रियाया बुद्धि-
पूर्वकरवमवगमयति । तेन राक्षेय वज्रस्य प्रतिहनने क्रियमाणे वचोभेदनभया-
दित्यन्वेषा प्रतिभानाति मत्वा वचसेव सौदम् । विनिषरपतिपद्यच्छेदीत्यनेनान्य-
थाकुपठराक्तिवं दर्शितम् ॥२८॥

को नु खलु महाराजस्योपक्रमः ॥ केनाप्येषानुनयं न गृह्णाति ॥

मण्डोदरी—इदं वि इमाण अहं करिस्सम् । अणुं जणं ण जाणामि ।

गन्धर्वैति ॥ गगनेचराधारणाः अमरा वा दैत्यराक्षसमभिन्वाहारादुच्यन्ते ।

गन्धर्वदेवतादीनां कन्याभिरुपहारमदीयमवरोधनं सार्थाचारं दासकृत्यमालम्बने ।
न केवलमवरोधनमेव । सर्वस्वं मित्रामात्यापि तव प्रसादं प्रतिपात्वेदानीमेव
दासकृत्योन्मुखं वर्तत इति दर्शायितुं सङ्प्रयोगः इतः ॥२६॥

एतत् दासकृत्यस्याः अहं करिष्यामि ॥ अन्यं जनं न जानामि ॥

दासत्वेन न जानामीत्यर्थः । प्रेहतां प्रेहतां भट्टिनी ॥ नाटके राजगदिशी
वेरवा भट्टिनीत्युच्यते राजा भट्टेति । सर्वभागविनिषदैरञ्जलिपुटैर्विर-

मण्डोदरी—अपि णाम महाराजो अद्विलासभंगेण इमस्मिन्
पदिव्वदाश्रं कुपितो ण भवे ।

अपि नाम महाराजः अभिलापभङ्गेन अस्यां
पतिव्रतायां कुपितो न भवेत् ।

वर्षवरः—(आत्मगतम्) एष पश्यामि ।

चान्द्री फलेव शरपाण्डुरगात्रलेखा

तन्वी विभाति मिथिलाधिपतेस्तनूजा ।

सदमीमयं च रचिताञ्जलिरातनोति

पशाकरस्य विनिमीलितपङ्कजस्य ॥३०॥

रावणः—देहि ! अयमनुनयसर्वस्वमञ्जलिः । (प्रणमति)

सती—हृदि । (पादे दूरमाक्षिपति) हा ! धिक् ।

लोत्फुल्लयिसधर इय समुद्रो भट्टा शोभते ॥ विमधरशब्दः पङ्कज-
वचनः । सर्वेषु शरीरभागेषु विनिवर्द्धस्मन्वर्द्धशभिरञ्जलिपुटैरित्यर्थः । पङ्कजानां
सकलममुद्रप्रदेशसम्बन्धात् तत्पाट्टशयमिदयर्थमञ्जलिपुटानां बहुप्रदेशसम्बन्ध उक्तः ।
विरलोत्फुल्लानि ईषदिकासितानि पङ्कजानि यत्र स तथोक्तः । अपि नाम
महाराजोऽस्यां पतिव्रतायामभिलापभङ्गेन कुपितो न भवेत् ॥
अभिलाषस्तत्प्रसादसम्यादनेच्छा तद्भङ्गेन । आपनामशब्देन कोपस्य सभावना
दर्शिता । पतिव्रतायामित्यनेन कोपस्यायोग्यत्वं दर्शितम् ।

एष इत्यादि ॥ तन्वीशरपाण्डुरगात्रेखाविशेषणद्वयं चन्द्रवलोपमानवी-
ज्वेनोक्तम् । शरपाण्डुरत्वं गात्ररक्षायं विरहिजनस्वाभाविकं चन्द्रवलोपमया च
विशुद्धयसिक्तयो घोष्ये । रचिताञ्जलिरित्यनेन जलनापि विनिमीलितैः पङ्कजैरसादृश्यं
दर्शितम् । आतनोति दधानालम्बं । यथा चन्द्रवलायाः पशाकरं प्रति प्रातिकूल्य
स्वाभाविकं तथा सीताया ईदृशं प्रातिकूल्यं प्रसादनसाधनसहस्रैरपि नापहोतुं
शक्यत इत्यवमयोऽर्थाद्गन्धते ॥ ३० ॥

तत्र तत्र देवीनि सम्बुद्ध्याभिमुख्याभावो घोष्ये । एवं इतमात्रकृतेऽञ्जलि-
बन्धात्मके वन्दने निष्फले सर्वाङ्गसस्पृष्टभूमि प्रणमनाह—देवीति ॥ अनुन-
यसर्वस्वमिति ॥ प्रणामे कृतेऽनुनयप्रकारस्सर्वोऽनुष्ठितो भवति । प्रणामाद-
न्यस्योत्कृष्टस्यानुनयप्रकारस्याभावात् । अत इदानीं त्वत्प्रसाद एव मम जीविता-

मण्डोदरी—धीरा खु एसा, महाराजस्स सीसं पंकं विश्र पादेण
परिहरदि । सच्चं दारिणं कोलाणं पुहवीसुदा सीता
प्रदुमणाहो रामोत्ति ।

धीरा खल्लेपा, महाराजस्य शीर्षं पङ्कमिव पादेन
परिहरति । सत्यमिदानीं कौलीनं पृथिवीसुता सीता
पद्मनाभो राम इति ।

चर्यवरः—राजपुत्रि ! किमुपेक्षसे महाराजस्य प्रणिपातम् ।

विप्रा यजन्ति च नमन्ति च याः शिवाय

ता देवता यमकुवेरपुरन्दराद्याः ।

यस्मै कराणि वितरन्ति विहाय मानं

सोऽयं मुहुर्नमति सुन्दरि ! मौलिभिरुचाम् ॥३१॥

सीता—ए हि ए हि प्रणिपादो । विणिपादो खु अच्चं ।

न हि न हि प्रणिपातः । विनिपातः खल्लयम् ।

चर्यवरः—नेयमनुनयत्तमा । (परावृत्त्य तिष्ठति)

लम्बनमिति भाव । पादयोर्दूरावपे मनाक् स्पर्शो हेतुः । स्पर्शात्पूर्वमनाद्यपे दर्श-
नाभाषो हेतुः । धीरा खल्लेपा पङ्कमिव महाराजस्य शिरः परिह-
रति ॥ सत्यमिदानीं कौलीनं पृथिवीसुता सीता पद्मनाभो राम
इति ॥ धीरेत्यनेन पृथिवीगुणस्य धैर्यत्व साक्षात् सद्भक्तान्तिर्दर्शिता । पद्मोपमानेन
शिरसः पङ्कवज्जुगुप्सावहत्न दर्शितम् । कौलीनं जनप्रवाद । पृथिवीगुणानां
समासरादीनां दर्शनात् इदानीं जनवादस्य सत्यत्व निश्चिन्तित्यर्थः । जन एव
पद्मनाभो राम इत्यपि निर्धीयते ।

प्रणिपातस्यानुपेक्षसे हेतुमाह—विप्रा इति ॥ विप्राः शिवाय दिवाहित-
प्रातिपरिहारार्थं या यजन्ति नमन्ति च । ता देवता यमकुवेरपुरन्दराद्या मरुगे मान
विहाय शिवाय कराणि वितरन्ति नमन्ति धैर्यनुपज्यते । सोऽयं महाराजस्त्वामि-
दानीं मौलिभिरुचामि । एवभूत्स्वाम् स्वयं प्रार्थनीयोऽनेन सम्बन्धः । सोऽयं स्वयमा-
गतः एव पादमूलमुत्तरगतः लम्बनात् याचते अत इदानीमुपेक्षा न सुखोदकां मधि-
भ्यनीत्यभिप्रायः ॥३१॥

न हि न हि प्रणिपातः । विनिपातः खल्लयम् ॥ एतदुपदेशः-

रावणः—देवि ! तव पादौ मे शरणम् ।

सीता—अञ्जउत्तपादाणि सरखं गच्छ ।

आर्यपुत्रपादौ शरणं गच्छ ।

रावण—(सरोपं सहस्रोत्थाय) किं किम् ।

वर्णेभ्यो हतमुपभुज्य पृष्ठमशं

पाद्गुण्यं भुवि नयतां धरापतीनाम् ।

सामान्या तव जननी समुद्रनेमि

चारित्रं तत्र किमिदं पतिव्रतानाम् ॥३२॥

(सर्वे भयं रूपयन्ति)

सीता—पदं ए जाणामि । एतन्न जानामि ।

रावणः—क चन्द्रहास ।

वधारणे । इ लक्ष्मिणाः शिपातस्य विनिपाततः समर्थते । देवि ! ते पादौ मे शरणमित्यनेन यावत् स्वराशौ मां रविभ्यत तावदेवमेव वर्तिभ्यामहे शरणांतराभावादिनि दर्शितम् । अथ समनुनयात्रिवर्तयितु परुषवचनेन कौपमुत्पादयति—
आर्यपुत्रपादौ शरणं गच्छेति ॥

तव जननी सर्वेषां धरापतीनां सामान्या साधारणी अत एव सर्वेषां धरापति-
शब्देनाभिधानम् । पतिशब्देन धराया जायात्वं सूचितम् । धराया अनुभवप्रकार-
माह—वर्णेभ्य इत्यादिना ॥ माहात्म्यादिवर्णचतुष्टयाद्गत गृहीत पञ्च मागम-
नुभूय पाद्गुण्यं पद्गुणान् सन्धिबिम्बहयानादीन् भुवि भूमित्येषु प्रतिभूषण-
यथोचित नयतां विनियुजानानाम् । पाद्गुण्यमिति स्वार्थे ष्यञ् । भूराब्देन
तरस्या लक्ष्यते । नयनेन विनियोगो लक्ष्यते । अत एव कर्मान्तरानुपाशनम् ।
समुद्रनेमित्यनेन समुद्रस्य ररानासाभ्येनालङ्कारयोग सूच्यते । यत एवंभूता
तव जननी अतस्तव चारित्रं किम् । किंशब्द क्षेपे । नास्त्येव चारित्रमित्यर्थः । तव
स्वतः पितुरभावात्मातृकुलशुद्धिरेव परीक्षितव्यां सा च नास्त्येवेत्यभिप्रायः । कुत्र
तर्हि चारित्रमित्यत्र आह—पतिव्रतानां अरुणलादीनामेव । इदं चारित्रं न
त्वभिधानामिति ॥३२॥

इदं त्वयोक्तं न जानामि त्वयोक्तं सर्वं मध्येत्यर्थः । न हि भूपदेशे
ममाभिभ्यक्तिरित्येतावता मम भूर्जननी भवति मृगमयप्रदेशाधिप्राज्ञा देवतैव चेतन-

सीता—लाहो खु अश्रं । मे पाणानं गई अज्जउत्तपादमूलं षण्व ।

लाभः खल्वयम् । मे प्राणानां गतिः आर्यपुत्रपादमूलमेव ।

मण्डोदरी—हृदि, तद् आसि । पदिव्यदा खु एसा । मम पाणेहिं
महाराअस्स अणत्थादो रक्खिस्सम् । (तूर्णमुपेत्य
तयोर्मध्ये तिष्ठति)

हा ! धिक्, तथासीत् । पतिव्रता खल्वेवा । मम प्राणैः
महाराजस्य अनर्थात् रक्षिष्यामि ।

मण्डोदरी—जेदु महाराओ । जयतु महाराजः ।

रावणः—(विलोफ्य) अये ! देवी मयसुता मण्डोदरी ।
(अधोमुखस्तिष्ठति)

मण्डोदरी—महाराअ ! तय णिखिंसविससओ से भत्ता रामो वि
ण्ण द्दोह । किं पुण एसा यंदी । तुण उवकिण्णदा सअं
एव्य पाणाणि पच्छिस्सदि ।

महाराज ! तय निखिण्णविषयोऽस्या भर्ता रामोऽपि
न भवति । किं पुनरेवा घन्दी । तयोपेक्षिता स्वय-
मेव प्राणान् परित्यज्यति ।

साजननीमुप्यते । न च सा पतिव्रता मां न च तस्मात्प्रियामाताः ।

पूजितशब्दपदोत्पत्तौ भूय मित्रननियन्तावनिबन्धन एवेति । लाभः गल्वयम् ।

मम प्राणानां गतिरार्यपुत्रपादमूलमेव ॥ किं पणोदरिकासेन पापुष्पा-

रशेन च दुष्टाय रसाधपय देहस्य परित्यागोऽवमनेन कृतो लाभ एव । अग्या-

न्तरेऽप्यावेमुपपद्यते मे गतिरताण भूयादित्यर्थः । एतियता मल्लेया

महाराजस्यानर्थतो रक्षिष्यामि ॥ सम्बन्धमात्रे षड् । सम्बन्धविरोपेऽन-

नेकतरे पदैरस्वति । प्रतिश्लेषेन रक्ष्ये दोषो दक्षिण । अउ एव मम प्राणै-

रिमुक्त्वा । महाराज ! तय निखिण्णविषयोऽस्या भर्ता रामोऽपि

न भवति किं पुनरेवा घन्दी ॥ घन्दी वक्तादादादना । तयोपेक्षितेति ॥

अव्यभिचारकाण्मावागुदेण निरवयु देहेऽप्युक्त्वा । अव्यभिचार इत्यनादुवचि-

त्वात् । अहमेऽनेरवयवेव मर्तुविरहात् परमृष्टमेवाम्बु गच्छेत्तस्य परित्य-

ज्यति इति वचनोदयेति ।

वर्षवरः—(आत्मगतम्)

यसुधेय महींभुजः प्रियेयं

पतिरस्माकमपामिवैष राशिः ।

अनयोरियमन्तरा भवन्ती

मयकन्या चित्तिपातिनीय चेला ॥३३॥

ममाप्ययमवसरः । (प्रकाशम्) देव । किं तव खड्गोपादानम् ।

अचलोक्ष्य सुधाभुजामनर्थं

हरिणा किं धृतमग्निमालि चक्रम् ।

अथवा नमितं घनुः पिनाकं

त्ययि मौर्वीकृततक्षकं हरेण ॥३४॥

राधणः—उपपन्नमिदम् ।

यसुधेत्यादि ॥ यथान्तरा भवन्त्या बेलया समुद्रोत्सृजनात् परिपाल्यमाना वसुधा भाति तथान्तरा भवन्त्या मण्डोदकांस्माकं पत्युः परिपाल्यमाना सीता भाति । यथा समुद्रविलोरन्तरा भवन्ती समुद्र प्रद्विबध्य च्छिद्रं रक्षन्ती बेलो भाति तथा सीतास्मत्पत्न्योरन्तरा भवन्ती क्षीरसंरम्भादस्मादेना रक्षन्ती मण्डोदरी भाति । यथापि राशिबेलाप्रतिबद्धचित्त्युत्सृजनाद्यमः प्रतिभाति तथास्मत्पतिर्मण्डोदरीप्रतिबद्धसीताहननसंरम्भो भासते इति ॥३३॥

देवेति ॥ मनुष्यभिष्य हन्तु तव खड्गोपादानमनुचितम् ।

कुन इत्यत आह—अचलोक्ष्येति ॥ सकललोकरक्षयाधिकृतेन हरिणा त्वरस्तमुत्थं सुधाभुजामनर्थमवलोक्य त्वयि चक्र धृतं किं न धृतमेव सामर्थोऽपि तूष्णीमासीदेव । अग्निमालि अग्निशब्देन तेजोविशेषवाचिना तेजस्तसामान्यं लक्ष्यते । मालिशब्दस्तदार्थः । सहस्रादित्यसङ्घाततेजःपटलयोगाद्दुर्दर्शम् । अथवा हरेण क्लिप्तमण्डोदराधिकृतेनापि सुधाभुजानर्थं दृष्ट्वा त्वयि पिनाकं नमितं किम् । हरतीति हरः । त्रिपुरासुनिप्रहार्यमात्मना मौर्वीकृतस्तक्षको महानागी यस्मिस्तत् तथोक्तम् । दुर्निग्रहत्रिपुरासुरनिहननेन यस्त्रिलोकोमरक्षत् सोऽपि त्वत्तोऽमरात् रक्षितुं निरुमथ एवाभूदित्यर्थः ॥३४॥

इदं त्वया मण्डोदकां चोक्तमुपपन्नम् । प्रसादालाभेन परुषवचनमवश्येन च महति रोषे सत्यपि सीताहननं प्रति मन्देह एव । अत एवानयोः वचनमहनन-

(नेपथ्ये)

जयतु स्वामी, जयतु महाराजः, जयतु लक्ष्मेश्वरः,
जयतु देवः, जयतु भद्रमुखः, दश नाडिकाः पूर्णाः,
अतिक्रामति खानवेला । (प्रणदन्ति शङ्खपटहाः)
इत इतो महाराजः ।

रावणः—अद्य यूयमन्तरायः संवृत्तः । भवतु, प्रभाते ज्ञास्यामि ।
(निष्क्रान्तो रावणः सपरिवारः)

सीता—निरासा खु अज्जउत्तं अन्तरेण । पापं खु एदं रक्खसह-
त्थादो मरणं । तं अज्जउत्तं चिंदिअ सअं दाव जीविअं
परित्तजिस्सं । (विलोभ्य) दिट्ठिआ ए सुत्ता खु
रक्खसीओ । होदु । हदि, रक्खससीसफरिसपं
सुत्ताणि पादाणि । अणंतराअं पुक्खरिणि पविसिअ
परिसुद्धा भविअ अत्ताण दुक्खादो मोचइस्सं ।
निराशा खल्वार्यपुत्रमन्तरेण । पापं खल्विदं राक्षसह
स्तान्मरणम् । तदार्यपुत्रं चिन्तयित्वा स्वयं तावज्जीवितं
परित्यज्यामि । दिष्टया नु सुत्ताः खलु राक्षस्यः । भवतु ।

पद्मस्वोपोद्गलक इतरभा मण्डोदरीमुपहृद्यपि सीता इत्यादेव । सन्देहश्च कोपव
द्रागरयापि प्रबलत्वादित्यवगन्तव्यम् । दश नाडिकाः पूर्णा इति ॥ निरासि
नाडिका अर्थात् । इतः परं पूर्णां अन्यूना दश नाडिका एव सन्ति । त्रिषा
माशामन्थे यामे खान विहितम् । अद्य यूयमन्तरायः ॥ इतरे विप्रसङ्गत् ।
पश्मेव नित्यं देव्यं नानुभवामि जानकी यदि श्रोऽपि प्रसादं न करिष्यति तर्हि
यत्किञ्चिदचित्तमनुचितं वा कर्म करिष्याम्येवेत्यभिप्रायेण भवतु प्रभाते ज्ञास्यामि-
त्युक्तम् । आर्यपुत्रमन्तरेण आर्यपुत्रागमनमुत्सिरेति फलितोऽर्थः । निरा
शासिम् । पापं खलु राक्षसहस्ततो मरणम् ॥ तस्मादार्यपुत्रं चि-
न्तयित्वा स्वयमेव जीवितं परित्यज्यामि ॥ भर्तृचिन्तापूर्वकत्वेन
मरणस्य शोभनत्वं दर्शितम् । अन्तरेऽपि तद्वर्तुसङ्गमदेहावाप्यशोभनत्वमुक्तम् ।
दिष्टया मुक्ता राक्षस्यः ॥ भवत्वित्यवगन्ताभेन कृतं च निश्चिनोति ।

हा ! धिक् । राक्षसशीर्षस्पर्शपांसुले पादे । अनन्तरायं
पुष्करिणीं प्रविश्य परिशुद्धा भूत्वा आत्मानं दुःखात्
मोचयिष्यामि ।

(निष्क्रान्ता)

इति शक्तिभद्रविरचिते चूडामणिनाटके पञ्चमोऽङ्कः ।

राक्षसशीर्षस्पर्शपांसुली पादौ ॥ पांसुशेषः तण्डुलः पांसुलः अनेन देहस्वा-
शुद्धिरुच्यते । यत्रोऽहमशुद्धा अनन्तरायं निर्दिष्टम् । राक्षसीनां रवापादिप्राभावः ।
अनन्तरामिनि वा पाठः । अनन्तरां समीपवर्तिनीम् । पुष्करिणीं प्रविश्य
स्नानेन परिशुद्धा भूत्वा आत्मानं दुःखतो मोचयिष्यामि ॥
अनेन माविहनुमदरीनरामवार्ताश्रवणाङ्गुलीयदरीनादिभिर्दुःखविमोचनस्यासप्रत्वा-
ददुष्प्रपूर्वकस्यान्यपरस्यापि सीतावचनस्य सत्यत्वं गम्यते । अनेनैव वचनेन कविना
उत्तराद्दे सीतादुःखविमोचनहेतुर्दनुमत्पत्न्याः सूचितः ।

इत्याभ्यर्च्यचूडामणिविश्रुतौ पञ्चमोऽङ्कः ।

अथ पण्डोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति हनूमान् अङ्गुलीयकहस्तः)

हनूमान्—सम्प्रति हि,

मैनाकं नागकन्यासुरतसुहृदमुल्लङ्घय बन्धुं पयोधे-

राकर्षन् वेगयश्यं दिव इव शिथिलं चर्म जीमूतजालम् ।

लङ्कां प्राप्तोऽस्मि देवं गुरुमपि मम विस्माययन्नाशुगत्या

राज्ञो रामस्य देव्यै प्रहित इव शरो धारयन्नङ्गुलीयम् ॥१॥

आश्चर्यचूडामणिनाटकेऽस्मिन् स पञ्चमाङ्को विवृतो गुरुणाम् ।

प्रसादमाश्रित्य तपोत्तराङ्को न्यास्यास्यतेऽरमाभिरनन्वपधितैः ॥

अत्रापि चतुर्थाङ्कवद्विष्कम्भादिचतुष्टयं विनाश्रु एवारभ्यते । अनन्तरेऽङ्के वानरसैन्यं सञ्चरतीत्यत्र वानरसैन्यस्य सीतावृत्तान्तपरिज्ञानार्थमुपमः युञ्जिनः । स च हनुमदुद्यमस्य फलपर्यन्तत्वात् तत्प्रवृत्तिरस्मिन्नङ्केऽभिधीयते ।

मैनाकमिति ॥ अहं लङ्कां प्राप्तोऽस्मि ॥ सुदुरासेदेप्सिततमलङ्काप्राप्ति-
निर्देशोनानन्दातिशयो गम्यते । अनन्यसाध्यमैनाकोल्लङ्घनकर्मणोऽनायासेनानुष्ठानम-
भिदधता नचनेन तस्य विस्मयप्रकर्षोऽपि प्रतीयते । अहो ! अत्यद्भुतमिदं यन्ममेदृश-
मभूत्पूर्वं समुद्रोल्लङ्घनादिसामर्थ्यं सञ्जातमिति । अत्र वीररसकार्षोऽद्भुतरसो दर्शित
इति शेषम् । मैनाकमुल्लङ्घयेति ॥ अपञ्चसप्तयोरसप्तोऽम्बरे बलीयान् तेन
तदुल्लङ्घनस्य निश्चयावहत्वं दारोक्तम् । उल्लङ्घय प्राप्तोऽस्मीत्यनेन उल्लङ्घनप्राप्त्योरेक-
हेतुकत्वं दर्शितम् । तेन लङ्काप्राप्त्यर्थो यो गमनन्यापारः तेनैवानुपह्लादबुद्धिपूर्वमैना-
कोल्लङ्घनमपि सञ्जातमिति द्योत्यते । अयमपरोऽद्भुतातिशयहेतुः । पर्वतप्रतिवद्गते-
शूरोः पवनस्याप्यनेन विस्मयातिशयो दर्शितः । नागकन्यानां नागाङ्गनाना स्वका-
न्तेरसह सुरतक्रीडार्यां मनोशिविविष्कम्बरातिक्रान्तमथिमयशिलातलसहकारादिप्रमन-
रसमुत्सुकमशुकरकोकिलादिमधुरारावगन्दसमीरण्यादिसम्पन्नत्वेन सुहृद् उपपत्ती ।
अनेनैवंभूतस्यापि तस्य दर्शने सत्त्वभ्रशामावेन व्यवसायस्य तादवस्थं द्योत्यते ।
पयोधेर्वन्धुमित्यनेन पयोधिनियोगादागतस्य सत्कारो नादृत इति रामायणेनिवृत्त
दर्शितम् । अनेनापि प्रकृतकार्यनिष्ठा युज्यते । वेगवरवं जीमूतजालमाकर्षयित्वापत्रो-
त्थेषा । दिवशियथिलं चर्माकर्षयन्निवेति ॥ शिथिलत्वेनाकर्षणस्य सूक-

फस्मिन् पलु प्रदेशे तदुद्यानम्, यत्र देवी शिंशपाधिता
प्रतिवसतीति गृध्रराजेनोपदिष्टम् । तदहमन्विच्छामि ।
(परिक्रम्यापलोभ्य) अद्यो नु पलु राज्ञस्रनगरस्य परा
लक्ष्मीः । सत्यमेवैतत् ।

यानि यानि मनोक्षानि वस्तून्यमरेयश्मनि ।

तानि तानि किलोद्धृत्य लङ्कां नयति रावणः ॥२॥

एव दर्शितम् । देवं गुरामिति ॥ पवनध्वंशोरस्ताधारणो निर्देशः । आशुग-
त्येति ॥ मैनाकोत्तानसिद्धिजावधादीनामप्युपलक्षणम् । अपिशब्देनान्येषां विरम
य किमु वण्णय इति दर्शितम् । अघात्मनोऽप्यद्भुतकर्मनुष्ठानसामर्थ्ये हेतु वि
मृशवावधारयति—राशो रामस्याङ्गुलीयं देव्यै धारयन्निति ॥
यतो राशो देव्यै दातु सङ्कल्पेदमङ्गुलीयक मयि समर्पित मा देवीसकारामप्रापस्य
न विरमति अत्र एवाह लङ्का प्रातः । देव्यै धारयन्नित्यनेन देव्या प्रभातोऽप्यत्र
हेतुरिति दर्शितम् । हेतुन्तरमाह—प्रहित इति ॥ अन्येषामङ्गुलीयानरप
वीराणां मध्येऽहमेक एवाचिन्मनीयप्रभावेन राशो रामेण नियुक्तः । अनेन नियोक्तृ-
सामर्थ्यस्य नियोज्ये स्वस्मिन् सङ्क्रातिर्दर्शिता । एकोऽपि हेतुर्मा लङ्का प्रापयितु
समर्थं किं पुनरसमुदिता इति भावः । शर इत्येति ॥ यथा राशो रामेण प्रहित
प्रयुक्तशर आशुगत्या लक्ष्माप्रोति तथाहमपि लङ्का प्रातः । शरोपभवारमन
सामर्थ्यं न लङ्काप्राप्तौ हेतुरिति चेत्यते । अत्र स्वामिनि अहवहुमानविश्वासात्मिका
भक्तिराहोपुरुषिकाभावश्च गम्यते । परिपालनेन प्रभा रजयतीति राजा । उपेक्षि
तराज्यपरिपालनस्य रामस्य राजत्व नास्त्येवेति बालानां अममपनुदधार—राज्ञ
इति ॥ स्वराज्यपरिपालनार्थं भरत नियुज्याखिलनिशाचरनिग्रहपूर्वकमशेषभुवन-
रक्षणार्थमुपतस्वारत्स्वामिन एवेशानीमनन्यसाधारण राजत्वमित्यभिप्रायः ॥३॥

अथेति ॥ यत्रैत्येवेतिशब्देनान्वयो न समवति गृध्रराजवचन पच्छब्दस्या-
भावाद् अत उपदिष्टमित्यनेनान्वयः । अथशब्द आरम्भार्थः । संधानान्वेषणमार
ब्धमित्यर्थः । तदहमित्यत्र तच्छब्देनोद्यान पराभूयते । परा लक्ष्मीरिति ॥
भूमण्डले नगरान्तरेष्वेवभूता लक्ष्मीर्न विद्यते यत अत उक्तंहेयम् ।

एतच्छब्दे हेतुमाह—सत्यमिति ॥ एतच्छब्देन वक्ष्यमाणशोकापार्शोऽभिधी-
यते । श्लोकार्थं स्पष्ट ५२१॥

(स्पर्शं निरूप्य) अनेनोद्यानेन भवितव्यम् । तथा हि—

आनेता मदकलभृद्भ्रुकृजिताना-

भाकर्षन् द्रुमसुमनःपरागभारम् ।

वीचीनां सरसि विमर्दशीतलोऽय-

माचष्टे मम गुरुरेव मातरिश्वा ॥३॥

(विलोक्य) इदं तदुद्यानं यावत् प्रविशामि । (प्रविश्य

सर्वतो विलोक्य सविस्मयम्)

एषां पल्लवमंशुकानि कुसुमं मुक्ताः फलं चिद्रुमं

वैडूर्यं दलमदकुरो मरतकं हैमं च शाग्राशतम् ।

एते के जगतीरुहो यनजुषाप्यज्ञातपूर्वा मया

प्रायस्सारममी दिवो विटपिनः किं तैर्ममान्यो भरः ॥४॥

अथ गुणश्रयमग्नसमीरपरशंसुलमनुभूय तदनुसारेण दृष्टव्यं तदुद्यानमनु-
मिनोति—अनेनेति ॥ इदंशब्देन देशविशिष्टत्वेनानुमित्तुद्यानं परागुरुरेव ।
अरिमन् देस उद्यानेन भवितव्यमित्यर्थः ।

अद्योद्यानभ्यासनिहाभिधानपूर्वकमतिरपष्टभेन धर्मेणानुमानं बचनत्वेनोत्प्रेषणं—
अनेनेत्यादिना ॥ मातरिश्वा मम गुरुरिति शब्दे ! पुत्रक ! इतरत्त परिषद्भ्यम-
येन रोदं माकर्षीः इदेषोद्यानमित्वाचष्टे इत्येवमाहायम् । पत्रशब्देनाग्न्याप्रन्तश-
पेया कार्यते । आद्योद्यानप्रकारं दर्शयति विशेषणत्वेण । भृद्भ्रुकृजिताना मदकलत्वेन
मधुपूर्वसुमनससम्पदनुमीयते तथा ध्योपानम् । इह मदकलभृद्भ्रुकृजितानामाद्योद्यान-
शब्दत्वं द्रष्टव्यम् । शब्दगतेरममीरत्यानुसारित्वात्परधानेदुष्यमुक्तम् । इह शब्द-
मवलस्य माधम्यमुक्तानन्तरं परिमलप्राप्त्यन दर्शयति—आश्चर्यमिति ॥
भारतशब्देन मारीरुहानामातिरिधनेः गतिमान्य युधिष्ठिरसुमन परागायां बहुल्य च
दर्शयति । एतदुद्यानस्य सामीप्ये चिद्रुम् । परिमलप्राप्त्यनानन्तरं सत्राः सं वशीसुग-
माह—वीचीनामित्ति ॥ सरसि वीचीनामित्यर्थः । इदमनुपानावधिर्लं
बधाने सरसौ निवृत्त्यात् ॥३॥

अद्योद्यानं प्रवृत्तीकरोति—इदमिति ॥

अद्योद्यानं मतिरपष्टवृत्तवृत्तसंज्ञेन विरचयति तन्निष्ठो भूत्वाह—एते के
जगतीरुह इति ॥ इदंशब्दः शब्दम् । इतरत्ता जगतीरुहाद्यानवृत्तत्वेन एतः

अत्र देवीं शिशुपाश्रितामभिहितवान् स सम्पातिः ।
तत् क नु यलु शिशुपा । (परिक्रम्यावलोक्य) एषा खलु
शिशुपा । (सहर्षमुपेत्य सर्षतो विलोक्य सविपादम्)
नात्र देवीं पश्यामि । (इति मोहमुपागतः । पुनः समा-
श्वस्य) व्यापादिता नु राक्षसेन । स्वयमेव साहसं

मिति सर्वनाम्ना परामर्शासम्भवात् । अर्थक्रमश्चैव सति भवति । वनजुपेत्यनेन भूम-
एदलगतसकलवृक्षपरिचयो दर्शितः । एतत्सुरतस्त्वावधारणे प्रथमं बीजम् ।
तदवधारये बीजान्तराख्यम्याह—एषामित्यादिना ॥ यत्र यथा पक्ष्वादिस्थाने
अशुकादीनि दृश्यन्ते अत्र, अग्नी प्रायो दिवस्सारं विटपिनः ॥
इह सद्गतानामेव विद्यपिना स्वर्गसारत्वं विवचिनम् । अत्र एव मारुताभ्यस्य विति
श्रुत्वं विसृज्यते चेति शेषम् । प्राय इत्यन्यकमूदे न निर्धारये । अथ प्रकृतिस्य
क्षणमात्र कृतेऽपि सुरतरुदर्शनेऽनुशयमवलम्ब्याह—किं तैरिति ॥ तैः दृष्टेस्सु-
रतरुभिः किं प्रयोजनम् । न-वत्यन्तदृष्टसुरतरुदर्शने महानानन्द एव फलमत आह—
ममान्यो भर इति ॥ भवतु नामान्येषा कार्यान्तरनिरपेक्षाणामेतद्दर्शनेनानन्द
फलम् । मम स्वन्यो महान् कार्यमारोऽस्ति यत्र अत्र एतद्दर्शनमनुचितमित्यर्थः ।
न चास्य श्लोकस्य यानि यानात्यनेन गतार्थत्वमाशङ्कनीय यत्तत्र सामान्यनो
मनोऽवस्तुदर्शनमेवायूत् इह तु विशेषतस्सुरतरुस्यामेवैकत्र स्थितानामसङ्कीर्णत्वेन
दर्शनम् ॥४॥

अथ शिशुपान्वेषणे हेतुमाह—अप्रेति ॥ तच्छब्देन स्वन एवाप्तत्वं रामा-
यणकथनात् पञ्चम्यादनेनोपकृतत्वं च दर्शितम् । तेन तद्वचनस्यात्यन्तविश्वसनी-
यत्वं च बोध्यते । सहर्षमुपेत्येति ॥ शिशुपादर्शने सीतादर्शनमेव लब्धं मन्य
मानो हर्षविवशः सञ्जातः । एतद्भाविनः वरुणरमरबायिनः शौकरयः पोषकत्वेन
उपासामिति दृष्टव्यम् । अथ साजायाः भद्रशनेनाग्निपीरोऽपि मावतिर्भवति शोकमा-
गरे निमग्नो विलपति—व्यापादितेत्यादिना ॥ सर्वथा जानकी दशमोववरा
न गच्छत्येव । ततश्चलत्वाच्चयदत्तत्वं शोपनत्वाच्च पतिव्रता क्रियमपि निगृ-
ह्वाद्योरेत्वमिप्रायः । भर्तृदर्शनाशोच्येद्दार्ढ्योऽगृहनिवासदुःखाच्च स्वयं देवपरित्या-
गोऽपि समवर्णत्वाह—स्वयमेवेति ॥ वृथेति ॥ गुरुतरोपायानुष्ठानस्य वृथा
रेव न पु-
रहितस्योः शोचने । तावन्निःकृद्दर्शनामदित्युक्तमवसतिविधानु-
५

गता नु । वृथा मया समुद्रो लङ्घितः । चन्ध्यः सुग्रीव-
मनोरथः । किमुक्त्वा स्वामिदत्तमिदमभिज्ञानाङ्गु-
लीयकं प्रतिप्रयच्छामि । सर्वथा देवमन्तरेण देवो
न जीवति । ततः सुग्रीवो भरतलक्ष्मणौ देव्यश्च । सर्व-
स्यास्य चन्ध्यपुनर्दर्शनेनाहं कारणं भविष्यामि । मिथ्या
स्वामिनोऽपि न चक्षव्यम् । तद्यावद्दहमपि यथाशक्ति
चेष्टितैर्यशोमूर्तिर्भविष्यामि ।

(नेपथ्ये)—भयवं ! मिश्रलंछुण ! । भगवन् ! मृगलाञ्छुन ! ।

समर्थोऽहं भविष्यामीति मत्वा किमुक्त्वेत्युक्तम् । स्वामिदत्तमिति ॥ अनेन
यदर्थं दत्तं तदलाभेन प्रतिप्रदाने लज्जासिराय आवेधने । सर्वथेति ॥ देवस्य
देव्याः विना जीवने ये प्रकारा उपाया दशमीवानिमहपूर्वकं त्रिलोकीपरिरक्षणं
मातृवर्गपरिचर्या परिणयनान्तरेण सन्तत्युत्पादनमित्यादयः ते सर्वे कुण्ठप्रसरा
एव भविष्यन्ति अन्योन्वाहमलाङ्गुभवोः । ततो देवस्य जीवनपरित्यागात् सुग्रीवो
न जीवतीत्यनुपहसः । भरतलक्ष्मणावित्यत्र न जीवत इत्यनुपपन्नम् । देव्यस्येत्यत्र
न जीवन्तीति । “अनन्तरेण सम्बद्धः स्यात् परस्याप्यनन्तर” इति द्वितीयाप्या-
योक्तव्यायेनानुपक्रानुपहसो न दोषः । सर्वस्येत्यनेन पूर्वोक्तस्तवो जनः कथ्यते । अस्वे-
त्यनेन जीवननाशः । सर्वेषां जीवननाशस्येत्यर्थः । चन्ध्यपुनर्दर्शनेनेति ॥
पुनर्दर्शनस्य चन्ध्यत्वेनेति पूर्वपदायो विधेयः । अत एवमेव स्वामिसमीपं प्राप्य
सत्येऽभिहिते मत्कारणतो बहूनां विनाशः प्रसज्येन अनृतं तु निषिद्धत्वान्निरर्थक-
त्वाच्च न बलान्भमित्याह—मिथ्येति ॥ अपिभिन्नकर्मः । मिथ्यापि न बल-
व्यमित्यर्थः । एव चण्डालं शोकविशो भूत्वा धर्ममवलम्ब्यानन्तरकरणीय
कर्मे विष्टरवारधारयति—तद्यावदिति ॥ यत्रस्त्रीतादर्यानार्थमह स्वामिना
नियुक्तः अतस्तदर्यानार्थं मया यथाशक्ति यतितव्यम् । न हि शिशुपामूले
सीता न दृष्टेयेत्तावन्मात्रेण यथाशक्ति युजः कृतो भवति तद्यावत् यस्मात्कारणा-
दतः परमपि यथाशक्ति चेष्टितैरशक्त्यनुरूपैर्वहुविधैर्भापरिहमीनाया वृथान्तं तस्मिन्
कास्यामि । तत्र यदि सीतां लज्जायामन्वस वा चतुर्दशसु लोकेषु कुणापि
भीरुनी द्रव्यामि ततो वशोन्वीर्भविष्यामि । यथाशक्ती मूर्तिर्देवो यस्य स तपोहः ।
यदि न द्रव्यामि तत्रस्त्रीताया विनाशं तस्मिन्ऽवगाढ सपुत्रमित्यन्वय इत्यर्थः

हनुमान्—किं नु खल्विदम् । ध्रोप्यामस्तावत् ।

(पुनर्नेपथ्ये)—एसो दे अञ्जली । चिरस्स मे णअणगोअरं पत्तोसि ।

एय ते अञ्जलिः । चिरस्य मे नयनगोचरं प्राप्तोऽसि ।

हनुमान्—विलापः खल्वेषः । कोटरान्तरितो भूत्वा दृढं वृत्तान्तं

ज्ञास्यामि । (तथा करोति) एषा देवी । अस्याः खलु,

परिवर्तनेन बहुशो महीतले

निचितं कपोतगलकर्बुरं रजः ।

नयनाम्मसा सरसमङ्गरागता-

मुपयाति पाण्डुनि पयोधरद्वये ॥३॥'

अस्या विलापवचनं स्वामिनः श्रोत्रोपायनं क्षणमात्रमा-
वर्जयिष्यामि । (तूष्णीमास्ते)

(ततः प्रविशति विलापन्ती सीता)

सीता—तुमं दाव चन्द्र ! उपालम्भइ अअं जणो । सुणीअदि अ-
चण्णुभावो एत्तस्स । सदिसोत्ति तुमं दाव अञ्जउत्तेण

निश्चयं स्वामिनो निवेद्यामङ्गलदरानात् पूर्वंमेव इमं देहं परित्यज्य दशमूर्तिर्दे-
राररागो भविष्यामोत्यर्थः । अथ सीताया विलापवचनमाकर्ण्य त्रिशंसते—किं नु
खल्विति ॥ भगवन् ! मृगलाञ्छन ! चिरस्य मे नयनगोचरं
प्राप्तोऽसि ॥ भगवच्छब्देन परमवारुणिकत्वं दर्शयति । महतीं दुरवस्थां प्राप्ताया
ममाधन्यत्वेन सर्वतः सुखमदरांनस्य भवतो' दरांनमप्येतावन्तं कालं दुर्लभ-
मभूदिति चिरस्थेत्यनेन दर्शितम् । अथ मातृविलापत्वेन निश्चिरय किञ्चि-
त्सञ्ज्ञानप्रवारात्तस्मिन् कोटरान्तरितसीतामवलोक्य सानन्दमाह—एपेति ॥
अतः परमद्वावसानं वावत्कर्मण्य करुणरसस्य परिपोषो द्रष्टव्यः । बहुशः परिवर्तनेन
शोकस्य प्रकरोऽनुवृत्तिश्च गम्यते । निचितं निगरां भ्यातं कपोतगलवत्कर्बुरं
राजवर्णं सरसं आद्रीइत्तमङ्गरागतामुपवातीति पूर्णविरविमवायां सद्भावा
वर्तमानाया अपि तस्याः पतिप्रतायाः अर्तुविरहदुःखवर्णनसिद्धयेन सधमे-
षैतन्महीतलपरिवर्तनादि शोभाकरमिति मत्वा रजसोऽनुभेवनत्वमुक्तम् ।

तूष्णीमास्त इति ॥ अनेन विलापवचनं स्वामिचरभोत्रोपायनं इत्तं
वच्छरप आशरानिरापो दर्शयिष्ये । हे ! चन्द्र ! अयं जनस्वयां तावदु-

लोभो वाहरदि । गु हि ए हि उम्मत्ता खु अहं । तुमं खु
 दिअसे दिअसे पडिग्गहंतरेण अल्लोअसि । अज्जउत्तो
 हि दाव रज्जस्सिदि मए मंदभाआए एव्व । अहवा
 चिह्हुदु दावएवं । एकदो मं दक्खसि एकदो अज्जउत्तं
 वि । ए किं वि भणिअ उदासीणो विअ गच्छसि ।
 त्वां तावत् चन्द्र ! उपालभतेऽयं जनः । श्रूयते च
 बन्धुभावः क्षत्रस्य । सद्यश इति त्वां तावदार्यपुत्रेण
 लोको व्याहरति । न हि न हि उम्मत्ता खल्वहम्, त्वं खलु
 दिवसे दिवसे परिग्रहान्तरेणालिङ्गयसे । आर्यपुत्रो
 हि तावत् रक्षयिष्यति मया मन्दभाग्ययैव । अथवा
 तिष्ठतु तावदिदम् । एकतो मां पश्यसि एकत आर्यपुत्र-
 मपि । न किञ्चिद् भणित्वा उदासीन इव गच्छसि ।

पालभते ॥ अथ जन इत्यस्वारमदर्थे पयवसानम् । उपालम्भो निन्दा
 अत्रेर्थाकृता । परपबचन निन्दात्वेनाभिप्रेतम् । तावच्छब्देन बन्धुयु प्रथमत्वदृष्टमिति
 प्रथम स्वदुपालम्भ इति दर्शितम् । श्रूयते च क्षत्रस्य बन्धुभाव इति ॥
 चशब्दो हेतौ । “यतः सोमो वै राजा” इत्यादिश्रुतिषु क्षत्रस्य सर्वेषां क्षत्रियार्थां
 बन्धुभाव श्रूयते विशेषतस्त्वरप्रभवक्षत्रोद्भूताया मम परमो बन्धु, अत एव
 स्वदुपालम्भ । आदिराजत्वात्सर्वेषां राजा सोमो बन्धुरित्युक्तम् । आर्यपुत्रेण
 सुसद्यश इति त्वां लोको व्याहरति ॥ सुसद्यश इत्यनेन सर्वैरेव गुणैः
 सादृश्यात्क्षत्रिबन्धना रामचन्द्र इति लोकप्रसिद्धिर्बोध्यते अनेनार्यपुत्रस्यापि परमो
 बन्धुरिति दर्शितम् । यदेवभूतरत्नं मयि करुणालेशमपि न करोमि तदत्यन्तमनुचिन्-
 मित्याद्युपालम्भप्रकारो निवर्तितोऽपि निरहोन्मादकृतेन चित्तवैवर्ष्येन वाग्गोचर न
 प्राप्त इत्युद्दीयम् । न हि न हीत्यनेन पूर्वोक्तस्य सुसद्यशत्वस्यात्यन्तनिषेधः कियते ।
 उम्मत्ता खल्वहम् ॥ उन्माद एव सुसद्यशत्वभ्रमे हेतुरित्यर्थः । सादृश्याभाव
 मेव दर्शयति—त्वं खलु दिवसे दिवसे परिग्रहान्तरेण ॥ कृत्तिका
 विप्रयुक्तो रोहिण्या सप्तपक्षे पर्यं तथा विप्रयुक्तो गृध्राशीरसा एव कदाचिदपि न
 एव परिग्रहवैधुर्यम् । आर्यपुत्रो हि तावद्रक्षयिष्यति मया मन्दाभा
 ग्ययैव ॥ इदानीं मया विप्रयुक्तोऽप्यार्यपुत्र, परिग्रहांतरपरिग्रहमनिच्छन्ममैकस्या

हनुमान्—अस्या विलापान्ते रूपं दर्शयिष्यामि । (तूष्णीमास्ते)
 सीता—पदे प दे इसश्रो सत्तत्ति सुणीअंति । अश्रं खु भअश्रवं
 उवज्जाश्रो रघूणं वसिट्ठो । एसा खु पदिव्वदाणं खिदं-
 सणभूदा भअश्रवदी अरुन्धई देवी । भअश्रवदि ! को णाम
 अश्रं ववसाश्रो । रक्खसगोअरे देसे इमस्स जणस्स
 पडिआरं के वि ण भणसि । सब्बहा तव दंसणफलं
 अण्णहा करिस्सन्मू ।
 पते ये ते अट्टपयः सप्तेति धूयन्ते । अयं खलु भगवान्
 उपाध्यायो रघूणां वसिष्ठः । एषा खलु पतिव्रतानां निद-
 र्शनभूता भगवती अरुन्धती देवी । भगवति ! को नामायं
 व्यवसायः । राक्षसगोचरे देशे अस्य जनस्य
 प्रतीकारं कमपि न भणसि । सर्वथा तव दर्शनफल-
 मन्यथा करिष्यामि ।

एव पुनस्सङ्गमारामवलम्ब्य शोकपरवशो वर्तते । रक्षयिष्यतीति लया भविष्यत्व-
 सामान्येन रञ्जनं कर्तुमिच्छतीति रञ्जनेच्छा लक्षणे । अनिदितरामावरययापि
 सीतया पूर्वविश्वासलिङ्गकानुमानादेवमुक्तम् । रञ्जयिष्यतीत्यत्र पित्रयो न विव-
 क्षितं । अथवा तिष्ठत्येतत् ॥ एतत् मम मन्दमाग्यत्वकथनं निरर्थकत्वात्
 तिष्ठतु आस्तामित्यर्थः । इदानीं यदकुमुचित तदेव दत्तव्यमिति मत्वाह—एकतो
 मां पश्यसि आर्यपुत्रमप्येकतः ॥ पश्यसीत्यनुपहसः । न किञ्चिद्गणि-
 त्या उदासीन इव गच्छसीति ॥ यतो गगनमार्गेण गच्छन्नेव प्रयत्नान्तरेण
 विनार्यपुत्रवृत्तं प्रत्यबीकरोषि अतस्तत्रिवेदेनेन मामनाशस्य औदासीन्यमवल-
 म्ब्य गमनमत्यन्तमनुचितमित्यर्थः । अथ मातृविरात्मनो रूपं दर्शयितुमवसर निर्धा-
 रयति—अस्या इति ॥ पते ये ते सप्तपय इति धूयन्ते ॥ ये सप्त-
 पय इति धूयन्ते त एते इति सम्बन्धः । स्वमीत्यपि राशदेन रक्तसगोचर इत्या-
 दिग्रन्थो वक्ष्यमाणोऽत्रापि द्रष्टव्यः । निमित्तमनपेक्ष्यैव सर्वलोकानुग्रहोन्मुक्ता भवन्तो
 राक्षसगोचरे भूदेशोऽमुष्य अनस्य प्रतिक्रिया न कथयन्ति कथं मय्येकरवामेव काव-
 यदामाव ह्युपासम्भः । अयं खलु भगवानुपाध्यायो रघूणां वसिष्ठ
 इति ॥ आसतामन्ये मवता तु प्रतिक्रिया मेऽपरं वक्तव्येवेति रघूणां उपाध्याय

हनूमान्—स्वामिनि ! अहं तावत्प्रतिबध्नामि ।

सीता—कुतो गु खु अक्रन्दिदं । (अन्यतो विलोक्य) एसा
एसा चक्रवाकवहू रअणिरक्खसेण विअोजिदा अअं
विअ जणो सुएणं रोदिदि ।

कुतो नु सत्त्वाक्रन्दितम् । एपैपा चक्रवाकवधूः रजनी
राक्षसेन वियोजिता अयमिव जनः , शून्यं रोदिति ।
हनूमान्—स्वामिनि ! न शून्यमिदम् । पूज्यपादो राम एव भर्ता
सवेदं वचनं शृणोति ।

सीता—किं गु सु मए उवालद्धाणं वेधदाणं अणुग्गहो । अहवा
रक्खसस्स अचरा खु इअं माआ ।

किं नु खलु मयोपालब्धानां देवतानामनुग्रहः । अथवा
राक्षसस्यापरा खल्वियं माया ।

इत्यनेन दर्शितम् । एषा खलु पतिव्रतानां निदर्शनभूता भगवती
अरुन्धती ॥ अरुन्धत्येव पतिव्रतया वर्तितव्यमिति पतिव्रतानां इष्टान्त खलु
भगवती अरुन्धती । सा त्व कथ भर्ता विनाकृताया मम दर्शनं सहमाना प्रतिक्रियां
न किञ्चित्कथयति इत्य मयि निर्दयाया भवत्वा दर्शनफलमन्यथा करिष्यामि
दर्शनफल मासपट्कभीषम तदिदानीमेव प्राणपरित्यागाद् अन्यथा करिष्यामीति ।

अथ माहृतिस्तीतायाः प्राणपरित्यागाध्यवसायमसहमान आह—स्वामिनीति ॥

सन्मुद्रया तव भर्ता मम स्वामीति दर्शितम् । तावच्छब्देन प्रथमं प्राणपरित्यागाध्य-
वसाय प्रतिबध्नामि पश्चात्कर्तव्यान्तरमन्धरतीति प्रदर्शयते—कुतो नु खल्विदं-

माक्रन्दितमिति ॥ माहृतिवचनं आक्रन्दितमभिव्यक्तिवैधर्यात् । कस्याक्रन्दित-
मिति ज्ञातुमन्यतोऽवलोकनम् । एषा चक्रवाकवधू रजनीराक्षसेन

वियोजिता अयमिव जनः शून्यं रोदिति ॥ उपमारोपत्वेन
रजन्या रापसत्वारोपः । शून्यमिति ॥ रोदनक्रियापिरोपकम् ।

अपुमरीतु समर्पेण केनचित् स्वभवेनाश्रुतत्वात् अरयदशदितमिह निष्प्रयोजकं
मम हृदि तददस्या अपि हृदिमित्यर्थः । इदं हृदि न शून्यं मरुपमित्यर्थः ।

आरुन्धत्येव • दर्शयति—पूज्यपाद् इति ॥ अक्रितव्रतानुपदरीतत्वात्कृते,
पूज्यो पादो यस्य स पूज्यपादः यत्पुत्रमममनेतु समर्थः स भर्ता राम एव

सवेदं वचनं शृणोति- इत्येवशब्देनाव्यायंते । किं नु खलु मया उयात्त-

हनूमान्—स्वामिनि ! मा संशयेन । दूतोऽहम् आर्यमनुवंशप्रदी-
पस्य रामस्य ।

सीता—(आत्मगतम्) महुरं खु से वञ्चयं । एहि एहि रक्ष-
सजादी । कहं वम्भिआदो हारो उप्पज्जइ ।

मधुरं खलु अस्य वचनम् । न हि न हि राक्षसजातिः ।
कथं बलमीकात् हार उत्पद्यते ।

हनूमान्—स्वामिनि ! तुभ्यमयमञ्जलिः ।

सीता—दंसेहि दाघ अत्तणो रूपं । अवआहि कोटरादो ।

दर्शय तावदात्मनो रूपम् । अपयाहि कोटरतः ।

हनूमान्—यदाज्ञापयति स्वामिनी । (अवरह्य प्रणमति)

सीता—(निर्धर्य) हं, वाणरो खु अञ्चं । पाएण पदं रूपं रक्खसो
ए गेहइ ।

हम्, वानरः खल्वयम् । प्रायेणैदं रूपं राक्षसो
न गृह्णाति ।

व्यानां देवतानामनुग्रहः ॥ आर्यपुत्रेण सद्रमयितुमारम्भः । अथवा
राक्षसस्यापरा खलिययं माया ॥ अपराशब्दे विशेषवाची मायावि-
रोध इत्यर्थः । आर्यः श्रेष्ठो मनोः वश आर्यगणुवशः तस्य प्रदीपः प्रकाशकत्वेन
प्रदीपत्वारोपात् स्तुतिरूपमिदं विशेषण भक्त्यनिश्रवमावेदयति । तेन चासत्त्वेन
वचनस्य विश्वमनीयत्व घोष्यते । अयः जानकी भक्तुः स्तुतिविशिष्ट नामामृत
पीत्वा दृष्टमनारराब्दागमनापादानभूतवृत्तकोटरदत्तदृष्टिरनुमानेनारिभक्तद्विदस्तीत्य-
वधारणाह—मधुरं खल्वस्य वचनम् ॥ न हि न हि राक्षसजातिः ।
मधुरं वदतीति शेषः । एतदेव दृष्टान्तेनोपपादयति—कथं बलमीकतो हार
उत्पद्यते ॥ सदया बलमीकतरसर्प एव निर्गच्छति तथा राक्षसजातेः क्रूरतरं
वचनमेवोत्पद्यते । अपाभिमुखीमूर्ता—तां कोटरान्निर्वित । एवाञ्जलिमात्र प्रवारय
प्रथमज्ञाह—जुम्यमिति ॥ दर्शय तावदात्मनो रूपम् ॥ तदर्थं
कोटरतोऽपयाशीति तदाज्ञापुस्तरगतमान प्रकारय -प्रथाममकरोत् । हमिति ॥
अचिन्तितवत्परदरानोद्भूतो वामुणोऽनुभाष । वानरः खल्वयं प्रायेणैतद्रूपं
राक्षसो न गृह्णाति ॥ भक्तिनिष्ठवत्तद्वचना ।

हनूमान्—(प्रणिपत्य)

पूतं पुनासि पितरं मिथिलाधिराजं
राजपिंशतिलकं दयितं च रामम् ।
वन्द्या जनस्य सरिदम्यरगोचरेव
शैलं तुषारशिशिरं पतिमम्भसां च ॥६॥

सीता—(आत्मगतम्) को सु सु अत्रं महुरवअणायं पजावई ।
होदु, पुच्छिदुस्सं दाव णं पच्चा इमस्स परिवखणे अत्थि
पमाणं अच्चरीअचूडामणी । (प्रकाशम्) वित्थरेण भणेहि,
को तुमं कदमेण उवापण अज्जउत्तेण संसग्गो जादो ।
को नु खल्वयं मधुरवचनानां प्रजापतिः । भवतु, प्रचयामि
तावदेनं पश्चादस्य परीक्षणे अस्ति प्रमाणम् आश्चर्य-
चूडामणिः । विस्तरेण भण, कस्त्वं कतमेनोपायेन
आर्यपुत्रेण ससर्गो जातः ।

अथ नमस्कारसमय एव पातिवन्धगाहिमदर्शनेन विस्मित स्त्रीति—पूतमिति॥

त्व पितरं मिथिलाधिराजं दयितं रामं च पुनासि ॥ उभयोरपि
साधारण विशेषद्वयम् । शुद्धे परा काष्ठामुपगतयोरपि पितृदयितयो शुद्धिं
जनयितु समर्थस्ते पातिवन्धप्रभाव इति सीतास्तुतिपरमिद वाक्य न तु तयो
शुद्धिजनने तात्पर्यम् असमवात् । राजपिंशतिलकमित्यत्र ऋषिराभेन जमना
यथाक्रम त्रिष्वाश्रमेषु अध्ययनार्थशानाभ्यामकामनयानुष्ठितै दर्शपूर्णमासादि-
भिर्बहुविधैस्तपोभिः प्रजापरिपालनादिस्वधर्मानुष्ठानाच्च ऋषिवत्तुद्धिमत्त्वं दाशै-
तम् । तेषा वरास्य तिलकमलङ्कारभूतम् । वरास्य रोभादरत्नादलङ्कारत्वमुक्तम् ।
अनेन शुद्धिमत्तत्त्वमुभयोर्दर्शितम् । यतस्त्वमेवभूता तनस्त्वेव वन्द्या इत्याह—
वन्द्येति ॥ यथाभ्ररगोचरा सरिद गङ्गा पूत पितरं तुषारशिशिर शैलं
हिमवन्त पूत दयितमम्भसां पतिं वरुणं च पुनाति तद्वत् स्वमपि । गङ्गायाश्च
विरिञ्चिभिष्पुनश्चरकमण्डलुपादशिरस्सर्गण्य महिमा प्रसिद्धा । हिमवतस्तप-
श्चरणाश्रयत्वेन गौरीपितृत्वान्महत्त्वं देवतात्वेन वरुणस्य पूतत्वमिति ॥६॥

को नु खल्वयं मधुरवचनानां प्रजापतिः ॥ सद्येत्पर्यं ।

प्रजापतिवाराण्येषु सृष्टिबीजलक्षणे मातृपौत्रिशयो ध्यन्वते । भवतु, पुच्छदुमि

हनूमान्—शृणोतु स्वामिनी । अहं तनयः सदागतेः, आज्ञाकरः
सुग्रीवस्य, नाम्ना हनूमान् ।

सीता—तदो तदो । ततस्ततः ।

हनूमान्—तस्य सुग्रीवस्य पूर्वजेन वालिना स्त्रीनिमित्तं राज्य-
निमित्तं च प्रवृद्धं वैरमासीत् ।

सीता—तदो तदो । ततस्ततः ।

हनूमान्—ततस्तस्य खलु वालिभयात् सुग्रीवश्चतुरन्तां पृथिवीं
प्रादेशमात्रमिव पर्यचरत् ।

सीता—तदो तदो । ततस्ततः ।

हनूमान्—ततः सुग्रीवो वालिनिर्भयं मुनिशापवलान्माल्यवन्तं
नाम गिरिमध्यास्त ।

सीता—तदो तदो । ततस्ततः ।

हनूमान्—ततस्तस्मिन् काले सवञ्जनमनेन तावदल्पायुषा राक्ष-
सेन कष्टमवस्थान्तरं स्वामिनीं गमिता ।

सीता—तदो तदो । ततस्ततः ।

हनूमान्—ततस्तस्य धीरोऽपि देवो रामः सागर इव कारण्य-
लादधीरतां प्रातः ।

तावदेनं पश्चात् प्रभेनात्गरस्य अमुष्य परीक्षणेऽस्ति प्रमाणमा-
ध्ययचूडामणिः ॥ विस्तरैण भजेति ॥ इतोऽहमित्यत्र सञ्ज्ञेय
कथन द्विसंज्ञेत्युक्तम् । कस्त्वं कतमेनोपायेन प्रकरिष्य । यदृच्छया
वा स्वतुष्ट्या ग्रन्थप्रेरणया वेति प्रकारार्था य ननु वात् कतमेनैत्युक्तम् । आर्य-
पुत्रेण ससर्गो जातः ॥ आज्ञाकरो भूय । अनेन सुग्रीवो न भ
वान्तरात्रोऽस्तीति दर्शितम् । अतः परं कथाकारवाग्निगदक्याख्यानां ग्रन्थ ।
प्रादेशमात्रमित्येवमवा चतुरन्तपृथिवीमधरयेन न विधिच्छ्रमो जात इति
दर्शितम् । अत्यन्तसुयोगे दितीया । तेन सप्तदेशसञ्चरयेन लपरिज्ञान
मुचितम् । वालिनिर्भयं निर्गत बानिनो भय वरमाप्तयोक्तम् । श्रियोऽप्य
समाम् । “अविशं द्रुवाता कर्म” इति गिरिमिति दितीया । सागर इव
कारण्यलादिति ॥ यथा च-शेदयत्प्रभृत्यस्वमय बाहू, सम्भारयाधीरतावा

सीता—तदो तदो । ततस्ततः ।

हनुमान्—ततः सानुजो हतायुषो जटायुपः प्रामाण्यात् त्वद-
न्वेपणार्थम् अद्रेरर्द्धि वनाद्वनं पादन्यासैरसकृदपुनात् ।

सीता—तदो तदो । ततस्ततः ।

हनुमान्—ततः कस्मिंश्चिन्महति घनान्तरे वालिचरजनपरी-
क्षणार्थं सुग्रीवस्य निदेशात् सञ्चरता मया दृष्टो देवः ।

सीता—(सहर्षम्) सञ्च तव एषश्चेहि । सत्यं तव नयनाभ्याम् ।

हनुमान्—स्वामिनि ! अथ किम् ।

सीता—भणेहि, भणेहि । कीरिसो अज्जउत्तो ।

भण, भण । कीदृश आर्यपुत्रः ।

हनुमान्—शृणोतु स्वामिनी ।

सीता—अवहिदम्हि । अवहितास्मि ।

हनुमान्—पूज्यपादस्य रामस्य,

नखोद्ग्री पादौ रथचरणशङ्खाङ्किततलौ

स्थिरे जङ्घे मध्यं तनु मणिशिलामण्डलनिभम् ।

उरः धीवत्साङ्गं युगलमुरगायामि भुजयोः

पयोजामं चक्षुः परिणतशशाङ्गाकृति मुखम् ॥७॥

अनुवृत्तिस्तथा स्वदियोगत्रानितसन्ताप आपमागममनुवर्तिष्वत इत्युपमाफलम् ।

जटायुपः प्रामाण्यादिति ॥ दशग्रीवेशे हना सीतेति जटायुर्वचनप्रामा-
ण्यादित्त्वर्थः । मया दृष्टो देव इति वननामृतपानेनात्यन्त दृष्टा सीता “श्रेयासि

षडुविमानि” इति श्रुत्यायुक्तं पुनरप्यदर्शनमाराध्य तदर्शनं द्रुतीकुतुम्भैरुत्पदाति-
शयेन भूयोऽपि तदेव श्रोतुं च तदुक्तमेवार्थं प्रश्रुतेष्वनुवदति—सत्यं तव

नयनाभ्यामिति ॥ दृष्ट इति शेषः । नयनयोर्दर्शनकरणत्वाभ्यभिचारेऽपि नयना-
भ्यामिति करणत्वाभिधानं दर्शनक्रियायाः स्फुटीकरणाद्यर्थम् । यथा नयनाभ्यां दृष्ट

इत्युक्ते दर्शनं स्फुटतमं न तथा दृष्ट इत्युक्ते ।

अथ कीदृश आर्यपुत्र इति पृष्टस्तत्स्वरूपमाह—पूज्येति ॥ नखोद्ग्री ॥

नखोद्ग्री उद्ग्रीवमन्त्रादित्यर्थः । भवनतनखाव दीर्गत्पल्लवणम् । पादयोः शङ्खचका-
ङ्कितप्रसव उरसः श्विचराङ्गत्वमसाधारण्यचिह्नं विश्वाप्तमपि जनयति न केवलं स्वरूप-

सीता—दाणिं पेक्खामि विञ्च अज्जउत्तं । तदो तदो ।
इदानीं पश्यामीवार्यपुत्रम् । ततस्ततः ।

हनुमान्—ततस्तदानीं देवः,

कुचलयपलाशाक्षि ! क्व त्वं गतेति लपन् वने

स्मरपरचश. स्वामी रामो मया समलक्ष्यत ।

स्नपितमसङ्कहाप्यैराधिर्मणिद्युति नूपुरं

सपदि कटकस्थाने मौलीपदे च समर्पयन् ॥२॥

• स्वामिनि ! किं बहुना । तव चरणाभरणं देवस्य
सर्वाभरणं संवृत्तम् ।

सीता—कहं तुण अयगतं । कथं त्वया अयगतम् ।

हनुमान्—अप्रत्यक्षस्य मे प्रमाणं ननु कुमारो लक्ष्मणः ।

सीता—जुज्जइ । तदो तदो । युज्यते । ततस्ततः ।

हनुमान्—ततस्तदानीम्,

मरतकदचो माचङ्कूला महीरुहराजयो

निपतितनदीनिर्धौतान्ता नितम्भुचो गिरेः ।

प्रतिपत्त्यर्थम् । भुज्योयुगलमुरगायामीत्यनेनाजानुलम्बित्वं भुज्योरुक्तम् । पठदपि
लोकोत्तरपुरवत्तद्यथ प्रायेणासाभारणम् ॥७॥

एव पादादिवचनान्तं दपितरस्य स्वरूपं मन्थेन्द्रियद्वारा मनसि निषाद्य भावना-
बलेन धावात्स्वर्याह—इदानीमिति ॥ इदानीं पश्यामीवार्यपुत्रमिति ॥

कुचलयपलाशाक्षित्वनिर्दिष्टाया सम्बोधनमुन्मार्दं धोतयति । मम क्व
कश्चिदपराधमाशङ्क्य वने यत्र कुत्रापि निलीना वर्तन् इति मत्वा क्व त्वं गतेति
प्रलापः । वने लपन्निवनेन धोरतरे विविने एव प्रलपदस्यस्य लक्ष्मणमात्र-
हायरस्य बन्धन-नरामावेन माहतेर्दयमानमानसत्वं व्यन्यते । एव मदनाग्नि-
श्वस्य क्षमाशामजनने तव नूपुरमेवैकमात्रम्भनमिष्याह—स्नपितमिति ॥
संवृत्तमित्यन्तेन ॥५॥

क्वथं त्वयायगतमिति ॥ मम चरणामरवमिनि क्वमवगच्छमित्यर्थः ।

मरतकेति ॥ ते गुणेषु यिभुं प्रभु हरत्सु क्षामाशोत इरंशु
क्षणमपि पते परार्थं हनुं नालं तद्व्युत्पन्न विच स्वप्रचमद्विगादिष्व

पथिकसुहृदः पम्पावीचीभिदश्च समीरणा'

क्षणमपि विभुं नालं हर्तुं हरत्सु गुणेषु ते ॥६॥

सीता—तदो तदो । ततस्ततः ।

हनुमान्—

दयितमुपनयन्तं शैवलं चक्रवाकी

मधु मधुकरमम्भोजन्मनामापिवन्तम् ।

विसयलयरसज्ञं राजहंसं च राजा'

मुहुरभजत तुभ्यं देवि ! सन्देष्टुकामः ॥१०॥ •

सीता—तदो तदो । ततस्ततः ।

हनुमान्—

केकया च शिखिनां मृदुधूनकेतकीसुमनसा मरुता च ।

नीरवाहमलिनासु निशासु प्राणसंशयमगात् स मुहूर्तम् ॥११॥

समाश्रासयितु नालम् । अकरणेऽन्यथाकरणे च शक्ति प्रभुत्वम् । तत्र त्वद्गु-
णेभ्योऽन्यत्र नेति विभुराब्द प्रयुजानस्याभिप्राय । के ते पदार्था अत आह—
मरुतकेति ॥ मरुतकरुण इत्यनेन श्यामत्वहेतुः । पम्पासम्पत्केण शीतलत्व
द्योत्यते । माघशुद्धा इत्यनेन कुसुमितत्व दर्शितम् । जातय इति बहुवचनेन
सुरभिकुसुमानां नानाजातीयानां वृक्षाणां सद्भाव आवेदित । ऊर्ध्वप्रदेशाद् निप-
तिनया तथा निर्गरेण निर्धौत, शोभित भन्तो यासां तास्तथोक्ता । नित-
म्भुवो वप्रदेशात्, पथिकानां पान्थानामभ्वश्रमापनयनसुहृदः । अन्यत्र
सन्तापहराणां त्वद्वियोगाद् विभोर्वैपरीत्यमभूदिति दर्शितम् ॥६॥

दयितमिति ॥ हे ! देवि ! राजा चक्रवाकं मधुकरं राज

हंसं च तुभ्यं सन्देष्टुकामो मुहुरभजत ॥ राजेत्यनेन सन्देष्टुत्वं

सगुचिनमियावेद्यते । मुहुरित्यनेन तेषामभ्युत्पन्नत्वेनाननुकूलत्वमौदासीन्यं

मन्यमान पुनः पुनरापुनरुत्वं सम्पादयितुमभिप्रेत इति प्रत्याचक्षते । तेषां

विरोधप्रत्ययं कृतार्थतासोतनार्थम् अकृतार्थानामनियोज्यत्वाद् । चक्रवाकं शैवलमुप-

नयन्त दयितमित्यन्वय । चक्रवाक्या वदने स्ववदनेन शैवल दत्तवन्त चक्रवाक्या

दयित चक्रवाकमित्यर्थ । अन्यद् स्पष्टम् ॥१०॥

भारिमन्काले प्राशुत्कालश्च प्रादुरभूदिति दशमश्राह—केकयेति ॥

सीता—हृद्धि, तदो तदो । हा ! धिक्, ततस्ततः ।

हनूमान्—ततस्तदानीमेव विद्युत्प्रकाशे सति,

करपल्लवमात्रमुज्जिज्हीते

मदिराद्यया मम वारिमग्नगाऽथाः ।

इति तूर्णमुपेत्य देवि ! देवो

मुहुरालम्बत कन्दर्वाविकोशाः ॥१२॥

सीता—तदो तदो । ततस्ततः ।

हनूमान्—ततः अन्यतो गत्वा,

आपाद्य भङ्गि शयनं तरुणैः प्रवालै-

रालूय पुष्पमलकाभरणास्थया ते ।

वैदेहि ! चण्डि ! मम जीवित ! मानिनि ! त्वम्

पृहीति सान्त्वयति कामपि पुष्पवल्लीम् ॥१३॥

प्रावृट्काले हि शिखिना केवाः केनवीमुनवसश्च भवन्ति । एवंभूतः प्रावृट्काली विशेषतो विशेषिभिर्न सोढु शक्य इति प्राणसरायमगादित्युक्तम् । मुहूर्ते आविद्युत्प्रकाशादित्यर्थः ॥११॥

एव प्राणसराय प्राप्तस्य तस्य विधातुरनुपहाय स्वदर्शनभ्रमो जाविता-
लम्बनमासीदित्याह—तदानीमेवेति ॥ यदि कञ्चित्कालगतितन्म्य विद्युत्प्र-
काशोऽभविष्यत् तदा देवोऽवरथान्तरमगमिष्यदित्येवराभ्येन दर्शितम् । वारि-
मग्नगाऽथा इति शेषाज्ञादर्शनोपपत्तिभ्रमः करपल्लवभ्रमस्य स्थिरत्वे हेतुः । करप-
ल्लवस्यापि निमज्जनमाशङ्क्य तूर्णमुपयान इत्यम् । विकोशा कन्दली विकसि-
त्वादि रक्तोत्पलानि मुहुरभनन गृहीतवान् । एकस्मिन् रक्तोत्पले गृहीते जेदे
करपल्लव रक्तोत्पलमेवेति सजातरोध पुनरन्वद्रहोत्पल करपल्लवभ्रमेत्यामर्षात् एवं
तत्तापि बाधेऽन्यत् इत्यनेन मुहुरित्यनेन दर्शितम् । अथ एव कन्दलीरिति
पटुवचनम् ॥१२॥

अथ पश्यादा उच्यते तीक्ष्णमात्रस्य मदनोन्मारात्प्ररं निवेदयति—आपा-
द्येति ॥ काञ्चित्कल्पवल्ली दृष्ट्वा स्वल्पमेव प्रवर्ति, भङ्गि चान्तरं शयन
निर्माय तेऽनकामरणास्थया पुष्पमाशूय इति सान्त्वयति—हे ! वैदेहि !
त्वमेहि इदं शयनमन्कुह भ्रमेण पु— स्वामलङ्करोमि । माभिमुत्सवामावात

सीता—होदु पदं । एतत्पण पवनपुत्र ! विश्रं खु इत्थिआणं ।
 मम खु दाव सोअं वीलं अ उप्पादेदि । भणेहि भणेदि,
 अधण्णाए मम किदे अज्ज वि तादिसो एव्व अज्जउत्तो ।
 भवत्वेतत् । एतावता पवनपुत्र ! मियं खलु खीणाम् ।
 मम खलु तावत् शोकं धीडां चोत्पादयति । भण भण,
 अघन्याया मम कृते अद्यापि तादृश एवार्यपुत्रः ।

हनूमान्—न हि न हि सदायलाभादिदानो प्रसन्नो देवः ।

सीता—अज्जउत्तस्स अणुत्थमित्तं दाणे कहेदि ।

आर्यपुत्रस्य अनर्थमिप्रमिदानो कथय ।

हनूमान्—ततस्तस्माद् घनादुपनीय संस्कारेण शरीरशरीरि-
 योरिव राममुग्रीवयोः सम्बन्धो मया कारितः ।

सीता—तदो तदो । ततस्वतः ।

पुनरीप सम्बोधयति—मम भीदितभूते ! स्वयम् मम भीतिमित्यर्थः । अत-
 रत्नया विना घणमप्यवस्थातुं न शक्नोमि अतः किं विनामहे । मानिनि !
 मानशीले ! एत एवमभूतं मां दृष्ट्वा मानं भोक्तुमसि अतः एव मानः स्वभाव
 एव । अरिद्ध ! यत्तत्तद्विरहस्तारविषयं मां दृष्ट्वा कारयन्नेरामपि न
 कठोवि अतः कठोरदृष्टैव त्वमित्यभिप्रायः ॥१३॥

पवनपुत्र ! एतत् प्रियस्य विरहदुःखं स्त्रीणां मरुतीरिक्तानां
 मियं भवतु ॥ अनुदागबोडकत्वात् । मम ह्येतच्छोकं धीडां चोत्पा-
 दयति ॥ मदीवरीको मया कथञ्चिद् भोक्तुं शक्यः । नित्येन एवायंपुत्रस्य
 शोको मया कथञ्चिदपि भोक्तुं न शक्यते वनो मघोऽप्यार्यपुत्र एवाधिकतर
 मियतर इत्याभिप्रायः । ते श्रुत्येव इत्युक्त्वादिमद्वयेन मरुती तत्रश्च
 भाषते । भण भण, अघन्याया मम कृतेऽद्यापि तादृशो दुःख-
 विवता एवार्यपुत्रः ॥ न हि न हीति ॥ इदानीं न शोकेनेव इत्यर्थः ।
 शोकात्तदेव कारणम्—सहायेति ॥ इदानीमार्यपुत्रस्यानर्थमिच्छं
 कथयेति ॥ ततो मया तस्माद्घनादुपनीय सम्बन्धं तव
 एवायमप्येव राममुग्रीवयोः विनामप्यवस्थाः सम्बन्धो मया
 कारितः संस्कारेण शरीरशरीरिहोरिव ॥ राममुग्रीवयोः सम्बन्धो मया

हनुमान्—ततस्तदनुभावात्त्यन्तदूरीकृतवालिभयम् ऋक्षवानरै-
श्वर्यम् अखिलदिङ्मण्डलधिपयमप्रतिहतशासनमय-
लमेव स्वामी प्रत्यपद्यत ।

सीता—तदो तदो । ततस्ततः ।

हनुमान्—पयं सिद्धार्थः सुग्रीवः पश्चात् त्वदन्वेपरोपक्रमे
स्वामिकर्मणि व्यापृतः ।

सीता—तदो तदो । ततस्ततः ।

हनुमान्—ततः परिहासमात्रमिव जन्मना देवानामतिशायिनः
कर्मणा चानरवीरानृक्षाधिपतींश्च हृतसमयानखुज-
दाशाचतुष्टयम् ।

सीता—तदो तदो । ततस्ततः ।

हनुमान्—अस्यामपि दिशि युयराजनेतृकमृक्षेश्वरपुरोगमम-
स्मदादि विरलमादिशब्दिवं सैन्यम् ।

सीता—संकरिजा एसा आसा । तदो तदो ।

शङ्कनीयैषाशा । ततस्ततः ।

वासना सत्कार तेन कर्तव्यमोक्तृत्वादिधर्मयुक्त जीवात्मान प्राक्तनदेहादान्तीय
तस्य फलोपमोपार्थं स्वाग्निनेन देहान्तरेण सम्बन्धः कार्यते यथा तपेत्पर्यं ।
आत्मनः सत्कारसाधर्म्येणात्मनाकारितरयापि सुग्रीवराजयोस्सम्बन्धस्य राज्यमाप्ति-
सीतालाभादिकललाभेहेतुत्वं गम्यते । शरीरशरीरियोरित्येत्त्वेन मित्रभावस्य
सुश्रिष्टव शोचने । अत्यन्तदूरीकृतवालिभयमिलत्रात्यन्तशब्देन वालिभयो दर्शितः ।
स्वामी सुग्रीव । जन्मना परिहासमात्रमिवेति ॥ “अकर्तारि च कारके
सदायाम्” इति कर्मणि परिहासशब्दः । इवशब्दो भागार्थः । जन्मना ज्ञात्वा
आहूयेति फलितोऽर्थः । परिहासमात्र परिहास्या एव । एतेन पराक्रमदिगुणशा-
स्त्रिन इति भाति । आकारदर्शनेन च परिहारपापमात्रमत्र एव पराक्रमदिङ्म-
यापगच्छनीत्याह—कर्मणेति ॥ देवानमिति कर्मणि षष्ठी । देवानमिच्छत्य
वर्तन्त इत्यर्थः । अखुजत् अत्यन्तम् । आशाचतुष्टयं मनीषितेषः । विरलाम्
अल्पम् अस्मदादि वयमादिष्वस्य तत्तथोक्तम् । युयराजोऽहदो मेधा यस्य तस्य ।
अधराजो वावहन् । अहदभाम्बरहनुनदादियुक्तमैव्यादेसहेतुमुत्प्रेषते—

हनूमान्—ततः सर्वेषु धानरवीरेषु स्थितेष्वपि पूर्वदर्शनविश्र-
म्भान्मामुपहरमाहृतघता देवेन दत्तमुक्तं च ।

सीता—(सहर्षम्) किं किं । किं किम् ।

हनूमान्—(प्रणिपत्याङ्गुलीयकं प्रयच्छति)

सीता—(सहर्षं प्रतिगृह्य निर्वर्ण्य) एदमञ्जरिशं अङ्गुलीश्रं ।

एदं तपोधणेहिं दिण्यं । एदं कुमारेण आणीदं ।

(अङ्गुलीयमादाय च विलपति)

एतदाश्चर्यमङ्गुलीयकम् । एतत्तपोधनेर्दत्तम् । एतत्

कुमारेणानीतम् ।

हनूमान्—एषा देवी,

आरोपयत्यलकमानयति स्वयम्भ्रं

भूयः समाश्रयति चाङ्गुलितोपपीडम् ।

प्रत्येकमर्पयति चाङ्गुलिपल्लवेषु

ध्यानाधिकस्तिमितमार्द्रमवेक्षते च ॥१४॥

शङ्कनीया चत्येषा आशा इति ॥ सर्वेषु ब्रह्मदत्तभक्त्यादिषु मत्तोऽ-
प्युपदेष्टु धानरवीरेषु स्थितेष्वपि ॥ अपिहभूरे विरोधे । मामु-
पहरं समोपम् आहृतघता दत्तम् उक्तं च ॥ मदाहने हेतुः पूर्वदर्शन-
विश्रम्भ एवेत्युक्त्या तस्य वीरत्वादिगुणैरीडित्याभावः प्रतीयते । तुभ्यं दत्तं एतं
मायुकं नेलधामिभ्यति । अङ्गुलीयकरव समर्पयमेव मनुषित मत्वा दान-
विशकमेतेनानभिधानम् । दानकिशामिधानं तु दत्तपशुनिष्णामोत्तादनदारेण
समर्पणावसरतामार्थम् । प्रतिगृहेति स्वसंमात्रमतिमहः । अङ्गुलिपल्लवेषु
पुनर्दर्शनाय । अथ बहुधा प्रथमिभानानि—एतदाश्चर्यमङ्गुलीयकम् । एतत्त-
पोधनेर्दत्तम् ॥ एतत् कुमारेणानीतमिति ॥ आदायेति ॥
पूर्वं स्वसंमात्रेण प्रतिगृह्य प्रत्यभिष्टाय एवाङ्गुलिपल्लवेषु । इदं तोषा-
मरुत्तरोमादिविवासे विभवतीशनेनोक्तः ।

एतेनानुष्ठीयतेन विनाशतूर्णमाथाद्यनप्रहारं परदत्तं अभिनन्दति—
एतेन ॥ एषा देवी अङ्गुलीयकमलकमारोपयति ॥ अङ्गुलि-
पल्लवेषु मन्त्रोपदिष्टि । एव एवेभ्यः एतेषु अङ्गुलीयकं दत्तं स्वसंमात्रेण । एते

सीता - इदं लोकाभरणस्स आभरणं, इदं वाणासनगुणपरिस्त्रि-
दिशं, इदं रत्नसमाभ्यापिसुणं, इदं रञ्जनीसु रत्नदीपो,
इदं वदनालङ्कारविकल्पादरिसो ।

इदं लोकाभरणस्याभरणम्, इदं वाणासनगुणपरिस्त्रि-
घ्नम्, इदं रत्नसमायापिसुणम्, इदं रञ्जनीषु रत्नदीपः,
इदं वदनालङ्कारविकल्पादर्शः ।

हनुमान्—अस्याः कृते ततोऽपि शतगुणमुन्मादं कर्तुमर्हति देवः ।

सीता—अङ्गुलीश्रश्च ! दाणिं अज्जउत्तहत्थभासविरह्दिदो तुवं
वि । तुवं वि अज्जउत्तेण पाणिणा गृहीदोऽसि । तव
केण विवरणत्तणं जादं । तुवं वि अहं विअ भङ्ग-
सवन्दीभूदो ।

अङ्गुलीयक ! इदानीमार्यपुत्रहस्ताभ्याश्विरदितस्त्व-
मपि । त्वमप्यार्यपुत्रेण पाणिना गृहीतोऽसि । तव केन
विपन्नत्वं जातम्, त्वमप्यहमिव रत्नसवन्दीभूतः ।

वदने समर्थं बाहुल्यतोपपीडं बाहुल्यताभ्यामगुनीयकपुपपीड्य भूयः समा-
श्रयति आलिङ्गति । अनेनागुनीयकपे भावनात्मपरिकल्पितप्रियतमाशेष-
बुद्धिर्विशेषे । अत्र एव आलिङ्गिता विभ्र इति वक्ष्यति । ततोऽङ्गुलीषु समर्थं
ध्यानाधिकमेवर्षते च । धनरा ध्यानेन दयितगोचरेण सद्गुत्वेनाधिकं सुकमि-
त्यर्थः । अवेष्टणस्य स्निग्धत्वं ध्यानस्थानुभावः । वदोऽवेष्टण स्निग्धं ततो
ध्यानाधिकमिति बोध्यम् । अङ्गुलीयकदर्शने वक्ष्येत्सर्वं तन्धानुभाशोऽवेष्टण-
स्यार्द्रत्वमिति ॥१४॥

एतल्लोकाभरणस्याभरणम्, इदं वाणासनगुणपरिस्त्रिघ्नम्, इदं
रत्नसमायापिसुणम्, इदं रञ्जनीषु रत्नदीपः, इदं वदनालङ्कार-
विकल्पितादर्शः ॥ वदनालङ्कारदर्शनार्थं परिस्त्रिघ्न आदरीः । आदरीनेन
परिकल्पितमित्यर्थः । अस्याः कृते ॥ ततोऽपि पूर्वदृष्टाङ्गुलीयकपुत्रहस्तम् ।
पूर्वं देवस्योन्मादोऽपि वद इति बुद्धिगौर इदानीं ह्युत्सवभूताया अस्या वदनेऽ-
ङ्गुलीयकवै देवस्येन्माद इति मतमेव । हे ! अङ्गुलीयक ! इदानीमार्यपुत्र-
हस्ताभ्याश्विरदितः त्वमपि ॥ अङ्गुलीयकदर्शनेऽपि वदोऽवेष्टण । त्वम-

हनूमान्—

रघुवृषभकराङ्गुलीवियोगादधिगतविश्रममेषु वासरेषु ।

विरहदहनवेदनापरीतं नयति नताङ्गि ! तवाङ्गमङ्गुलीयम् ॥१५॥

सीता—किं ए खु करिस्सं । किं नु खलु करिष्यामि ।

हनूमान्—(आत्मगतम्) अस्याः खलु,

शरपाण्डुरगात्रेषु श्यामां पुलकितामपि ।

अङ्गुलीयस्य चरतः पश्यामि पदवीमहम् ॥१६॥

सीता—वाचइस्सं दाव दाणिं णामक्खरं । (उच्चानहस्ताव-
लोकयति) वाचयिष्यामि तावदिदानां नामाक्षरम् ।

प्यार्यपुत्रेण पाणिना गृहीतमसि ॥ महमिवेत्थं : तव केन विप-
न्नत्वं जातं त्वं त्वहमिव न तवसेन ह्यमिति किराभ्येन दसितम् । त्वम-
प्यहमिव राक्षसवन्दीभूतमिति ॥ मय सीताया विलपने रामहृत्-
विषोगाद् भंगुलीयकस्य केवलं शोचनीयत्वमेव ज्ञानं नान्यकिञ्चिदप्ययोजन-
मित्युक्तमिव भाति तन्न ।

तद्यथेत्याह—रघुवृषभेति ॥ हे ! नताङ्गि ! रघुवृषभकराङ्गुलीवियो-
गादेनो, त्वदङ्गं प्राप्य इदमङ्गुलीयं कर्तुं तवाङ्गं कर्तुं एषु वासरेषु अभियतनिलमं
नयति करोतीत्यर्थः । अधिगतः प्राप्तो विममो विरहदहनवेदनापरीतो येन तत्
तथोक्तम् । एषु वासरेषुभिलपनेन मारुतिना तस्याद्वात्सल्यप्रभृति रापवत्प्रभृतिवत्त-
पदेन्ता भविष्यन्तो वात्सराः रघुद्वया परिच्छिन्ना अभिधीयन्ते । परिच्छिन्नत्वेन
वात्सराणां बहुवर्षं नालीति दसितम् । अर्जुनकम वाचरेनेनाङ्गुलीयेन तव विरह-
वेदना मोऽभ्या भविष्यतीति समष्ट्यर्थः ॥१५॥

किन्तु राक्षु करिष्यामीति ॥ भंगुलीयकप्रदानरथानुरूपं किं वने
करिष्यामीत्यर्थः । किन्तु वाचरेणीयं किञ्चा चूडामणिरदानरथं बीजभूता ।

शूरेति ॥ भंगुलीयकप्रदानरथोत्पत्तयेन विरहपादिदृष्टानुपगमं इयाम्यं
धोच्यमानं विरहवेदनायाः अग्नीवत्सवं योगपितृत्वं । पुष्कटिनादिभ्यनेनात्सरादि-
भवेति दसितः । अनेन दविगाहसंस्वरोदेश्च, अङ्गमङ्गुलीयकप्रदानरथेन दसितम् ।

अथ एव विरहवेदनाः वैदुष्यमिति, अथयति ॥१५॥

हनूमान्—

अरण्ये परिशीलंमञ्जलीं निपतन्तो नयनोदधिन्द्रवः ।

शकलीकृतमौक्तिकृत्विषो हिमलेशा इव पङ्कजोदरे ॥१७॥

सीता—भद्र ! तव दंसणमत्तेण अहिमुहं देवदं ति मए विण्णादं ।

अधि अ अद्गुलीअप्पदाणेण आलिंगिदा विथ अज्ज-

उत्तं । दाणिं उण यअणस्सवणे सकुत्तूहलं मे हिअअं ।

ए उण अहिएणाएत्थं अवरं । अज्जउत्तस्स अहिएणा-

एवअणं मे भणेहि ।

भद्र ! तव दर्शनमात्रेणाभिमुखं देवतमिति मया विज्ञा-

तम् । अपि चाद्गुलीयप्रदानेन आलिङ्गितेवार्यपुत्रम् ।

इदानीं पुनर्वचनश्रवणे सकुत्तूहलं मे हृदयम् । न पुन-

रभिज्ञानार्थमपरम् । आर्यपुत्रस्याभिज्ञानवचनं मे भण ।

हनूमान्—अत्रभवत्या वञ्चनाभूमौ वर्तमानाया अभिज्ञानदृढी-
रणार्थमिदमप्याह ।

अरण्ये इति ॥ वाचनासमये उत्तानहरतत्वात् करयोरज्ज्वयात्मकत्वम् ।
परिशौर्यं परित शीर्षं विस्तृतं यथा भवति तथा निपतन्तो नयनोदधिन्द्रवः
इषोऽभिन्द्रवः । अरण्य इत्यङ्गनिपङ्कजोदरयो साधारण विशेषणम् । शकलीकृतमौ-
क्तिकृत्विष इति विशेषणमश्रुविन्दुहिमकणानां साधारणम् । पूर्णोपना चेषम् ॥१७॥

तव दर्शनमात्रेणेति ॥ गेदानीमद्गुलीयदर्शनात् स्वपि विश्वासे इति
मात्रेण दर्शितम् । दर्शनानन्तरमेवार्यपुत्रदूतत्वनिक्षयात् देवतानामाभिमुख्य
मया विज्ञातम् । अपि चाद्गुलीयकप्रदानेनालिङ्गितेवार्यपुत्रम् ॥
दूतवृद्ध्या भाविसङ्गमो निश्चितः । अद्गुलीयकप्रदानेन इदानीमेवार्यपुत्रसङ्गमो
जात इत्यर्थः । इदानीं पुनर्वचनश्रवणे सकुत्तूहलं मे हृदयम् ॥
उक्त चेत्यनेने कस्य वचनस्य श्रवण इत्यर्थः । न पुनरभिज्ञानार्थमपरम् ॥
एवदर्शनाद्गुलीयकदर्शनात्वाधिकं नोपेक्षते । आर्यपुत्रस्याभिज्ञानवचनं
मे भणेति ॥ मन्माधारणं चिह्नं तन्नयनं ज्ञानं वाभिज्ञानम् । वञ्चनाभूमौ ॥
वञ्चना माया तस्या भूमि मायाप्रयोगनिपुणतया राक्षसतया भूमिलोकैत्यर्थः ।
अनेन भूयसा प्रत्ययकारणानामपेक्षा दर्शिता । अभिज्ञानदृढीकरणार्थं पूर्वपूर्वं

इदानीमाशालते ! प्रसवं यधीहि । त्वं तावत् मारुतिना
अमृतेन सिच्यसे । हृदय ! त्वमपि लब्धप्रवेशमार्गम-
स्यार्थपुत्रेण । जीवित ! त्वमपि यमलोकस्यार्धपथे
निवृत्तमसि । पवनतनय ! तव किमपि भणितुकामा-
स्मि । भणितव्यं पुनर्न जानामि । अस्ति तव गुरुर्मरुतो
लोकस्य प्राणः । मम खलु तावत्त्वं प्राणः संबृतः ।

हनूमान्—दत्ता खलु देवा भृत्यसान्त्वने । (अधोमुखस्तिष्ठति)
सीता—प्रभञ्जनसूणो ! कहेहि कहेहि । अचरिञ्चं खु एदं । केण
दाणि उवापण पत्थ आअदो लंघिदो वा अञ्चं महासमुदो ।
प्रभञ्जनसूनो ! कथय कथय । आश्चर्यं सत्पेतत् । केने
दानीमुपायेनात्रागतो लङ्घितो वायं महासमुद्रः ।
हनूमान्—ततस्तदाज्ञां देवस्य शेषमिद्य शिरसा प्रतिगृह्य
प्रक्रान्तमिमां दिशं चानरसैन्यमासीत् ।

नीमिति ॥ इदानीम् आशालते ! प्रसवं कुष्ठम यधीहि ॥ त्वं ताव-
न्मारुतिनामृतेन सिच्यसे ॥ हृदय ! त्वमप्यार्थपुत्रेण लब्धप्रवे-
शमार्गमसि ॥ जीवित ! त्वमपि यमलोकस्यार्धपथे निवृत्तम-
सीति ॥ पवनतनय ! तव किमपि भणितुकामास्मि ॥ भणि-
तव्यं न जानामि ॥ ५५ महतो व्यसनादुत्तारयन्त त्वां समुचितेन वचनेन
समावयितुं मद्गती वाञ्छासि किं तदेतदनु रूपं समुचितं वचनमिति न जाना-
मि त्यभिप्रायः । अस्ति तव गुरुर्मरुतो लोकस्य प्राणः प्राणभूत ।
मम खलु तावत्त्वं प्राणः संबृतः ॥ त्वं मम प्राण इति वचनं भृशसा-
न्वनप्रकार एव भ्यसनमुत्तारकस्तु वस्तुतस्तव भर्तृव्यभिप्रायेणाह—दत्तेति ॥
प्रभञ्जनसूनो ! भण भण, केनोपायेन लङ्घितो वायं महासमुद्रः ॥
लङ्कायामस्मिन्नुपाने शिरसामूले ममावस्थानमिति केनोपायेनावधारणगत इत्यर्थः ।
अवधारितेऽपि मम पृष्ठान्ते केनोपायेन महासमुद्रो लङ्घित इति सोपस्कारं श्यात्ये-
वम् । ततः अणुनायकदानानन्तरं तदाज्ञाम् प्रादिशदिदं सैन्यमिलनेनोक्ता
प्रतिगृहीतदेवाणस्य सुधीवस्थाज्ञा देवस्य शेषमिद्य देवेनावकृतां मात्मानि
शिरसा प्रतिगृह्य इमां दिशं प्राति तस्मादरेभान्वयन् प्रक्रान्तं निर्गतम्

सीता—तदो तदो । ततस्ततः ।

हनूमान्—ततः खलु,

मेघावृतासु जगतीधरकन्दरासु

रोधोवनेषु सरितां सरसद्रुमेषु ।

बेलातटे जलनिधेरपि ते विनिद्र-

मन्धेपणाय समयो गमितः कपीद्वैः ॥१६॥

सीता—तदो तदो । ततस्ततः ।

हनूमान्—ततोऽतिक्रमणात्समयस्य सर्वे धानरपतयः प्रायो-
पवेशनमतिं चक्रुः ।

सीता—द्विद्वि, तदो तदो । हा ! धिक्, ततस्ततः ।

हनूमान्—ततो हतायुषो जटायुषः सहजः सम्पातिर्नाम गृध्र-
राजः स्वरोपलम्बेन तां प्रायोपवेशनभूमिमभिगत-
वानासीत् ।

सीता—तदो तदो । ततस्ततः ।

हनूमान्—ततः स खलु स्वामिनि ! तवेमामवस्थां सहोपित
इव व्यक्तमस्मान् न्यवेदयत् ।

सीता—अहो ! उपआरपक्त्वा सा जादी । पुष्यं वि तस्स भादा
मम कारणादो उज्जिक्तवन्तो पाणाणि । तदो तदो ।
अहो ! उपकारपक्षा सा जातिः । पूर्वमपि तस्य भ्राता
मम कारणादुज्जिक्तवान् प्राणान् । ततस्ततः ।

आसीत् ॥ प्रतिष्ठत इतिवद् प्रराब्धो निर्गमनार्थेषीतकः ।

मेघेति ॥ ततस्तेः कर्षो-द्वैस्ते भन्धेपणाय सञ्चरन्तिरिलप्याहार्यम् ।
विनिद्रं समयो गमितः ॥ विनिद्रमित्यनेनान्धेषु तास्य दक्षिणम् ।
कुत्रेत्यत आह—मेघेत्यादिना ॥ अत्र च पर्वतनदीतीरवनसमुद्रवेलातटानां
क्रमो विवक्षितः । अतः पर स्पष्टोऽर्थः ॥१६॥

सहोपित इव ॥ यो निलं सह वसति स सहोपितः । अहो ! उपकारपक्षा
सा जातिः । पूर्वमपि तस्य भ्राता मम कारणात् प्राणानुज्जिक्तवान् ॥
तत्र कारणादिलस्यैव व्याख्या मम कारणादित्यस्यापि । एव केनोपापिन

हनूमान्—ततस्तदुपदेशात् लङ्घितो महार्णवः। प्राप्तमिदमुद्यानम् ।

सीता—मम सोऽश्रुसाश्ररो खु तुष्ट लङ्घितो । वसणकणधार !

मारुतसूनो ! कहेहि इमस्स वसणस्स परिश्रवसाणकालो
कतमो ।

मम शोकसागर. खलु त्वया लङ्घितः । व्यसनकर्णधार !

मारुतसूनो ! कथयास्य व्यसनस्य पर्यवसानकालः
कतमः ।

हनूमान्—तवास्ति भर्तृसन्देशः ।

सीता—अस्थि मम संदेशो । अणुगगहिदग्धि ।

अस्ति मम सन्देशः । अनुगृहीतास्मि ।

हनूमान्—अयं भर्तृसन्देशः ।

सदसि नमयता धनुर्मया त्वं

गुरुजघने ! गुरुमन्दिराद्वाप्ता ।

दशवदननिरोधनादपि त्वां

युधि विनमय्य शरासनं हरामि ॥२०॥ इति ।

सीता—रक्षसस्स पाणायि पुडमं गेहिअ पच्चा मं हरिस्सदि

मदृष्टान्तपरिधानमित्यस्य प्रप्रस्थोत्तर दत्त्वा समुद्रलङ्घन तूपायनिरपेक्षमेवेति

दशवदन—लङ्घित इति ॥ मम शोकसागरः खलु त्वया

लङ्घितः ॥ व्यसनकर्णधार ! मारुतसूनो ! अमुष्य व्यसनस्य पर्यव-

सानकालः कतमः ॥ मारुते कर्षणारोपेण व्यसनस्य समुद्रार्थं गम्यते ।

कर्षणारो नाधिक ।

सदसीति ॥ हे ! गुरुजघने ! यथा मया पूर्वं सदसि भन्दे. क्षत्रियकी-

रैर्दुरानुभ त्रैवम्बक धनुर्भेदयता जनकमन्दिराद्वाप्ता तथा इदानीं दशवदनस्य निरो-

धनात् निरोधगृहादपि । अधिकरणे ल्युट् । युधि शरासनं विनमय्य हरामि युद्धे

दशमीवमुद्रितस्य शरासननमनं दशमावनिप्रहर विना न पर्यवसानकालस्य-

त्वाद् दशमीवनिप्रहरणानभिधानम् । अनेन त्रैवम्बकधनुर्भेदादपीकृतत्वं । राव-

यवस्य दोषेण ॥२०॥

राक्षसप्राणान् प्रथमं गृहीत्वा पञ्चान्मां हरिष्यत्यार्यपुत्रः ॥

खु अज्जउत्तो । जइं पव्वं, किं दाणिं विलम्बसि । गच्छ
 'सिग्घं ।' गेह्ण इमं चूडामणिं इसीणं अणुग्गहं । अज्ज-
 उत्तो वि दाव इमं पेक्खिअ अणुपेक्खिदव्वो भवे ।
 (चूडामणिं प्रयच्छति)

राक्षसस्य प्राणान् प्रथमं गृहीत्वा पश्चान्मां हरिष्यति
 स्वर्धार्यपुत्रः । यद्येवम्, किमिदानीं विलम्बसे । गच्छ
 शीघ्रम् । गृहाणेमं चूडामणिमृषीणामनुग्रहम् । आर्य-
 पुत्रोऽपि तावदिमं प्रेक्ष्यानुपेक्षितव्यो भवेत् ।

हनूमान्—(आत्मगतम्) अहो ! प्राप्तज्ञता दाक्षिण्यं च देव्याः ।
 (प्रकाशम्) प्रसीदतु स्वामिनी । (प्रतिगृह्णाति)

सीता—अज्जउत्तो जह्ण सोअपरवसो ए होइ तह मे उत्तंतं तस्स
 भयेहि ।

आर्यपुत्रो यथा शोकपरघशो न भवति तथा मे वृत्तान्तं
 तस्य भण ।

हनूमान्—अनुगृहीतोऽसि ।

सीता—गच्छ दाणिं तुवं । अहं वि पुरो विशं सिस्सपासंसिदा
 भविअ तुम्हाणं वुत्तंतं पडिपालेमि ।

गच्छेदानीं त्वम् । अहमपि पुरोधत् शिशपासंधिता
 भूत्वा युष्माकं वृत्तान्तं प्रतिपालयामि ।

तत् तत्रैव बुद्धिमिति वाक्यपरिसमाप्ति । यद्येवम्, किमिदानीं विलम्बसे ॥
 विलम्बो न कर्तव्य इत्यर्थः । गच्छ शीघ्रं गृहाणेमं चूडामणिमृषीणा-
 मनुग्रहम् ॥ आर्यपुत्रोऽपि तावदिमं प्रेक्ष्यानुपेक्षितव्यो भवेत् ॥
 यथा द्युषीयकदाणेनार्यपुत्रस्य मय्युपेक्षा नारीनिमम बुद्धिमयूत् तथा चूडामणिदर-
 नेऽस्या मय्युपेक्षा नारीनि बुद्धिमन्विष्यति । एतावन्तं कालं मातरेवेवमिति ह्यस्वशी-
 ल्यर्थः । अहो ! इति ॥ प्राप्तज्ञता उपनिज्ञता । दाक्षिण्यं परिष्कारानुपनिष्कारम् ।
 जनेन कर्मणा मम स्वामिनीय विषयमनुपनिष्कारम् । आर्यपुत्रो यथा शोकपर-
 घशो न भयेत् तथा मे वृत्तान्तं भण ॥ त्वमपि गच्छ ॥ अहमपि
 पुरोधदिमां शिशपां संधिता युष्माकं वृत्तान्तं प्रतिपालयामि ॥

हनूमान्—यदाज्ञापयति स्वामिनी ।

रक्षोवधाद्विरतकर्म विसृज्य चापं

गोघाद्गुलितपदवीषु धृतव्रणेन ।

रेखातपत्रकलशाङ्कितलेन रामो

वेषीं करेण तत्र मोक्षयति देधि ! देवः ॥२१॥

सीता—अधिगन्धं ते ह्योदु । अग्निघ्नं ते भवतु ।

(निष्क्रान्तौ)

इति शक्तिभद्रविरचिते चूडामणिनाटके पद्योऽङ्कः ।

अथ गणेश-भारतिरचिरभाविप्रियसङ्गमवचनामृतेनाभ्यापयति—रक्षोवधा
द्विति ॥ ताटकादिरावणवय ताना रक्षसां वधादेतो विरत कर्म व्यापारो वस्य
एव तथोक्तम् । तथाविध चाप विसृज्य निषाय । अनेन प्रस्तापितस्यरक्षोवधवति
इत्वेन कामानुमवाधिकारो यात्पने । करेण तत्र वेषीन् । विरहचिह्नभूत जटारूपेण
वद्व केशकदेशो वेषी । देवस्त्वा मोक्षयति । गोघाद्गुलितपदवीषु ॥
गोधा करवधनाथो गुण अद्गुणिवमद्गुणिवन्धनाथ तयो पदवीषु स्थ नेषु
धृतव्रणेन धृतव्रणक्रियवणिकनेत्यथ । पत्रकलशाङ्कितलेन रेखातपत्रकलशाङ्कितलेन
बाहवधुचक्राना त्रयवियाना समे गच्छारोक्षीपनविभावस्य दर्शितम् । रेखात
पत्रकलशाङ्कितलेन रेखातपत्रकलशाङ्कितलेन चाङ्कित विहस्रिते तत्र वस्य
तत्तथोक्तम् । अथमप्युक्षीपनविभाव । अचिरभाविन भर्तृपुत्रममनुष्वादेवानति-
शोका भूत्वास्मदागन्नत प्रनिपालयेत्यभिवाय ॥२१॥

इत्याध्वं चूडामणिविश्रुती पद्योऽङ्कः ।

अथ सप्तमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति विद्याधरः प्रियया सह)

विद्याधरः—सौदामिनि ! अद्यापि तावद्विद्यादैवतमाराध्यता
। मया नोपलक्षितो महेन्द्रसेवाकालः । तत् खिन्नापि
मामनुगच्छ गमनत्वरया कालं नातिपातयावः ।

सौदामिनी—अञ्ज ! आश्रमिह । आर्य ! आगतास्मि ।

विद्याधरः—सौदामिनि ! एहि ।

साधु संयमय मूर्धजन्मना-

मुच्छ्वसत्कुसुमदाम यन्धनम् ।

कुण्डलांशुरचितेन्द्रकार्मुकं

कार्मुकभ्रु ! रचय स्तनांशुकम् ॥१॥

आश्रयं चूडामणिनाटकेऽङ्कः षष्ठो मया व्याकृत एव कृच्छ्रात् ।

व्याख्यास्वतेऽस्माभिरनन्वचितैरन्त्यस्तथाङ्केऽपि गभीरहृदयः ॥

(हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तैरपि स्मृतः ।

अनिच्छयापि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावकः ॥)

अथ विष्कम्भमाश्रित्य रात्रयवधं सूत्रमिदं विद्याधरमिशुनस्य प्रवेशः । सुमे-
रशिसरनिवासी कश्चिद् विद्याधरः प्रियया सह महेन्द्रसेवार्यं त्रिगमिपुस्ता
प्रसाहं—सौदामिनीति ॥ अद्यापि अस्मिन्दिवने एतावन्नं कालं मया
महेन्द्रसेवाकालो नोपलक्षितः ॥ इदानीमेव स्मृत इत्यर्थः । अपिराग्ने-
नात्पासनेऽपि सेवाकाले न स्मृतिरभूदिति दर्शितम् । अरमण्ये हेतुमाह—
विद्यादैवतमाराध्यतेति ॥ यत्प्रसादात् विद्याधरत्वं तदेवतमित्यर्थः । तत्
तस्मात्सेवाया आवश्यकत्वात् खिन्नापि दैवतपूजार्थं व्रतविगष्टापि मामनुगच्छ
गमनत्वरया कालं नातिपातयावः ॥ यथाकालं सेविष्यावह इत्यर्थः ।

साध्विति ॥ हे ! कार्मुकभ्रु ! सत्वरयानार्थं मूर्धजन्मना यन्धनं केरा-
पाशं साधु संयमय । साध्वित्यनेन यथा सत्वरगमने शब्दं न भवेत् तथा
संयमयेति दर्शितम् । उच्छ्वसन्ति परिमलोत्तरीणि कुमुमानि माला च यत्र
एव तथोक्तम् । स्तनांशुकं च रचय स्तनयोरेतन्ममयेत्यर्थः । कुण्डलांशुरचितेन्द्र-

सौदामिनी—अज्ज ! एवं क्षय करिस्सम् ।

आर्य ! एवं तावत् करिष्ये ।

(उभावाकाशयानं निरूपयतः) -

विद्याधरः—सौदामिनि ! पश्य पश्य—

द्रुतमञ्जननीलमावयोः सं

शिखरादुत्पततोः शिलोच्चयस्य ।

अनुपूर्विकया विकारजातं

असमानेव वसुन्धरा विभाति ॥२॥

सौदामिनी—अज्ज ! कुलपव्वदा दाणिं संसइदा संबुत्ता ।

आर्य ! कुलपर्यताः इदानीं संशयिताः संबृताः ।

विद्याधरः—अहो नु खलु सुभगमस्माकमध्वगमनम् । पकृत-

प्रियापयोधरस्पर्शः अन्यतो दिग्बधूपयोधरस्पर्शः ।

विधुतो वजामि सुरलोकमारुते-

मरुतां पथा भरतकोपलत्विषा ।

जलभारसान्द्रमुदरं पयोमुचा-

महमालिखन् वलयचक्रकोटिभिः ॥३॥

कामुं क वरिमेन्देरावन्धने तत्र तथोक्तम् । प्रयुप्तनानावर्णरक्तत्वेन कुण्डला-
यतामेवोर्ध्वप्रसृतानामिद्रकामुंकलाध्ववसावाद् उभेधेवम् । केशपारास्य मेघ-
साक्षरमुभेचायां बीजम् ॥१॥

द्रुतमिति ॥ शिखोपवरय एवंतस्य शिखराद् द्रुतं खमुत्पन्नोरावधोरनु-
पूर्विकया क्लेशेन उत्पतनक्रानानुमारेण वसुन्धरा स्वविकाराणां इषादीनां ज्ञान
प्रममानेव विभाति । अत्र दूतत्वदोषेण हस्ताहस्तात्वादिभ्रमस्य कारणत्वेन
प्रसनकियां उभेधेवते ॥२॥

आर्य ! कुलपर्यता इदानीं संशयिताः अतिशयनालिखन्तरावधोवराः
संबृताः । अहो नु सन्निव्यानन्दे । दिग्बधूपयोधरस्पर्शं इत्यत्र, पयोधरराज्यः
मिः । राक्षसनेत्रेण मेघसंस्पर्शस्य स्वनरपरांश्व गमने ।

विधुत इति ॥ महमरुके, वलत्विषा मरुतां पथा वायुमार्गेण सुरलोकमारुतेः
विधुतः सवद् दृश्ये वजामि । विधुत इत्यनेन मन्दररतो मरुते कल्पने
बीजावन्शाद् ॥३॥

(नेपथ्ये)

आदत्तामग्निरद्यप्रभृति हुतमेसन्दूपितं यातुधानै-

राप्लत्याकाशगङ्गापयसि मुनिवृषाः सप्त सन्ध्यां जपन्तु ।

भानोर्वाहा भजेरन्नचकितमृजुना वर्त्मना मन्दराद्रि

साध्यश्चारित्रभङ्गाज्जहतु भयमपास्तार्गला द्यौरपि स्यात् ॥४॥

विद्याधरः—अये ! जगद्धोषणेव । निहतेन रावणेन भवितव्यम् ।

सौदामिनी—अहं वि तं एव्य त्केमि । अदिकंदे दिश्रद्धे पबुत्ता

वत्ता, किदं रामेण रभ्यसउलं रावणमत्तावसेसं ति।

अहमपि तदेव तर्कयामि । अतिक्रान्ते दिवसे

प्रवृत्ता वार्ता, कृतं रामेण राक्षसकुलं रावणमात्रा-

वशेषमिति ।

विद्याधरः—अद्योद्धृतकण्टकं त्रैलोक्यमासीत् ।

आदत्तामिति ॥ इतः पूर्वमग्निहोत्रादीनां यातुधानदूषितत्वेन कर्मानु-
ष्ठानं नाभूत्, अतः परं राक्षसानां वधेन कर्मानुष्ठानादग्निहोत्रविवादसामित्यर्थः ।

मुनिवृषाः मुनिश्रेष्ठाः । सन्ध्याशब्देन सन्ध्यासमयजप्यो मन्त्रो लक्षणे ।

पूर्वं रावणाद्यया लक्षां परिहृत्य वकेय मागेण गमनादृजुना वर्त्मनेत्युक्तम् । साध्य-

पतिव्रता चारित्रभङ्गार्थमुपगतानां रावणादीनां वधेन चारित्रभङ्गात् भयं जडत्वं ।

अपास्तार्गला ॥ अर्गलाराब्देन प्रतिबन्धो लक्ष्यते । स्वर्गनिवासप्रतिबन्धस्य

रावणस्य वधेन देवाः स्वर्गं निश्चरन्ति निवसन्तिवदि वाक्वावमानम् । इतरथा

पूर्ववाक्पैरमौक्त्वाप्यमस्य वाक्पस्य न स्यात् ॥४॥

जगद्धोषणेति ॥ जगदि घोषणं जगद्धोषणम् । घोषणशुभैः राक्षो-

घातेषु । एतुनाघातया कस्यचित् जगद्भासिविषयं घोषणमित्यर्थः । आदत्तामित्य-

नेन त्रैलोक्यज्ञानमेव कर्मानुष्ठानाधिकारात् भूगण्टनविषयं घोषणं इत्यम् । द्विती-

पशुश्रीययाशम्भामन्दारिघातविषयम् । अशस्तेष्वनेन रक्षोविषयम् । मास्य इत्यनेन

सकलभुवनपनिवृत्ताविषयम् । अनेन जगद्धोषणेन हेतुना रावणेन निहतेन

भयितव्यम् । रावणं निहन्तं मन्य इत्यर्थः । अहमपि तदेव तर्कयामि ॥

अतिक्रान्ते दिवसे वार्ता प्रवृत्ता, कृतं रामेण राक्षसकुलं रावण-

मात्रावशेषमिति ॥ सोढकण्टकस्य रावणस्य वधेन निरुपद्रववार्ता दिव्यर्थः ।

सौदामिनी—अज उच्छ्वसिदाणि पदिव्यदाणं द्विथथाणि ।

अथ उच्छ्वसितानि पतिप्रतानां हृदयानि ।

विद्याधरः—साम्प्रतम् अभिलापितसिद्धिसम्फुल्लासं सहस्राक्षं
सभाजयिष्यामः ।

(निप्रान्तौ)

मिथयिष्कम्भः ।

(ततः प्रविशति भेरीं प्रहरन् पर्यटन् जाम्बवान्)

जाम्बवान्—(उक्तमनुकृत्य)

वेगादुत्पततो विधूय नमुचिं पादस्य पत्युश्चिता-

मग्ने सञ्चरता मया मुहुरभूद् भेरी गभीरं हता ।

रामेणापि दृशाननं हतवता व्यापारितोऽयं जनः

तस्मिन् कर्मणि कर्म नूनमुचितं लोकोऽयमालम्ब्यते ॥५॥

महानयं भारः । साधयामस्तावत् । (निप्रान्तः)

अथ पतिप्रतानां हृदयान्युच्छ्वसितानीनि ॥ साम्प्रतमिति ॥

स्फोटोऽर्थः । अरिब्रयानन्तरं भेरीप्रहारेण जयोद्धोषणा राजा धर्मः विरोधतो रावण-

भयान्निवृत्तं परित्यज्य तत्र तत्र गिरिप्रहादिषु विलीनान् जनान् प्रति पूर्ववत्

स्वपदप्रतिष्ठापनार्थं तदुद्धोषणा कर्तव्येति परिचितत्रिभुवनो जाम्बवास्तदर्थं रघुनाथेन

नियुक्त इति विश्वम्भकाद्युयोर्मध्ये जाम्बवतः प्रवेशस्य नासन्नतिराशङ्कनीया । उक्त-

मनुकृत्येति ॥ उक्तमादत्तामिलादिवाक्य पुनरुक्तत्वेत्यर्थः । आहृति शेषः ।

भेरीप्रहारकर्मणि पूर्वाभ्यासं तदानीन्तनात् भेरीप्रहारादुद्बुद्धनरकारोऽनुस्मरति ।

वेगादिति ॥ चितां पत्युः चिच्छब्देन बुद्धिवाचिना तत्सम्बन्धात् चेतना

ग्रह्यादयो लक्ष्यन्ते । तेषां पत्युर्नियामकस्थ विष्णोरुपेन्द्रस्येत्यर्थः । तस्य पादस्याग्ने

सञ्चरता मपेत्यन्वयः । यथोक्त भोमद्भागवते—“जाम्बवानृद्धराजस्तु भेरीशब्दैर्म-

नोन्नवः । विजयं दिक्षु सर्वाद्यं महोत्सवमघोषयत् ॥” इति । पादविशेष्यं—

नमुचिं विधूयोत्पतत इति ॥ बलिभृत्यो नमुचिर्नामाश्वरः स्वामिनिवेद्य

विना त्रिविक्रमस्योत्पतन्तं पादं निरोद्धु प्रवृत्तः समुत्पन्नमवेगेनैव इत्वा पुनरपि

वेगादुत्पततः पादस्येत्यर्थः । अग्ने सञ्चरतेत्यनेन तदानीं पादजवानुरूपः आत्मनो

(ततः प्रविशति रामः सन्नाहवेपमपास्य
तदमणविभीषणसुग्रीवैः सह)

रामः—(विभीषणमवलोक्य) वयस्य ! विभीषण !
नगरीं विश पश्य भर्तृहीनं

जनमापादय कर्म चोचितं च ।

व्यसनेषु महत्सु तत्कुलीनं

जनमालोक्य समुच्छ्वसन्ति पौराः ॥६॥

विभीषणः—प्रसीदतु देवः । नाहं बन्धुभेदाद् ब्रवीमि ।

क साधवः क च रचनीचरा वयं

तथापि मां सुखयति हि त्वदाश्रयः ।

वेगोऽभूदिति धोलते । भेरी हतेत्यनेन संबरणसमये भेरीहननं कुर्वतोऽपि मे
वेगस्य तादृशव्यमेवेति धोलते । गभीरमित्यनेन संबरणसमये न भेरीहननस्य
किञ्चिदपकर्ष इति दर्शयति । सुहृदित्यनेन संबरणसमये भेरीप्रहरणस्यानुवृत्त्या
भ्रमामात्रो दर्शितः । इदानीं रामेण वृद्धोऽप्यय जनोऽहं तस्मिन् भेरीप्रहरणारम्भे
कर्मेणि व्यापारित इत्यन्तर्हासगर्भेयमुक्तिः । यत एवमतो मन्येऽयं लोको जनो
नूनमुचितं पूर्वमभ्यस्तं कर्मैवालम्बत इति ॥५॥

महानयं भार इति ॥ महानयं भेरी प्रहृत्य चतुर्दशसु लोकेषु सन्वारो
गुरुतरो भारः । साधयामस्तावत् ॥ गच्छाम इति ।

एवमशेषगुणेषु निखिलजनाभ्युदयहेतुभूतं तावत्प्रथमं निवेदयितुं जाम्ब-
वन्तं नियुज्य रघुनाथो लङ्कायां विभीषणं प्रतिष्ठापयित्वाह—वयस्येति ॥
वयस्येत्यनेन मित्रत्वोक्त्वा भूलक्ष्यं निवार्यते । अथ क्रियाणां क्रमो विवक्षितः ।
एकशब्दः परयेत्यनेन सम्बध्यते । उचितं कर्मेत्यनेन वदकक्रियादि प्रजापालनान्तं
कर्माप्यते । सत्कानां कर्मणामवसर्यद्वर्तमान्यत्वे हेतुमाह—व्यसनेष्विति ॥६॥

अथ विभीषणः स्वाम्युक्तेऽर्थेऽप्यप्रतिपाते करिष्यन् प्रसादं तावत् प्रार्थ-
यते—प्रसीदत्विति ॥ नाहमिति ॥ अहं बन्धुभेदादेतोर्न किञ्चिद् ब्रवीमि ।
यतो बन्धुभिरपेक्षितोऽहं भवन्तं शरणं गतः जनो बन्धुनुरित्य न किञ्चित्तर्भ-
मणीत्वमिप्रायः । एवमेव स्वासेवा कर्तव्येति वदन्नुत्तरोक्तं करोति । प्रतिपाद्यार्थं
पुनो सगुण-तदर्थमर्थांतरवर्तनमुपेक्षितः ।

क साधव इति ॥ उत्तरवाक्ये तत्रापीति दर्शनादत्र यत्परीति इत्यम् ।

अपायिनीमहमिति पूर्वजन्मनो

न कामये नरवर ! गत्वरां श्रियम् ॥७॥

रामः—मा मा, नैष राजधर्मः । नोपनता श्रीरघमन्तव्या । अपि च,

सार्धं त्वया गुणपरायण ! निर्गुणेन

निर्वासितः सरभसं तव पूर्वजेन ।

त्वामद्य सत्पथपुरोग ! पुरो निधाय

पौलस्त्यभूमिषु पदं निदधातु धर्मः ॥८॥

विभीषणः—देव ! अद्यप्रभृति,

बहुमानपदं भवाम्यहं प्रणयोत्फुल्लमवेक्षितस्त्वया ।

ध्रियते हरसद्ग्रहाद् बुधैः शिरसा किं न चिताकरोटिका ॥९॥

साधूना युष्मादृशामस्माभिर्दुर्जनैः संसर्गो यद्यप्यनुचितः तथापि त्वदाश्रयः

त्वदाश्रयण स्वस्तेष्वैत्यर्थः । मां सुखयति ॥ अनुचिन्तयति स्वस्वमीपे निवासं

गन्तव्यतिशयात् प्रार्थय इति भावः । ननु क्रमागता पूर्वजस्य श्रीरनुपेक्षणीया

अत आह—न कामय इति ॥ हे ! नरवर ! अहं पूर्वजन्मनः श्रियं न कामये ।

विशेषणद्वयमकामनायां हेतुः । गत्वरां गमनशीलाम् अविनष्टाया एव श्रियः

पुरषान्तरप्राप्तिर्गमनम् । अपाय परिपठ्यादिकृपस्वरूपविनाशः । तत्र विशेषतः

पूर्वजन्मनः श्रीरधर्माभितत्वादित्यपपायिनी । इतिराम्येन तदानीं दृश्यमानो विना-

शप्रकारोऽभिधीयते । अतोऽस्याः पुनर्धारणेऽप्यधर्माभितत्वात् विनाशोऽवरय-

मावीत्वभिप्रायः ॥७॥

मा मेति ॥ एव बोध इति रोध । एव कुलक्रमागतश्रीपरिलानो न

राजधर्मः । अलित्तये हेतुत्वेनार्थरास्त्रमुदाहरति—नोपनतेति ॥

सार्धमिति ॥ निशाचरदुर्लभविनयधर्मादेवादिगुणाम्बभूत् ! निर्गुणेन

तव पूर्वजेन सरभसं त्वया सार्धं निर्वासितो धर्मः । त्वां पुरो निधाय पौलस्त्यभूमिषु

पदं निदधातु । सत्पथपुरोगेत्यनेन धार्मिकत्वमुच्यते । सद्गुणामन्वस धार्मिकत्वा-

भावात् विभीषणेन सह धर्मो निर्वासित इत्युक्तम् ॥८॥

बहुमानेति ॥ बहुमानपदस्य हेतुः—प्रणयोत्फुल्लमवेक्षित इति ॥

धनो गुणपरायणसत्पथपुरोगेलादिनाहममाधुरपि प्रणयेनोत्पुल्लं समञ्जसं वीर्य

साधुत्वेनाप्रीकृतः अतः सर्वजनबहुमानापदं भवामि । अत्र इष्टान्त—ध्रियत

रामः—वयस्य ! सुग्रीव ! पर्याकुल इव ते, सखा विभीषणः ।

कृतकरणीयमिमं लङ्कायां प्रकृतिभिस्सह संयोजय ।

सुग्रीवः—यदाशापयति देवः । पहि लङ्केश्वर ! इत इतः ।

(निष्क्रान्तौ)

रामः—अद्याहं सिद्धार्थो विभीषणप्रतिष्ठापनात् । कुतः,

तस्य लक्ष्मीर्नटस्येव छत्रचामरलक्षणा ।

न यद्भाति फलं यस्मिन्नर्थिनां प्रार्थनालता ॥१०॥

(प्रविश्य)

सुग्रीवः—जयतु देवः ।

रामः—सुग्रीव ! किमिदं निर्गमनानन्तरमेवागमनम् ।

सुग्रीवः—देव ! इदं विभीषणवचनम् । अहं तावद्दुर्गरीं न प्रवि-

श्यामि यावद्देवी ततो न निष्क्रामति ।

इति ॥ चिताकरोटिका स्मरानात्पि । शिरसेत्यनेन भारये सादरव
वशितम् । दूरसंग्रहात् दरेणाहीकृतत्वात् । युधैः शिवमतेः । इह दृष्टा-
न्वपलाद् गम्यमानेन विभीषणकरोटिकासादृश्येनोद्वेगभावे व्यज्यते ॥६॥

पर्याकुल इत्येति ॥ स्वामिनो वियोगं सोढुं नियोगमनुष्ठानुं सयमेव
लक्ष्मीं प्राप्य चामरधरेण पर्याकुलत्वम् । कृतकरणीयं कृतपैतृककार्यम् प्रकृ-
तिभिः इतावशिष्टैरमात्यसुहृद्दूतवादिभिः सम्यक् बोध्यम् । सिद्धार्थः
कृतार्थः । स्वार्थासमुत्पत्त्याधितस्तत्र विभीषणस्य स्वराज्ये प्रतिष्ठापनात् कृतार्थोऽहम् ।

आधिनजनरक्षणनेव गृहारां भीरित्येवम् अनिरेकमुद्येन समर्थपते—कुत
इत्यादिना ॥ अर्थिनां यदिववा प्रार्थना लता इत्यादिप्रतिष्ठितारिहारामर्क
पत्न न वचनानि न लभत इत्यर्थः । इह प्रार्थयितुः पतन्नाभः प्रार्थनायामारोपित ।
तस्य गृहस्य छत्रचामरलक्षणा श्रीः नटस्येव नटस्य लक्ष्मीरिव । यथा नटेन
अतुरिंधामिनवप्रसिद्धा विमाहानुभाषणवभिचारैरगच्छन् नवनप्रीतिमात्रकला
तथा तस्य नृपस्य अतुरङ्गवन्मन्त्रिमयमाचारनगरगृहेष्वानष्टद्वेषामादिभिरवरा
भीरुभिर्ना नदनप्रीतिमात्रता न किञ्चित्पान्दुर्येण । यथे त्वम्—“सा
भीराभिलषन्दिरेषु सुगुण दुरवेण वा” इति ॥१०॥

रामः—(सखहुमानम्) यद्येवम्, त्वमेव तव सखीमानय ।

सुग्रीवः—यदाक्षापयति देवः । (निष्क्रान्तः)

रामः—(सवितर्कम्)

दृत्वा घालिनमर्ण्ये गिरिशतैरावध्य सेतुं थमा-

क्षुद्धामेत्य सहायवन्धुसहितं कृत्वा द्रुतं रावणम् ।

यामद्य प्रतिपालयामि वचनप्रामाण्यतो मासतेः

संवासादपि नाम सा नृपसुता न स्याद्वर्णास्पदम् ॥१६॥

अथ विभीषणवचन सुग्रीवादाकर्ण्यं सीतानयनायं तमेव नियुक्ते—
यद्येवमिति ॥

तमाहाप्य* सवितर्कमाह—दृत्वेति ॥ इह सीताहरणपूर्वमेवागस्त्याश्रमे
स्थितेन सर्वराक्षसवध* प्रतिज्ञात इति रावणवचनान्तरमेव निखिलमुवनवासिनो
जनाः पूर्ववत् स्वाधिकारभाजो वर्तन्ता नानः पर कुलधिह्वयम् अहमेव रावित्ता-
स्मीति जाम्बवन्मुत्तन भेरीप्रहारपूर्वकं स्वज्ञां निरेष निखिलमुवनवासिनो अनाः
एव स्वे पदे प्रतिष्ठापिताः अनन्तर सत्येव ज्वायस्वमिषिको विभीषणो लक्ष्मणा
स्वापिशः एव साधितप्रतिज्ञातार्थस्य रावणस्यावसरप्राप्तं सीतापरिग्रहं प्रति वितर्कोऽ
नेन इत्येवादिना मन्थेन क्रियते । माभूतेर्वचनप्रामाण्यतो यामद्य प्रतिपालयामि
स* नृपमुता अवर्णास्पद स्यान्न वा इत्यन्वयः । वचनप्रामाण्यं न साक्षात्प्रति-
षाजने हेतु* सीतायां निर्दोषत्वावधारण एव साक्षाद्देहुरवान् मासतेरास्तत्वात्परवचन-
रौनमूलत्वाद्य वचनस्य प्रामाण्यम् । अयमर्थः । पूर्वमेव स्वभावपूर्वात्तुचनया
निर्दोषत्वेन निखिता पश्चात्संवादप्रमाणान्मासनेर्वचनान्तर्भावपूर्वात् सीतामद्य प्रति-
पालयामि सा नृपमुता विरकाल रावणनृहनिवासोद्देशेत्परवर्णोऽप्यन्वयः लोका-
पवादः तदारपरं स्वाद् भवेन्न वा । संभावनायां लिङ् । नमः पृथगन्वयः ।
एवंभूतवितर्कपोतनासोऽनितामशब्दः । सहायो लोकारय दोषानुसृष्ट्याभावेव हेतुः
न रावणस्य स्वभावपूर्वान्निचनया मासितवचनप्रामाण्येन च निर्दोषत्वनिश्चय-
स्योक्तत्वात् प्रत्यक्षमप्यवसाय इत्या सीतां पश्यान्वापुसरित्तनफनविरोधाद्य । केनो-
पदेन लोकारय दोषशुद्धा परिहारित्य मीति विगर्हयन्वचनं दृष्टव्यम् । सवोऽप्य
वातिनिग्रहादिरावणवचनपूर्वतो व्यापारस्तीजान्तरिप्रयोगेपरमन्देशक्य एव संवृत्त
इति शेषदशमस्याह—दृत्वेति ॥१६॥

लक्ष्मणः—प्रसीदत्वार्थः ।

सुखाभिलाषी स्त्रीभावो दुर्धिनीताश्च राक्षसाः ।

दूरे वयमतो देव्याः परीक्षया भावशुद्धता ॥१२॥

रामः—लक्ष्मण ! क हनूमान् ।

लक्ष्मणः—स खल्विदानीं युद्धभूमौ

क्षिप्तान्यद्रिशतान्यपास्यति भुजेनाधः कर्पीनां कृते

ग्रस्तानुद्धरति प्रसह्य वदनादक्षेश्वरान् रक्षसाम् ।

गोलांगूलकुलस्य निर्भरजलैर्मुष्णाति युद्धभ्रमं

प्राहेभ्यो विभजत्यपां निलयने पौलस्त्यवन्धून् हतान् ॥१३॥

प्रसीदत्वार्थ इति ॥ प्रसन्नेन सतार्येण मदीयं वचनं श्रोतव्यमित्यभिप्रायः ।

सुखेति ॥ देव्या भावशुद्धता परीक्षया ॥ इह भावशुद्धतामनुष्य

तस्या परीक्षा विधीयते । यद्यप्यरत्येव देव्या भावशुद्धता भावोऽन्तःकरणं तथा-

प्यवश्यं केनचित् प्रमाणेन परीक्ष्य निश्चिन्व्या बहूनां दोषराक्षादेतूनां समानात् ।

तानेव दर्शयति सुखेत्यादिना ॥ निषिद्धमनिषिद्ध वा यद्यद्युक्तं तत्तदभिलषित्तुं

शीलमत्येति सुखाभिलाषी स्त्रीभावः स्त्रीत्वम् । अनेन स्त्रीत्वसामान्यानुबन्धितेन

सुखाभिलाषित्वस्य स्त्रीव्याक्त्यनुवृत्तिर्दर्शिता । दुर्धिनीताश्च राक्षसा

इति ॥ एकाकिन्नेव दुर्धिनीतानां राक्षसानां मध्ये स्थितिरपि महती राक्षां जन-

वतीत्यर्थः । दूरे वयमिति ॥ ये राक्षसरो वव ते दूरेऽभून् । स्मर्यते हि—

“पिता रक्षति कौमारं भर्ता रक्षति यौवनम् । पुत्रस्तु रक्षतिरीभावे न स्त्री स्वान-

न्वमर्हति ॥” इति ॥१२॥

अथ लोकाप्रलयाधानार्थं साक्षात्कृतस्त्रीतापातिमन्त्रिहं हनूयन्तं त्रिदशमानः

पृथक्—लक्ष्मणेति ॥ तत्स्वागमनेऽन्वीषान् वितन्वोऽन्तस्त्वभिप्रायेण—

स खल्वित्यति ॥

युद्धभूमौ तत्र को व्यापार इत्यपेक्षायामाह—क्षिप्तानीति ॥ इत्थं रच-

य्यपं निमित्तार्थम् । राक्षसेः क्षिप्तानां परंशानामप्यप्रदेशे रावानाऽन्वर्षानुष्वा-

पवित्तमित्यर्थः । अपास्यति दूरम् विपति । अनेनाक्षिप्तानापासनात् विभी-

षयनिवामार्थत्वं चाप्यस्तीति दर्शितम् । राक्षसादहनप्रसह्यं हृत्पुत्रादन्वर्षवत्-व-

त्रिविधेनोद्धारति । इह हृत्पुत्रगोलांगुलानामवामनादक्षिणाविवर्षत्वं न व्यपदिशतम्,

रामः—सदृशमिदमस्य चोष्टितम् ।

(नेपथ्ये)—उत्सरह उत्सरह थज्जा ! उत्सरह ।

उत्सरत उत्सरत आर्याः ! उत्सरत ।

रामः—लक्ष्मण ! किमिदम् ।

लक्ष्मणः—आर्य ! इदमागमनमार्यायाः ।

रामः—किं नु खलु देवीं महाजनो वदयति । लक्ष्मण ! सुग्रीवि-
माज्ञापय—वृत्तमुत्सारणकर्मणा, तत्रैव यानादवतार्य
प्रकाशं भ्रमेश्यतां मैथिलीति ।

लक्ष्मणः—यदाज्ञापयत्यार्यः । (निष्क्रान्तः)

रामः—

अवधूय दशग्रीवं मामनुव्रतचेतसः ।

सर्वे पश्यन्तु जानक्या रूपं चारित्रभूषणम् ॥१४॥

सर्वेषां श्वसनानां सर्वत्र समवात् । ययासमव सर्वेषां सर्वैक्याविषयत्वमस्तीति
द्रष्टव्यम् । राक्षसशरीरपरित्यागो विभीषणनिवासार्थं एव ॥१३॥

सदृशमिति ॥ करिदृष्ट्यार्थत्वात् विभीषणनिवासार्थत्वाच्चात्यन्तं समुच्चि-
तमस्य चोष्टितमिति भावः । आर्याः ! देवसमीपे वर्तमाना महाजना ! उत्सर-
तोत्सरतेखुत्सारणकर्मणामिण सीताया भागमन विज्ञापयति—आर्येति ॥ किं
नु खल्विति ॥ निदोषाया अपि देव्या इदानीमेव परिग्रहो महाजनसमादा-
भावे दुष्कर एवेत्यभिप्रायः ।

अवधूयेति ॥ सर्वे जनां प्रकाशं मत्समीपमागच्छन्त्या जानक्याचारित्र-
भूषणं रूपं पश्यन्तु । रूपशब्देन शरीरवेषादभिधीयेते । चारित्रमेव भूषण-
यस्य लक्षणमुक्तम् । चारित्रशब्देन चारित्रचिह्नभूता विरहपाण्डिमकार्पण्यकदेवी-
धारणमत्तोमसत्वादयो वर्मा लक्ष्यन्ते । भर्तृविप्रयुक्तायाः पतिव्रतायाः चारित्र-
योतकत्वेन शोभाकरत्वात्तेषां भूषणत्वमुक्तम् । परयन्तु एवभूतरूपदर्शनेन प्रायेण
महाजना विश्वस्या भवन्त्येवेत्याभिप्रायः । जानक्या रूपदेवमूर्तये हेतुमाह—
अवधूयेति ॥ दशभोगमवभूतावशात् मामनुव्रतमनुगतं चेतो वस्यारम्भा लभो-
क्तेति । किं नु खल्वधूयेत्याभ्यां धन्वाम्यामपरादरात् न दोषाराहा इति
स्पष्टमवगम्यते । अत्र एवामामिर्न एवादवर्णं रदमिति ग्रन्थोऽपवादराह-
न-

(ततः प्रविशति सीतां लक्ष्मणसुग्रीवाभ्याम्)

उमौ—(प्रणमतः) इत इतः ।

(नेपथ्ये)

अदो नु खलु लक्ष्मणसुग्रीवयोः साध्वाचारः ।

अनयोर्नमतोरद्य दूरानताशिरस्कयोः ।

पतन्ति राजकन्यायाः पादयोरेवं दृष्टयः ॥१५॥

सीता—(आत्मगतम्) किं गुं खु मं महाजनो मन्तेदि । किं गुं
खु मं अज्जउत्तो मन्तेदि । अविस्ससणींओ खु इत्थि-
आभावो ! अधण्णाए मम किदे अणत्थसाअरे पडिदो
अज्जउत्तो अत्तकेण वाहुणा उत्तण्णो । सच्चं,एव्व भण्णिदं
मारुइणा पुढमं वि धण्णुणा पडिग्गहीदा दाण्णिं वि
धण्णुणा उद्धरिस्सदित्ति ।

किन्तु खलु मां महाजनो मन्त्रयते । किन्तु खलु मां
आर्यपुत्रो मन्त्रयते । अविश्वसनीयः खलु स्त्रीभावः ।
अधन्याया मम कृते अनर्थसागरे पतितः आर्यपुत्रः
आत्मीयेन वाहुना उत्तीर्णः । सत्यमेव भणितं मारु-
तिना प्रथममपि धनुषा परिगृहीता इदानीमपि धनुषा
उद्धरिष्यतीति ।

एतथा स्यारवाणः ॥१५॥

उमौ प्रणमत इति ॥ लक्ष्मणेन दूरानतमये समुदाचार इति प्रणामः
इतः । यद्यपि सुग्रीवेण पूर्वदूरानतमये प्रणामः कृत एव तथापि लक्ष्मणाय-
नानन्दं देवाहा देवीं प्रणम्य विद्यापनीया इति गदानीं तावप्यायः कृतः ।

अदो इति ॥ पापुगुणाररसाभ्याचरः । दूरमन्त्रयमानतं शिरः पयो-
रौ पयोः ॥१५॥

किं नु खलु मां प्रति महाजनो मन्त्रयते ॥ अविश्वसनीयः । किं नु
खलु मां प्रति मन्त्रयत आर्यपुत्रः ॥ महाजनस्यार्थपुत्रस्य च विशेषादा-
मपि मपि दोषादाह संभवतीत्याह—अविश्वसनीयः खलु स्त्रीभाव
इति ॥ अधन्याया मम कृते अनर्थसागरे पतितः आर्यपुत्रः

(सर्वे उपसृत्य)

लक्ष्मणः—जयत्यार्यः ।

सुग्रीवः—जयतु जयतु देवः ।

सीता—जेदु अज्जउत्तो । जयत्यार्यपुत्रः ।

रामः—देवि ! इत इतः । (इत्यधोऽङ्के मुप्यं परावर्तयति)

उभौ—किं नु खल्विदम् ।

रामः—लक्ष्मण ! हनूमांस्तावदाहूयताम् ।

लक्ष्मणः—यदाहापयत्यार्यः । (निष्क्रान्तः)

रामः—सुग्रीव ! पूर्वमियं न दृष्टा ।

(सुग्रीवो भीतिस्तिष्ठति)

रामः—सुग्रीव ! पश्येदानीं त्वयादृष्टपूर्वं विरहचारित्रम् ।

हरिचन्दनप्रणयिनौ पयोधरौ

कुसुमाचितं सुरभि केशधन्धनम् ।

आत्मीयेन बाहुना उर्त्तीर्णः ॥ सत्यमेव भणितं मारुतिना प्रथममपि धनुषा परिर्यूहीता इदानीमपि धनुषा उद्धरिष्यतीति ॥ स्पष्टोऽर्थः । पूर्वाभूतरामदमार्जुनवचमादियुष्मत्समुदयेनासत्तममाकृतिवचनेन च सजातस्य सीतायाश्चारित्रविज्ञानस्य प्रमाणान्तिरेभ्यो नलवचनेन समोगशृङ्गारानुरूपोऽस्य लक्ष्मणोचरेण प्रलब्धेन बाधितत्वादसंनसमय एव दृष्टेयमित्यवधार्य मुखपरावर्तनकृतमिति द्रष्टव्यम् । अदृष्टमीतावेषत्वेन ससम्भकारणमविशेष्य मुपीवलक्ष्मणाशब्द — किं नु खल्विदमिति ॥ अथ हनूमद्वचनस्य निष्पात्त्वं परिकल्प्य ससम्भ तदानवनाथं लक्ष्मणं नियुक्ते—हनूमानिति ॥ अथ दृष्टत्वेन विदितायास्सीताया आनयन कृतमिति मत्वा ससम्भमाह—सुग्रीवेति ॥ पूर्वमियं न दृष्टेयमिति काकुत्स्थेन । अदृष्टाया आनयनासमयेन पूर्वं त्वया दृष्टयानया मयित्थमित्यर्थः । भीत इति ॥ मयात्प्रतिवचन दातुमशक्यस्तिष्ठतीत्यर्थः । पश्येति ॥ पूर्वं न दृष्टमित्यदृष्टपूर्वम् । विरहचारित्रशब्देन विपरीतवचनया समोगशृङ्गारानुरूपत्वेरिच्छेदो लक्ष्यते । अयासु पतिवनास्वदृष्टपूर्वमस्या इदं दृश्यमानं निरहचारित्रचिह्नं परम् । अत्र पतिवनानामुत्कृष्टैवेवमिति गम्भीरावेरगर्भमिदं वचनम् । तदेव दर्शयति—हरिचन्दनेति ॥ एषा पतिव्रता विरहव्रताय

अरुणप्रभातिशयचोरमन्वरं

विरहव्रताय वहते पतिव्रता ॥१६॥

सुग्रीवः—देव ! ममात्याचारदोषादियं देवस्य नयनगोचरं प्राप्ता ।

रामः—युज्यते । लक्ष्मणोऽपि न पश्यत्येव ।

सीता—(आत्मगतम्) हृदि, अणसूत्राप अणुग्गहो वि मे
दार्णि सावो संबुत्तो ।

हा ! धिक्, अनसूयाया अनुग्रहोऽपि मे इदानीं शापः
संवृत्तः ।

(ततः प्रविशति लक्ष्मणो हनूमांश्च)

लक्ष्मणः—जयस्वार्यः ।

हनूमान्—जयतु देवः ।

रामः—लक्ष्मण ! हनूमता सह पश्यैनाम् ।

(उभौ सीतां दृष्ट्वा मुखं परावर्तयतः)

हनूमान्—देव ! लङ्कायामन्या मया दृष्टा । साम्प्रतमियमन्या ।

सीता—अज्जउत्त ! अहं किं वि वत्तुकामा ।

आर्यपुत्र ! अहं किमपि वक्तुकामा ।

रामः—ननु ते रूपमेव कथयति ।

आत्माभिमतवारसम्भोगाय । अत्रापि विपरीतलक्षणा । हरिचन्दनप्रणयिनौ
हरिचन्दनानुलिप्तौ । पयोधरौ वहते दधाति । तथा कुसुमाधितत्वात् सुरभि
केशवन्धनं केरापातं वहते । तथाऽरुणस्य सन्ध्यासूर्यस्य यः प्रभातिशयः तस्य
चौरं तदपहारि मन्वरं च वहते इति पूर्ववदपिद्वेषगर्भेयमुक्तिः ॥१६॥

अत्याचारोऽत्युत्तम आचारः । अत्याचारदोषात् सीतानयनहेतुत्वेन तस्य
दोषत्वम् । अत्र स्थितिरिक्ताह्लादरसनमत्याचारत्वेनाभिप्रेतम् । हा ! धिक्,
अनसूयायाः अनुग्रहोऽपि मे इदानीं शापः संवृत्तः ॥ वनवास-
मलिनायास्तव भर्तृसमीपे सर्वं मयद्वनं भवत्वित्यनुग्रहोऽप्यार्यपुत्रेणैवासातत्वात्
शापोऽभूदित्यर्थः । अथ हनूमानन्वाङ्मूलां सीतां दृष्ट्वा स्वापराध परिहर्तुं
उत्सवमाह—लङ्कायामिति—आर्यपुत्र ! अहं किमपि वक्तुकामेतेतच्छ्रुत्वा सीता-
वचनस्वावकाशं निरूपयि—नन्विति ॥ प्रत्यक्षेण रूपदर्शनेनैव तव लक्ष्-

सीता—कुमार ! त्वं मे वचनं सुणाहि ।

कुमार ! त्वं मे वचनं शृणु ।

लक्ष्मणः—तव वचनश्रवणस्य फलमेतत् ।

सीता—सुणाहि पद्यपुस्त ! । शृणु पवनपुत्र ! ।

इन्मान्—गतोऽभूत् स कालः ।

रामः—इदानीमपि मम पुरतस्तिष्ठति ।

रजनीचरगूढसत्रिभिः कृतसङ्केतनया दिने दिने ।

शृजुभावजडास्त्यया वयं छलिताः पुंश्चलि ! दण्डके वने ॥१७॥

सीता—(सस्मितम्) अज्जउत्तेण वि परुसवअणं भणीअदि ।

आर्यपुत्रेणापि परुपवचनं भण्यते ।

वृत्तान्तस्तत्त्वतो विदित इति न तत्परिज्ञानार्थं त्वदचनापेजेति भावः । कुमार ! त्वं मे वचनं शृण्वति ॥ तव वचनश्रवणस्येति ॥ तव पुरतो मरिम्स पद्मा णिपत्तो दाणिं मादुमन्नाम गमिस्ससिचि तव वचनश्रवणस्य फलमेतत् । श्रवणशब्देन श्रवणफलमनुष्ठानं लक्ष्यते—स फाल इति ॥ तव वचनश्रवणकाल इत्यर्थः । इदानीमिति ॥ पूर्वमेव मया निराकृतापि किं पुरतस्तिष्ठतीति काका पुरोऽवस्थाननिषेधो बोध्यते ।

अयानशृणुमनुष्ठानन्तरमेवभूताया एव सीताया दरशने सत्रि चरणनलिन-साध्यमित्यनेन यो हेतुनिर्णयितः तदनन्तरं शर्पणव्यावृत्तान्तसुखरथदुर्निमित्तो-पलम्भमायाशृगदरोनादिभिः निशाशाया किञ्चिद्व्रतवासीतया शत्रुनिधानं न कृतं तत्रापि स्वच्छन्दवृत्तिरेव हेतुरिति भाग्या सीतामपिपरुषैर्वचनैरभिधिपति—रजनीति ॥ गूढसत्रयो जाराः । रजनीचरशब्देन रजनीं आप्तस्वभावत्वं दर्शितम् । तेन मनुष्याणां निशारीयत्वेन निशि बधनामोर्कवं दर्शितम् । वारैः रजनीचरै दण्डके वने दिने दिने कृतं सङ्केतनं यथा तथा त्वया इव दण्डके वने छलिताः वञ्चिताः । बधनायां हेतुः शृजुभावेन जडाः बकमार्गनिभिदा इति । वने इत्यनेन सङ्केतस्थानानां गुणमत्त्वं प्रदर्शितम् । प्रतिपुत्रव चर्त्तति पुत्रणी । अत्र एव दिने दिने पत्रसाः बहुपिरसङ्केत उक्त ॥१७॥

सस्मितमिति ॥ मनसाप्यवस्थानितवार्त्तवाया पुत्रनीति सम्बोधनेन विनोदः । आर्यपुत्रेणापि पद्यं भण्यते इति ॥ आप्तशब्देन निषेध

सुग्रीवः—

इदं श्रुत्वा वचो भर्तुर्यदेपा कुरुते स्मितम् ।

तदियं सर्वनारीणामवरा वा वरा यदि ॥१८॥

निर्वास्यतामेपा स्वामिविपयात् । क्षीराहुतिं चिताग्निः
कथमर्हति ।

प्रियवादिनापीति दर्शितम् । अथैवं विप्रकृताया अपि सीताया ईर्ष्याभावेन, स्वीया-
गुणोत्कर्षो दर्शितः । यथोक्तम्—“सम्पत्तौ च विपत्तौ च मरयेऽपि न मुञ्चति ।
सा स्वीया लूठ मेम जायते पुण्यकर्मणः ॥” इति ।

इदमिति ॥ भर्तुरिदमतिपरुषं वचः श्रुत्वा स्मितं कुरुते यत् तत्तस्मा-
दिय सर्वनारीणामवरा भ्रममा वरा उत्तमा वा । यदिर्विकल्पार्थः । अभ्ययाना-
मनेकार्थत्वात् । येषां पूर्वं पतिव्रता सती आत्मैक्यं ऐहिकपारमिहकृत्यसहेतुगूतं
भर्तारं कठोरदृढयत्नेनेपेक्ष्य स्वच्छन्दचारिणी भूत्वा स्मितं कुरुते ततोऽप्यन्तनि-
कृष्टासु गणिकास्वप्यभमेति सर्वशब्देन घोषितम् । यदिदानीमपि भरखलितचरि-
त्रेषा साक्षाद्भावेन भर्तृपरित्यागशोकं निगम्य योगबलेन प्राणपरित्यागं निश्चित्य
समा भूत्वा स्मितं कुरुते ततोऽस्त्वन्वादीनामपि पतिव्रतानां मध्ये वरकृष्टमेति
सर्वशब्देन दर्शितम् । भरय वाक्वचस्य सन्देश एवार्थः नात्यतरकोटी पक्षपातोऽ-
स्तीति ज्ञेयम् ॥१८॥

अप्येदानीमित्यनेन वचनेन स्वामिनरतस्याः पुरोऽवरधानमनमिमममिरवाहः
तदुरसारणार्थं निवृत्ते—निर्वास्यतामिति ॥ स्वामिविपयात् स्वामिस-
कारादित्यर्थः । क्षीरेति ॥ चिताग्निः रमणानाग्निः । धीरं, चेदमाहुनिवेति
क्षीराहुतिः । आहुतिराभेदेन, अ हूयनेऽनघेति कण्ठव्युत्पत्त्या होमसाधनमुच्यते ।
तदयमर्थः । संनिपत्तोपकारकस्तकारकर्ममंरकृपा निमर्गणः शुद्धा भ्रमणानादधीतेषा-
दिष्वचनाभिहितधाना पत्रमानहविरादिसेरुकृताहवनीवाग्निस्तम्बयोत्पात्ता क्षीराहुतिः
कथं राक्षसाश्चाशुद्धेषु चिताग्नेः संसर्गमर्हतीति । अत इष्टान्तरनेन सीतायाश्चिता-
ग्निमाथर्ष्यं राक्षस्य धीराहुतिसादृश्यं च गम्यते । तेन एषा निसर्गः शुद्धस्वामिः
राक्षसीरसम्बन्धादशुचित्वं तथा सीताया रक्षसंसर्गोपाधिको दोषः महदुक्तमेव
भवतीति बोध्यते । यथा क्षीराहुतिनिसर्गः संस्कारकर्मणा च विशुद्धा तथा राक्षसोऽपि
अप्यकर्मभ्यामापन्नं विशुद्ध इति बोध्यते । न - याव निश्चयेद उपमा इत्यपरीति

लक्ष्मणः—नैषा शरीरेण गन्तुमर्हति ।

हनुमान्—शाधि देव ! यथाहं दण्डमस्याः ।

सीता—अणुमदा अञ्जउत्तेण अग्निं पविसदुकामग्निह ।

अनुमतार्यपुत्रेणाग्निं प्रवेष्टुकामास्मि ।

रामः—लक्ष्मण ! अस्याः पतिवतायाश्छन्दमनुतिष्ठ ।

लक्ष्मणः—यदाज्ञापयत्यार्यः । (आत्मगतम्) इदानीं प्रीतोऽस्मि ।

(प्रकाशम्) देवि ! इत इतः ।

सीता—(आत्मगतम्) हिअअ ! अञ्जउत्तपादेसु पणमेहि ।

हृदय ! आर्यपुत्रपादयोः प्रणम ।

(निष्क्रान्तौ)

रामः—हरिश्चर ! त्वमपि हनुमत्प्रमुखेन सैन्येन सह हतशेप-

भ्यो राक्षसेभ्यः कुमारं रक्ष ।

सुग्रीवः—यदाज्ञापयति देवः । (निष्क्रान्तः)

वाच्यम् अभिव्युक्तिः काव्यलक्षणकारेभ्यः अनुज्ञातत्वात् लिङ्गवचनभेदस्य । यथा-

कम्—“न निरुपचने भित्ते न हीनाधिक्यापि वा । उपसाद्रूपसापान् यथोद्देशो

न धीमताम् ॥” इति । “चन्द्रविम्बादिव विष चन्दनादिव पादकः । पश्या

वागितो बलान्नि सता प्रतिमाति मे ॥” “स्त्रीं गच्छति पण्डेऽथ वक्तृयेषा

श्रो पुमानिव । प्राया इव भियोऽय मे विष्ठा धनमिवाजिता ॥” इत्यादयः प्रभो

गाश्च बहवो दृश्यन्ते । अपि च धीराहुतेक्षितामेधाचेतनत्वेन पारमार्थिकं स्त्रीत्वं

पुंस्त्वं वा नान्वेव । अनोऽत्र दारवर्षादिरान्द्वदर्थगत विशेषमनपेक्षैव धीराहुति-

चिन्तामिश्राब्दप्रयोगः कृतः । न चात्र “इसां च धवलश्चन्द्र” इत्यादिभिव धीमता-

मुद्देशोऽस्ति महाजनपरिगृहीतत्वादित्यलनतिदूरगमनेन । प्रकृतमनुसृतम् ।

नैयेति ॥ इतः प्रदेशाद्विवांसिनैषा । शरीरेण शरीरशब्देन शरीरगतदानीं

दृश्यमानः शोभाकरो बेवो लक्षणे । इन्द्रा नेषमवलम्ब्य स्वउन्द्रा भूत्वा न गन्तु-

मर्हति यथासास्व दण्डनीदेवेऽभिप्रायः । अस्य क्रन्दस्यास्तिमन्त्रं तात्पर्यमिवेनत्

शाधि देव ! यथाहं दण्डमस्या इत्यस्मिन् मन्त्रे दण्डम् । पतिवताया इत्यत्र

विपरीतवचनपा कर्वा । छन्दः काव्यः । अन्यम्भं दण्डम् । अयं लक्ष्मणेन सह

सीतायामभिप्रेतार्थं गन्तव्यां सौमित्ररक्षयार्थं सुग्रीवादिषु च गन्तुं अनुगम्योत्स-

रामः—किं नु खलु प्रत्यक्षमप्यप्रमाणं कृत्वा सीतां प्रति सबहु-
मानं मे मनः । कृतं त्यक्त्वानुशयेन । केवलं लोकादि-
तार्थमेव मे यत्नो भविष्यति ।

(ततः प्रविशति कण्टकितसर्वाङ्गो लक्ष्मणः)

लक्ष्मणः—आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

रामः—वरस ! लक्ष्मण ! भेषान्तरचरमपि ते जितवतो मेघना-
नादमिन्द्रजितं न कण्टकिता गात्रयष्टिः । कथय कथय,
फुतस्त्योऽयमावेगः ।

लक्ष्मणः—श्रायं पादस्य शासनात् तीरे महार्णवस्य कासार-
दागनिकरैः सन्धुक्षितो जातवेदाः ।

यवपर्याकुलश्चित्तवति—किन्तु खल्विति ॥ मे मनः प्रत्यक्षमप्यप्रमाणं
कृत्वा सीतां प्रति सबहुमानं वदन्ते । इह जानक्याः रामरमार्जवधमानो-
शील्यसाध्याचारात्मपरिचर्यैकररत्नारिगुणपर्यालोचन परुषवचनेरधिदितायाः सत्त्व-
भ्रंशाभावोऽभिभवेशाभ्यवसायश्च प्रत्यक्षस्याप्रमाथीकरणे बहुमाने च हेतुः । अनेन च
सीतारूपविषयां सदर्रीनात् प्रागूर्ध्वं च जानकीचारित्रं प्रति सन्देहो नास्ति केवलं
लोकापवादराक्षैवेति दक्षितम् । भनमूयानुप्रहापरिश्रानाद्रूपविषयांसजनिपरचारिणा-
भावभ्रमोऽपि विधिकृत एव । अत्र एव तस्याप्रिभेशोत्पादनकारेण लोकापवाद-
परिहारहेतुत्वेन शोभनोदर्भत्वम् । अत्रः सीतापरिरयागोऽपि विधियनुक्तत्वाद-
दोष इति । अत्र महासत्त्वतादिगुणमग्नप्रवृत्तवानुप निगृह्यते—कृतमिति ॥
सीतां त्यक्त्वा तदनुशयेन निष्पत्तेन कृतमत्तम् । यमोक्तम्—'अनीतवापांनु-
शयेन किं त्वादशोपविद्वज्जगद्वितेन ।' इति । केचलमिति ॥ भीष्मतामार्ज-
वने । महात् प्रयत्नो विधिपत्न्यां केचन लोकादितामैव मज्जन शक्यः । लोकादितामै-
त्यस्य भूतत्वात् आदिभ्यस्तीत्यत्र प्रत्ययार्थो न विधियुक्त इति । अदाश्चर्यमाश्चर्यमिति
मुद्रमुद्रमुद्रवापं विरमयान्-परिवशानुमत्तमिषोपेयितममुदाचरं दृष्ट्वा मप्यप्राप्तं
परिरुद्धति—धृग्नेति ॥ राम ! लक्ष्मण ! अयमावेगः कुतश्चः किमिति,
व्यापयैवेन पुत्रकोऽप्येतादृशे इत्यने इन्द्रविद्वेदोऽपि तंभुता अजगते नाभूदि-
त्याह—मेवेति ॥ आश्चर्यैरेतुं बहुगुणोदात्त करोति—श्रायं पादस्येति ॥

रामः—(सादरम्) ततस्ततः ।

लक्ष्मणः—ततस्ता तं संवर्तपायकमिथ पायकमभिज्वलन्तं
त्रिरार्या पर्यगौपीत् ।

रामः—ततस्ततः ।

लक्ष्मणः—ततस्ता खलु देवी त्वामयोध्याजुषं गुरुजनं च प्रण-
म्य शिरस्ता मामप्येवं गुरुवचनकरो भवेत्युक्त्वा
भरतशत्रुघ्नाभ्यामेवमेव कथयेति चोवाच । अथ
तयेदमुक्तं च “भगवन्नग्रे ! तव पुरस्तात् सत्याधि-
ष्ठानं करिष्यामि । प्रस्थानकाले राक्षसभुजसंस्पर्शः
संवृत्तः पादस्पर्शश्च लङ्कायाम्” इति निर्विशङ्कं जल-
मिव जलशत्रुमविशत् ।

रामः—विस्मयपदमेतत् । ततस्ततः ।

सादरमिति ॥ जातवेदस्मन्पुत्रप्रसङ्गेनाश्वर्वस्य मीढानिवन्धनत्वं समालोच-
यतः पूर्वमादधिकं सादरत्वं सजानमित्यर्थः । संवर्तपायकं प्रलयामि त्रिः
पर्यगौपीत् प्रदक्षिणमकार्षीत् । ततः सा खलु देवी रघोगृहनिवासदुःखार्थीनाम्
कथञ्चिदुपायां त्वदेकरारणा दर्शनममय एवारमाभिः पश्यवचनैरभिहितान्पविक्त-
मानसा सती भक्तिपूर्वकं शिरसा त्वां प्रणम्य प्रयत्ना भूत्वा । इदं तावद् प्रथम-
माश्वर्वम् । अनन्तरमयोध्याजुषं गुरुजने च प्रयत्ना सती अनन्तरं मामप्येवमेव
पूर्ववदेव गुरुवचनकरो भवेत्युक्तवती । सभक्ष्येव पतिप्रतायाः अनादृताया अपि
भर्तारि भक्त्यनिरायः । ननु तवेत्यादिपश्यवचनमभिहितवत्वं मा प्रत्यपि न किञ्चि-
दीप्सां निर्वेदो वाऽभूत् । इदमभ्यङ्गतमेवेत्यभिप्रायः । भूयोऽपि मां प्रयुक्तवती
भरतशत्रुघ्नाभ्यामप्येवमेव गुरुवचनकरो भवतमिति मद्बचनाशिवेदयेति । अनन्तर-
मिदमुक्तं च । भगवन् ! शानदवादिगुणसम्पन्न ! । अनेनारोपननाशयगुणदोष-
साधित्वं दाशितम् । तव पुरस्तात् सत्याधिष्ठानं सत्यवचनं करिष्यामि ॥
अपिनिष्ठत्वरिमन्नर्थं इत्यधिकरयन्त्युत्पत्त्या अपिष्ठानं शब्दः । प्रस्थानकाले ॥
हरणकाल इत्यर्थः । इतिशब्दानन्तरमुत्पत्तेत्यर्थास्तिष्यति । निर्विशङ्कं देवगोचत-
रमाभिमानस्य उच्छिन्नत्वेन सहर्षम् । जलशत्रुम् भूमिमविशत् । जलमिव ॥ यथा
श्रीष्मन्वसन्ततः सहर्षं बलं प्रविशति तद्वत् । विस्मयपदमेतत् ॥ समुचित

लक्ष्मणः—तदानीमाकाशे प्रवृत्ताः शङ्खपट्टहाः ।

रामः—ततस्ततः ।

लक्ष्मणः—ततस्तदानीम्,

स्तिमितनयनमारात्पश्यतां नस्तमन्ताद्
व्यतिकरमिव रूपं विद्युतामाद्धानः ।

अयनिमुद्यमनिन्द्यां ते पुरोधाय देवी-
ममरवदनमविदेवता वहिरासीत् ॥१६॥

रामः—ततस्ततः ।

लक्ष्मणः—ततः खलु,

घेलावने कुसुमितान् वृक्षान्
कल्मापितं धमलिपङ्क्तिभिरद्यताभिः ।

आयामघत्यमरपादपपुष्पवृष्टि-

रग्रे स्थिता सपदि ह्रव्यभुजस्तिरोऽभूत् ॥२०॥

एवाप सव विस्मयातिशय इत्यर्थः । तदानीमाकाश इत्यनेन शिब्यजना अल्पप्रि-
मेरासाविलं प्रतिपन्ना इति दर्शयति ।

ततस्तदानीं प्रवेशानन्तरमेव समन्तात् विस्मयात् रिमिति नयने
परिमन् तथा पश्यतां नः पश्यतोऽस्मान्निगणयत् । यद्विदेवता ते देवी
पुरोधायविरासीत् सर्वेषां नः प्रत्यक्षोऽभूत् । देवताराशेनावेष्टनतेशोभूता-
पिच्छाद्देवताया विग्रहवस्त्रेणाभिर्गर्भो दर्शितः । आशिराश्वरो ध्यवहिताभ्येति
षान्दस्य । ममरवदनमित्यनेन सर्वेषां देशानां परिमन् समिधानात् भूषान् महिना
दर्शितः । तेन तदानीं तस्या देव्यां दोषसङ्गा न भाव्येति संशयो । विद्युतां
व्यतिकरमिव रूपं देहन् आद्धानः विस्मयः । अनेन देहाय केवलं तैत-
मत्व दर्शितम् । अथ च बहुविधाने हेतुः । अयनिमुद्यमिति ॥ पूर्वं
परमभूतापिच्छानुदेवतया विभाविता । तेन तस्या मानुष्यदाभावो दर्शितः । अत्र-
स्तरता अतिमानुष्यवानुपावरवासानादेव दोषसङ्गाऽभूत् । तदानीं तस्याः शान्ति-
त्वानुभावरतिमश्रुतेतिस्तरागार्थाप्येनाग्निना गृतेमता अदेवजनप्रभवत्वं प्रत्य-
क्षेण सदा गीता अत्रः सर्वथा निरपदैव देरीत्यनिवायः ॥१६॥

०२०-१८ घेलावने कुसुमितान् वृक्षान् विरहय्य परिबन्ध उद्य-

रामः—भवतु, दद्यामस्तावत् । (उभौ परिक्रामतः)

(नेपथ्ये)—(दिव्यगन्धर्वा गायन्ति)

लोकानां यस्त्रितयमुदराधारमापद्य योगा-

दम्भोराशौ विपधरमयीं धीरमध्यास्त शय्याम् ।

होता हृद्यं द्रुतभुगिति यं प्राह शब्दः स्वयंभूः

स त्वं विष्णुर्जनकतनया सा च पद्मात् । पद्मा ॥२१॥

(अपरे गायन्ति)

मदाम्भसा वियति महेन्द्रदन्तिनः

कलङ्कयन् हिमरुचिकर्षचामरम् ।

ताभिः उद्रताभिः अलिपङ्क्तिभिः खम् अमर कलमापितं कृष्णमभूत् ।

ततः सौरभ्यातिशयाकृष्टालिपङ्क्तिः अमरपादपुष्पवृष्टिः हृद्यभुजो वहेः

अग्रे स्थितायाः जानक्याः शिरसि स्थिता श्यायामयती भविष्यन्धारत्नेन

दायीवती । अनेन सन्तोषातिशयेन पुष्पवृष्टिप्रदोषस्य पौनःपुन्ये चोत्पत्ते । सपदि

विरोद्भूय ह्यमुगिल्लयात् सिध्यति ॥२०॥

अथ निदोषेन जानकीति निश्चित्य ता द्रष्टुमध्यवस्थति—भवत्विति ॥

दिव्यगन्धर्वाः शानिबेण्मुत्स्रमुखाः गायन्ति गानसंरक्ष्यैः रतुतिपदैः

सुवन्ति ।

पद्मात् । स विष्णुरेव त्व सा विष्णोर्भाषां पक्षेन जनकतनया । अत एव

निराहामिशानीमेव त्वया परिप्रहीतम्येत्यभिप्रायः । यो विष्णुः योगात् योगः

सृष्ट्यादिनियामिका शक्तिः । लोकानां त्रितयम् ऊर्ध्वमध्य वामेदेन त्रिधा

विभक्तं निश्चिन् प्रपन्नम् उदराधारमापाद्याम्भोराशौ विपधरमयीं

शय्यां धीरं योगनिश्रवत्तन्मेन निष्पन्नम् अध्यास्त ॥ “अपिशीर्षाधर्षा

कर्म” इति द्वितीया । तथा स्वयंभूः शब्दः स्वयमेव भवति सृष्टा

समस्त इति स्वयंभूः अकृतक इत्यर्थः । अकृतकः शब्दो वेदो यं होतृत्वात् । अवि-

निमस्त्रदितो यजमानो होता यं ह्ययं द्रुतभुगिति चार । स्वर्गकाम इत्यादिपदैः

कर्मन्वेन यजमान पश्येत्वादिपदैः करणत्वेन ह्यम्यमापेव इत्यादिभिः देवतादे-

तेर्वाभिश्च इत्यादिभिश्चतुर्थ्येनैवाभ्यादिदेवतास्तेषु च यं प्रतिपादयतीत्यर्थः ॥२१॥

समीरणस्ते रणरजमादुनोतु रामपुत्र । मदाम्भसा वियति

नभोनदीनालिनपरागधूसरः

समीरणो रणरुजमाडुनोतु ते ॥२२॥

राम—अश्रुतपूर्वोऽयं ग्रामरागः ।

(उभावाकाशं विलोकयतः)

राम.—लक्ष्मण ! पश्य पश्य प्रभानुलेपादपूर्वं इव धावापृथिव्यौ ।

शृङ्गाणि मेरोरिव सेतुशैला

वेलावनं कल्पवनोपमानम् ।

सैन्यं कर्पानां कनकप्रभाणा-

माप्रेडितच्छायमभूदिदानीम् ॥२३॥

(नेपथ्ये)—नारदोऽहमागच्छामि देवशासनेन ।

(उभौ सविनयमवलोकयत)

(प्रविश्य)

नारदः—जयतु कारणमानुषो रोचणान्तक ।

रामः—लक्ष्मण ! पश्यद्भिरप्यश्रद्धेयमिदमाश्चर्यम् ।

प्राच्यां दिशि स्थितस्य महेन्द्रदन्तिनः कर्णरूप चामर कलङ्कयन् मदविन्दु-
भिरन्तरा तथा कृष्णिकुम्भित्यर्थं । कर्णस्य चामरत्वरोपे हेतु —द्विमरुचीति ॥
पार्श्वस्थित्या बीजनसाधनत्वेन च सादृश्यं द्रष्टव्यम् । नभोनवा नलिनपरागैस्तस्य
अरूपोऽपि समीरण परागैः सवृत्तत्वात् घूसर इव प्रतिभाति ॥२२॥

अयं ग्रामराग पूर्वमश्रुत अश्रुतपूर्वं । प्रभानुलेपाद् इह प्रमथा
सम्पर्कोऽनुलेपवनारोप्यते । आरोपफलं चानुलितवत् पूर्ववर्षातिरोधानेनाविभूतवर्षां
न्तरतया प्रतीति । अपूर्वं इव अन्ये इव । अनेन देवानामागतिसूचित्वा ।

शृङ्गाणीति ॥ सेतुशैला मेरो. शृङ्गाखीव स्वर्णमयाः प्रतिमान्तीत्यर्थं ।
कल्पवनं कल्पतरुवनं तदुपमानं यस्य तत् तथोक्तम् वेलावनं कल्पतरुवनवत् स्वर्णं
वर्णं प्रतिभाति । निसर्गात् कनकप्रभाणां कर्पानां सैन्यं इदानीमाप्रेडितच्छाय
दिगुच्छिन्नरोभमभूत् ॥२३॥

अथ नारद स्वामिन तडेन च विशापयति—नारद इति ॥ कारण
मानुष्यं चन्द्रादप्यथाहमरण्यात् मानुष्यत्वात् पाप्यो. नारदस्यो. अनादिदानीं रावण-
निग्रहेण सम्पादितजगद्वितो जयतु इदानीमिव सर्वदा सर्वोत्कृष्टो वर्तमान् । इव

नारदः—किमतः परमाश्चर्यम्, यातव्याः स्वयं रावणस्य लङ्कां
यद्भियास्यान्ति देवाः शक्रादयः ।

रामः—आ अतः खलु प्रभाप्रवाहः । भगवत्प्रसादात् पूतमात्मा-
नमपरामिव पश्यामि ।

नारदः—

देवस्त्रिविष्टपञ्चुपां पतिरेप मेपो
मेघातियेरशनिकेतुरपां च घर्षी ।
शाखासहस्रविषयीकृतसर्वतन्त्रो
यस्यापदानमृपिरक्षरमूर्तिराह ॥२४॥

रामः—प्रणमामि भगवन्तम् ।

नारदः—पश्य

सकल्मापैः कण्ठैरजलकण्ठगर्भैश्च नयनै-
रमी रुद्रा बाह्वन्तरतरलहाराहिमणयः ।

इतिवरदरीनात्मकम् आश्चर्यं पश्यद्भिरपि प्रत्यवेयावगच्छद्भिरपि अश्चस्ते-
यम् आविरेवसनीयम् । अतिदुर्लभत्वादास्मिन् पारमार्थिकतुङ्गिर्न भवतीत्यर्थः ।
आश्चर्यशब्दस्यार्थमन्यथाकुर्वाणो राममद्र स्तीति—किमिति ॥ अयोऽर्थं सर्वं
सञ्जनैरभियातव्या सेव्या देवाः शक्रादयो रावणस्य लङ्कां स्वयमेव त्वामनुमरी-
दुमभियास्यन्तीनि यत् अतः परमाश्चर्यं किमिदं यः । आ इत्यण्वय स्मरणे । अतः
खलु देवानामभियानदेव । अयं प्रभाप्रवाहः ॥ भगवत्प्रसादात् पूतमजानतमघो
निरासेनात्यन्त विशुद्धमपरमिव पश्यामि । अपरत्वोत्प्रेक्षायां पूतत्व हेतुः ।

तत्र देवानां श्रेष्ठमिन्द्र दशंयति—एष देवस्त्रिविष्टपञ्चुपां पतिरिन्द्रः ॥
मेघातियेर्मेषः ॥ मज । यज्ञात्ते मन्त्रे मेघातिभेमेव इति इन्द्रसन्मोधन इत्यते
वन्मूलोऽयं प्रयोगः । हरानिः केतुर्भेजो यस्य स तथोक्तः । अक्षरमूर्तिः प्रभुपिः
मन्त्रब्राह्मणारमको वेद यस्यापदानं पत्रहननाघस्तुतकर्म आह प्रतिपादयति ।
वेदं विशिनष्टि—शास्वति ॥ शाखासहस्रेण विषयीकृतं सर्वतन्त्रम् अग्निरोत्रदशंभूष-
माक्षैकादारीनसत्रादि निखिर्न कर्मजात येन स तथोक्तः । अनेन सर्वकर्मस्वपीन्द्रस्य
देवतास्तेषु समवायो द्योत्यते । अरुपां घर्षीं वृष्टिद्वारा सर्वप्राणिनां बीजनदाता ॥२५॥
अथ एतान् दर्शयति—पश्येति ॥ अगो रुद्रा, एतान् परव । सकल्मापैः

हिमांशोरापाद्य प्रतिमुकुटमेकादश कलाः

कलानां शेषाणां भसितमिव चूर्णं दधति ये ॥२५॥

रामः—नमामि वर्णोत्तमानां देवानाम् ।

नारदः—अमी वसवः । इमावश्विनौ ।

रामः—नमोऽस्तु लोकहितपरायणेभ्यो देवेभ्यः ।

नारदः—

आद्यं मनुं दशरथं चरमं च कृत्वा

तिष्ठन्ति भूमिपतयः पितरस्तथैते ।

ये भूतिमिन्द्रविषयां परिभूय दत्तं

पिण्डं त्वया प्रतिदिनं प्रतिपालयन्ति ॥२६॥

गीतैः करुणैः अनलकणगर्भैर्नयनैश्च-उपलब्धता. यद्यपि रतीयस्य नयन-
स्येवानलकणगर्भत्वम् । बाह्वन्तरे वक्षस्स्थले तरला हारभूतानामहीना मखयो
येषां ते तपोकाः । तरलो हारमभ्यप्रत्युत्तो मणिः । यथोक्तम्—“तरलो हारमभ्यग.”
इति । अथवा तरला उज्ज्वला ये मसितं भस्म दधति हिमांशोः षोडशाना
कलानां मध्यतः एकादश कलाः प्रतिमुकुटभाषाद्यालङ्कृत्य शेषाणां पञ्चानां कलानां
चूर्णमिव तैर्धृत भस्म प्रतिमातीत्युत्प्रेक्ष्यते ॥२५॥

वर्णोत्तमानां वर्णो जाति । अत्र देवजातिरुच्यते । जगदीश्वरक्षीपरमेश्वर-
रात्वेन देवजातिभ्य उल्लूकानां देवानां नमामि । अत्र प्रथमनक्रियासम्बन्धसामा-
न्यविवक्षया प्रयुज्यमाना पृथी कर्तृकर्मभावे सम्बन्धविशेषे पर्यवस्यति । देवाङ्ग-
यामीत्यर्थः । लोकहितपरायणेभ्यः यथाक्रम वनधान्यादिउत्पन्नप्रदानेनारो
ग्यप्रदानेन च बन्धनामभिनोक्ष लोकहितपरायणत्वम् ।

अथ पितॄन् दशंपति—आद्यमिति ॥ ये तत्र पूर्वं भूमिपतयः विपुलं प्राप्ताः
त एते तत्र पितरः मनुमाद्य दशरथ चरम च कृत्वा यथाक्रमं तिष्ठन्ति । ये इन्द्र-
विषयान् इन्द्रो विषय भाक्षयो रक्षिता वस्यारत्ना तान् इन्द्रविषयां भूति धरलोकात्कृष्टिं
निष्प्रतिबन्धमुपभोक्तु शक्यमपि परिभूयानाहुत्य प्रतिदिन त्वया दत्तं विपण प्रति-
पालयन्ति प्रतिपालय भुञ्जत इत्यर्थः । इह पितॄणां विषयशानादादपत्रिशयेन पितृ-
कस्य कर्मणो यथाविध्यगुणान् बोध्यते ॥२६॥

(उभौ साधुजलं प्रणमतः)

रामः—

पश्य लक्ष्मण ! नस्तातं स्वदृष्टिपरिरम्भिणम् ।

सत्यं संरक्षता येन त्यक्तोऽहमसुभिः समम् ॥२७॥

लक्ष्मणः—आर्य ! स्वप्न इव मे प्रतिभाति ।

रामः—भगवन् ! किमागमनकारणं देवानामृषीणां पितॄणां च ।

नारदः—भवतो देव्यास्सीतायाः पातिव्रत्यानुभावः ।

रामः—अस्याद्भुतदर्शनमेव नः प्रत्ययकारणमासीत् । तथापि

मां सन्देहयति तस्या रूपशोभानिमित्तम् ।

नारदः—किं न जानीषे तस्या रूपशोभानिमित्तम् ।

रामः—भगवन् ! न जाने ।

नारदः—तस्या महर्षिपत्न्यास्तावदनसूयायाः धरप्रदानवशात् खलु ।

अथ तादृशने विशेषमाह—उभाविति ॥ साधुजलं भक्तिस्नेहदृष्टौ धनुर्भाषेः अशुभलपुलकोद्भेदादिभिः सहितं यथा भवति तथा प्रणमतः ।

हे ! लक्ष्मण ! नस्तातं पश्य स्वदृष्टिपरिरम्भिणम् आत्मनो दृष्टिभ्यामावयोरालेपे कुर्वाण सत्यं संरक्षता ॥ हेतौ शता ॥२७॥

स्वप्न इवेति ॥ अल्प-तासमावनीयदिव्यजनदर्शनहेतुका स्वप्नप्रतिभा ।

स्वप्नो ह्यसंभाव्यमप्याकाशगमनादि दर्शयति । इह देवा ऋषयोऽपि नारदेन दर्शिताः

दृष्टारश्च रामवाभ्यामिति ज्ञेयम् । अत एव देवानामृषीणां पितॄणां चेति देवैः

विषुभिश्च महर्षीणां समभिव्याहारः । अथ नारदः पृष्टो देवानामागमनकारण-

माह—भवत इति ॥ दत्तस्य पत्न्या लङ्कावृत्तान्तस्य देवा एव दिव्यचन्द्रप्रसमा-

क्षिण्यः भक्तस्तस्यप्रतिपत्तिं विना लोकप्रत्ययो न भवतीति तदर्थं तत्पातिव्रत्यानु-

भावेन जगद्धारवरा देवाद्योऽप्यानीता अतोऽप्यन्तं विस्मयनीयस्त्व देव्याः पाति-

व्रत्यानुभाव इत्यभिप्रायः । अस्येति ॥ अस्य पातिव्रत्यस्य प्रत्ययेऽस्माकम्-

द्भुतं देवादीनां दर्शनमेव कारणमासीत् । अनभतनत्वं न विवक्षितम् । तथापि

तस्या रूपशोभानिमित्तं मां सन्देहयति ॥ सन्देहशब्देन तत्कार्य

व्याकुलत्वं लक्षयते । रूपशोभानिमित्तज्ञानं प्रति व्याकुलं मे मनः न तु पाति-

रामः—आः दण्डकेऽपि मम सन्देहपदमिदमासीत् न पृष्टं पर-
मार्थतः ।

नारदः—तस्याश्शरीरगतं तव दर्शनपथे सर्वं मण्डनरूपं भवि-
ष्यति । तथा हि,

वसुधारजश्शयनकालसञ्चितं

स्तनमण्डले मलयजत्वमागतम् ।

समपद्यताश्रयमहोरुहच्युतं

परिणामि पर्यमलकस्य भूषणम् ॥२८॥

रामः—कृतं देवशासनेन । ननु भवान् सत्यवादी समाधिबन्धु-
रेव प्रमाणम् ।

ब्रह्मसुखिरय सन्देहलेरोऽप्यस्तीत्यभिप्रायः । तस्या इत्यादि खलित्यन्तो मन्थः
स्पष्टः । अपर्बणसित एव नारदवाक्ये स्वयं निरूपयति—आ दण्डकेऽपीति ॥
आ इति सारथे । दण्डकेऽपि मम सन्देहपदम् ॥ कथमिदमस्या रूपमेवं
कातमिति जिज्ञासा सन्देहपदेनोच्यते । इदम् ईदृशमिदानीन्तनमिव रूपतोभाद-
रांनं तदानामपि जिज्ञासायाः पर्दं कारणमासीत् । तस्मात्प्यनयादरांनानन्तरं सजा-
तत्वादनस्यैवावरप्रदानं कारणं संभवति न केवलमपत्यस्यैव रूपतोभादरांनस्यैवभि-
प्रायः । दण्डकेऽपि रूपदरांनसमये न दोषाशङ्का जाता । एवं च भिया चक्षुषी मे
हरसि पुरमयोष्यामावसन्तीव चित्रमिति जिज्ञासायास्तस्यैव दर्शितत्वात् । न पृष्टं
परमार्थत इति ॥ परमार्थशब्देन सम्बद्धं सत्यमे । किमस्य कारणमिति
सीता प्रति न सम्बद्धं पृष्टं मयेत्यर्थः । अथ नारदो वाक्यरोषमाह—तस्या इति ॥
एवं भविष्यतीत्यन्तेन मन्थेन वरप्रदानप्रकारं दर्शयित्वा तस्य कृतं दर्शयति—
तथा हीति ॥

शयनकालसञ्चितं वसुधारजः तव दर्शनपथे मलयजत्वं पश्य-
नानुनेपत्तवमागतम् । तथा सीतामिज्ञासाभयभूतात् मदीदृशात् च्युतं परि-
णामि पर्यं पर्यमलकस्य भूषणस्य समपद्यत ॥२८॥

कृतं देवशासनेनेति ॥ पतिव्रतेव सीतेति रामं प्रशुभ्यणामिति करे-
रामभक्तं तन्न बह्वन्धं प्रबोवजाभावादिस्त्रिमिषावः । कुतो न बह्वन्धमव भाव—
नन्विति ॥ समाधिबन्धुः समाधिशाब्देन योग आसुष्यति दिव्यं

लक्ष्मणः—(आत्मगतम्) अहो नु खलु मन्दैरस्माभिः वचनवि-
स्फुलिङ्गैराहतापि महादेवी नापद्यत विकृतिम् ।

रामः—भगवन् ! किमाज्ञापयन्ति देवाः पितरो महर्षयश्च ।

नारदः—सह रावणजीवितैस्समाप्तस्ते वनवासकालः । तस्मात्
सार्धं देव्या नगर्ययोध्या प्रवेष्टव्येति ।

रामः—अनुगृहीतोऽस्मि ।

नारदः—तेन हि आनयनार्थं देव्याः लक्ष्मणमाज्ञापय ।

रामः—(जनान्तिकम्) लक्ष्मण ! का नामान्न प्रतिपत्तिः ।

लक्ष्मणः—आर्य ! किमत्र परीक्षितव्यम् । अस्याश्शुद्धिसाक्षिणो
देवाः पितरो महर्षयश्च ।

रामः—(प्रकाशम्) लक्ष्मण ! अनुतिष्ठ महर्षिशासनम् ।

लक्ष्मणः—यदाज्ञापयत्यार्यः । (निष्क्रान्तः)

नारदः—अहो नु खलु तवानुभावो विस्मयनीयः । पश्य—
कार्मुकेण शमिते तवाधुना रावणे त्रिभुवनैककण्ठके ।

वासवस्य रघुवीर ! केवलं जातमभ्युधरमण्डनं घनुः ॥२६॥

ज्ञानमतीतानागतादिविषयमुच्यते । तदेव चक्षुरर्षप्रकारासाधन यस्य स तपोः ।
अनेन त्रिविधज्ञानकारणसोपाभावात् यथार्थदर्शित्वमुक्तम् । सत्यवादीत्वेनेन
यथादृष्टार्थवादित्वम् । उभयमपि प्रामाण्ये कारणम् । यथोक्तम्—“यथार्थदर्शिनः
पुंसो यथादृष्टार्थवादिनः । उपदेशः परार्थो यः स इहागम उच्यते ॥” इति । भग-
वन्वचनादेश निश्चिते सीतायाः पातिप्रत्ये न सवाद्प्रमायापेवेति भावः ।
अहो नु सन्निवृत्ति विस्मये । मन्दैरस्यैः वचनेरेव विस्तृतिरैरभिकटैराहतापि
महादेवी न किञ्चिद्विकृतिमापद्य । महति विकारहेतोः सत्यपि विकारामयेन
बहुमानातिशयो घोषते । अत्र एव महादेवीशुभम् । किमाज्ञापयन्तीति ॥
बहुभिः शमापैर्देव्याः पातिप्रत्ये विदितमेव किमन्वयाज्ञापयन्ति देश इत्यर्थः ।
सहेति ॥ रावणविमहादिवस एव वनवासकालस्यसमाप्त एतस्मान्नात् देव्या सार्ध-
मदेवाणां प्रवेष्टव्या । का यिप्रतिपत्तिः किं कर्तव्यम् । एतन्नरन्युद्धि-
तिवार्थमेव न स्वात्मनश्च-देहादिरे वेदम् । येन एतत् ।

अथ लक्ष्मणे स्तान्नवनारं गये इत्यर्थेन वरस्यमादां चतुर्णां प्रशस्तं इति—

रामः—ननु तस्य देवा मुनयश्च कारणम् ।

(ततः प्रविशति सीता लक्ष्मणश्च)

सीता—द्विलिङ्गामि अहं एदेण धुत्ततेण । ए हि ण हि तुस्सामि एव्व । तस्स पापस्स पत्थाणसमए केण वि हत्थ प्परिसो लंकाअं वि पादप्परिसो संवुत्तो । तस्स पापस्स सरीरप्परिसपसुलाणि गत्ताणि अग्गि वज्जिअ कइं परिसुद्धाणि भविस्सन्ति । (परिक्रम्यावलोक्य) जेडु अज्जउत्तो ।

जिह्वेभ्यहमेतेन वृत्तान्तेन । न हि न हि तुष्याम्येव । तस्य पापस्य प्रस्थानसमये केनापि हस्तस्पर्शा लङ्कायामपि पादस्पर्शा संवृत्तः । तस्य पापस्य शरीरस्पर्शापांसुलानि गात्राणि अग्निं वर्जयित्वा कथं परिशुद्धानि भविष्यन्ति । जयत्वार्यपुत्र ।

रामः—देवि ! इत इतः ।

शङ्कितासि मया देवि ! घर्मशीलापि जानकि ! ।

विश्वास्यन्ते कथं शेषा योषितः प्रोषिता प्रियैः ॥३०॥

अहो इति ॥ कार्मुकेणेति ॥ करणभूतस्यापि वासुकस्य कर्तृकारोपेण असि-
भिच्छनशीतिवत् सौकर्यं बोधते । अत एव कर्मसमर्थाविकार्मुकशब्दोपादानम् ।
सनातीय वासवस्य कार्मुक रावणहननासमर्थं दृष्ट्वा जात्यभिमानेनैव तव कार्मुकेण
रावणं समितेऽधुना वासवस्य धनु देवलमन्त्रधरमख्येन जातम् । केवलमित्यनेन
राघुहनन-व्यापाराभावो दर्शितः ॥२६॥

विह्वेभ्यहमेतेनाग्निप्रवेशवृत्तान्तेन । अग्निप्रवेशस्य दोषाशङ्काकरणत्वेन त्रीश
हेतुत्वम् । अत्र हिषा शोको लक्ष्यते । मासाप्यखलितचारित्र्यास्तस्याः
आत्मगोचरा दोषाशङ्का महात्र शोक जनयत्येव । न द्विज हीति ॥ शोको न कर्तव्य
इति मात । तुष्याम्येव ॥ तोपे वारणमाह—तस्सेति ॥ तस्य राघ-
णस्य प्रस्थानसमयेऽकस्मात् हस्तस्पर्शा लङ्कायां पादस्पर्शाश्च
संवृत्तः ॥ तस्य पापस्य शरीरस्पर्शेन पांसुलानि इहानि गात्राणि
भवयशात् अग्निं वर्जयित्वा कथं परिशुद्धानि भवन्ति ॥ अत अग्नि
प्रवेशेन स-लाप एव कर्तव्य इति पर्यवसानम् ।

अथ जानकीं दृष्ट्वा व्रीहानुपापहर्षविवर्ताः भूया आह—देवीति ॥

सीता—अज्जउत्तो एव्य परमत्थदो जाणादि ।

आर्यपुत्र एव, परमार्थतो जानाति ।

रामः—देवि ! क्षिग्धस्यापि विप्रतिपत्तिः फलवती संवृत्ता
यया देवा महर्षयश्च प्रत्यक्षीकृताः ।

(ततः प्रविशति कृताभिपेको विभीषणः)

विभीषणः—जयतु देव ।

रामः—विभीषण ! का घाता लङ्कायाम् ।

विभीषणः—देवमाक्रोशति लङ्कावासी महाजनः ।

रामः—किमिति किमिति । (पर्याकुलस्तिष्ठति)

विभीषणः—पयो मद्यस्पर्श परिशङ्कयते । नामिथं द्विरण्यं द्विर-
ण्यरेतसमर्हति । कथं दीपिका तमः कलङ्कयतीति ।

जानकि ! भर्गशीलापि भर्गशालवेनावधृतापि बुद्धिपूर्वं मया शङ्कितासि किमप्य-
मित्यत आह—विद्वयास्यन्त इति ॥ दोषाराद्ध्या प्रबोजनं केनचित्प्रमा-
येन परीक्षा । यद्यपरीक्ष्यैव त्व परिगृह्यसे तत कथं चिरकाल प्रेषिता शेषा.
स्वदयतिरिक्ता पनिप्रता योषितो लोकैः विश्वास्य ते । विप्रयुक्ता पनिप्रतारिस्त्रय-
परीक्ष्यैव भर्तुभि परिप्रदोतभ्या इति न्याय लोके प्रतिष्ठापयित्तु मया त्वत्परीक्षा
कृता न तु त्वयि दोषाराद्धूपेत्यभिप्रायः ॥ ३० ॥

भयार्थपुत्रस्वात्मनि बस्तुनो दोषराद्धामावमवधार्य सागदमाह—आर्यपुत्र
एव परमार्थतो मां जानाति ॥ नाम्यो जानातीत्येवराभेन दर्शितम् ।
रूपविपरीतदर्शनसमये तु वरदानापरिणानान्मम दोषभ्रम एवेत्याह—क्षिग्ध
स्यापीति ॥ त्वयि क्षिग्धस्यापि मे विप्रतिपत्तिः विरुद्धा प्रतिपत्तिः भ्राति
प्रतिपत्तिर्वा फलवत्यासीत् । फल दर्शयति—ययेति ॥ विभीषणमवेसरय लङ्का-
घाताभिरेव न पुष्पकालवन च प्रबोजनम् । तत्र लङ्काघातं पृष्टे निवेदयति—
देवमिति ॥ आक्रोशानमकार दर्शयति—पय इति ॥ परिशङ्कयत इति ॥
कर्मणि शिञ्जत । इतरथा शिकर्मकरासमवात् । न चात्र प्रबोजकथ्यापारकर्मत्वेन
वयसोऽभिधान समवति अनेकनस्य वयस शङ्काकर्तृत्वासमवेन प्रबोजनत्वाभावात् ।
यथाक्षुत्तार्थमदृष्टेऽस्य वाक्यस्यासम्बद्ध्यर्थत्वे स्यात् शयन्यथा श्यास्वावर्ते । यथा
केनपिन् कश्चिद्विदोषमपि एव प्रति यद्वरपरां परिशङ्कते आत्मनो मद्यत्परी-

रामः—इदानीमाश्वासितोऽस्मि जनवाद्भवणेन ।

विभीषणः—देव ! महादेवीं प्रत्यवततानि शिरांसि नागरिकाणां
मद्यापि नोत्तिष्ठन्ति ।

रामः—जाने कियाननुभावो जानक्याः ।

विभीषणः—पश्य भगवतो वैश्रवणस्य,

पुष्पायुधप्रतिम ! पुष्पकनामधेया

सेयं विमानवसतिर्वसते ! गुणानाम् ।

यां स्वीकृतत्रिभुवनामपि सावकाशा-

माशामिवाहुरपरस्य परिग्रहाय ॥३१॥

भगवन् महापरांमराङ्गमानस्यापि भगवन्स्य महापरांमराङ्गमुत्पादयतीत्यर्थः । तथा
सीतां प्रति महाजनस्य दोषराङ्गाम्बेऽपि स्वजनेन भर्तादिना दोषप्रमेयापरिग्र-
हाद् राङ्गोत्पादिता इति । अग्निप्रवेशोऽपि निष्कल इत्याह—नामिभ्रमिति ॥
न हि शापोल्लेखनादिना निर्दोशत्वेन निश्चितं शिरस्येव शिरस्येतत्तमहंति प्रमे-
यनामावात् । एवं शीतगुण्यदिभिर्निश्चितयारिना सीतां पश्यति भवेतिरागं कोऽपि
महादोषः । ननु निरकाल दुर्जनदेशे स्वयमेव निवासाद् दोषाराङ्गं भगवन्नेव
मत आह—कथमिति ॥ पया तमोऽप्युज्ज्वला दीपिका न क्वचिदपि मन्त्रु-
दूरमपसर्गयेत् तथा रावपरवपत्ता वातिमत्वनदिशा स्वात्वनतमपुष्पायुधिनान्पराङ्ग-
मनुभावविशेषात्मानं रक्षितुं स्वयमेव समर्था कथं दूषयति इत्याकोराणि लङ्का-
वासी महाजनः । लङ्कावासीयनेन तेषां लङ्कायां सीतापारिभं प्रति साक्षिभं वसि-
त्त्वम् । तेनाकोरास्य निर्दोशत्वनिश्चयमूलत्वं दर्शितम् । न केवलं महाजना एव देवीं
बहु मन्वन्ते अपि तु ये दोषदोषोक्तयः परिहसन्तीनाः नागरिकजनाम्बेऽपि
बहुमानेनेरानोऽभ्यवनगतिराह इव वर्तन्ते इत्याह—देवेति ॥ जानक्या अनुभाव-
विद्याम् क्वचिच्छेष इत्यर्थः ।

अथ पुष्पकं दृश्यते—पश्येति ॥ हे ! देव ! पुष्पायुधप्रतिम !
गुणानां वसते ! निष्कलामवपत्त ! भगवतो वैश्रवणस्य पुष्पकनाम-
धेया वसतिरियम् पनां पश्यन्तु भवात् । स्वीकृतत्रिभुवनामपि साव-
काशात् विदुवन्त एव क्वचिदप्यनुभावानां सावकाशात् पश्यन्तु भवात् । विदुवन्त इति
व्यवहितोक्तिः । आतां पुष्पकम् । आतां स्वीकृतत्रिभुवनापि सावकाशात् पश्यन्तु भवात् ।

रामः—प्रेषय भगवते लोकपालाय वैश्रवणाय ।

नारदः—मा मा राक्षसचिरानुभवान्मलीमसमिदं विमानं देव्याः
तवारोहणेन च पवित्रीकृत्य पश्चात्साकेतात् कैलास-
मुपनय ।

रामः—उपपन्नमिदम् । लक्ष्मण ! प्रथमं देवीमारोपय रथम् ।

लक्ष्मणः—यदाज्ञापयत्यार्यः ।

सीता—हं । हम् ।

रामः—(स्मितं कृत्वा) देवि !

अहं सत्यं रामः शशिमुखि ! न मायी दशमुखो

रथं भ्राता मे त्वां नयति न च सूतो नृपसुते ! ।

कृतं धाचा भूयस्सरसिजपलाशच्छविमुपा

कराद्गुल्या धत्से ननु साकिरणं मण्डनमिदम् ॥३२॥

सीता—एतो अञ्जली अचरीशरश्याणं । अणुहा कदं दार्ण्ये
अज्जत्तं रक्षसं अ परमत्थदो जाणामि ।

एयोऽञ्जलिः श्राद्धरक्षयोः । अन्यथा कथमिदानी-

मार्यपुत्रं राक्षसं च परमार्थतो जानामि ।

ग्रहगोचरा भवति । यथोक्तम्—“कणुमात्रं मनस्तस्मादाशा नाम सतोद्रता । तस्या
नालमुपग्राय भुवनानि चतुर्दश ॥” इति ॥३१॥

मा मा ॥ प्रेषयेति शेषः । कुल इत्यत्र आह—राक्षसेति ॥ चिरानुभवेन
मलीमसत्वातिशयो दर्शितः । देव्यास्तत्र चारोहणेनेति समुच्चयः । साकेतादयोध्यायाः ।
इमिति विषादजनितो काम्योऽनुभावः ।

अथ रवारोहणप्रसङ्गेन सहमा दशमीवहता वञ्चनां स्पृहयत्याशात्मनि मावारा-
मप्रेषय लक्ष्मणे मायातत्प्रयत्नेण सञ्जातं विषादमनुभावमुपेमात्स्य
तमपनेतु सरिनतनाह—अहमिति ॥ ननु पूर्वं दशमवेणायेषुमुक्तमत्र आह—
कृतमिति ॥ ननु हेतौ । एतः कराद्गुल्या इदं मदीयं पत्तं भद्रः स्तर्षान-
मेव तत्र सत्यासत्यपरीक्षासाधनमिति भावः ॥३२॥

एयोऽञ्जलिराद्धरक्षयोः अङ्गुलीवचूडामप्योरित्यर्थाश्च विष्णुनि ।
अन्यथा धनपोरक्षेत्रेण कथमिदानीमार्यपुत्रं राक्षसं च परमा-
र्थतो जानामि ॥ भायंपुत्रोऽयं न राक्षस इति कदं जानामीत्यर्थः ।

लक्ष्मणः—आर्ये ! तव शासनादृण्डकेषु प्रस्थिते मयि,
 संरक्षिता मम समाधिरिषुर्न देवं
 साक्षीति यत्कथितमत्र तथैव जातम् ।
 सामान्यदर्शनजडेन मया यदुक्तं
 त्वं तत्क्षमस्व शरणं चरणौ ममैतौ ॥३३॥
 (प्रणमति)

सीता—कुमार ! उद्वेहि उद्वेहि । को पत्य दोसो । रक्षससर्पास-
 प्परिसंपंसुलाणि पादाणि दाणिं कुमारेण पक्खालिदाणि
 विश्व परिसुद्धाणि ह्येति ।
 कुमार ! उत्तिष्ठ उत्तिष्ठ । कोऽत्र दोषः । राक्षसशीर्ष-
 स्पर्शपांसुलौ पादौ कुमारेण इदानीं प्रक्षालिताविष
 परिशुद्धी भवतः ।

अथ लक्ष्मण आर्येण परिगृहीतार्यां सीतायां कृतार्थो भूत्वा तस्यां लोकोत्तर
 महिमानमालोच्य सबहुमानमाह—आर्ये ! तव शासनादिति ॥ तव शास-
 नात् गुणादि लक्षण ! किं बिरभसीति निबोधात् । दृण्डकेषु दण्डकाख्यान्
 वनभेदान् उदिरव प्रस्थिते मरुधातुमुपना-ते मयि । “मादिकर्मणि वत्-” ।
 एकाभिर्नां वधमहं भवतीं त्यजामीति मद्दशनं श्रुत्वा समाधिर्मम संरक्षिता न
 त्वेषु समाधिरेव मां रक्षितुं ममर्षं समाप्यभावे सति त्वेषुरकिञ्चित्कर एवेति
 यत्कथितं तदत्र लक्ष्मणां तथैव जातम् । अथ लक्ष्मणामेकाकित्येष त्वं समाधिभेन
 राक्षसेनात्यन्तमधुष्वा भूत्वा आरमानं सारथितवतीति तव वचनं तत्त्वमेव सञ्जातम् ।
 पर्युनसवया देवं साक्षीति कथितं तदप्यल लक्ष्मणां तथैव जातम् । एते मग-
 बानप्रिभृतिमान् नारदो देवाः पितृषु महर्षयश्च रक्षसमाधिमहिम्ना नीतारवद्
 ज्ञानमाहित्वेनारमामि. प्रत्यर्थाकृता इति तदपि साधमेव जातम् । सामान्य-
 दर्शनजडेन सामान्य सादृश्यमन्यत्रोत्पन्नदुःखदा जडेन स्वगृहियातग्रा
 नातेन । यदुक्तम् “भारिकर्मदापिष्वमनाविराममनुश्रितम् । विगहं ज-म-
 नापीयम् ॥” इति तदपि मिथैव अन्तमिषयोभिर्भावेति । अत्रत्यं तत्त्वमेव
 स्वपराधपरित्यागपेनापूर्वं जमरुदोति ॥३३॥

इदानीं राक्षसशीर्षस्पर्शपांसुलौ पादौ कुमारेण प्रक्षालिता-

(नेपथ्ये)

देवयोरुभयोर्दृष्टं माहात्म्यमतिमानुषम् ।

यः स्वधैर्यं निराकार्पीभिर्विकारा च यानले ॥३४॥

नारदः—भद्रमुख ! भगवानग्निरेव तवाधुना साक्षित्वं प्रतिपन्नः ।

(आकाशे प्रध्वनन्ति शङ्खपटहाः । सर्वे सविस्मयमवलोकयन्ति)

नारदः—भद्रमुख ! स्वनिष्क्रमणेन देवाः तव निष्क्रमणं

चोदयन्ति ।

रामः—एहि देवि ! वेदेहि ! ।

यिच ॥ दोषघ्निते रघुघ्निते च यतमानत छिद्येन पाप्मनराग्नेन प्रचालनयोग्य
एव दर्शितम् । कुमार ! उत्तिष्ठोत्तिष्ठ । कोऽत्र दोषः ॥ तदानीं त्वदच-
नमनाद्रिममाणया मया महती दुरवस्थानुभूतेति तव न कश्चिदोष इत्यभिप्रायः ।

अथ राघवस्य निर्दोषी देवी वृथा मया परित्यक्तेत्यनुतापमपनेतु काचिद्भाग-
कारो प्रवृत्ता तामाह—देवयोरिति ॥ देवश्च देवी च देवी । पुमान्निस्त्रयेत्येकशेषः ।

देवस्य राघवस्य देव्यास्मितापारच अतिमानुषं मानुष्यकडुलम माहात्म्यं
दृष्टम् ॥ किं तन्माहात्म्यमत आह—यो देवः स्वधैर्यं निराकार्पीत् ॥

स्वधैर्यं स्वधैर्यं निश्चयमिति यावत् । लोकापवादमयमात्रेण पतिजनैव रीतेनि
यावन्निश्चय निराकार्पीत् उपेक्षितवान् । इह निश्चयफलस्य सीतापरिग्रहस्याभावेन

निश्चयेऽनादर उक्त इति शेषम् । न हि लोके कश्चित्लोकापवादमयमात्रेण निर्दो
षत्वेनावधुना प्रायेभ्योऽपि गरीयसी प्रियतमा धर्मपत्नीमुपेक्षितु समर्थ इति

उपेक्षैव तावदतिमानुष माहात्म्यम् । एवमुपेक्षया शोभनोदकेतव च
देवस्य माहात्म्यादेव सजातम् । अनोऽत्रानुतापो न वर्तन्त्य इति भावः ।

तथा या साता अनले निर्विकाराभूत् पातिसत्वप्रतापसन्तप्तानलेन
शीघ्रगद्गानापरोच्चाभूतेन समर्पिता तदप्यतिमानुष माहात्म्यं दृष्टम् ॥३५॥

। निर्विकारा च यानले इत्येतदेवानुवदन्नाह—भद्रमुखेति ॥ भगवान्
सर्वज्ञ इत्यर्थः । अथ नारदो देवादीनां प्रस्थानसमये राज्ञिनाद श्रुत्वा तै सह

भ्रिमिषु राघवभयोर्ध्यां प्रस्थापयितुमाह—भद्रमुखेति ॥ स्वनिष्क्रमणेन
निष्क्रमणसमयभाविशङ्खपटदिनादरूपत्तुनिमित्तसुपादनेन तव विनिष्क्रमणं चोद-
यन्तीव अनोऽयमेव मुहूर्तस्तव निष्क्रमणायेति शेषः ।

- नमस्व देवि ! देवर्षिं देवशासनशंसिनम् ।
सोपवेदस्य वेदस्य यः प्रतिष्ठा स्वयंभुवः ॥ ३५ ॥
(हस्तमवलम्ब्य दर्शयति)

सीता—दारिणि अज्जउत्तहत्थप्परिसं उवलम्भिअ पमाणं होह
अब्भुदइगुलीअअं । रक्खसमाआदो मोइदं अत्ताण-
मवगच्छामि ।

इदानीमार्यपुत्रहस्तस्पर्शमुपलभ्य प्रमाणं भवत्य-
द्भुताद्गुलीयकम् । राक्षसमायातो मोक्षितमात्मान-
मवगच्छामि ।

रामः—पूर्वं राक्षसीमायाविप्रलब्धस्य मे देव्याः प्रत्ययकारण-
मासीदाश्वर्यचूडामणिः ।

नारदः—भद्रमुख ! देवाननुगच्छामि । किं ते भूयः प्रियमुपह-
रामि ।

अथ गन्धुमारभते—हे ! देवि ! वीदेहि ! एहि देवशासनशंसिनम्
इमं देवर्षिं नमस्व ॥ नमस्कार्यत्वमुपपादयति—सोपवेदस्येति ॥ स्वयं-
भुवो विरिञ्चस्य यो वेदः तस्य प्रतिष्ठा कामवः । अस्या हि प्रथमान्तेवासिन्य-
रिमन्नारदे स्वपुत्रे सर्वा विधाः प्रतिष्ठापिणः । अथवा स्वयंभुवो नित्यवेदस्येत्सर्वः ।
सोपवेदस्येत्सर्वोपाप्तानामुपलक्षणम् । यथाहुः—“अज्ञानि वेदाश्चत्वारो भीर्माना
न्यायविस्तरः । पुराणं धर्मशास्त्रं च विधा छेताश्चतुर्दरा ॥ आयुर्वेदो षणुर्वेदो
गान्धर्वो वेद इत्यपि । अथवेदश्चतुर्धास्ते उपवेदा इति स्मृताः ॥” इति । सर्वथा
गन्धर्ववेदसर्वस्वप्रवर्तिभ्या बोध्याया चारयात् विरोधतः सोपवेदस्येत्सुक्तम् ॥ ३५ ॥

अथ सीता आवंपुत्रेण हस्तमवलम्ब्य दारिण देवर्षिं प्रणम्याह—आर्य-
पुत्रहस्तस्पर्शमुपलभ्याद्भुताद्गुलीयं प्रमाणं भवति ॥ परमाणं-
भूतावंपुत्रदाने प्रमाणं भवतीत्यर्थः । अभुना राक्षसमायातो मोक्षि-
तमात्मानमवगच्छामि ॥ पूर्वं दण्डदायने राक्षसाः स्पर्शदायाः यावत्
विप्रलब्धस्य मादामीडारूपेण बधितस्य मे मया भूतशक्त्यावमाश्वर्यचूडामणि- इत्यर्थः
देव्यात्स्य इति परमार्थगीनाहुः क्वे जनवति तेन शब्दव्यवहारमार्थः । भद्रमुख !
भद्रं सुन्दर भिदमममं च सुभा नन्द स तवोक्तः । यथिभोक्तव्यमोक्तः ॥ ३५ ॥
देवान् प्रधापित्वा सर्वं निवेदित्वमुत्तमगुणधारिणः । भूयः अतः परं किं प्रियम्

रामः—सिद्धार्थोऽहं किमतः परमिच्छामि । तथाप्येतावदस्तु
भरतवाक्यम् ।

मन्त्रैरावर्ज्यमानं हृदिरमरपतेरस्तु कल्याणवृष्ट्यै

घन्वी सङ्कल्पजन्मा सरभसमपथे सायकान् संहरेत् ।

उपहरामि ॥ तदुच्यतानिति शेषः । सिद्धार्थोऽहं युष्मदनुग्रहमसाधितान्
रावणवशात् जगदनुग्रहसंपादनेन निरराहं जानकीपरिग्रहेण च कृतार्थोऽहं किमु-
त्तरमतः परमिच्छामि । यतस्सर्वपुर्यार्षसाधन भवद्रिधानां दर्शनमभूद् अतः
किमपरमेष्टम्यमित्यभिप्रायः । भरतवाक्यमिति ॥ अत उत्तरं परित्यक्तानु-
वार्यभावस्य नर्तकस्य वाक्यमित्यर्थः । पदं नर्तक चूडामणिसंज्ञनाटकप्रयोगेण
सामाजिकानां प्रज्ञास्वाददेशीयमानन्द सन्पाद्य तस्यैव जगदभ्युदयात्मक
फलमनुग्रहीतु सामाजिवान् प्रार्थयते—तथापीति ॥ यद्यप्यनेन नाटकप्रयोगेण
भवता प्रसादादस्माक सख्याभिलषितफललाभ करस्य एव । तथाप्येतावदस्तु ॥
यथावच्छब्दशो ब्रह्ममायानुद्धित्यफनपरिमाणवचनः । इदमिदं च फल भवत्वित्यर्थः ।

तानि फलानि दर्शयति—मन्त्रैरिति ॥ द्रव्यदेवतासम्बन्धरूपकर्मप्रकारान-
समर्थं मन्त्रैः करणभूते यजमानेनाग्न्यादिदेवताभ्यः श्रावर्ज्यमानं दीयमान
हृदिरमरपतेः पञ्चन्यरूपस्येन्द्रस्य कल्याणवृष्ट्यै भवतु ॥ यथाकाल
यथादेश यथाभिलषित च कियमाद्यत्वाद् वृष्टे बन्वाणत्वम् । यथोक्तम्—“अधो
प्रास्ताद्भुतिस्तभ्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिः वृष्टेरथ ततः प्रजा ॥”
इति । यथा राघवकर्म जगदभ्युदयायाभूत् तथाय मथा कृतस्वत्प्रयोगोऽपि
जगदभ्युदयाय भूवादित्यभिप्रायः । तथा घन्वी सङ्कल्पजन्मा सरभसं
शीघ्रम् अपथे परदारान् परपुराणश्रोत्रिरथ पुरुषेषु स्त्रीषु च सायकान् संह-
रेत् मा प्रहरतु । यथा रावण परदारभिलाषादिनष्टः अत पर तथा कश्चि-
दपि माभूदित्यभिप्रायः । तथा राजानो राजघर्मे प्रभापरिपालनादौ प्राणिहि-
तमनसो भूत्वा मौलिभारं वहन्ताम् ॥ यथा राघवः तथा । सर्वेषां
प्रज्ञा अन्तरायद्धमौनम् भन्त स्वाश्रये आत्मनि आबद्ध इदनिबद्धं मौन
निद्रावन्द्रमोहालस्यादिकृतेन जाड्येन स्वाधिकृतकर्मानुष्ठानं प्रति तूर्ण्यमावम-
वधुश्च प्रसादं यातु उचितकर्मानुष्ठानप्राणरूपत्व लभताम् । यथा राघवस्य
प्रज्ञा स्वाधिकृते जगद्रक्षणे । अथवा अन्तरायद्धमौनं राजस तामसु च भावमव-
धुय प्रसादं राघवरूपसात्त्विक नारायणमकरायामेक भाव लभताम् । अथवा अ-

राजानो राजधर्मप्रणिहितमनसो मौलिभारं वहन्तां
प्रश्ना यातु प्रसादं प्रतिदिनमवधूयान्तरावडमौनम् ॥३६॥
(निष्क्रान्ता. सर्वे)

इति शक्तिभद्रविरचिते चूडामणिनाटके सप्तमोऽङ्कः ।

इत्याश्चर्यचूडामणिः समाप्तः ।

पर्यशाला शर्पणस्त्रा मायासीता ततः परम् ।
जटायुषो घघोऽशोकवनिकाप्यङ्गुलीयकम् ॥
सप्तमोऽङ्कस्ततश्चेत्थ चूडामण्यङ्ककीर्तनम् ।

रम्यप्रयोगपरितुष्टनाट्यदैवतशिवभक्त्यात्मक भाव सभनाम् । अथवाऽन्तरावडमौ-
नमविष्ठाकृतमनात्मनि देहादौ अह मयेत्यध्यासम् भवभूय प्रष्टा आत्मा निद्रुपस्था
दारमन प्रष्टाशब्दवाच्यत्वम् । प्रसादं सच्चिदानन्दात्मक स्वयम्भकारक स्वस्वरूप
लभताम् । इत्यभिकारिभेदेन योजनीयम् ॥३६॥

भारद्वाजप्रामवासी कुमारिलमतानुग. ।

विम कश्चिदशक्तिभद्रकृत म्याकुण नाटकम् ॥

रघुवीरस्य धरित नित्य मेभ्य द्वितीयिभि ।

परसेवया तारयाशु गर सत्तारमागरम् ॥

रघुनाथे भवेन्नित्य इन्मत्त इवावला ।

अत्रिर्मगानुमथा ततमुत्तारयभारकरे ॥

द्विचक्रमुत्र अष्टमुरमग्विकारुण कुमारमारितयत्नमाननेवमम् ।

वन्दे मयूरात्ममप्रिममत्र मेना वमथाहमभीष्टनिश्चये ॥

चूडामण्येनोदकस्य विभूतिनिक्षिप्रा मया ।

साहस्राक्षेन पुनरी पुङ्गवारावभिमता ॥

सप्तमोऽङ्कः समाप्तः ।

दुर्ब भूषार

आश्वर्यचूडामणिस्यश्लोकानुक्रमणिका ।

अधिवसन् गुरुरशासनतो	१६३	आपाय भक्ति शयन	२०३
अधीतवेदविद्योऽभि	१६६	आयात मामपरिचितया	२१०
अनया कृतमन्यभुङ्गया	१७२	आरोपयत्यलकमानयति	२०६
अनयोर्नमतोरद्य	२२६	आर्येणाशुकमुग्धता धृतमभूदा-	३४
अनुमूलमर्ध्यमविरोधि	१४७	आविर्भवत्यमृतभाजन-	१५७
अपि नियमिनो दारान्	१३८	इद भुत्वा वचो भर्तु	२३०
अपि बन्धुपु नार्थिता वर	१३२	इन्द्रकल्पे स्थिते राज्ञे	४०
अपि मा विजल्पति गभीर	११३	इन्द्राणीमहमप्सरोभिरनय	१०४
अपि वासववारणस्य वक्त्रे	१३६	इमा गम्भीरचारित्रा	१०८
अभिगम्य मुनीन् वने वने	६७	उद्यान वनभूमय कुसुमितै	३२
अभिरञ्जनीं जनाना	४	उन्मर्यादमुपेक्ष्य रावणमह	१५६
अभिसरणमयुक्तमङ्गनाना	५८	एते स्वर्गविभूषण विटपिनो	१७५
अरुणे परिशीर्षमञ्जली	२०६	एषां पक्षवमशुकानि कुसुम	१६०
अवधूय दशग्रीव	२२५	कनकहरिण केय भूमि	१३३
अवलोक्य मुधाभुजाम	१८५	वरपक्षवमात्रमुज्जिहीते	२०३
अविवेकमनावेक्ष्य	११४	कवचिततनु पृष्ठावापी	१०६
अशङ्कित शिथिलय	४५	कस्य किन्नु कुतस्त्यन्नु	६४
असता सदजो भाव	८७	कार्मुकेण शमिते	२४१
अस्यातिमात्रायतलोचनस्य	१४	किं नि श्वासैर्गर्लपयसि	३२४
अहिभवनविधानान्यायुधीकृत्य	१६१	कुवलयपलाशाक्षि । क त्व	२०१
अह सत्य रामशशिशुखि ।	२४५	कृतवान् विधिना शत	१६७
आक्रान्ता किन्नु बालो	८८	केकया च शिखिनां	२०२
आचाराननुनरता तपोधनाना	१८	कैलाससानुमति खरिडत	१४४
आतपल्यविदुषाममृताशु	१५६	क साधव इ च रजनीचरा	२२०
आदत्तामभिरव्यप्रभृति	२१८	केद वन वनचरैरपि दुर्धिगाह	३०
आय मनु दशरथ	२३८	क्षतजकशिरापातात् सन्ध्या	६२
आनेता मदकलशृङ्गकूजिताना	१६०	क्षतनजन्मकण्ठोक्षितविग्रह	१४७

क्षिप्तान्यत्रिशतान्यपास्यति	२२४	देवस्त्रिविष्टपजुषा पतिरेष	२३७
खड्गं निधेहि शिधिलीकुर्य-	७६	द्रुतमजजननीलमावयो	२१७
गगनमुत्पतति क्षितिमण्डले	६५	धनुर्ज्यानिघोषे सरभस-	४४
गन्धर्वदैत्यगगनेचर-	१८०	धिगर्हं मानुषं जन्म	६६
गन्धापार्द्रदलां सृजन्तु	१५३	ध्यानैकाग्रमना विजृम्भण-	१६०
गुणा प्रमाणं न दिशा	६	न कथं रक्षितुं शक्नु	४१
चरणनलिनसाध्य यान-	६०	नखोदप्रौ पादौ रथचरण-	२००
चान्द्री कलैव शरपाण्डुर-	१८१	नगरीं विरा पश्य	२२०
जगतीधरधातुसान्द्रमम्भ	७०	न पुमान् पुण्डरीकाक्षौ	१०७
जनतामरौकसहकारमञ्जरी	१७६	न भयेन युधो न पक्षपातात्	१७४
जित्वा ज्यायांसं स्वात्मनो	१६४	नमस्व देवि ! देवर्षि	२४८
ज्याघोषेण निराकरोमि	१२	नयति नयने सावर्ज्ञं मा	१७७
तनुभि सवेपथुभिरधु-	१०२	नयनविषये मायासीता	१३१
तरुणहरिणलक्ष्मणैपिदंष्ट्र-	१४१	न रश्मिभिर्ग्लेषयति यो	१५६
तस्थ लक्ष्मीर्नटस्त्रेव	२२२	नाहं बन्धुरगान्नि । भीतिविषय-	१४१
तिष्ठ त्वमत्र भम पश्यतु	१४५	नियमरालिलं पित्रोर्दुर्तु	४२
तुण्डेनाइकुशासभिभेन कनक-	१४३	नियमाभिप्रेरजटिलं तपोवने	१४०
तोयोद्गारि वदम्बकं	१०३	भीलोत्पलाकृतिमपास्य	१२६
त्यजतु भरतो भारं	१३६	पथि जलमुचामुत्सर्पिण्या	६५
त्रिभुवनरिपुरस्या रावण.	७७	परमुक्तरथा पद्मा परं	१०३
दण्डो मे रजनिचरा	१७१	परमार्थमृगोऽयं जेतु	६७
दण्ड्यानां दण्डनोभिद्रो	१७०	परिवर्तनेन बहुशो	१६३
दमितमुपनयन्न शौचनं	२०२	परय लक्ष्मण ! नस्तार्तं	२३६
दर्भे शेरुतमण्डलानि	८३	पानाद् रूपरसापनस्य	१०५
दाक्षिण्यमृदी जनता	७६	पुर्यं जेतु शौपाद्ममति	१६५
दायादरापारणवस्तुबन्ध्यं	११०	पुण्यायुधप्रतिम पुण्यक-	२८८
द्वन्द्वं तरयाथ शौराम्यं	७१	पूर्णं पुनाति पितरं	१६८
देवजोहभवीर्दंष्ट्रं	२४७	प्रकृतिं श्रय सद्भवां	१२८

बन्धुश्रेष्ठो नु पापस्य	६०	येनानीयत ताटका यमपदं	१६६
बहुमानपदं भवान्यहं	२२१	रत्नोवधादिरतकर्म	२१५
भीमदंष्ट्रमरुणांर्ध्वमूर्धनं	६२	रघुवृषभकराद्गुलीवियोगात्	२०८
मण्डिमंशुकैतरितमद्गुलीयकं	६३	रन्वयन् भुङ्क्तीः प्रहस्य	८६
मदाम्मसा वियति	२३५	रजनीचरगूढसखिभिः	२२६
मन्त्रैरावर्ज्यमानं हवि-	२४६	रथचरणसुधास्य चरणेन	८०
मयि जीवति मानुपादवासा	६६	रामाभिधानस्य परस्य पुंसः	६०
मयि बुद्ध्याप्यसन्दिग्धा	१२१	लोकानां यद्धितयमुदरा-	२३५
मरतकतटे मन्दाकिन्या	१०६	वन्ताण्येतानि तेष्य	१४६
मरतकर्म्याः प्रीवां साचीकरोति	६८	वक्ष्णेण स्फुरिताधरेण	७४
मरतकरुचो माद्यङ्गुला	२०१	वर्षोभ्यो हृतमुपभुज्य	१८३
मात्रोः प्रह्वविभिस्तनैस्त्वभि	३७	वमुधारजशयनकालसञ्चित	२४०
मायाबलेन बलिनां	५१८	वसुधैव महीभुजः प्रियेयं	१८५
मायाविधेयवपुषा	११५	वह्नाभि मायापिशुनं	६१
मार्गे निर्गृतिमार्गमार्गेष्वपराना-	३६	वासो बलकलमास्पदं	२४
मुञ्च मायागतं दुःखं	१२७	विधुतो ब्रजामि सुरलोक-	२१७
मुनयो न वयं कृतागसि	६७	पिप्रा पगन्ति च नमन्ति	१८२
मपावृतामु जगतीधर-	२१२	विघ्नजति हुतगन्धं	८४
भैतार्कं नागकन्यासुरत-	३८८	वीचीस्थाने सहस्रं	१
यतते यस्य निष्कूलै	२७	वेगाद्दुस्पततो विधुव नमुधि	२१६
यदि सुरपदकाङ्क्षा यन्निषो	१६८	बैलानने कुशुमितात्	२३४
यदेष दोषातनमीच्छणाना-	१५५	व्याजृम्भते जलधरोदर-	६४
यमपहणकुवेस्वास्तवादीन्	१६४	शङ्कितसि मया देवि ।	२४२
यस्य नैसर्गिका शोभा	१०८	शरणमस्मि जटायुरहं सखा	१४३
यानि यानि मनोज्ञानि	१८६	शरपाणसुरगणेषु	२०८
युधि वनचरवृक्षैरायुर्थ	१७६	शूयमन्तरराविन्दलोचने ।	६५
युधि मरभसं हत्वा	१०१	शृङ्गाणि मेरोरिव	२३६
येन सोऽयमपि रावणो	१११	शैलायाभिभिरम्बुवाहनिवह-	४६

सकलमापै करुणै	२३७	सार्धं त्वया गुणपरायण !	२२१
सकामा भव कंठेयि !	१२६	सुखाभिलाषी स्त्रीभावो	२२४
सत्यवादिनि ! धर्मिष्ठे !	१२६	सैषा शूर्पणखा नाम	७३
सदासि नमयता धनुर्भया	२१३	सरस्वता मम समाधि-	२४६
सनाथीकुर्वाणा धरणिमथवा	१६	स्तिमितनयनमारात्	२३४
सन्ध्यारुणा सलिलवाह-	७२	स्थातुं यस्य पुरन्दरो	१६३
सपत्नीकस्य रामस्य	१०	स्नात्वा गङ्गापयसि विहितो	१७८
समुच्छ्वसिहि चेतस्त्वं	७१	हते राज्ये भवान् भक्त्या	३८
साक्षात्कृत्य सगित्समिद्धमनलं	५३	हत्वा वालिनमर्षावे	२२३
साधारणी नयविदा धरणी	६६	हरिचन्दनप्रणयिनौ	२२७
साधु संयमय मूर्धजन्मना	२१६	हिमकर ! हिमगर्भा रश्मयः	१५८
साध्वसेन सह धैर्यमारिधता	६८		

व्यात्रोपयोगी पुस्तकें ।

लोकोक्तिरत्नप्रभा—इस में संस्कृत की १७०० लोकोक्तियों का संपूर्ण संग्रह है । प्रस्ताव लिखने के लिये अत्यन्त उपयोगी है । इन लोकोक्तियों के प्रयोग से संस्कृत अवश्य सुहावरेदार (वाग्भारायुत) हो जावेगी, जिससे प्रस्ताव और अनुवाद रोचक और आकर्षक हो जाते हैं ।
मूल्य ॥)

पञ्चतन्त्रमूलमात्र—बहुत सेंटे निर्णयसागरी टाइप में छपवाया गया है । अतीव सुन्दर और पुष्ट कपड़े की जिल्द भी बंधी हुई है । मूल्य १)
अजिल्द का दाम ॥॥)

साधुसिद्धान्त कौमुदी—मूलमान राजिन्द ॥२)

साधुसिद्धान्त कौमुदी—रणछोष शास्त्री कृत विस्तृत संस्कृत व्याख्या सहित १॥॥)

विक्रमोर्वशी—संस्कृत तथा हिन्दी भाषा टीका सहित । सजिल्द ३)

कारिकावली सहित न्यायसिद्धान्त मुक्तावली—सदिष्पण । प्रश्नोत्तरावली समेत । टिप्पणकार-कवितार्किक पं० नृसिंहदेव शास्त्री दर्शनाचार्य १॥)

विदग्धमुखमण्डन—पं० परमेश्वरानन्द शास्त्री प्रिंसिपल, मनातन धर्म सस्कृत कालिज लाहौर कृत संस्कृत व्याख्या सहित । १)

प्रस्ताव चन्द्रिका—कवितार्किक पं० नृसिंहदेव जी दर्शनाचार्य कृत सजिल्द । १॥)

साहित्यचिन्दु—साहित्य विषय की प्रारम्भिक पुस्तक । पं० छज्जू राम जी शास्त्रीकृत । ॥)

न्यायसिद्धान्त मुक्तावली—कवितार्किक पं० नृसिंहदेव शास्त्री दर्शनाचार्य कृत विस्तृत 'प्रभा' व्याख्या सहित । विद्यार्थियों के लिये यह व्याख्या विशेष सुगम और सरल है । सजिल्द ४॥॥)

काव्यादर्श—पं० नृसिंहदेव जी शास्त्री कृत संस्कृत व्याख्या सहित द्वितीय संस्करण छपता है

वृत्तरत्नाकर—संस्कृत तथा भाषा टीकाद्वय सहित । टीकाकार—
 कवितार्किक पं० ग्यसिंहदेव शास्त्री दर्शनाचार्य । यह टीकाएँ स्वयं तीर्थ स्वर
 विद्याधियों के उपयोग के लिए बनाई गई हैं, कद एक विद्वानों ने पुस्तकखंड
 से इन टीकाओं की प्रशंसा की है । आज तक जितने भी अन्य वृत्तरत्नाकर
 छप चुके हैं, उन सब को इसमें मान कर दिया है । मूल्य ११)

कर्मकाण्डग्रन्थाः

विवाह पद्धति मूलमात्र स्थूलाक्षरं ॥=)	संकल्प कल्पना ॥=)
विवाहपद्धति निवाहुरामकृत- संस्कृतटीका ११)	एकादशीनतोर्थापन विधि ॥=)
यजुर्वेदी सन्ध्या मूलमात्र अति- स्थूलाक्षर ॥=)	सपिंडीनिर्णय भाः टी. १)
लग्नपत्रिका (साहेचिट्टी) सचित्र तीन रंग १)	नांदाीमुखधादपद्धति ॥=)
एकोद्दिष्टश्रद्धपद्धति भाषा टीका ॥=)	गृहप्रतिष्ठा ॥=)
पार्वण धाद पद्धति भा. टी. १)	कात्यायनीशांति-नवीन संस्करण ॥=)
धादप्ररनोत्तरावली भा. टी. १=)	गोदानविधि ॥=)
संस्कारभानु भाः टी. १)	धर्मशांति-नवीन संस्करण ॥=)
विवाहोपचतुर्थी कर्म पद्धति भा. टी. १)	जन्मदिनाकृत्य नवीन संस्करण ॥=)
आशेषाशंति ॥=)	मघारेवत्यशिवनीशांति ॥=)
नवग्रह तथा स्नस्त्युयन कलश प्रतिष्ठापूजाविधि ॥=)	शक्यादानपद्धति ॥=)
शिलास्थापन विधि ॥=)	वैशाखोष्ठापनविधि ॥=)
नवग्रहपूजाविधि ॥=)	त्रिखल शांति ॥=)
तुलादानपद्धति ॥=)	मूलचंजनशांति ॥=)
धापीकृतभागाराम पद्धति ॥=)	कार्तिकखीप्रमृता शांति नवीन संस्करण ॥=)
	उषेष्ठाशांति ॥=)
	गृहपंचकशांति-नवीन संस्करण ॥=)
	दुर्गाहवनपद्धतिबलिदानविधिमहित १)